

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**İMPARATORLUK İKTİDARININ SINIRINDA OSMANLI
MISIRI: MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİNDEN HİDİVLİĞE**

Doktora Tezi

Özge Özkoç

Ankara, 2013

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**İMPARATORLUK İKTİDARININ SINIRINDA OSMANLI
MISIRI: MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİNDEN HİDİVLİĞE**

Doktora Tezi

Özge Özkoç

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Melek Fırat

Ankara, 2013

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE,

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.

Tezi Hazırlayan Öğrencinin:

Adı ve Soyadı

Özge Özkoç

İmzası

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
------------------	---

I. GİRİŞ.....	1
---------------	---

A. Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır Eyaleti Geleneksel Tarih Yazımına İlişkin Bir Değerlendirme.....	1
B. Osmanlı Eyaleti Olarak Mısır: 19. Yüzyıla Kadar	23

II. OSMANLI MODERNLEŞMESİ BAĞLAMINDA MISIR'DA MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİ	40
---	----

A. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Merkezileşme	40
B. Mehmet Ali Paşa Döneminin İlk Evresi.....	53
1. Fransız İşgali ve Mısır'da Otorite Boşluğu	53
2. Yeni Bir İktidar Odağı: Mehmet Ali Paşa.....	57
3. Mehmet Ali Paşa'nın İktidarını Sağlama Süreci	66
C. Mehmet Ali Paşa'nın "Bölgesel Nüfuz Alanı" Oluşturma Girişimi	70
1. Mısır'da Reformlar ve "Nizam-ı Cedit"	71
a. Tarım, Ticaret ve Sanayi: Mehmet Ali Paşa'nın <i>Tekel</i> <i>Ekonomisi</i>	73
b. Askeri Modernleşme.....	83
c. Bürokrasinin Doğuşu ve Osmanlı-Mısır Eliti	91
d. Eğitim Reformu	101
2. İmparatorluk'la "İşbirliği": Mehmet Ali Paşa'nın Gerçekleştirdiği Seferler	105
a. Hicaz Seferi.....	106
b. Mora Seferi	110
D. "İşbirliği"nden Mücadeleye	115
1. Mücadelenin İlk Aşaması	116

a. Mısır'ın Genişleme Çabası: Suriye Seferi	116
b. Geçici Uzlaşma: “Kütahya Antlaşması”	125
c. Hünkâr İskeleyi Antlaşması	128
2. Mücadelenin İkinci Aşaması	129
a. Osmanlı-Mısır Çatışması	130
b. Mısır'ın Yeni Statüsü: Salyaneli Eyaletten Eyalet-i Mümtaze'ye	132
E. Mehmet Ali Paşa'nın Son Yıllarında Mısır	138

III. HİDİVLİK YÖNETİMİ: ÖZERKLEŞEN MİSİR..... 142

A. İngiliz İşgaline Kadarki Dönemde Mısır'ın Osmanlı Eyalet Sistemi İçerisindeki Yeri	143
1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Devam Eden Reformlar ve Yeni İdari Yapılanma.	145
2. Mehmet Ali Paşa'dan Hıdivliğe: “Geçiş Dönemi”	154
a. I. Abbas Paşa Dönemi.....	155
b. Sait Paşa Dönemi	158
3. Hıdiv İsmail Paşa Dönemi: Özerkliğe Doğru.....	165
a. Osmanlı-Mısır Yakınlaşması	167
b. İsmail Paşa'ya Hıdiv Unvanının Verilmesi	171
i. Veraset İmtiyazına İlişkin Yeni Düzenleme: 27 Mayıs 1866 Tarihli Ferman	171
ii. Hıdiviyet-i Mısır: 8 Haziran 1867 Tarihli Ferman ve Devamındaki Düzenlemeler.....	173
c. Modernleşmenin İkinci Evresi: İsmail Paşa Döneminde Süregiden Reformlar	182
i. <i>Tekel Ekonomisi</i> 'nden <i>İhracat Odaklı Ekonomi</i> 'ye Geçiş	183
ii. Askeri Modernleşme ve Emperyal Mısır Tahayyülü	191
iii. Bürokratik Dönüşüm	198

iv. Eğitim Reformu ve Kültürel Hayatta Canlanma..	203
d. Büyük Güçler'in Müdahalesi ve Hıdiv İsmail Paşa'nın	
Azli	209
B. İngiliz İşgali ve Sonrasında Hıdivlik Yönetimi	213
1. II. Abdülhamit'in Pan-İslamizmi ve Arap Vilayetlerinin	
İmparatorluğa "Entegrasyon"u	214
2. İngiliz İşgaline Giden Yol	222
a. Mısır Siyasetinin Yeni Özneleri: Milliyetçiler ve Arabi Paşa	
"Devrimi"	223
b. İngiliz İşgali ve Osmanlı'nın Tepkisi	230
3. Mısır'da "Örtülü İngiliz Himayesi"	239
a. Hıdiv Tevfik Paşa Dönemi.....	240
i. Mısır'da Yeni Düzen ve Osmanlı "Varlığı"	241
ii. Lord Cromer Yılları	247
b. Hıdiv II. Abbas Paşa Dönemi	250
i. İkinci Muhalif Dalga: Osmanlıcılık mı,	
Arapçılık mı?	251
ii. Sultan ve Hıdiv	259
IV. SONUÇ	265
KAYNAKÇA	279
ÖZET.....	318
ABSTRACT	319

I. GİRİŞ

A. Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır Eyaleti Geleneksel Tarih Yazımına

İlişkin Bir Değerlendirme

Bu tezde, Mehmet Ali Paşa'nın 1805'te iktidara gelişinden 1914 yılında İngiliz protektorası ilan edilmesine kadar Mısır'ın "uzun 19. yüzyıl"daki¹ özerkleşme süreci ve Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra örgütlenmesi içerisinde değişen statüsü, Osmanlı modernleşmesi ve merkez-çevre (İstanbul-Kahire) ilişkileri bağlamında tartışılacaktır. Bu çerçevede, Mehmet Ali Paşa dönemine ve 1867 yılında Osmanlı padişahının fermanıyla Mısır valilerine atfen kullanılmaya başlanan hıdiv² unvanıyla

¹ "Uzun 19. yüzyıl" kavramı, 18. yüzyılın son çeyreğinden I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemi kapsamaktadır. Söz konusu nitelendirme, Eric J. Hobsbawm'ın "Devrim Çağı," "Sermaye Çağı" ve "İmparatorluk Çağı" üçlemesinde ele aldığı 1789-1914 yılları arasındaki dönemi, "uzun 19. yüzyıl" olarak adlandırmasından esinlenilerek kullanılmaktadır. Bkz.: Eric J. Hobsbawm, **Devrim Çağı, 1789-1848**, (Çev.: Bahadır Sina Şener), Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1998; Eric J. Hobsbawm, **Sermaye Çağı, 1848-1875**, (Çev.: Bahadır Sina Şener), Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2003; Eric J. Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı, 1875-1914**, (Çev.: Vedat Aslan), Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2003. Ayrıca, İlber Ortaylı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılını ele alan eseri de benzer bir isim taşımaktadır. İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005. Bu tezde, Mısır'ın uzun 19. yüzyılı ile Mehmet Ali Paşa'nın iktidara gelişine zemin hazırlayan 1798'deki Fransız işgalinden 1914 yılına kadar olan tarihsel süreç kastedilmektedir.

² Hıdiv terimi, Farsçada "lord, prens" anlamına gelmektedir ve genellikle Osmanlı sadrazamına eşit bir statüyü karşılamak için *sadece* Mısır valilerine atfen kullanılmıştır. Hıdiv kelimesinin nasıl yazılacağına ilişkin bir karışıklık söz konusudur. Bu karışıklık, kavramın Arap harflerinden Türkçeye nasıl çevrileceğine dair bir sorundan kaynaklanmaktadır. Söz konusu kavram, Arap alfabesinde Türkçede var olmayan kalın "h" harfiyle, "خدّيو" şeklinde yazılmaktadır. Bkz.: James W. Redhouse, **A Turkish and English Lexicon**, 2. Baskı, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992, s. 834. Bu kavram, Türkçeye yaygın biçimde "Hıdiv" olarak çevrilmektedir. Bu çalışmada ise, Arap harflerine has vurguyu karşılayabilmek için, terimin "Hıdiv" yerine "Hıdiv" şeklindeki yazımı tercih edilecektir. Öte yandan, bazı kaynaklarda 1805 yılında Mısır valisi olan Mehmet Ali Paşa için hıdiv unvanı kullanılsa da Osmanlı İmparatorluğu'nun bu unvanı resmi olarak 1867 yılından itibaren kullanmaya başladığının ve bu unvana sahip olan ilk Mısır valisinin de Mehmet Ali Paşa'nın torunu İsmail Paşa olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Mehmet Ali Paşa'nın valiliğini hıdiv unvanıyla nitelendiren iki çalışma için bkz.: F. Robert Hunter, **Egypt Under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy**, Cairo, The American University of Cairo Press, 1999 ve Judith Mendelsohn Rood, "Asi Bir Hıdiv Olarak Kavalalı Mehmet Ali Paşa-İsyanının Kökenleri," Jane Hathaway (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma**, (Çev.: Deniz Berktaş), İstanbul, Alkım, 2007, s. 179-200. Ayrıca, Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot'nun konuyla ilgili çalışmasında hıdiv unvanının kullanımına ilişkin zamansal bir yanlışlık göze çarpmaktadır. Marsot, 1849 yılında Mısır valisi olan I. Abbas Paşa'yı hıdiv unvanıyla anmaktadır. Bkz.: Afaf Lutfi al-Sayyid

literatüre giren hıdivlik yönetimine ve her iki dönemde Mısır'ın Osmanlı idari sistemi içerisinde değişen statüsüne odaklanılarak, Osmanlı ve Mısır eyaletine ilişkin geleneksel tarih yazımının ötesine geçmek hedeflenmektedir. Bu amaçla, öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'na ve Mısır eyaletine ilişkin geleneksel anlatının eksiklikleri ve son otuz-kırk yıldır Osmanlı tarihçiliğinde ve Mısır eyalet tarihi yazımında ortaya çıkan yeni paradigma(lar) ele alınacaktır. Mısır'ın uzun 19. yüzyıldaki özerkleşme süreci, hem Osmanlı hem de Mısır tarih yazımında ortaya çıkan bu yeni paradigma(lar) temelinde incelenecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin tarih yazımı uzun bir süre “gerileme” paradigmasının etkisi altında kaldı. Bunda, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrolarının Osmanlı İmparatorluğu'yla bağlarını koparmak istemelerinin etkisi büyük bir rol oynadı. Kendilerini gerileyen ve çöküşe yüz tutmuş bir imparatorluğun halefi olmak yerine, yeni bir ulus-devletin “yaratıcı”ları olarak konumlandırmaya çalışan kurucu unsurlar, Cumhuriyet'in İmparatorluk'la olan tarihsel bağlarını kopararak ulus-inşa sürecini başlatmaya odaklandılar. Bu durum ekonomik, siyasal ve toplumsal alanda olduğu gibi tarih yazımında ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin kurgulanan anlatıda da etkisini gösterdi. Dolayısıyla, bu kopuş gayesi çerçevesinde “gerileme”, “çöküş” ve hatta “bozulma” kavramları Osmanlı tarihi çalışmalarına damgasını vurdu.³

Geleneksel Osmanlı tarih yazımında Osmanlı'nın “uzun tarihi” Kuruluş (1299-1453), Yükseliş (1453-1566), Duraklama (1566-1699), Gerileme (1699-1774)

Marsot, **Egypt in the Reign of Muhammad Ali**, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, s. 90.

³ Büşra Ersanlı, “The Ottoman Empire in the Historiography of the Kemalist Era: A Theory of Fatal Decline,” Fikret Adanır ve Suraiya Faroqi (Ed.), **The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography**, Leiden, Brill, 2002, s. 115-154.

ve Çöküş (1774-1922) dönemselleştirmesi temelinde incelenir.⁴ Gerileme dönemine geçişin en önemli göstergelerinden birinin Osmanlı fetihlerinin 16. yüzyılın sonlarından itibaren yavaşlamaya başlaması olduğu dile getirilir. Bu anlatıya göre, fütühatçı geleneğin bozulmasıyla, fetihlerle elde edilen gelirden büyük bir düşüş ortaya çıkmış ve bunun sonucunda da Osmanlı İmparatorluğu gerileme aşamasına girmiştir. İmparatorluk gelirindeki düşüşe paralel bir şekilde, tımar sisteminin bozulması sonucunda iltizam usulünün yaygınlaşması ve taşrada ortaya çıkan yeni yerel elitlerin (âyanların) güç kazanmaya başlamaları, yani merkezi yönetimin zayıflaması, gerilemenin diğer temel nedenleri arasında sayılır. Osmanlı gerilemesini, 17. yüzyıl sonlarında dönemin düşünürleri tarafından kaleme alınmış, Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısının bozulmasına ilişkin tespitler barındıran nasihatnameleri temel alarak değerlendiren önemli bir literatür de mevcuttur.⁵ Nitekim, bu literatür Cumhuriyet dönemi Osmanlı tarihçilerinin en önemli referans kaynakları olmuş ve bu belgelerden hareketle Osmanlı'nın “gerileme” dönemine girdiği tezi literatürde hakim söylem halini almıştır.

Leopold von Ranke'den⁶ başlayarak, Şarkiyatçılara⁷, oradan da Türkiyeli Osmanlı tarihçilerinin⁸ yazımına damgasını vuran 16. yüzyıldaki “Altın Çağ” ve

⁴ Mustafa Armağan, “ ‘Osmanlı Gerilemesi’ Masalından Uyanmak!,” Mustafa Armağan (Haz.), **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 52.

⁵ Abou-El-Haj, Koçi Bey, Lütü Paşa, Ömer al-Hafâci ve Mustafa Naima Efendi'nin 17. yüzyılın başlarında dönemin yönetimini ele alan risalelerinden yola çıkarak Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumsal, ekonomik ve toplumsal yapısındaki bozulmaya ve “çürümüşlüğe” işaret eden bu yazımı eleştirir. Abou-El-Haj, nasihatname türünün Osmanlı'ya ilişkin gerçekliği yansıtmaktan uzak olduğunu altını çizmekte ve bu dönemin nasihatnameleri okunurken özellikle yazarların halet-i ruhiyelerinin, dönemin koşullarının ve bu dönemdeki iktidar ilişkilerinin incelenmesi gerektiğini dile getirmektedir. Bkz.: Rifa'at Abou-El-Haj, **Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, (Çev.: Canay Şahin ve Oktay Özel), İstanbul, İmge Kitabevi, 2000, s. 55-77.

⁶ Ranke'ye göre, Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra “iktidarsız” padişahların tahta çıkmasıyla Osmanlı gerilemeye başlamıştır. Bkz.: Leopold von Ranke, **The Ottoman and Spanish Empire in the Sixteenth Century and the Beginning of Seventeenth**, (Çev.: W. K. Kelly), Philadelphia, Lea and Blanchard, 1845, *passim*.

sonrasındaki üç yüzyıllık bir gerileme ya da çöküş dönemi anlatısı, Batı'nın yükselişi ve buna karşılık Batı-dışı bir imparatorluğun ya da medeniyetin çöküşü kurgusuyla örtüşmektedir. Fakat, bu anlatı bazı kusurları bünyesinde barındırmaktadır.

İlk olarak, Osmanlı tarihinin, yükseliş döneminden çok daha uzun süren bir gerileme ve çöküş dönemi temelinde ele alınması, gerileyen ve çökmeye yüz tutan İmparatorluğun nasıl olup da üç yüzyıl daha ayakta kaldığına ilişkin oldukça önemli bir soruyu açıklayamamaktadır. İkincisi, bu kavramsallaştırma Osmanlı tarihçilerinin Şarkiyatçıların temel tezlerini benimsemelerine neden olmuş ve İmparatorluğun kendine has özelliklerinin görülmesini engelleyen, Batı merkezli bir tarih yazımının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bir anlamda, Şarkiyatçıların Kanuni Sultan Süleyman döneminden sonra bozulmanın başladığına ilişkin tezleri, Osmanlı tarih yazımında kendisine büyük bir yer edinmiştir. Üçüncüsü, kuruluş-yükseliş-duraklama-gerileme-çöküş dönemselleştirmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş döneminde savaşçı

⁷ Bu konuda yazan en önemli Şarkiyatçılardan biri, hiç şüphesiz Bernard Lewis'dir. Lewis'e göre, Osmanlı, Batı dışı bir imparatorluk olduğu için gerileme evresine girmiş, ancak 18. yüzyılın sonunda Batılılaşma yönünde adımlar atmaya başladıkça tarihin bir "özne'si" haline gelmiştir. Lewis'in Osmanlı gerilemesine ilişkin 1958 yılında yayımlanan makalesinin çevirisi şu kitapta yer almaktadır: Bernard Lewis, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İnhitâtı Üzerine Bazı Düşünceler," Mustafa Armağan (Haz.), **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 59-79.

⁸ Bu geleneksel anlatı ilk, orta ve lise tarih kitaplarında yer almasının yanı sıra önemli Osmanlı tarihçilerinin metodolojisine de yansımıştır. Örneğin, İsmail Hakkı Uzunçarşılı kapsamlı eserlerinde Osmanlı'nın ekonomik, toplumsal ve siyasal yapısını ayrıca incelemek yerine, padişahlar üzerinden bir dönemlendirmeye gitmekte ve Osmanlı'nın gerilemesi de bu yazım içerisinde önemli bir yer işgal etmektedir. Uzunçarşılı'nın dört ciltlik Osmanlı tarihi, söz konusu tarih yazımının örneğidir: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi, I. Cilt: Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar**, 4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Basımevi, 1982; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi, II. Cilt: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar**, 4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Basımevi, 1983; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi, III. Cilt-I. Kısım: II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Antlaşması'na Kadar**, 3. Baskı, Ankara, Türk Tarih Basımevi, 1983; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi, III. Cilt-II. Kısım: XVI. Yüzyılın Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar**, 3. Baskı, Ankara, Türk Tarih Basımevi, 1982; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, I. Kısım: Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar**, 3. Baskı, Ankara, Türk Tarih Basımevi, 1982; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, II. Kısım: XVIII. Yüzyıl**, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Basımevi, 1983.

bir devlet ya da gaza devleti⁹ olması, sonrasında ise bu özelliğini kaybetmesi tezine dayanmaktadır. Bu geleneksel yaklaşım, hemen hemen 1970'lere kadar sorgulanmadan Osmanlı tarih yazımındaki egemenliğini devam ettirmiştir. Oysa, fetihlerin azalmasını gerilemenin bir işareti olmaktan çok, ileride de değinileceği gibi, İmparatorluğun yeni koşullara uyum sağlamasının bir örneği olarak ele almak yeni bir tarih anlatısının kurgulanabilmesi açısından elzem görünmektedir.

Böyle bir anlatının doğal sonucu olarak, İmparatorluğun 19. yüzyılı çöküşe karşı geliştirilen modernleşme paradigması çerçevesinde ele alınmıştır.¹⁰ Osmanlı modernleşmesinin kendi iç dinamiklerinin genellikle gözardı edildiği, dış dinamiklerin etkisine fazlasıyla vurgu yapıldığı söz konusu paradigma çerçevesinde, Osmanlı modernleşmesi Batılılaşmayla eş anlamlı kullanılmış, reformların “başarı”sı da Batı tarafından çizilen rotanın ne kadar ve nasıl izlendiğine ilişkin bir kıyaslama temelinde değerlendirilmiştir. Bu yüzden de, Osmanlı tarih yazıcılığı uzun süre kendisini Şarkiyatçılığın etkisinden kurtaramamıştır. Benzer şekilde, Mısır modernleşmesinin de yine Batılı bir gücün itkiyle, yani 1798’de Fransa’nın Mısır’ı

⁹ Paul Wittek tarafından geliştirilen gaza devleti teorisi, Osmanlı fetihlerinin Hristiyan devletlere karşı İslami değerler çerçevesinde gerçekleştirildiğini ve bu İslami değerlerin yarattığı fetih düşüncesinin kuruluş aşamasında hakim olduğu fikrini temel alır. Gaza teorisi için bkz.: Paul Wittek, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu**, (Çev.: Fatmagül Berktaş), İstanbul, Pencere Yayınları, 2000, s. 47-68. (Kitabın ilk baskısı 1971 yılına aittir). Gaza teorisine göre, İmparatorluğa dini açıdan bağlı olan savaşçılar ya da gaziler, devletin topraklarını genişleterek İslamiyet’i Hristiyan topraklarında egemen kılmaya ve ganimet kazanmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla, Osmanlı henüz bir beylikken dahi sadece İslami değerler tarafından motive edilen askeri güce dayanmıştır. Ancak, henüz kurulma aşamasında olan bir beyliğin sadece askeri güce dayalı bir politika izlemesi mümkün görünmemektedir. Ayrıca, yine kuruluş aşamasındaki beyliğin İslami rengi, iddia edildiği gibi, beyliğin politikasını yönlendirecek kadar belirgin değildir. Nitekim, İmparatorluğun İslami kimliği 1517’den sonra Osmanlı padişahının halife unvanını kazanmasıyla oldukça belirgin hale gelecektir. Gaza teorisine yönelik eleştiriler için bkz.: Rudi P. Lindner, **Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia**, Bloomington, Research Institute for Inner Asian Studies, 1983 ve Ronald Jennings, “Gazi Tezi Üzerine Bazı Düşünceler,” Oktay Özel ve Mehmet Öz (Ed.), **Söğüt’ten İstanbul’a: Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar**, Ankara, İmge Yayınları, 2000, s. 429-441. Ayrıca, bu tartışmaya yer veren iki çalışma için bkz.: Barış Ünlü, **Osmanlı: Bir Dünya-İmparatorluğunun Soykütüğü**, Ankara, Dipnot Yayınları, 2011, s. 12-26 ve Gökhan Erdem, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sürekli Diplomasiye Geçiş Süreci**, (basılmamış doktora tezi), Ankara, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 132-137.

¹⁰ Modernleşme paradigması çerçevesinde yazılmış bir eser için bkz.: Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, Oxford, Oxford University Press, 1961.

işgalinin ertesinde ortaya çıktığı iddiası literatüre hakim olmuştur. Buna göre, Mısır'ın işgalle birlikte Batılı bir güçle karşılaşması, 19. yüzyıldaki modernleşme sürecinin Fransız deneyimi ışığında şekillenmesine yol açarak Mısır tarihinde önemli bir kırılma yaratmıştır. Bu tezde ise, Mısır modernleşmesi, kendi iç dinamikleri ihmal edilmeksizin Batı etkisinin yanı sıra Osmanlı modernleşmesiyle karşılaştırmalı bir perspektifle ele alınacaktır. Dolayısıyla, temel analiz birimi Mısır'ın 19. yüzyıl boyunca içerisinde yer aldığı “Osmanlı dünyası” olacaktır. Bu noktada, İstanbul ve Kahire merkezli benzer modernleşme deneyimleri, İmparatorluğun ve eyaletin adem-i merkeziyetçilikten merkeziyetçiliğe evrilen ekonomik, idari ve toplumsal yapıları temelinde incelenecektir. Bunun yanı sıra, Kahire ve İstanbul merkezli modernleşme süreçlerinin birbirlerini etkileyen niteliklerinin vurgulanması da, geleneksel tarih yazımının aşılmasına ve görece eşitlikçi bir anlatının kurgulanmasına zemin hazırlayacaktır.

Yukarıda değinilen geleneksel tarih yazımının önemli sonuçlarından bir diğeri, literatüre kuruluş ve yükseliş dönemlerine ilişkin çalışmaların damgasını vurmuş olmasıdır. Kuruluş ve yükseliş dönemlerinin öncelikli çalışma alanı olması, Osmanlı'nın 17. ve 18. yüzyıllarının bakir alanlar olarak kalmasına yol açmıştır. Osmanlı tarihinde 17., 18. ve 19. yüzyılların gerileme ve çöküş dönemleri olarak ele alınması, dolaylı olarak bu dönemdeki Arap eyaletlerine ilişkin çalışmaların da önünü tıkamıştır.¹¹ Bu durum, Mısır eyaletine ilişkin kaleme alınan çalışmaların azlığında da etkisini göstermiştir.

1970'lerden itibaren yukarıda ana hatları çizilen geleneksel Osmanlı tarih yazımı eleştirilmeye başlamış; dönemin Osmanlı tarihçileri gerileme paradigmasını

¹¹ Jane Hathaway, “Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History,” **Mediterranean Historical Review**, Vol. 19, No. 1 (June 2004), s. 34.

sorgulamaya girişmişlerdir. Artık, gerileme ve çöküş dönemi olarak adlandırılan bu üç yüzyılda, İmparatorluğu ayakta tutan yeni bir yapılanmanın ortaya çıktığı görüşü dile getirilir olmuştur. Bu yapılanmanın da, ideoloji yüklü gerileme ve çöküş kavramları yerine görece “objektif” olduğu düşünülen “değişim”, “dönüşüm” ve “uyum” gibi kavramlarla açıklanabileceği üzerine yeni bir literatür gelişmeye başlamıştır.¹² Bu durum, Osmanlı tarihine ilişkin alternatif dönemlendirme önerilerinin de ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹³ Osmanlı tarih yazımındaki yeni dönemselleştirme önerilerine ilişkin derinlikli bir tartışma, bu tezin kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu tez, tarihsel dönemlendirmenin kendisinden ziyade, gerileme ve çöküş kavramları yerine “değişim”, “dönüşüm” ve “uyum” gibi yeni bir kavram seti aracılığıyla İmparatorluğun ihmal edilen yüzyıllarını tarih yazımına çağırma niyetinden hareketle, bir Osmanlı eyaleti olan Mısır’ın tarihine odaklanmaktadır.

Yukarıda da değinildiği gibi, son dönemdeki çalışmalar da, 16. yüzyıldan Cumhuriyet’in kuruluşuna kadarki dönemin gerileme ve çöküş kavramları yerine, değişim, dönüşüm, kriz ve krize uyum sağlama gibi kavramlar temelinde ele alınması gerektiğini ileri sürmeye başlamışlardır.¹⁴ Nitekim, 17. yüzyıl dünya çapında yaşanan

¹² Bu tartışmanın yürütüldüğü kapsamlı bir çalışma için bkz.: Suraiya Faroqhi ve Halil İnalcık (Ed.), **An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914**, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

¹³ Örneğin, Darling’ın dönemlendirmesi şöyledir: 1300-1550 yıllarını kapsayan Genişleme, 1550-1718 yılları arasındaki Tahkim ve 1718-1923’e tekabül eden Dönüşüm dönemleri. Bkz.: Linda T. Darling, “Osmanlı Tarihinde Dönemlendirmeye Farklı Bir Bakış,” Mustafa Armağan (Haz.), **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 154. Ayrıca, Darling’ın gerileme kavramını tartıştığı bir bölüm şu eserde yer almaktadır: Linda T. Darling, **Revenue-raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660**, Leiden, E. J. Brill, 1996, s. 1-16; Karpat’ın dönemlendirmesi ise şu şekildedir: Uç Beyleri Dönemi (1299-1402), Merkezi Yarı-Feodal Dönem (1421-1596), Taşrada Özerklik ve Ayanlar Dönemi (1603-1789) ve Ulus Devlet Olma Dönemi: Modern Bürokrasi ve Aydınlar (1808-1908). Bkz.: Kemal H. Karpat, “Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım,” Mustafa Armağan (Haz.), **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 206-220.

¹⁴ Osmanlı tarihini, Immanuel Wallerstein’in “Dünya Sistemleri Analizi”nden etkilenecek kapitalizme eklemlenme süreçleri ve dünya sistemine adaptasyon bağlamında ele alan bir literatür de 1980’lerden

bir ekonomik bunalım yüzyılıdır. 16. yüzyıldan itibaren Amerikan gümüşünün piyasalara giriş yaparak yarattığı fiyat artışı ve bunun sonucunda Avrupa’da ortaya çıkan ekonomik kriz, zamanla Osmanlı topraklarında da etkisini göstermiştir.¹⁵ Dolayısıyla, İmparatorluğun gelirlerindeki azalmanın asıl nedeni, fütuhatçı geleneğin bozulması değil, Avrupa merkezli dünya çapında yaşanan ekonomik krizin Osmanlı’yı da etkilemeye başlamış olmasıdır. Avrupa merkezli ekonomik krizin İmparatorluğu dönüştürücü etkisi bu açıdan göz ardı edilmemelidir.

Diğer yandan, savaş tekniklerinde ortaya çıkan yeni teknolojik gelişmeler de Osmanlı’nın fütuhatçı politikalarını gözden geçirmesine yol açmıştır. Batı’nın yeni askeri teknolojiyle mücadele etme kapasitesine sahip olmayan Osmanlı İmparatorluğu’nun hazineye büyük bir gelir sağlayan fetih siyaseti aksamaya başlamış, İmparatorluk gelirlerinde düşüş ortaya çıkmıştır. İşte Osmanlı tam da bu yüzden, yani krizi aşabilmek için fetihlerle ganimet elde etmek yerine, fethettiği yerlerde iltizam usulünü yaygınlaştırarak nakit para ihtiyacını karşılamaya yönelmiştir. Dolayısıyla, bazı eyaletlerde iltizam usulünün uygulamaya konulmasını gerilemenin nedenlerinden biri olarak ele almak, konuyu fazlaca basite indirgemek anlamına gelmektedir. İmparatorluğun idari ve ekonomik yapısının dönüşmesi, krize

itibaren olgunlaşmaya başlamıştır. Bu literatürde vurgulanan temel nokta, Osmanlı’nın içerisinde yer aldığı dünya sistemine adaptasyonunun İmparatorluğun idari, siyasi ve ekonomik yapılanmasını doğrudan etkilediğidir. Dolayısıyla, gerileme ve çöküş kavramları yerine “uyum” ve “dönüşüm” gibi kavramlar ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda, Doğu’nun genellikle arkaiklik, durağanlık ve ataletle tanımlandığı Şarkiyatçı yazının aşılmasına katkı sağlandığı, bu tez özelinde ele alınan Osmanlı dünyasının da durağan olmadığı, aksine yeni koşullara uyum sağlama kapasitesinin vurgulandığı görülmektedir.

¹⁵ Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı İmparatorluğu’nun söz konusu dünya krizinin yansıması olarak gerileme evresine girdiğinin altını çizmektedir. Ömer Lütfi Barkan, “The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East,” (Çev.: Justin McCharty), **International Journal of the Middle East Studies**, Vol. 6 (1975), s. 3-28. Şevket Pamuk ise, fiyat artışlarının Osmanlı için varsayılandan daha önemsiz olduğunu ortaya koymuştur. Şevket Pamuk, **A Monetary History of the Ottoman Empire**, Cambridge, Cambridge University Press, 2000. Bu tez, söz konusu krizin bir gerileme yaratmaktan çok Osmanlı için koşullara uyum sağlamanın önünü açtığı düşüncesinden hareket etmektedir.

uyum sağlayarak yeni bir yapılanma temelinde varlığını devam ettirebilmesi gayretinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Gerilemenin nedenlerinden biri olarak sayılan Osmanlı fetihlerinin yavaşlaması vurgusu, söz konusu yüzyılın özellikleri düşünüldüğünde daha fazla sorgulanabilir hale gelmektedir. Öncelikle, Osmanlı İmparatorluğu 17. yüzyıla gelindiğinde neredeyse doğal sınırlarına ulaşmıştır. İkincisi, dünya çapında askeri alanda yaşanan gelişmeler ve ortaya çıkan yeni teknikler, Osmanlı'nın fütuhatçı anlayışını olumsuz yönde etkilemiştir. Avrupa'da askeri yapılanma ve ordular yeni teknolojiyle birlikte büyük bir gelişim yaşarken, Osmanlı'nın tımar sistemine ve yeniçerilere dayanan askeri örgütlenmesi Avrupa'yla karşılaştırıldığında “arkaik” kalmaya başlamıştır. Dolayısıyla, bu gelişmeler karşısında İmparatorluk yeni bir yapılanmaya doğru evrilmek zorunda kalmıştır. Savaş teknikleri ve asker niteliği açısından Avrupa'da ortaya çıkan gelişmeleri yakalayamayan İmparatorluğun fetihlerinde bir durgunluk aşamasına girdiğini söylemek mümkündür. Fakat, Osmanlı İmparatorluğu'nun belli bir dönemde bir gaza devleti olduğunu varsaysak bile, eğer bir gaza devleti yayılmayı bırakmışsa artık bir gaza devleti olmaktan çıkmıştır ve bu değişim de onun gerilemeye başladığının değil, başka bir devlet yapısına evrildiğinin göstergesidir.¹⁶ Nitekim, 1500'lerin sonu ve 1600'lerin başı, “fetih imparatorluğu”ndan “yerleşik monarşi”ye geçiş süreci olarak görülebilir.¹⁷ 16. yüzyılın sonunda ve 17. yüzyılın başındaki ekonomik krizin etkisiyle Osmanlı yeni topraklar fethederek genişlemektense, sınırlarını muhafaza eden istikrarlı bürokratik

¹⁶ Jane Hathaway, “Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayrılması Sorunu: 15. ve 18. Yüzyıllar,” Mustafa Armağan (Haz.), **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 167.

¹⁷ Suraiya Faroqhi, “Post-Kolonyal Dönem Öncesi ve Sonrasında İmparatorluklar: Osmanlılar,” Donald Quataert ve Baki Tezcan (Ed.), **Hakim Paradigmaların Ötesinde: Rifa'at Abou-El-Haj'a Armağan**, (Çev.: Aytek Sever), Ankara, Tan Kitabevi, 2012, s. 94.

bir devlete doğru evrilmeye başlamıştır.¹⁸ Bu yerleşik monarşinin ve istikrarlı bürokratik devletin ise, yeni konjonktüre uygun olarak adem-i merkeziyetçi bir yapıda yeniden örgütlenmesi gerekmiştir. Sonuç olarak, Osmanlı'nın bu yeniden örgütlenme süreci, Arap periferisinin ve Mısır eyaletinin yönetilme biçimine de etkiye bulunmuştur.

Tımar sistemi yerine iltizam usulünün uygulanmaya başlamış olması, adem-i merkeziyetçi yapılanmanın en önemli unsurlarından biridir.¹⁹ Geleneksel tarih yazımında iltizam usulünün uygulandığı eyaletlerin tımar sisteminin uygulandığı eyaletlere nazaran adem-i merkeziyetçi bir yapıda yönetiliyor olmaları gerileme teziyle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu anlatıya göre, yerel elitler iltizam usulünün uygulandığı eyaletlerde iktidarı ele geçirerek Osmanlı idari yapısının merkeziyetçilikten adem-i merkeziyetçiliğe evrilmesine yol açmışlardır. Oysa, bu değişim, Osmanlı'nın gerilemesinin bir sonucu olmaktan çok, 16. yüzyıldan itibaren toprak sistemindeki ve vergilerin toplanma şeklindeki değişimin İmparatorluğun örgütlenme tarzına yansımalarının bir sonucudur. Hatta, bu gerileme döneminden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda modernleşme hamlesini başlattığı tezine rağmen, Abou-el-Haj, adem-i merkeziyetçi bir örgütlenme tarzının erken

¹⁸ Jane Hathaway, **Arab Lands Under Ottoman Rule: 1516-1800**, England, Longman, 2008, s. 8.

¹⁹ Osmanlı eyalet yönetimi iki ayaklıydı. Kuruluşundan itibaren Osmanlı'nın doğal genişleme alanı olan Rumeli ve Anadolu tımar sistemi aracılığıyla yönetilirken, Arap eyaletlerinde genellikle iltizam usulü uygulanıyordu. Rumeli ve Anadolu'daki eyaletler çekirdek eyaletlerdi ve kuruluşundan itibaren merkeziyetçi bir yapılanma benimseyen Osmanlı, bu toprakları doğrudan yönetmeyi tercih ediyordu. Çekirdek eyaletlerde uygulanan asimilasyon politikası da Osmanlı'nın egemenliğini zedeleyebilecek unsurları bertaraf etmeyi hedefliyordu. Oysa, Arap topraklarının fethinden sonra merkeze görece daha uzak olan dış eyaletler salyaneli eyaletler olarak tanımlanıyor ve bu eyaletler asimilasyon bölgesi olarak değil, askeri ve ekonomik karakol olarak düşünülüyordu. Genel olarak Osmanlı padişahının atadığı bir vali tarafından yönetilen salyaneli eyaletler, İmparatorluğun başkentine yıllık olarak belirli bir vergi ödemekle yükümlüydüler. Salyaneli eyaletlerin çoğunda tımar sistemi yerine iltizam sisteminin uygulamaya konulması ise, bu eyaletlerin doğrudan değil de dolaylı bir şekilde yönetildiğine işaret ediyordu. Dolayısıyla, doğrudan yönetim merkeziyetçiliğe, dolaylı yönetim ise adem-i merkeziyetçiliğe denk düşüyordu. Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar**, (Çev.: Ebru Kılıç), İstanbul, Versus, 2011, s. 120-121.

modern devletin önemli özelliklerinden biri olduğunun altını çizmektedir.²⁰ Hourani ise, Osmanlı'nın Arap eyaletlerindeki yerel elitlerin yükselişine odaklandığı bir çalışmada, merkez ile çevre arasındaki toplumsal ilişkilerin değişmesine işaret etmekte ve yerel elitlerin yükselişini de bu bağlamda ele almaktadır.²¹ Dolayısıyla, Osmanlı'nın Arap eyaletlerinde ve Mısır'da uyguladığı yönetim pratiği, merkez ile çevre arasında değişen sosyo-ekonomik ilişkiler ve işbölümüyle yakından bağlantılıdır.

İmparatorluk'taki dönüşüm ekonomik, sosyal ve siyasal hayatta olduğu gibi, elbette ki Osmanlı'nın idari yapılanmasında da etkisini göstermiştir. Birinci Bölüm'de ele alınacağı üzere, 19. yüzyıldaki sistemik gelişmelere uyum sağlayarak, var olma mücadelesi içerisine giren ve İmparatorluk topraklarını birarada tutmaya çalışan Osmanlı'nın eyaletlerin gevşek bağlarla idare edildiği adem-i merkeziyetçi bir örgütlenmeden, sıkı bir denetim altına alınmaya çalışıldığı İstanbul odaklı merkezi bir örgütlenme biçimine doğru değişim geçirdiğini söylemek mümkündür. 19. yüzyıldaki yeni koşulların etkisiyle idari örgütlenmesini gözden geçiren Osmanlı, kimi yerlerde merkezileşmenin sağlanması açısından başarılı olurken, kimi yerlerde eyaletlerdeki iktidar ağlarının tümüne nüfuz edememiştir. Arap eyaletleri arasında Osmanlı egemenliğinin *sınırında* kalmayı başaran, siyasal ve kültürel açıdan Osmanlı-Mısır sentezine dayalı yeni bir yönetim anlayışı çerçevesinde farklı bir model geliştirebilen en önemli örnek ise, Mısır olmuştur. Dolayısıyla, bu çalışma, merkeziyetçi bir idari yapılanmanın ortaya çıkmaya başladığı dönemde Osmanlı iktidarının Mısır'da tam anlamıyla tesis edilemeyişi ve ana referans noktası

²⁰ Abou-el-Haj, **op.cit.**, s. 42-50.

²¹ Albert Hourani, "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları," William R. Polk ve Richard L. Chambers (Ed.), **Ortadoğu'da Modernleşme**, (Eserin çevirimi belirtilmemiştir.), İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 61-101.

merkezileşme olan İmparatorluğun yeni idari örgütlenmesinde Mısır'ın nasıl olup da ayrıksı bir örnek olarak kaldığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Mısır'ın Osmanlı iktidarının sınırlarında konumlanmasına yol açan etkenler, yine hem Mısır'daki hem de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmeler bağlamında tartışılacaktır.

Mısır'a ilişkin geleneksel tarih yazımına bakıldığında da Osmanlı'ya ilişkin geleneksel anlatıyla benzeşen birçok nokta olduğu tespit edilebilir. Daha önce de bahsedildiği gibi, Osmanlı'ya ilişkin gerileme paradigması, Şarkiyatçıların, Doğu'nun uzun süre değişimden azade bir zaman algısı içinde olduğu savlarıyla örtüşmektedir. Nitekim Şarkiyatçı yazına göre, Doğu, Batı'nın yükselişe geçmesinin ardından atalet dönemi yaşamaya başlamış, bundan sonra da herhangi bir değişim ve gelişim emaresi göstermemiştir. Dolayısıyla, Batı ilerlerken Doğu gerilemeye yüz tutmuştur. Bu gerileme evresi de ancak 19. yüzyılla birlikte Batı'nın Doğu'ya nüfuz etmesiyle son bulmuştur. Benzer şekilde, Mısır'ın iç dinamikleri gözardı edilerek, 1798 yılında Fransız işgalinin Mısır'ın ve Yakın Doğu'nun modernleşmesini başlatan en önemli tarihsel vak'a olduğu vurgulanır. Şarkiyatçılar,²² modernleşme paradigması çerçevesinde Arap dünyasının ulus-devletleşme sürecini ele alırken bölgenin hemen hemen tamamının Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle birlikte modernleşme sürecine geçiş yaptığının altını çizerek. Dolayısıyla, Mısır ve hatta Arap dünyası uzun süreli karanlık uykusundan ancak Fransa'nın müdahalesiyle uyanabilmiştir. Napolyon'un Mısır seferi sırasında işgali meşrulaştırmak için ortaya attığı "Fransızların medeniyetin taşıyıcıları" olduğuna ilişkin sav, zamanla hem bütün Arap dünyasına teşmil etmiş, hem de Fransız entelektüellerini aşarak Doğu üzerine çalışma yapanların hakim söylemi haline gelmiştir. Bu hakim dil, Osmanlı

²² Örneğin, H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, **Islamic Society and the West**, London, Oxford University Press, 1957.

Mısır'na ilişkin çalışmalarda da ifadesini bulmuştur. Mısır'daki Osmanlı yönetimini ele alan çalışmalar, Osmanlı'nın Mısır'daki hakimiyetini 1517'den Fransız işgaline kadar olan süreyle sınırlandırma eğilimindedir.²³ Bu çalışmada ise, aksi iddia edilecektir. Yani, Mısır'ın 19. yüzyıldaki ekonomik, toplumsal ve siyasal yapısının Osmanlı bağlamı dışında değerlendirilmemesi gerektiği tezi ileri sürülecektir.

Zamanla Arap entelektüeller de Şarkiyatçılarinkine benzer bir tartışmayı literatüre sokarak Arap coğrafyasının hangi konjonktürde modernleşme sürecine girdiğine ilişkin eserler vermişlerdir. Yukarıda da dile getirildiği gibi, Şarkiyatçılar için bu soruya verilecek yanıt gayet açıktır: Arap dünyası uzun yıllar süren ataletten Fransa'nın Mısır'ı işgali sonrasında uyanmaya başlamıştır. Bu söylem, Mısırlı yazarların Mısır tarih yazımına da yansımıştır. Fransız işgali, Mısır modernleşmesinin nirengi noktası olarak kabul edilmiştir. Elbette zamanla bu anlayışı eleştiren çalışmalar da yayımlanmıştır.²⁴ Ancak, Mısırlı tarihçilerin söz konusu tezleri, Arap dünyasının ve bu konu özelinde Mısır'ın modern tarihinin Fransız işgaliyle başladığı yolundaki Şarkiyatçıların argümanının bir yansıması olmaktan öteye geçememiştir. Buna paralel şekilde, Mısır tarih yazımında Osmanlı dönemi bir gerileme çağı olarak ele alınmış, hatta monografilerde tarihsel analiz sürecine Osmanlı dönemi dahil edilmemiş, Arap eyaletlerindeki Osmanlı varlığı çoğu zaman yok sayılmıştır.²⁵ Bunun yanı sıra, Mısırlıların ve Arapların Osmanlı

²³ Stanford Shaw, **The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798**, USA, Princeton University Press, 1962. Sonraki dönemde bazı çalışmalar da bu geleneği devam ettirmişlerdir. Örneğin, Michael Winter, **Egyptian Society Under Ottoman Rule: 1517-1798**, USA, Routledge, 1992.

²⁴ Joseph E. Escovitz, "A Lost Arabic Source for the Early Ottoman Egypt," **Journal of American Oriental Society**, Vol. 97, No. 4 (October-December 1977), s. 513-518.

²⁵ Örneğin, Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot'nun Mehmet Ali Paşa dönemini ele alan çalışmasının ilk bölümünü, "Memlûk Yönetimi Altında Mısır" başlığı oluşturmaktadır. Bundan sonraki bölüm ise "Mehmet Ali" başlığını taşımaktadır. Marsot, Osmanlı yönetimini ayrı bir başlık altında incelememiş, Osmanlı'yı Memlûk yönetimiyle ilgili kısımda ele almıştır. Marsot, **op.cit.**, s. 1-24. Bu tutum, hem

döneminde “karanlık bir çağ” yaşadıklarına vurgu yapılmış, karanlık çağ argümanı ve Mısır’daki Osmanlı döneminin yok sayılması savı birbirini beslemiştir. Karanlık çağ argümanı, Osmanlı tarih yazımına damgasını vuran gerileme teziyle de paralellik taşımaktadır: Mısır’ın geri kalmışlığının nedeni, yeni koşullara ayak uyduramayarak gerilemeye yüz tutmuş İmparatorluk’taki bozulmanın eyalete sirayet etmiş olmasıdır.

20. yüzyılın başından neredeyse 1950’lere kadar, Mehmet Ali Paşa dönemini Osmanlı egemenliğinin dışında değerlendirmeyi tercih eden Mısırlı tarihçiler, 19. yüzyılı, Mısır’ın “yükselişi” ve Osmanlı’nın “çöküşü” paradigması temelinde ele almışlardır. 20. yüzyılın başlarında Mısır milliyetçiliğinin yükselişe geçmesinin etkisiyle, 1805 yılına kadar olan Osmanlı egemenliğini, baskı ve anarşi dönemi, buna karşılık, Mehmet Ali Paşa’nın iktidara gelmesiyle başlayan yeni dönemi Mısır’ın ekonomik, tarımsal, bilimsel ve ticari gelişim sürecine girişi olarak değerlendiren bir tarih yazımı ortaya çıkmıştır.²⁶ Buna paralel şekilde, neredeyse üç yüzyıllık Osmanlı yönetimi Mısır tarih yazımının sınırları dışında bırakılmıştır. Bu çerçevede, Mehmet Ali Paşa’nın ulusal bir kahraman olarak değerlendirildiği ve Mısır’ın ulus-devletleşme süreci olarak görülen 19. yüzyıla ilişkin eserler literatürde ağırlık kazanmıştır. Örneğin, iki savaş arası dönemin en ünlü yazarlarından Abd al-Rahman al-Rafi’nin eserlerinde, 1798 öncesi dönem “milliyetçilik açısından cahiliye” dönemi olarak adlandırılmış, eyaletteki Osmanlı varlığı bu tarih yazımı içerisinde kendisine

Mısır’daki Osmanlı etkisini yok sayma, hem de Mehmet Ali Paşa’yı Memlûk yönetiminin devamı olarak görme eğiliminden kaynaklanmış gibi görünmektedir.

²⁶ Bu değerlendirme, genellikle 19. yüzyıl Mısırlı vak’anüvis Abd al-Rahman al-Caberti’nin Mısır’daki Osmanlı yönetimini “karanlık bir çağ” olarak gören yazımından ilham almaktadır: Yoav Di-Capua, “ ‘Jabarti of the 20th Century’: The National Epic of ‘Abd Al-Rahman Al-Rafi’i and Other Egyptian Histories,” **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 36, No. 3 (August 2004), s. 430. Al-Caberti’nin tarihçiliği üzerine yapılmış bir çalışma için de bkz.: David Ayalon, “The Historian al-Jabarti and His Background,” **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol. 23, No. 2 (1960), s. 217-249.

yer bulamamıştır.²⁷ Al-Rafi'nin tarih anlatısının temelini, Mehmet Ali Paşa dönemiyle başladığını iddia ettiği Mısır'ın bağımsızlık süreci oluşturmaktadır. Yazar, Kavalalı hanedanına ve hanedanlığın Mısır'daki konumuna özel bir önem atfetmektedir. Al-Rafi'nin Mısır'daki Osmanlı varlığını yok sayan, Mısır'ın "ulusal" tarihini Mehmet Ali Paşa'yla başlatan tarih anlatısı, 1920'lerde Mısır'da güçlenen milliyetçi hareket nedeniyle söz konusu dönemde iktidarda olan Kavalalı hanedanından Kral Fuat'ın telkiniyle ortaya çıkmıştır.²⁸ Dolayısıyla, al-Rafi'nin tarih yazıcılığı iktidarın belirlediği siyasal alanla sınırlı kalmıştır. Bu dönemde Mısır'ın kendi tarihine ilişkin herhangi bir el yazmasının bulunmadığı da sıklıkla vurgulanmış ve bu durum, Osmanlı dönemi Mısır'ının diğer bütün alanlarda olduğu gibi tarih yazımı açısından da geri kaldığına ilişkin savın temelini oluşturmuştur.

1952 yılındaki Hür Subaylar darbesi 1953'te krallık rejimine son verip Kavalalı hanedanını iktidardan uzaklaştırınca, Mısır tarih yazımında bir kırılma yaşandıysa da, Osmanlı varlığı/etkisi yok sayılmaya devam etmiştir.²⁹ Bir önceki dönemden farklı olarak, Mehmet Ali Paşa dönemi kraliyet geleneği içerisinde değil, milliyetçi anlatı içerisinde konumlandırılmıştır. Mehmet Ali Paşa ve sonrasındaki döneme ek olarak, Mısır milletinin ezel-ebed varlığının kanıtlanması için Firavunlar Dönemi'ne ilişkin eserlerin sayısında da artış yaşanmıştır.

1950'lerden itibaren Mısır'ın gözardı edilen 18. yüzyılına ilişkin çalışmalar literatüre girmeye başlamıştır. Fakat bu yazımda da Osmanlı bağlamını görmezden

²⁷ Di-Capua, *op.cit.*, s. 436'dan: Abd al-Rahman al-Rafi'i, **Tarikh al-haraka al-qawmiyya wa tatawur nizam al-hukum fi Misr (Mısır'da Milliyetçi Hareketin ve İktidar Düzeninin Gelişim Tarihi)**, C. I, Kahire, Dar al-Ma'arif, 1987, s. 27-70.

²⁸ Anthony Gorman, **Historians, State and Politics in Twentieth Century Egypt**, New York, Routledge, 2003, s. 15-17 ve Muhammad Afifi, "The Development of Ottoman Studies in Egypt," http://toyobunko.or.jp/newresearch/book_pdf/Periodical_list/Asian_Research_Trends_New_Series/Asian_Research_Trends_New_Series_No.3/04Asian_Afifi.pdf, Erişim Tarihi: 12.04.2012, s. 71-72

²⁹ Hür Subaylar darbesi sonrasında Mısır'daki tarih yazımına ilişkin ayrıntılı bir analiz için bkz.: **Ibid.**, s. 28-55.

gelen yaklaşımda bir değişiklik olmamıştır. Mısır'daki Osmanlı varlığı gözardı edilmeye devam ederken, modernleşme sürecini Napolyon seferiyle başlatan hakim söylem sorgulanır olmuştur. Nitekim, Arap yazarlar, Mısır'ın 18. yüzyılda iç dinamiklerin etkisiyle kültürel ve bilimsel bir canlanma dönemine girdiğini dile getirmişlerdir.³⁰ Zamanla, tarih yazımında, Şarkiyatçıların temel tezinden kopma aşamasına gelindiği söylenebilir. Artık Mısır'ın modern tarihi, 18. yüzyılın ortalarında aranmaktadır. Yeni paradigmaya göre, Mısır'ın Avrupa'yla olan ticaret hacminin 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmaya başlamış olması, bu eyaletin Fransız işgalinden önce de ekonomik ve kültürel bir dönüşüm sürecine girdiğini göstermektedir.³¹

18. yüzyılda Mısır'da yerel liderlerin ortaya çıkışı ve ekonomik alanda etkinlik kazanmaya başlamaları ise, Mısır'ın önemli bir dönüşüm sürecine girdiğini iddia eden tezin bir diğer referans noktasıdır. Oysa, yerel liderlerin ortaya çıkışı, ancak İstanbul'la kurulan yeni ilişkinin bir devamı olarak ele alındığında anlamlı olabilir. Daha sonra değinileceği gibi, Osmanlı'nın yaşadığı dönüşüm, eyaletlerdeki idari örgütlenmeye ve elbette Mısır'daki yönetim şekline de yansımıştır. Diğer yandan, yerel liderlerin toplumsal yapıyı dönüştürmek gibi bir niyetlerinin ve kendi askeri güçlerini finanse edecek ekonomik kapasitelerinin olmadığı da altını çizmek gerekmektedir.³² Bu çerçevede, yerel liderlerin herhangi bir bağımsızlık talebi içerisinde olmaktan ziyade, Osmanlı'nın adem-i merkeziyetçi yapılanmasında

³⁰ Avner Ben-Zaken, "Recent Currents in the Study of Ottoman-Egyptian Historiography, with Remarks about the Role of the History of Natural Philosophy and Science," **Journal of Semitic Studies**, Vol. 49, No. 2 (Autumn 2004), s. 317.

³¹ Peter Gran, **Islamic Roots of Capitalism: Egypt, 1760-1840**, Texas, University of Texas Press, 1979.

³² Thomas Philipp, "Class, Community, and Arab Historiography in the Early Nineteenth Century-The Dawn of a New Era," **International Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 16, No. 2 (May 1984), s. 162.

büyük ölçüde bir hareket serbestisine kavuştuklarını ve İmparatorluğun merkezine gevşek bağlarla tabi olduklarını söylemek mümkündür.

Zamanla Mısır tarih yazımında önemli bir değişimin ortaya çıktığı görülmektedir. Fakat, bu değişimin hâlâ Mısır'ı bir Osmanlı eyaleti olarak ele alan çalışmaların kapısını aralamadığını ve Osmanlı karşıtlığını törpülemediğini vurgulamak gerekmektedir. Hatta 1950'lerden itibaren Arap devletleri arasında bir birlik gerçekleştirme fikrinin yükselişe geçmesi, Arap dünyasındaki Osmanlı karşıtı görüşü daha da beslemiştir. Arap tarih yazımı Osmanlı dönemini bir çöküş dönemi olarak görmeye devam ederken, Arap birliğini sağlamak ve ortak bir "Arap bilinci" yaratmak için tarihçiler İslamiyet'in ilk dönemlerine vurgu yapmaya başlamışlardır.³³ Çünkü, söz konusu bilinç yaratılırken, Arapların tarihi ne kadar geriye götürülüp, ezeli bir millet olarak tanımlanırsa o kadar meşruiyet kazanacaktır.

1970'lerde bölgede İslamcılık ideolojisinin yükselişe geçmesi, söz konusu Osmanlı karşıtlığını doğrudan değiştirmede. Değişen tek şey, dinin ve tabii ki İslamiyet'in Arap kültürel ve toplumsal yapısındaki rolünün akademik çalışmaların odağı haline gelmesiydi. Yani, Osmanlı karşıtlığı Mısır'a ilişkin tarihsel anlatıya damgasını vurmaya devam etti. Mısır'ın kültürel "geri kalmışlığı" Osmanlı yönetimine izafe edildi. Bu açıdan, Osmanlı Mısır'ını anlamak için, Mısır'daki Osmanlıları analiz etmeye ihtiyaç yoktu.³⁴ Oysa, geleneksel tarih yazımının Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparan temel varsayımın aksine, 19. yüzyıl Mısır tarihi ancak Osmanlı ve karşılıklı etkileşim bağlamında ele alındığında milliyetçiliğin sunduğu dar çerçevenin dışına çıkılarak, görece objektif bir değerlendirme

³³ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, "The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of the Ottoman Rule," **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 14 (1982), s. 190.

³⁴ **Ibid.**, s. 193'ten: Muhammad Anis, **Madrast al-Tarikh al-Misri fil-'Asr al-'Uthmani (Osmanlı Dönemi Mısır Tarihi Çalışmaları)**, Cairo, 1962, s. 10.

yapabilmenin kapısı aralanabilecektir. Bu açıdan, Mısır'ın 19. yüzyıldaki modernleşme deneyimi ve özerkleşme süreci, Osmanlı modernleşmesi ve taşra örgütlenmesi bağlamında ele alındığında her iki coğrafyanın ulus-devletleşme süreçlerinin dayattığı, çoğu zaman eksik ve subjektif kalan geleneksel tarih yazımları aşılabilecektir.

Osmanlı yönetimi altındaki Mısır eyaletine ilişkin çalışmalar, uzun süre hem Mısır, hem Arap hem de Türk milliyetçiliğinin gölgesinde kalmıştır. Milliyetçi ideolojinin etkisinde şekillenen tarih yazımında, Mehmet Ali Paşa Mısır milliyetçiliğinin önderi olarak görülür. Örneğin, Mehmet Ali Paşa'nın modern bir ordu kurarak Osmanlı padişahına savaş açmış olması, bu milliyetçi ideolojinin tezahürünün en önemli işaretlerinden biri olarak sunulur. 19. yüzyılın ikinci yarısı ise, Mehmet Ali Paşa'nın kurduğu modern devletin mirası üzerinde şekillenen bağımsızlık düşüncesinin billurlaştığı bir dönem olarak ele alınır. Elbette, 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren milliyetçilik düşüncesi Rumeli'den sonra Osmanlı'nın Arap eyaletlerinde de etkili olmaya başlamış; siyasal ve toplumsal yapıda da karşılığını bulmuştur. Ancak, Mısır'da ortaya çıkan gelişmeler, Osmanlı'nın Mısır'ı hıdivlik yönetimi altında yeniden düzenlediği ekonomik, toplumsal ve siyasal yapıdan bağımsız değildir. Milliyetçi görüşün hakim olduğu bu tarih yazımını aşabilmek için Mısır'ın 19. yüzyılının Osmanlı bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Buna imkan tanıyacak olan perspektif ise, 1970'lerde olgunlaşmaya başlamıştır.

1970'lerin sonunda, Edward Said'in "Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Arayışları" başlıklı eseriyle Batı'nın Doğu üzerinde kurduğu tarihsel tahakküm mekanizmalarını

deşifre etmesinin ardından,³⁵ bu alandaki çalışmalarda önemli bir paradigmatik değişim kendisini göstermiştir. Bu bağlamda, daha önce değinilen Napolyon etkisine alternatif teorik bir perspektif geliştirme amacını taşıyan önemli isimlerden biri Albert Hourani olmuştur. Hourani, Yakın Doğu'nun modernleşme sürecinin Osmanlı İmparatorluğu bağlamında ve merkez-çevre ilişkileri temelinde ele alınması gerektiğini vurgulamıştır.³⁶ Söz konusu öncü çalışmaların da büyük etkisiyle Arap dünyasındaki dönüşümü, Osmanlı bağlamında inceleyen yeni bir literatür oluşmaya başlamıştır.³⁷ Mısır'a ilişkin çalışmalarda da bu yeni paradigma etkisini göstermiştir. Jane Hathaway, özellikle Mısır'ın 17. ve 18. yüzyıllarına odaklandığı çalışmalarında, Mısır'ı bir Osmanlı eyaleti olarak ele alan yeni paradigmanın öncülerinden biri olmuştur.³⁸

Son zamanlarda, 18. ve 19. yüzyılları, İmparatorluğun çöküşü ve Arap ulus-devletlerinin yükselişi olarak niteleyen Şarkiyatçı ve milliyetçi anlatıları³⁹ aşan ve bu yönüyle Mısır'daki Osmanlı yönetimini görece "objektif" değerlendiren çalışmalar olgunlaşmaya başlamıştır. Bu tezde de çöküş-yükseliş paradigmasının aksine, yeni bir tarih yazımı kurgulamayı hedefleyen teorik perspektiften hareket edilecektir. Örneğin, Ehud R. Toledano'nun Mısır valileri I. Abbas (1849-1854) ve Sait Paşa (1854-1863) dönemlerini ele alan eseri, 19. yüzyıl Mısır'ının Osmanlı

³⁵ Edward W. Said, **Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları**, (Çev.: Berna Ünler), İstanbul, Metis, 2012.

³⁶ Hourani, **op.cit**, s. 61-101.

³⁷ Modern Irak'ın kökenlerini Osmanlı reformlarında arayan bir çalışma için bkz.: Hanna Batatu, **The Old Social Classes and Revolutionary Movements in Iraq**, England, Saqi Books, 2004. (Kitabın ilk baskısı 1978 yılında yapılmıştır). Osmanlı dönemi Suriyesi'ne ilişkin bir eser için bkz.: Philip Khoury, **Urban Notables and the Politics of Arab Nationalism, 1860-1920**, Cambridge, Cambridge University Press, 2003. (Bu kitabın ilk baskısı ise, 1983 yılında yapılmıştır).

³⁸ Jane Hathaway, **Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi**, (Çev.: Nalan Özsoy), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 2002 ve Jane Hathaway, **İki Hizbin Hikayesi: Osmanlı Mısır ve Yemeni'nde Mit, Bellek ve Kimlik**, (Çev.: Cemil Boyraz), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

³⁹ Ehud R. Toledano, "Review Article-What Ottoman History and Ottomanist Historiography Are-Or, Rather, Or Not," **Middle Eastern Studies**, Vol. 38, No. 3 (July 2002), s. 205.

egemenliğinden kaynaklanan doğasına odaklanmaktadır.⁴⁰ Toledano'nun 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Mısır yönetimini betimlemek için kullandığı ve bu tezin de ilham alacağı en önemli kavramlardan biri “Osmanlı-Mısır eliti” kavramıdır. Mehmet Ali Paşa döneminde sivil bürokrasiden askeri bürokrasiye kadar tüm önemli mevkiler, Türkçe konuşan Osmanlı-Mısır elitinin elinde bulunmaktaydı. Bu olgu temel alındığında, Osmanlı-Mısır eliti kavramı Mehmet Ali Paşa dönemini ulus-devletleşme sürecinin dışında tartışabilmeyi amaçlayan bu tez için önemli bir kavramsal çerçeve sunmaktadır.⁴¹ Bu bağlamda, Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı'yla mücadelesi bir ulus-devlet yaratma gayesinden çok, olsa olsa “mini-imparatorluk” ya da “bölgesel nüfuz alanı” oluşturma tahayyülü çerçevesinde düşünülebilir.

Ayrıca, Toledano'nun Mehmet Ali Paşa dönemindeki yönetici elitin Türkçe konuştuğuna ve Mısır toplumunun da “Türkçe konuşan yönetici elitler” ve “Arapça konuşan kitleler” olarak ikiye ayrıldığına ilişkin tespiti,⁴² dönemin Mısırı'ndaki ve hatta Mehmet Ali Paşa'nın yönetim anlayışındaki Osmanlı etkisini göstermektedir. Dolayısıyla, birinci bölümde ele alınacak olan Mehmet Ali Paşa dönemindeki idari örgütlenme ile siyasal, askeri, ekonomik ve toplumsal alanda hayata geçirilen reformlar, Osmanlı idari örgütlenmesiyle ve reformlarıyla karşılaştırılarak analiz edilmeye çalışılacaktır. Tezin Mehmet Ali Paşa dönemiyle başlayacak olması, bu dönemde benzer gelişmelerin Osmanlı'nın merkezinde de gerçekleşiyor olmasından kaynaklanmaktadır. Söz konusu dönemselleştirme, Şarkiyatçıların ve Mısırlı milliyetçi tarihçilerin Fransız işgali ve sonrasındaki Mehmet Ali Paşa dönemini

⁴⁰ Ehud R. Toledano, **State and Society in mid-nineteenth-century Egypt**, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, *passim*.

⁴¹ Khaled Fahmy de benzer şekilde, Mehmet Ali Paşa'nın modern ordu kurma girişimini ele alan eserinde, Mehmet Ali Paşa döneminin milliyetçi uyanışı simgeleyen bir kırılma anı olarak anlaşılmaması gerektiğini savunarak milliyetçi tarih yazımına karşı çıkmaktadır. Bkz.: Khaled Fahmy, **Paşanın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**, (Çev.: Deniz Zarakolu), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 3-36.

⁴² Toledano, **State and Society...**, s.11 ve 16-21.

merkeze alarak kurguladıkları dönemselleştirmeye örtüşse de bu sadece bir köken sorunundan kaynaklanmakta, fakat her iki ekolün modern Mısır tarihini Fransız işgaliyle ve Mehmet Ali Paşa dönemiyle başlatan savıyla paralel gitmemektedir. Fransa'nın Mısır'ı işgaliyle sadece Mısır'ın değil, Arap dünyasının tümünün modern Avrupa dünyasıyla karşılaşmasının sonucunda giderek Batı etkisinde şekillenen bir modernleşme süreci deneyimlediğine vurgu yapan Şarkiyatçı yazım, söz konusu coğrafyanın 1798 öncesindeki tarihini neredeyse yok saymaktadır. Bu çalışma ise, Osmanlı Mısır'ının 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadarki tarihsel dönemini kısaca ele alarak söz konusu varsayımı aşabilmeyi hedeflemektedir. Bunun yanı sıra, Osmanlı Mısır'ını kısaca değerlendirmenin başka bir saiki de bulunmaktadır: Mısır'ın 19. yüzyıldaki Osmanlı idari sistemi içerisinde giderek otonomlaşan statüsünün tarihsel kökenleri geçmiş üç yüzyılda yatmaktadır.

Toledano'nun Sait Paşa döneminin sonuna kadar getirdiği çalışmasında vurguladığı egemen zümre olarak Osmanlı-Mısır elitinin temel alanlardaki hakimiyetini, 19. yüzyılın ikinci yarısında da devam ettirdiğinin altını çizmek gerekmektedir. Bu çerçevede, Hıdiv İsmail Paşa döneminin sonlarından itibaren giderek canlanan ve Osmanlı-Mısır eliti karşıtlığı temelinde şekillenen Mısır milliyetçiliğiyle birlikte, yöneten Osmanlı-Mısır eliti ve yönetilen Mısırlı kitleler arasındaki ekonomik, siyasal ve toplumsal gerilim hattı 19. yüzyıl Mısır siyasetinin temel belirleyicisi olacaktır. Bu hattın Mısır'daki Osmanlı etkisini takip edebilme konusunda önemli bir katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Elbette ki, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır milliyetçiliğinin bir diğer ötekisinin ülkede etkisi giderek artan İngiliz ve Fransız karşıtlığı olduğunun teslim edilmesi gerekmektedir. Özellikle 1882'deki İngiliz işgali, Mısır milliyetçiliğinin rotasında önemli bir

kaymanın ortaya çıkmasına yol açmıştır. İngiliz işgali, temel alanlardaki iktidar ilişkilerini değiştirmeyi hedefleyen Mısır milliyetçiliğinin zamanla Osmanlı'yla uzlaşmaya yönelik bir ideolojik pozisyona evrilmesinde oldukça önemli bir faktör olmuştur.

Zamanla, Toledano'ya benzer şekilde, Mısır'ı bir Osmanlı eyaleti olarak ele almaya ve Mısır'daki Osmanlı egemenliğinin niteliğini belirlemeye yönelik çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır.⁴³ Örneğin, Toledano'nun açtığı yolu izleyen Juan Cole, Arabi Paşa devrimini ele aldığı eserinde, 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'ın Osmanlı padişahına hâlâ bağlı olduğunun, buna rağmen idari açıdan görece bir özerklik kazanıldığının altını çizmektedir.⁴⁴ Fakat bu tezde, böyle bir görece özerkliğin ancak 1867 yılında Mısır valisine hıdivlik statüsünün tanınmasıyla ortaya çıktığı iddia edilecektir. Çünkü, Osmanlı-Mısır elitinin Mısır bürokrasisindeki zemin kaybı ancak İsmail Paşa döneminde yaşanmış ve Türkçe konuşan yönetici elit ile Arapça konuşan kitleler arasındaki ayrım ancak yine bu dönemde daralmaya başlamıştır. Bu durum, 1882'ye kadar Osmanlı toprağı olarak kalsa da Mısır'ın 1860'ların ortasından itibaren Osmanlı'yla bağlarının gevşemeye başladığına işaret etmektedir. Mısır valilerine hıdiv unvanının verilmesine ve ülkenin 1882'de İngilizler tarafından işgal edilmiş olmasına rağmen, Mısır'ın 1914'e kadar bir Osmanlı toprağı olduğunun, fakat dönemseller olarak Osmanlı idari sistemi içerisindeki konumunun değiştiğini belirtmek gerekmektedir.

⁴³ Türkiye'de 19. yüzyıl Mısır üzerine bu kapsamda yapılmış önemli çalışmalardan biri, Hilal Görgün'ünkidir. Görgün, Mehmet Ali ve Hıdiv İsmail Paşa dönemlerine odaklandığı çalışmasının eksenini Mısır reformlarındaki Osmanlı etkisi olarak belirlemiş ve Mısır'ın 19. yüzyıldaki modernleşme deneyimini Osmanlı tarihi içerisinde yerleştirmeye gayret etmiştir. Hilal Görgün, "Mısır Vilayetinde Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi," **Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, C. 13, S. 24 (2008), s. 157-183.

⁴⁴ Juan R. I. Cole, **Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's 'Urabi Movement**, Cairo, The American University in Cairo Press, 1999, s. 14.

Mısır'ın uzun 19. yüzyıldaki özerkleşme sürecini ele almayı amaçlayan bu tez, yukarıda özetlenen saik çerçevesinde söz konusu süreci bizatihi Osmanlı bağlamında tartışmayı hedeflemektedir. Bu sebeple, Osmanlı tarihi araştırmacılarının, Şarkiyatçıların ve Mısırlı milliyetçi yazarların yukarıda sözü edilen eksikliklerini giderebilmek amacıyla, Mısır'ın İmparatorluğa entegrasyonundan 19. yüzyıla kadar olan idari, ekonomik ve toplumsal örgütlenmesinin kısa bir özetini yapmak gerekmektedir. 19. yüzyıla kadar olan Mısır tarihini “Osmanlı Mısırı” ve adem-i merkezileşme bağlamında ele almak, en azından 19. yüzyılın ikinci yarısı için de benzer bir analiz çerçevesinin kullanılmasının önündeki engelleri kaldıracaktır. Ayrıca, böyle bir analiz çerçevesi, Mehmet Ali Paşa ve daha sonra (görelî) özerkliğin giderek arttığı Hıdiv İsmail Paşa dönemindeki gelişmeleri, Osmanlı'nın aynı dönemde geçirdiği dönüşümlerle eş zamanlı takip edebilmeye ve değerlendirmeye imkan tanıyacaktır.

B. Osmanlı Eyaleti Olarak Mısır: 19. Yüzyıla Kadar

13. yüzyıl sonlarında bir uç beyliği olarak kurulan Osmanlı Devleti, takip eden iki yüzyılda Rumeli'deki yayılmasını tamamladıktan sonra, 16. yüzyılda Yavuz Sultan Selim döneminde Yakın Doğu'ya yöneldi. Osmanlı fetihlerinin batıdan doğuya yönelişi, dönemin konjonktürünün bir sonucu olarak gerçekleşmişti. 16. yüzyılda Anadolu'da ve İran'ın Kafkasya coğrafyasında Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri başta olmak üzere mevcut hükümdarlıkların ve beyliklerin çoğu ortadan kalkmış, bu devletlerin bıraktıkları topraklar Osmanlılar ve Safeviler arasında

paylaşılmıştı.⁴⁵ Doğu'da Osmanlı İmparatorluğu'yla hem ideolojik, hem askeri, hem de ekonomik açıdan rekabet edebilecek güce sahip Safeviler, İmparatorluk topraklarına ve meşruiyetine yönelik en önemli tehlikelerden biri olarak ortaya çıkmışlardı. Safeviler ile Osmanlılar arasındaki askeri ve ideolojik mücadele, 1514'te Yavuz Sultan Selim'in Van Gölü yakınlarındaki Çaldıran'da Safevi ordusunu yenmesiyle sonuçlandı. Bu savaşla birlikte Osmanlılar için doğudaki tehlike ortadan kalkmış;⁴⁶ Safevilerin, İmparatorluk topraklarına doğru genişleme ihtimalinin de önüne geçilmiş oldu. Safevilerle mücadelenin kazanılmasının ardından, Yavuz Sultan Selim yönünü güneye çevirdi.

15. yüzyılın sonundan itibaren, Avrupa'nın yayılmasından bir hayli etkilenen Levant ticareti nedeniyle Kızıldeniz ve Basra Körfezi yolları yeniden canlanmaya başlamıştı.⁴⁷ Doğu ticaretinin en önemli yollarından biri Basra Körfezi'nden, diğeri ise Kızıldeniz'den geçmekteydi. Bu ticaret yollarından ilki, Güneydoğu Asya'daki Malaka Boğazı'ndan Hindistan'a, Hindistan'ın batısında bulunan Malabar sahillerindeki limanlardan Basra Körfezi ve Irak'taki Dicle ve Fırat Nehirleri'ne, oradan da kervanlar aracılığıyla Suriye limanlarına ulaşıyordu.⁴⁸ Diğeri ise, Kızıldeniz'den Süveyş'e, Süveyş'ten de karayolu ile İskenderiye'ye gidiyordu. Bu değişimin temel aktörü ise, Kızıldeniz ticaretine hakim olmaya başlayan Portekiz'di. Zamanla Kızıldeniz'e giriş-çıkışı denetler bir duruma gelen Portekizliler, Mısır üzerinden yapılan baharat ticaretine büyük bir darbe indirme kabiliyetine sahip oldular. Bu konjonktürde Osmanlı'nın Kızıldeniz'deki Portekiz egemenliğini kırarak,

⁴⁵ André Clot, **Kölelerin İmparatorluğu: Memlûklerin Mısır'ı (1250–1517)**, (Çev.: Turhan Ilgaz), İstanbul, Epsilon Yayıncılık, 2005, s. 143.

⁴⁶ Metin Kunt, "Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan: Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna," Metin Kunt ve Christine Woodhead (Ed.), **Kanuni ve Çağı: Yeniçağda Osmanlı Dünyası**, (Çev.: Servet Yalçın), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 124, 2002, s. 23.

⁴⁷ Salih Özbaran, **Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004, s. 35.

⁴⁸ Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996, s. 2-3.

Akdeniz’de etkin bir ekonomik ve siyasal pozisyon edinebilmesi açısından Mısır, büyük önem taşıyordu. Diğer yandan Mısır, Suriye, Hicaz ve Güneydoğu Anadolu’da hüküm süren Memlûk sultanları, Osmanlılar gibi Sünni olmalarına rağmen, Safevilere karşı Osmanlılarla işbirliği yapmadıkları için İstanbul açısından rahatsızlık sebebiydiler.⁴⁹

Osmanlı’nın Safevilerden sonra Doğu ticaretinin kritik noktasındaki Mısır’a yönelmesinin bilinçli bir ekonomik siyasetin sonucu olarak şekillenip şekillenmediği literatürde tartışmalı bir konudur. Halil İncılık’ın, bu coğrafyadaki siyasal ve ekonomik gelişmelerin farkında olan Osmanlı’nın bilinçli ve stratejik bir fetih politikası izlediğini vurgulayan olumlu yaklaşımına⁵⁰ karşılık, Mustafa Akdağ Osmanlı’nın genişlemeye ilişkin iktisadi algısının/politikasının zayıf olduğu yönündeki olumsuz görüşü⁵¹ savunmaktadır. Salih Özbaran da İncılık’ı destekleyecek şekilde, Safeviler ve Memlûklerle doğu ve güneydoğu Anadolu üzerinden yürütülen mücadelenin siyasi ve askeri sebeplerinin ardında hiç şüphesiz Anadolu ve komşuları arasındaki ticari ve iktisadi bağların yattığını dile getirmektedir.⁵² Nitekim, coğrafi açıdan bakıldığında, Osmanlı Anadolu’su Doğu Akdeniz ile İran, Irak ve Suriye arasında olağanüstü bir konuma sahipti: Bu bölgelere giden kervan yolları Osmanlı toprakları üzerinden geçiyordu.⁵³ Mısır da Afrika, Asya

⁴⁹ Hathaway, **Osmanlı Mısır’ında Hane...**, s. 3.

⁵⁰ Halil İncılık, “The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Economy,” M. A. Cook (Ed.), **Studies in the Economic History of the Middle East**, London, Oxford University Press, 1970, s. 207-219 ve Halil İncılık, **Devlet-i ‘Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 140. Ayrıca, Orhonlu da İncılık ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Orhonlu, **op.cit.**, s. 5.

⁵¹ Mustafa Akdağ, **Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, C. II., Ankara, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1971, s. 159.

⁵² Özbaran, **op.cit.**, s. 98.

⁵³ **Idem.**

ve Avrupa arasında ticari malların değiş tokuşu açısından önemli bir konumdaydı.⁵⁴ Mısır'ın pamuk, kumaş ve şeker gibi maddeleri çeşitli ülkelere pazarlanırken, Memlûk donanması için gerekli malzeme Anadolu'dan geliyordu. Ayrıca Memlûk hükümdarları, 1501'den beri Kızıldeniz'de Portekizlilerin saldırılarına uğramışlardı ve Osmanlılardan donanma yardımı istiyorlardı. Aslında, Kızıldeniz'deki Portekiz saldırılarından korkuya kapılan Arap dünyası için Osmanlı dengeleyici bir g oluşturabilirdi.⁵⁵ Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılın başından itibaren, Portekizle mücadelede Mısır'ın öneminin farkına varmış gözükmektedir.⁵⁶

Yavuz Sultan Selim, bu saiklerle 1515 yılında Suriye'ye doğru ilerlemiş, Memlûk Sultanı Kansu Gavri'nin ordusuyla bugünkü Türkiye-Suriye sınırında bulunan Mercidabık Ovası'nda karşılaşmış ve Memlûk güçlerini ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Ardından güneye doğru ilerlemeye devam etmiş, Eylül 1516'da şam'ı ele geçirmiş, 1517 yılının başlarında da Mısır'a girmiştir. Aynı yıl Kahire yakınlarındaki Ridaniye'de Memlûk ordusunu yenilgiye uğratan Yavuz Sultan Selim, başkent Kahire'ye ilerleyerek Mısır'a hakim olmuştur.

Osmanlı'nın güneye doğru genişlemesi ekonomik saiklerin yanı sıra, Safevilere karşı yürütülen ideolojik mücadele bağlamında da ele alınabilir. şah İsmail, Türkmen ve İranlı teb'ası arasında uyumlu bir birliktelik yaratmak için kendi topraklarındaki halka yönelik şiileştirme politikası benimsemişti. Yavuz Sultan

⁵⁴ İskenderiye Limanı aracılığıyla Kahire, Trablusşam aracılığıyla da Halep Doğu Akdeniz ticaretinin en önemli iki noktasıydı. Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu Mısır'ın fethiyle söz konusu iki bölgeye de hakim olacaktır. Kahire ve Halep'in Doğu Akdeniz ticari ağındaki konumlarına ilişkin bkz.: Fernand Braudel, **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, C. 1, (ev.: Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, İmge Kitabevi, 1993, s. 646-653.

⁵⁵ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu, Klasik ağ (1300-1600)**, (ev.: Ruşen Sezer), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003, s. 38.

⁵⁶ Mısır'ın işgalinin ardından Osmanlı İmparatorluğu, Kızıldeniz'deki Portekiz varlığını sona erdirmeye yönelik birçok girişimde bulunmaya devam etti. Halil İnalçık, "Heyday and Decline of the Ottoman Empire," P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis (Ed.), **The Cambridge History of Islam, Vol. 1A: The Central Islamic Lands From Pre-Islamic Times to the First World War**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 331.

Selim ise, buna karşılık olarak kendisini kutsal şehirlerin, yani Mekke ve Medine'nin koruyucusu ve böylece İslam dünyasının en önemli Sünni hükümdarı olarak kabul ettirmek için Memlûk topraklarını ele geçirmek istemiştir.⁵⁷

Mısır'ın fethinden eyalet yönetimine ilişkin temel ilkeleri belirleyen Mısır Kanunnamesi'nin (1525) oluşturulmasına kadar olan sürede, Osmanlı, eyaleti Memlûk beyleriyle işbirliğine giderek yönetmeyi tercih etti. Mısır'ın fethinin ertesinde Memlûk beylerinin tasfiye edilmesi yerine, Arap coğrafyasının diğer bölgelerinde de uygulandığı gibi, yerel liderlerle işbirliğine gidilerek yeni bir yönetim anlayışı geliştirildi.⁵⁸ Osmanlılar açısından Memlûkler, savaşçı doğaları ve kapıkulu kökenleri nedeniyle Mısır'da işbirliği yapılabilecek en uygun unsurlardı.⁵⁹ Ayrıca, merkeze uzak eyaletlerin yönetiminde yerel unsurlarla işbirliğine gidilmesi, toprakları giderek genişleyen ve bütün eyaletlerde doğrudan bir yönetim oluşturabilmek açısından zorluk çeken Osmanlılar için bir zorunluluk haline gelmişti. Nitekim, Yavuz Sultan Selim, eski rejimin önde gelenlerinden biri olan Canberdi al-Gazali'yi⁶⁰ Şam valisi olarak atadı; Mısır'ı da Memlûklerin "melik el-umera" unvanıyla Halep'in eski valisi Hayır Bey'e emanet etti.⁶¹ Eski rejimin kalıntılarını yeni oluşturulan sisteme entegre etmeye yönelik atılan her iki adım da, Osmanlı egemenliğini hedef alacak olası bir Memlûk muhalefetine doğuşunu önlemek için

⁵⁷ David Ayalon, "The End of Mamlûk Sultanate: (Why did the Ottomans Spare the Mamlûks of Egypt and Wipe out the Mamlûks of Syria?)," **Studia Islamica**, No. 65 (1987), s. 126. Gerçekten de, Mısır'ın fethiyle birlikte Osmanlı padişahının kutsal toprakların koruyuculuğunu üstlenerek halife unvanını kullanmaya başlaması, Osmanlı tarihi açısından İstanbul'un fethi kadar önemli bir olaydır. Bir kere, İmparatorluğun demografik yapısı değişmiş, müslüman nüfus gayri-müslim nüfustan daha fazla hale gelmiştir. İkincisi, İmparatorluk yönetiminde İslami pratikler ön plana çıkmaya başlamıştır.

⁵⁸ P. M. Holt, "The Beylicate in Ottoman Egypt during the Seventeenth Century," **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol. 24, No. 2 (1961), s. 216.

⁵⁹ Ayalon, **op.cit.**, s. 127.

⁶⁰ Al-Gazali, Memlûk Sultanı Kansu Gavri'nin Hama valisiydi ve yine Sultan Tumanbay'ın Şam valisi olarak görev yapmıştı.

⁶¹ André Raymond, "Arap Eyaletleri," Robert Mantran (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I**, (Çev.: Server Tanilli), İstanbul, Adam Yayınları, 2004, s. 432 ve Holt, **op.cit.**, s. 216.

atılmıştı. Ama, Hayır Bey'in 1522 yılında ölmesi üzerine iki farklı Memlûk hizbi Osmanlı yönetimine karşı ayaklandı. İstanbul'da sadrazam olmayı bekleyen Ahmet Paşa ayaklanmayı bastırmak üzere Mısır'a gönderildi ve akabinde Mısır valiliğine atandı. Fakat, Osmanlı İmparatorluğu bu sefer Mısır'da kendi iktidar alanını yaratmak üzere harekete geçen Ahmet Paşa'nın isyanıyla uğraşmak zorunda kaldı.⁶² Dönemin Osmanlı sadrazamı İbrahim Paşa ayaklanmayı bastırmakla görevlendirildi. Mısır'a gelen İbrahim Paşa ayaklanmayı başarıyla bastırarak bu geçiş dönemini sonlandırdı ve Osmanlı'nın Mısır'daki yönetiminin temel ilkelerini belirleyen Mısır Kanunnamesi'ni hazırladı.

Söz konusu Kanunname'ye göre Mısır eyaleti, diğer Arap eyaletlerinin birçoğu gibi, salyaneli eyalet olarak yönetilecekti. Bununla birlikte, Mısır'daki yönetim sistemi, diğer Arap eyaletlerindeki yönetimlerle paralellikler taşısa da, bazı farklılıklar barındırıyordu. Bu benzerlikler ve farklılıklar Kanunname'de ifadesini bulmuştur. Kanunname Memlûk yönetiminden miras alınan belli sayıda nitelikleri saklı tutmakla birlikte, Kale'de oturan beylerbeyinin rolünü ve divanın işleyişini düzenliyor, nakit ve mal olarak ödenecek vergilerle toprağa ve köylülere ilişkin sorunları ve vakıf meselelerini ele alıyordu.⁶³

Mısır'daki Osmanlı yönetimi, Osmanlı'nın diğer Arap eyaletlerindeki yönetimine benzer şekilde, belli başlı üç temele dayanıyordu: Valiler (paşalar), yargıçlar (kadılar) ve yeniçerilerden oluşan bir askeri güç.⁶⁴ Bu üç unsur da Osmanlı merkezince atanıyordu. Vali, eyaletin en üst düzey yöneticisi olduğundan, Osmanlı'nın Mısır'daki bürokratik idaresinin temelini oluşturuyordu. Kadılar ise hukuki anlaşmazlıkları çözmekle görevliydi ve Osmanlı hukukunun Mısır'daki

⁶² Ahmet Paşa, bu ayaklanmadan sonra tarihte Hain Ahmet Paşa olarak anılacaktır.

⁶³ Raymond, **op.cit.**, s. 421.

⁶⁴ **Ibid.**, s. 426.

uygulayıcısıydılar. Mısır'ın fethinin ertesinde Yavuz Sultan Selim'in Mısır'da bıraktığı yeniçeriler ise, bu üçlü yapının askeri ayağını oluşturuyorlardı.

Mısır valisi, devletin en yüksek memurları arasından seçilen önemli bir kişiydi: Clot'un ifadesiyle, "taşrada bulunan kraldı."⁶⁵ Vali, Mısır eyaletinin yönetiminin başında, Padişah tarafından atanan isimdi ve Padişah'ın İstanbul'daki divanına benzer şekilde haftada dört kez divanı toplamakla yükümlüydü. Mısır'da divanın haftada dört kere düzenli olarak toplanması, Osmanlı'nın taşradaki yönetiminin alışılmadık özelliklerinden biriydi.⁶⁶ Divana, eyaletin çıkarlarının temsilcileri olarak askeri kumandanlar, yerel dini ve ticari liderler ile yine İstanbul'dan atanmış baş kadının katılması öngörülüyordu.⁶⁷

Kanunname, Memlûklerin asker toplamasına izin vermek ve onları vergi toplama işinde önemli bir ortak olarak görmekle, Osmanlı eyalet yönetiminin önemli bir bölümünün doğrudan kendi kontrolünün dışında kalmasına izin vermiş oldu.⁶⁸ Memlûkler, Osmanlı tarafından oluşturulan Çavuşan, Gönüllüyan, Tüfenkçiyan, Çerkez, Mustahfızan (Yeniçeriler) ve Azeban alaylarına asker olarak alınmışlardı.⁶⁹ Bununla birlikte, Mısır'da askeri açıdan azımsanmayacak bir Osmanlı varlığı da bulunmaktaydı. Dolayısıyla, askeri alan yeniçeriler ve Memlûkler arasında paylaşılmıştı.

⁶⁵ Clot, *op.cit.*, s. 241.

⁶⁶ Kanunname, Mısır valisine, İmparatorluğun başkentinde sadrazamın yönettiği divana benzer şekilde kendi divanını haftada dört kez toplamasını öngörerek önemli sorumluluklar ve ayrıcalıklar yüklüyordu. Oysa, diğer Arap eyaletlerinde divan, valinin gerekli gördüğü koşullarda toplanabiliyordu. Hathaway, *The Arab Lands...*, s. 51. Böyle farklı bir uygulamanın ortaya çıkmasında, Mısır'ın diğer Arap eyaletlerine nazaran ekonomik gelir açısından en zengin eyalet olmasının payının etkili olduğu söylenebilir.

⁶⁷ Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, (Çev.: Gül Çağalı Güven), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 41.

⁶⁸ Suraiya Faroqhi, "16. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyaset ve Sosyo-Ekonomik Dönüşüm," Metin Kunt ve Christine Woodhead (Ed.), *Kanuni ve Çağı: Yeniçağda Osmanlı Dünyası*, (Çev.: Servet Yalçın), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 124, 2002, s. 95.

⁶⁹ Hathaway, *Osmanlı Mısırı'nda Hane...*, s. 8.

Mısır'daki idari yapı, Osmanlı'nın fethiyle birlikte karma bir yönetim biçimi haline gelmişti: Osmanlı'nın eyalete atadığı vali ile yerel güçlerin işbirliği içerisinde oldukları bir yönetim anlayışı geliştirilmişti. Bu yönetim, doğrudan Memlûk sisteminin devamı olmaktan çok karma/melez bir nitelik taşıyordu. Yeni yönetimin en önemli özelliği, Mısır'daki Osmanlı askerleri ile Memlûk beylerini uzlaştırmaya odaklanmış olmasıydı. Nitekim, yukarıda sayılan ocaklarda Osmanlı askerleri ile Memlûk askerlerinin birarada bulunması, bu uzlaştırma çabasının en önemli göstergesiydi.

Osmanlı İmparatorluğu, Memlûklerle siyasal alanda işbirliğine gitmekten çekinmemekle birlikte toprak sahipliği ve vergilerin toplanması konusunda -en azından ilk aşamada- benzer bir politika yürütmekten yana değildi. Bu nedenle, ilk olarak, eski Memlûk döneminden kalma “ikta”⁷⁰ sistemini tasfiye ederek merkezden atanan ücretli memurlar aracılığıyla Mısır'ı doğrudan yönetmeyi denedi. Memlûkler döneminde uygulanan ikta sistemine göre, devlete ait olan toprağın kullanım hakkı ikta sahibine aitti. İkta sahibi, kendi bölgesinde devlet adına vergi toplamakla yükümlüydü. Toplanan bu vergiden kendi maaşını da karşılamaktaydı. Savaş halinde ise, kendi bölgesinde askeri birlikler oluşturarak –askerlerin bütün ihtiyaçlarını bizzat karşılamak şartıyla- merkezi yönetimin asker ihtiyacına katkıda bulunmaktaydı. Dolayısıyla, bu sistem Osmanlı'nın Rumeli'de uyguladığı tımar sistemine benzemekteydi. Fakat Osmanlı, Mısır'ı fethettikten sonra Memlûk beylerinin direnişiyle karşılaştığından bu sistem yerine “emanet” sistemini yürürlüğe koymayı

⁷⁰ Arapçada “kesmek”, “ayırma” anlamındaki kat' kökünden türetilen “ikta” kelimesi, terim olarak, devlet başkanı veya onun adına yetki kullanan merci tarafından, özellikle arazi gibi taşınmaz mallar ile maden ocağı ve benzeri tabii kaynakların mülkiyet, işletme yahut faydalanma hak veya imtiyazlarının ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun görülen kimselere tahsis edilmesini ifade eder. Kendisine ikta verilen kimseye “iktai” veya “iktadar”; ikta edilen şeye ise “mukataa” denmektedir. İslami devlet yönetiminde çokça yaygın olan bu sistem, Memlûkler tarafından da kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mustafa Demirci, “İkta,” **İslam Ansiklopedisi**, C. 22., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 43-47.

denedi. Çünkü ikta sistemi muhafaza edilirse, mukataa sahibi Memlûk beylerinin ekonomik alandaki nüfuzlarını kırmak ve gelir elde etmelerini engellemek mümkün olamayacaktı. Ekonomik olarak güçlü bir Memlûk varlığı, Mısır'daki Osmanlı egemenliği için büyük bir tehdit oluşturabilirdi.

İmparatorluğun Mısır'da uygulamaya koyduğu “emanet” sistemine göre, “emin”⁷¹ adı verilen araçlara doğrudan maaş ödeniyor, bunlar da kendilerine ait mukataalardaki vergileri toplamakla yükümlü kılınıyorlardı.⁷² Her bir emin, bir ya da birkaç mukataayı yönetmekle yükümlüydü. Eminler, kâr elde etmeksizin söz konusu vergileri Hazine'ye göndermek zorundaydılar. Fakat, bu sistem uzun süre işlemedi. Eminler, gelirleri topladıkları vergilerin oranına bağlı olmadığından bu sistemi devam ettirmekten yana değillerdi. Üstelik, Hazine bu görevi yerine getirecek aracı bulmakta da zorluk çekiyordu. Bu yüzden, Hazine zamanla her bir emine çokça mukataa vermeye başladı. Eminler ise, kendi mukataalarını tek başlarına idare etmekte zorlandıkları için, daha çok Memlûk kökenli “amil” adı verilen araçlar kanalıyla mukataalarını yönetir oldular. Zamanla amiller vergi toplayıcıları haline geldiler ve iltizam sisteminin bel kemiğini oluşturdular.⁷³

İltizam sistemi, özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı, devlete önceden belirli bir bedel ödemek suretiyle üzerine alması anlamına gelmekteydi.⁷⁴ Vergi toplamakla görevli olan kişiye ise mültezim denmekteydi. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, İmparatorluk iltizam sistemiyle vergi

⁷¹ Sadece Osmanlılar, Kıptiler ve Yahudiler emin olabiliyorlardı. Memlûk beyleri bu sistemin dışında bırakılmak istenmişti. Böylece, Osmanlı egemenliğine karşı ekonomik nüfuz elde eden (yeni) kliklerin ortaya çıkmasının önüne geçilebilecekti.

⁷² Stanford J. Shaw, “Landholding and Land-tax Revenues in Ottoman Egypt,” P. M. Holt (Ed.), **Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic**, London, Oxford University Press, 1968, s. 92-93.

⁷³ *Ibid.*, s. 94.

⁷⁴ Mehmet Genç, “İltizam,” **İslam Ansiklopedisi**, C. 22, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s.154-158.

toplama işini mültezimlere havale ederek Mısır'da dolaylı bir yönetimi tercih etmiş oluyordu. Arap eyaletlerinin çoğunda olduğu gibi Mısır eyaletinde de bu sistem uygulandı. 16. yüzyılın sonunda, Mısır'da iltizam sistemi giderek yaygınlaştı. Bu uygulamanın kurumsallaşmasıyla, sistemin dışında bırakılmak istenen Memlûkler, bir şekilde sistemin içerisinde kendilerine yeniden yer bulabildiler.

Öte yandan, diğer Arap eyaletlerine kıyasla Mısır, İmparatorluğa hem stratejik hem de ekonomik açıdan daha çok katkı sağlayan bir eyaletti. Stratejik açıdan Mısır, Kızıldeniz'deki olası müdahaleler ve fetihler için önemli bir konumdaydı. Nitekim, 1538'de Yemen'in fethinde de önemli bir rol oynamıştı.⁷⁵ Ayrıca, Mısır, Portekizlilere karşı gerçekleştirilen seferler ve Doğu Akdeniz ile Kızıldeniz'deki fetihler için de bir harekete geçme noktası olmuş; Yemen'in fethinin ardından da bu iki eyalet, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda Portekiz'e karşı Osmanlı savunmasını birlikte üstlenmişlerdi.⁷⁶ Bunun yanı sıra Mısır, Mekke'ye giden hac kervanlarının konaklama mekanı olduğu için de önemli bir konuma sahipti. Yılın belli dönemlerindeki hac kervanlarının güvenliğini sağlamak Mısır yönetiminin sorumluluğundaydı. Dolayısıyla, Osmanlı padişahının İslam dünyasındaki meşruiyetinin önemli bir sembolü olan kutsal topraklarda ibadetin aksamadan yürütmesinden Mısır yönetimi mesuldü.

Bu stratejik değerinin yanı, ekonomik açıdan da İmparatorluk için oldukça önemli olan Mısır'ın İmparatorluk hazinesine ödediği yıllık vergi, diğer salyaneli eyaletlerin ödediğinden daha fazlaydı.⁷⁷ Hem İmparatorluğa erzak sağlayan bir eyaletti, hem de diğer eyaletlerin ödedikleri vergilerden çok daha fazlasını İstanbul'a göndererek İmparatorluğun nakit ihtiyacını karşılıyordu. Bu yüzden, Osmanlı

⁷⁵ Winter, **op.cit.**, s. 4 ve Hathaway, **İki Hizbin Hikayesi...**, s. 4.

⁷⁶ Hathaway, **Osmanlı Mısır'ında Hane...**, s. 4.

⁷⁷ Shaw, **The Financial and...**, s. 283.

idaresindeki diğer Arap eyaletleriyle karşılaştırıldığında *sui generis* özelliklere sahipti. Ticari açıdan ancak İstanbul’la kıyaslanabilecek bir önem taşıyan⁷⁸ Kahire’nin özel coğrafi konumu nedeniyle ve Akdeniz’deki İskenderiye gibi önemli limanı ile Mısır, Hindistan ve Yemen ticaretini elinde tuttuğu için diğer Arap eyaletlerinden farklı bir kategori oluşturuyordu. Bu yüzden de, Kahire’nin ticari avantajı 19. yüzyılda da devam edecek ve dönemsel olarak Kahire’nin bu özgün konumu, zamanla İngiliz kapitalizminin Osmanlı coğrafyasının yanı sıra Mısır’a özel bir önem atfetmesine ve ülkenin Avrupa kapitalizmiyle bağlarının giderek güçlenmesine yol açacaktır.

Osmanlı’nın Mısır’da kurduğu yönetim, 16. yüzyılın son çeyreğine kadar aksamadan devam etti. Bu açıdan, Mısır eyaletinin 16. yüzyılı, “sükûnet yüzyılı” olarak ele alınabilir.⁷⁹ Ayrıca bu dönem, Osmanlı’nın Mısır eyaletindeki hakimiyetini pekiştirdiği de bir dönemdi. Osmanlı Sarayı, 1554’te yukarıda sözü edilen altı alaya ek olarak, valiyi korumakla görevli Mütferrika alayını oluşturdu. Bu alay, tamamen Osmanlı askerlerinin egemenliğindeydi. Dolayısıyla, Osmanlı, doğrudan denetlediği bu askeri yapıyla Memlûk askerlerini dengelemeye çalışarak, eyaletteki nüfuzunu arttırmayı hedeflemekteydi. Dengeyi sağlama hedefinin yanı sıra Osmanlı, bu alayı oluşturarak Mısır’daki valisine karşı olası ayaklanmaları etkisiz hale getirmeyi de amaçlamaktaydı. Nitekim, özellikle 16. yüzyılın son çeyreğine kadar kendi yönetimine karşı herhangi bir başkaldırıyla karşılaşmadı. Dolayısıyla, 16. yüzyılın sonuna dek, Mısır eyaletini hem merkezden gönderilen askerler, hem de Memlûk askeriyle işbirliği içerisinde yönetti.

⁷⁸ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya**, (Çev.: Ayşe Berkay), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010, s. 33.

⁷⁹ P. M. Holt, “The Pattern of Egyptian Political History from 1517 to 1798,” P. M. Holt (Ed.), **Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic**, London, Oxford University Press, 1968, s. 81-82.

Osmanlı'nın Mısır'da uygulamaya koyduğu sistem, ufak çaplı ayaklanmalara rağmen, 17. yüzyılın ortalarına kadar aksamadan devam etti. 17. yüzyılda Mısır'ın siyasal atmosferini belirleyen yapıda çözümler başlayınca –tıpkı Osmanlı'nın merkezinde olduğu gibi- yeni güç odakları ortaya çıktı.⁸⁰ 18. yüzyıl başına kadar olan dönem, Mısır'da iç karışıklığın yaşandığı bir dönem oldu.⁸¹ Memlûk beylerinin iltizam sistemi aracılığıyla vergi toplayıcılığını ele geçirmeleri, ekonomik olarak güçlenmelerine neden olmuş ve bu durum da Memlûk hizipleri arasında bir iktidar mücadelesinin yaşanmasına yol açmıştı. Hizipler arası mücadele Osmanlı'nın Mısır'daki yönetimine de etkide bulundu. Ama İmparatorluk, söz konusu hizipleri tasfiye etmek yerine, dönem dönem bunları birbirlerine karşı kullanarak Mısır'daki varlığını devam ettirdi. Özellikle siyasal alanda etkin olan Fıkari ve Kasımi hizipleri, dönemselsel olarak Osmanlı tarafından desteklendiler. Aslında, 16. yüzyılın sonundan itibaren Mısır'da hem hizipler arasında güç mücadelesinin ortaya çıkması, hem de ülkedeki Osmanlı hakimiyetinin niteliğinde görece bir düşüş yaşanması, daha önce değinildiği üzere, Osmanlı'nın bu dönemde adem-i merkeziyetçi bir idari yapılanmaya evrilmesiyle yakından ilgiliydi. Buna ek olarak, Mısır, zamanla Akdeniz ve Kızıldeniz'deki askeri harekâtlar için önemli bir üs olmaktan çıktığı için, Osmanlı açısından ihtiva ettiği stratejik önemini kaybetmeye başlamıştı.

18. yüzyıl ise, Mısır eyaletinde, yine tıpkı Osmanlı'nın merkezinde olduğu gibi, büyük bir değişimin yaşandığı bir yüzyıl oldu.⁸² Bu yüzyılda Mısır eyaletinde

⁸⁰ Jane Hathaway, “Osmanlı'nın 1730'da Mısır'da Çerkez Mehmet Bey'in İsyanına Gösterdiği Tepki,” Jane Hathaway (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma**, (Çev.: Deniz Berktaş), İstanbul, Alkım, 2007, s. 165.

⁸¹ 18. yüzyıl Mısır'ına ilişkin ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, “Power and Authority in Late Eighteenth-Century Egypt,” Nelly Hanna ve Raouf Abbas (Ed.), **Society and Economy in Egypt and the Eastern Mediterranean, 1600-1900**, Cairo, The American University in Cairo Press, 2005, s. 41-51.

⁸² Osmanlı İmparatorluğu için 18. yüzyıl, II. Mustafa'nın tahttan indirilmesine yol açan 1703 tarihli Edirne Olayı olarak bilinen isyanla başlamıştı. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Rifa'at

yerel liderler giderek güç kazanmaya başladılar. Çünkü, Mısır'ın fethinden itibaren eyalete gelip yerleşen askerler de, iltizam sistemine eklemlenerek gelir elde ettiler. Artık neredeyse asker olmaktan çıkarak, sabit, yerel çıkar gruplarına dönüştüler.⁸³

Diğer yandan, Mısır'da dengeyi sağlayan Fıkari ve Kasımi hiziplerinin çöküşüyle beraber, iltizam hakkı kazanabilmek için mücadeleye girişen yerel unsurlar arasındaki çatışma suyüzüne çıktı. Dolayısıyla, 18. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, Mısır'da hiçbir tarafın iktidara tam anlamıyla sahip olamadığı bir güç boşluğu doğmuştu. Çünkü, Osmanlı'nın Mısır'daki egemenliği zayıflamıştı. Mültezimler neredeyse derebeylerine dönüşmüşlerdi ve bunlar arasındaki iktidar çatışması kaotik bir ortam yaratmıştı. Fransa'nın Mısır seferi tam da bu konjonktürde gerçekleşti.

Elbette ki, Mısır'daki egemenlik mücadelesinin tarihi, Fransız işgalinden önceye gitmektedir. Fakat, Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle birlikte Memlûk beyleri askeri açıdan büyük bir darbe almış, Fransa bu nedenle Mısır'da yeni bir iktidar yapılanmasının oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁸⁴ Ayrıca, bu işgal, Osmanlı'nın Mısır'da gerileyen nüfuzunu da olumsuz yönde etkilemiştir. Osmanlı-İngiliz ortak donanmasıyla Mısır'a ayak basan Mehmet Ali Paşa, bu boşlukta yeni ve önemli bir iktidar odağı olarak doğmuştur. Dolayısıyla, Napolyon'un Mısır'ı işgalinin, Mısır'da bir modernleşme sürecini başlatmaktan çok daha önemli bir sonucu varsa, o da Memlûk beylerinin askeri gücünü ve iltizam sistemi üzerindeki kontrollerini

Abou-El-Haj, **1703 İsyanı**, (Çev.: Çağdaş Sümer), Ankara, Tan Kitabevi, 2011. Söz konusu süreç, 1730 yılında bu sefer bir diğer Osmanlı sultanı III. Ahmet'in tahtan indirilmesine neden olan Patrona Halil İsyanı'yla devam etmişti. Ayrıca, 18. yüzyıl, Osmanlı'nın Rusya'yla ve Avusturya'yla birçok savaşa girdiği ve askeri alanda büyük sorunlar yaşadığı bir yüzyıldı. Tüm bunların ardından Rumeli ve Anadolu'da taşranın önde gelen ailelerinin yükselişi, Osmanlı'nın bu döneminin karakteristik özelliklerinden biri haline geldi. Mısır eyaletinde ortaya çıkan tablo da Osmanlı'nın bu yeni durumuyla paralellik arz etmekteydi. Barkey, **op.cit.**, s. 273.

⁸³ Hathaway, **Osmanlı Mısır'ında Hane...**, s. 14.

⁸⁴ Enver Ziya Karal, **Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)**, İstanbul, Milli Mecmua Basımevi, 1938, s. 146 ve Hunter, **op.cit.**, s. 13.

zayıflatarak, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da iktidarı ele geçirebilmesi için gerekli zemini yaratmış olmasıdır. Çünkü, Fransız işgaliyle Mısır'daki alternatif güç odakları -Osmanlı da dahil olmak üzere- darbe almıştır. Hiç değilse bu açıdan Fransız işgali, Mısır'ın 19. yüzyıl tarihi için bir dönüm noktası oluşturmaktadır.

Temel olarak Fransız işgalinin Mısır'ın siyasal hayatında yarattığı güç mücadelesiyle başlayacak olan bu çalışma, iki ana bölümden oluşmaktadır. Fransız işgali sonrasında hem Memlûk hiziplerinin, hem de Osmanlı otoritesinin yara almasıyla doğan güç boşluğunu lehine kullanarak Mısır valiliğini ele geçiren Mehmet Ali Paşa dönemini ele alan birinci bölümde, Mısır'da hayata geçirilen reformlar Osmanlı modernleşmesiyle benzerlikleri ve farklılıkları bağlamında tartışılacaktır. Mehmet Ali Paşa'yı "ulusal" bir kahraman ve Mısır'ı yönettiği tarihsel dönemi de ulus-devlet inşasının ilk aşaması olarak ele alan geleneksel paradigmanın aksine, Paşa'nın temel amacının Mısır'a Osmanlı idari ve siyasal sınırları içerisinde özerk bir yapı kazandırmak olduğu vurgulanacak ve Mısır'daki reform hareketi de bu bağlamda değerlendirilecektir. Bu noktada karşımıza çıkan en önemli kavramlardan birisi, daha önce de değinildiği üzere, Osmanlı-Mısır elitidir. Bir Osmanlı paşası olarak Mehmet Ali Paşa'nın sivil ve askeri bürokraside oluşturduğu "yönetilen Mısırlılar" ve Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerinden gelerek Paşa'nın hizmetine giren "yöneten Osmanlı-Mısır eliti" ayrımı, kitleleri siyasal alandan uzak tutmanın en etkin yöntemlerden biri olduğu düşüncesinden hareket edildiğine ilişkin önemli bir ipucu vermektedir. Bu bağlamda, Mehmet Ali Paşa dönemiyle birlikte siyasal iktidarın nasıl kurulduğunun ve güçlendiğinin, hangi iktidar bloklarının eyalet yönetiminde etkin olduğunun ortaya konması için Osmanlı-Mısır elitinin konfigürasyonuna odaklanmak gerekmektedir. Osmanlı-Mısır elitinin sivil-askeri

bürokrasideki ve ekonomik alandaki hakimiyetinin siyasal iktidarının sürekliliğinin sağlanmasında oldukça önemli bir rol oynadığını söylemek mümkündür. 1800’lerin başında ortaya çıkan bu elit konfigürasyonu, 19. yüzyıl boyunca Mısır siyasi tarihine yön vermiştir. Söz konusu dönemin milliyetçi bir uyanışa sahne olmaktan çok, Mehmet Ali Paşa figürünün ve sonrasında Kavalalı hanedanının ve Osmanlı-Mısır elitinin ön planda olduğu, kimi zaman İstanbul’a ilham veren kimi zaman da İstanbul’dan ilham alan yeni reformlar temelinde “modern” ve kesintisiz bir siyasal iktidar mekanizmasının oluşturulduğu bir sürece sahne olduğunu söylemek mümkündür.

Bu değerlendirmenin yanı sıra, Mısır’ın 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İmparatorluk topraklarını birarada tutabilmek amacıyla adem-i merkeziyetçilikten merkeziyetçiliğe evrilen yeni taşra örgütlenmesinin sınırında konumlanabilmesine imkan tanıyan temel dinamiklere odaklanılacaktır. Mısır’ın coğrafi koşullarının, Mehmet Ali Paşa dönemindeki ordu merkezli modernleşme deneyiminin ve İmparatorluğun merkezinden neredeyse “bağımsız” olarak oluşturulan ekonomik yapının sonucu olarak Osmanlı iktidarının içinde ama bir yandan da iktidar aygıtlarının tam anlamıyla nüfuz edemediği ayrıksı bir eyalet olarak ortaya çıkmasına zemin hazırladığı iddia edilecektir. Bu açıdan, Mehmet Ali Paşa’nın Osmanlı’yla mücadelesi sonucunda, Mısır’ın 1841’deki padişah fermanıyla Osmanlı idari taksimatında salyaneli eyalet statüsünden eyalet-i mümtaze statüsüne evrilmesi önemli bir kırılma noktasıdır. Bu tezin önemli amaçlarından biri, diğer Arap eyaletlerinin çoğuna benzer şekilde fetihten itibaren salyaneli eyalet olarak yönetilen Mısır’a muadillerinden farklı ve özerk bir statü tanınmasına giden sürecin hem Mısır’ın coğrafi koşulları, hem de Osmanlı idari sistemi bağlamında ele alınarak yeni

bir tarihsel anlatı kurgulayabilmektir. Bunun yanı sıra, tezde Mısır'ın özerkleşme deneyimine rağmen Osmanlı idari sınırları içerisinde yer almaya devam ettiği ve bir Osmanlı toprağı olduğu vurgulanacaktır. Çünkü, Mısır, 1914'e dek Osmanlı egemenliğinin dışında değil *sınırında* konumlanan bir eyalet olmaya devam etmiştir.

1848'de kapanan Mehmet Ali Paşa döneminin ardından, 1863'te vali olan İsmail Paşa'nın iktidarına kadar olan "Geçiş Dönemi"ne yer verilen, fakat asıl olarak Mısır'ı Osmanlı idari sisteminin bir adım daha dışında konumlandıran "Hıdivlik Yönetimi"ni ele alan ikinci bölüm, yine Mısır'ın söz konusu tarihsel dönemini İstanbul-Kahire ilişkileri bağlamında tartışmayı hedeflemektedir. Osmanlı eyalet sisteminin revize edilerek, merkezileşme yönünde daha somut adımların atılmaya başlandığı 1860'ların başında, Mısır'ın söz konusu merkezileşme çabasının nüfuz edemediği bir vilayet olarak kalması, ülkenin 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren ekonomik açıdan giderek İngiliz kapitalizminin hammadde üreticisi haline gelmesiyle ilişkili olarak ele alınacaktır. 1867 yılında "Hıdivyet-i Mısır" gibi özel bir statüyle anılmaya başlanan vilayetin giderek içişlerinde özerkleşen yapısının, her şeye rağmen Mısır'ı Osmanlı siyasal sistemi içerisinde tutmanın bir saiki olarak ortaya çıktığına değinilecektir. Bu bağlamda, hıdivlik yönetimiyle birlikte, Osmanlı-Mısır ilişkilerinde ortaya çıkan temel kırılma noktalarına odaklanılacaktır.

1841 ve 1867 kadar önemli olan bir kırılma noktasını, 1882 yılında ülkenin İngiltere tarafından işgal edilmesi oluşturmuştur. 1882'nin ardından Mısır'da İngiliz hakimiyetinde ortaya çıkan "yeni" yapılanmayla birlikte, Mısır bir kere daha İmparatorluk sınırları içerisinde konum değiştirmiştir. Fakat, İngilizlerin Mısır'ı Osmanlı egemenliğinde Hıdivyet-i Mısır olarak yönetmeyi tercih ettikleri bu dönemde, Mısır milliyetçiliğinin Osmanlı-Mısır eliti karşıtlığının törpülenerek,

şiddetli bir İngiliz karşıtlığına evrildiğini söylemek mümkündür. 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren Rumeli'deki toprak kayıplarıyla demografik yapısı iyiden iyiye değişen İmparatorluk'ta müslüman nüfusun ağırlık kazanmaya başlaması ve II. Abdülhamit'in Pan-İslamizm politikasının sonucu olarak Mısır'ın Osmanlı siyasal sistemi içerisinde tutulmasının özel bir önem arz etmeye başladığı görülmektedir. Mısır'daki İngiliz karşıtlığı ve müslüman dünyasını birarada tutmaya yönelik olarak İslami referansların ön plana çıktığı Pan-İslamizm politikası temelinde, İstanbul ile Kahire arasındaki bağların yeniden tesis edilmesine yönelik geçici bir konsensusun oluştuğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla, Mısır'ın özerk yapısının korunduğu 1882-1914 yılları arasındaki dönemin çoğu zaman Osmanlı egemenliğinin sembolik açıdan da olsa yeniden tesis edilmeye çalışıldığı bir sürece sahne olduğu iddia edilecektir.

Mısır'ın uzun 19. yüzyılda Osmanlı eyalet sistemi içerisinde değişen statüsünü ele alan bu tez, değişimin nedenlerine ilişkin genel bir çerçeve çizmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, hem ele alınan zaman diliminin genişliğinden, hem de Mısır'ın siyasi tarihine ilişkin genel bir analiz çerçevesi çizebilmek amacıyla kaynaklı olarak, birincil kaynaklar yerine genellikle Osmanlı ve Mısır tarihine odaklanan ikincil kaynaklara ağırlık verilecektir. Fakat, Mısır'ın statüsünün belirlendiğini Padişah fermanlarının ve kimi noktalarda önem taşıyan temel referans metinlerinin inceleneceğini de belirtmek gerekmektedir.

II. OSMANLI MODERNLEŞMESİ BAĞLAMINDA MISIR'DA MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİ

19. yüzyılın başında iktidarı ele geçirerek Mısır valisi olmayı başaran ve yönetimini sürekli kılan Mehmet Ali Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıldan itibaren geçirmeye başladığı dönüşümün ürünü olarak ortaya çıktı. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da önemli bir modernleşme hamlesi başlatarak kendi soyundan gelenlere miras bıraktığı iktidar, Osmanlı'nın içinde bulunduğu dönüşümün imkan tanıdığı bir konjonktürün ürünü olduğu kadar, Mısır'ın kendi tarihsel ve özgül koşullarının da ürünüydü. Bu sebeple, öncelikle Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da iktidarı ele geçirmesine zemin hazırlayan Osmanlı dünyası ve Osmanlı'nın 18. yüzyıldan itibaren geçirmeye başladığı dönüşüm ele alınacak ve söz konusu dönüşümün 19. yüzyıla bıraktığı miras üzerinde durulacaktır. Akabinde, Mehmet Ali Paşa'yı iktidara taşıyan iç dinamiklere yer verilecek ve Paşa'nın Mısır'da gerçekleştirdiği reformların ve kurduğu iktidar yapısının Osmanlı modernleşmesi bağlamında nasıl bir anlam taşıdığına odaklanılacaktır.

A. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Merkezileşme

Osmanlı İmparatorluğu'nun “uzun 19. yüzyılı”na reform, modernleşme ve merkezileş(tir)me kavramları damgasını vurmuştur. Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısı, İmparatorluğun idari yapısının ve kurumlarının modernleştirilmesi yönünde önemli adımların atılmaya başladığı bir dönemdir. III. Selim'in başlattığı, fakat halefi II.

Mahmut'un devam ettirebildiği modernleşme hareketi, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'nda cisimleşmiştir. Söz konusu dönemde başlatılan reformlar, 19. yüzyıl boyunca da devam etmiştir.

Belli başlı kurumlarda gerçekleştirilecek bir dizi reformla el ele giden modernleşme ve merkezileşme çabasının asıl odak noktasını ise, İmparatorluğun yeni konjonktürde nasıl birarada tutulabileceğine ilişkin sorun oluşturmuştur. Bu sorundan kaynaklanan değişim çabası, 19. yüzyılda hız kazanmış olsa da İmparatorluğun değişim ihtiyacının nüveleri 17. ve 18. yüzyıllarda bulunabilir.⁸⁵ Hatta, İmparatorluğun reforme edilmesi ve merkezileş(tiril)mesi gerektiği fikrinin itici gücünü, bizatihi söz konusu yüzyıllardaki gelişmeler oluşturmuştur.

Daha önce değinildiği üzere, 16. yüzyılın sonundan itibaren kendi içinde bir dönüşüm geçiren ve adem-i merkeziyetçi bir yapılanmaya evrilen Osmanlı, 19. yüzyıla kadar bu sistemi devam ettirdi. 18. yüzyıldan itibaren savaş maliyetlerini karşılamak amacıyla -Arap eyaletlerindeki benzer şekilde- Rumeli'de de yürürlüğe konan iltizam sistemi, Rumeli'nin Osmanlı sarayıyla olan bağlantısının gevşemesine yol açıyordu. Buna paralel olarak, nakit para ihtiyacını karşılayabilmek için, eyaletlerde görece serbest bırakılan yerel elitler giderek güçlenmeye başlıyorlardı. Çünkü, yerel elitler, iltizam sistemi sayesinde eskiye oranla daha fazla gelir elde edebiliyorlardı. Artık, eyalet ve sancaklarda görevli idari hane halklarının⁸⁶ mensuplarıyla ilişki içerisinde olan yerel nitelikli, zengin ve nüfuzlu bir toplumsal

⁸⁵ Erdem, *op.cit.*, s. 267-268.

⁸⁶ Osmanlı eyaletlerindeki "idari hane halkı"na dayalı yönetim, Padişahın "hane halkı" temelindeki idaresinden ilham almaktadır. Hane halkı, Padişahın Osmanlı toplumundaki ana örgütsel birimiydi. Sarayda eğitilen hane halkı mensupları, Padişahın yakın hane halkını ve onun mülkünü, yani İmparatorluğu yönetmekteydi. Bu yöneticiler eyaletlere gittiklerinde, Padişahın benzer şekilde, kendi hane halklarını oluştururlardı. Sultanın hane halkı on binlere, onun memurlarından birinin hane halkı ise, birkaç yüzden bin-iki binlere ulaşabiliyordu. Bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1945, s. 168-171.

kategori olarak âyan⁸⁷ belirmişti.⁸⁸ Zamanla, Osmanlı'nın taşradaki etkinliğinin azalması ve herhangi bir âyan ailesinin kendi bölgesinde devamlı olarak yöneticilik yapması nedeniyle, neredeyse hanedan niteliklerine sahip büyük aileler ortaya çıkmıştı.⁸⁹ Artık, Osmanlı, taşrayı önemli görevleri âyanlara havale ederek yönetiyordu. İmparatorluk, eşkiyaların tenkili, isyan edenlerin cezalandırılması, orduya asker temini, İstanbul'a erzak gönderilmesi, eyaletlerdeki karışıklıkların giderilmesi ve vergilerin toplanması gibi işleri âyan aracılığıyla yürütüyordu.⁹⁰

18. yüzyılın sonundan itibaren, Rumeli'de ve Anadolu'da giderek güç kazanan âyanlar, Osmanlı sarayının taşradaki egemenliğini tehdit eder duruma gelmişlerdi. Rumeli'nin ünlü âyanları, neredeyse idari otoriteyi tamamen ele geçirmişlerdi. Bunun en önemli örneğini ise, Yanya Sancağı mutasarrıfı Tepedelenli Ali Paşa oluşturunuyordu.⁹¹ Anadolu'da da benzer bir durum yaşanmaktaydı: Ege'de Karaosmanoğulları, Orta Anadolu'da Çapanoğulları, Trabzon'da Tuzcuoğulları gibi.

⁸⁷ Âyan, Arapçada "göz" kelimesinin karşılığı olan "ayn"ın çoğuludur. Dolayısıyla, âyan, "gözler" anlamına gelmektedir. Bkz.: J. Milton Cowan, **A Dictionary of Modern Written Arabic (Arabic-English)**, New York, Ithaca, 2008, s. 776. Bununla bağlantılı olarak, "gözle görünen şeyler" anlamında da kullanılmaktadır. Osmanlı tarihinde ise, âyan terimiyle, bir yerin ileri gelenleri kastedilmektedir. Bkz.: Mustafa Nihat Özön, **Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, İstanbul, İnkılâp ve Aka Kitabevleri Koll. Şti., 1965, s. 46. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezîyetçi döneminde İstanbul'dan atanan valilerin yerini, yerel elitlerin güç kazanmasına bağlı olarak ortaya çıkan adem-i merkezîyetçi yapının yeni bir özelliği olarak âyanlar almaya başlamıştı. İmparatorluk gelirlerinin (vergilerinin) önemli bir bölümünün belirli bir bedel karşılığında kişilere (mültezimlere) devredilerek toplanması usulü olan iltizam sisteminin yaygınlaşmasıyla vergi toplama işini ve mültezimleri kendi egemenlik alanına alarak ekonomik açıdan güçlenen âyanlar, siyasal alanda da giderek etkin bir pozisyon elde etmişler ve eyaletlerin yönetiminde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Dolayısıyla merkezî yapının temel unsurları olan valiler yerlerini, tımar sistemi yerine iltizam usulünün yaygınlaşmasına bağlı olarak ekonomik ve siyasal açıdan güç kazanan âyanlara bırakmışlardır. Öncelikle Rumeli'de ortaya çıkan bu adem-i merkezî yapı, 19. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir.

⁸⁸ Fatma Müge Göçek, **Burjuvazinin Yükselişi-İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme**, (Çev.: İbrahim Yıldız), Ankara, Ayraç Yayınevi, 1999, s. 136.

⁸⁹ Özcan Mert, "Âyan," **İslam Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 196.

⁹⁰ Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1994, s. 141.

⁹¹ Tepedelenli Ali Paşa'ya ek olarak, Vidin valisi Pazvantoglu Osman Paşa da Rumeli'deki güçlü ve etkili âyan tipinin bir diğer örneğiydi.

Ayrıca, Arabistan'ın bazı yerlerinde ve Lübnan'da zaten başından beri yerel beylerin özerkliğine izin verilmişti.⁹²

19. yüzyıl başlarına gelindiğinde, âyanın İmparatorluk siyasetindeki etkisi iyice belirginleşmişti. Artık, bir Rumeli âyanı Osmanlı tahtının kaderini belirleyebiliyordu. Şüphesiz, bu dönemdeki en etkili isim, Tuna valisi Alemdar Mustafa Paşa'ydı.⁹³ II. Mahmut'un tahta çıkmasına vesile olan Alemdar Mustafa Paşa, taşradaki âyanlar ile Osmanlı sarayı arasındaki çatışmayı sonlandırmak istiyordu. II. Mahmut'un tahta geçmesinin ardından, Alemdar Mustafa Paşa'nın aracılığıyla, nüfuzlu âyanlar başkente davet edilerek Padişah'ın taşradaki nüfuzunun artırılmasına çalışıldı. Bu amaçla, Padişah ile âyanlar arasında, 1808 yılında Sened-i İttifak imzalandı.⁹⁴

Sened-i İttifak, padişah ile âyanlar arasında bir uzlaşma metniydi. Âyanlar, bu belgeyle, merkezle işbirliği içinde bulunacaklarını taahhüt ediyorlardı. İttifakın yürütülmesi için eşraf ve âyan birbirlerini gözetleyecekler, buyruklara aykırı davranan olursa devlete haber vereceklerdi.⁹⁵ Fakat, dönemin en güçlü âyanlarından biri olan Tepedelenli Ali Paşa bu ittifaka katılmamıştı. Aynı dönemde Tepedelenli

⁹² Ortaylı, **op.cit.**, s. 35.

⁹³ Alemdar Mustafa Paşa, 1807 yılında tahttan indirilen III. Selim'i yeniden tahta çıkarmak ve III. Selim'in başlattığı reform hareketini devam ettirebilmek için Rumeli'den İstanbul'a doğru yola çıkan askeri kuvvetin başındaki isimdi. Alemdar Mustafa Paşa, ordusunu İstanbul'a getirdi. Fakat, askerler saraya girmeden III. Selim öldürüldü. III. Selim'le benzer reformcu fikirleri paylaştığı bilinen, amcasının oğlu II. Mahmut tahta çıkarıldı. II. Mahmut'un tahta çıkmasının ardından, Alemdar Mustafa Paşa kısa bir süreliğine sadrazamlık yaptı. Fakat, sadrazamlığı sadece üç buçuk ay sürdü ve Yeniçeriler tarafından öldürüldü. Alemdar Mustafa Paşa, İmparatorluk'ta iktidarın doruğuna yükselen ilk taşra âyanıydı. Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. II: Reform, Devrim ve Cumhuriyet, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975**, (Çev.: Mehmet Harmancı), İstanbul, e Yayınları, 1983, s. 25-26.

⁹⁴ Sened-i İttifak, taşrayla oluşturulan yeni mutabakatın en önemli belgesiydi. Padişahın merkezileşme amacını ihtiva etse de, bir yandan da âyanın taşradaki etkisini kabul ediyordu. Cenk Reyhan, **Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri: Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel Sosyolojik Bir Çözümleme**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008, s. 142. 19. yüzyılın başındaki söz konusu merkezileşme çabası, Tanzimat Fermanı'yla doruk noktasına ulaşacaktır. Stanford J. Shaw, "19. Yüzyıl Osmanlı Reformcularının Bazı Yönleri," William R. Polk ve Richard L. Chambers (Ed.), **Ortadoğu'da Modernleşme**, (Eserin çevirmeni belirtilmemiştir.), İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 49.

⁹⁵ Reyhan, **op.cit.**, s. 142.

Ali Paşa'nın Mısır'daki muadili Mehmet Ali Paşa da Sened-i İttifak'a katılmamış, İstanbul'a temsili bir askeri birlik göndermekle yetinmişti.⁹⁶ Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa bir anlamda Padişahın otoritesine meydan okuyordu.

19. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı'nın belirli bir dönemde uyguladığı adem-i merkeziyetçi yapılanma, Avrupa'da yaşanan gelişmeler nedeniyle İmparatorluğun toprak bütünlüğünü tehdit eder duruma gelmişti. Avrupa kıtası, 18. yüzyılın sonundan itibaren büyük bir alt-üst oluş yaşıyordu. Avrupa'nın siyasi tarihine damgasını vuran Fransız ve Sanayi Devrimleri, kıtanın siyasal, toplumsal ve ekonomik bir dönüşüm geçirmesine yol açtığı gibi, bütün dünyanın da çehresini değiştirmeye başlamıştı. Fransız Devrimi, bugüne kadar uzanan milliyetçi ideolojiyi doğurdu ve ulus-devlet temeline dayanan bir yapılanmayı günümüze miras bıraktı. Fransız Devrimi'nin ertesinde 19. yüzyılın egemen ideolojisi haline gelen milliyetçilik, çok-uluslu imparatorlukların farklı milletleri birarada tutan yapısını tehdit etmeye başladı. Sanayi Devrimi de devrimin mimarı İngiltere'yi dünya ekonomisinin tartışılmaz en büyük gücü haline getirdi.

Sanayi Devrimi ve sonrasında değişen uluslararası ekonomik sistem, Osmanlı'nın dünya siyasetindeki yerini de derinden etkiledi. Sanayi Devrimi'ni tamamlamış olan İngiltere artık yeni pazar arayışına yönelmişti. Pazar ihtiyacı, öncelikle İngiltere'nin -ve zamanla ekonomik yarışa katılan diğer Avrupa ülkelerinin- Osmanlı coğrafyasına yönelik ilgilerinin artmasına yol açtı. Ayrıca, İngiltere'nin öncülük ettiği yeni ekonomik sistem, ticaret serbestisine dayanıyordu. Bu durum da ilerleyen dönemlerde, İngiltere'nin Osmanlı'yla olan ilişkilerini derinden etkileyecekti.

⁹⁶ **Ibid.**, s. 141.

Artık, milliyetçilik çağında, İmparatorluğun adem-i merkeziyetçi bir yapılanmayla varlığını devam ettirmesi mümkün değildi. Çünkü, milliyetçi ideolojiden en erken ve kolay etkilenecek coğrafyalardan biri, Osmanlı'nın Rumeli'deki toprakları olacaktı. Nitekim, çok-uluslu bir imparatorluk olan Osmanlı, 19. yüzyılın başında önce Sırp ayaklanmasıyla, ardından da başarıyla sonuçlanacak olan Yunan ayaklanmasıyla baş etmek zorunda kaldı. Bu durum, Osmanlı'nın varlığını devam ettirebilmek için merkeziyetçi bir yapılanmaya doğru evrilmesine yol açtı. Sıkı bir denetim altına alınması gereken öncelikli bölge ise, Rumeli'ydi. Bu amaçla, öncelikle âyan sayısının azaltılması gerekiyordu. Yeni uygulamayla birlikte, âyan ölünce, söz konusu görevi mirasçılara değil de İstanbul'dan gelen yeni valilere verilmeye başlandı.⁹⁷ Yeni valiler, İstanbul'dan maaş alan ücretli birer memur haline getiriliyordu.⁹⁸ Bu uygulamanın işlemediği durumlarda ise, Osmanlı, fazlasıyla güçlenmiş olan âyanı tasfiye etme yoluna gidiyordu. Örneğin, Tepedelenli Ali Paşa II. Mahmut'un emriyle idam edilmişti.

Tepedelenli'nin başarısızlığı, hem Osmanlı'nın merkezileşme çabasıyla, hem de Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik fikrinin Rumeli'ye sirayet etmiş olmasıyla yakından ilgiliydi. Söz konusu dönemde patlak vermiş olan Yunan isyanının milliyetçi karakteri, Osmanlı'nın Tepedelenli'yi asi ilan ederek idam ettirmesiyle sonuçlanmıştı.⁹⁹ Çünkü, İmparatorluğun taşradaki egemenliğine meydan

⁹⁷ Shaw ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve...**, s. 40

⁹⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, C. V: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 155.

⁹⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu'na göre, aslında, II. Mahmut Mora Yarımadası'nın kontrolünde ve asayişinde, güçlü otoritesiyle bu bölgeyi yöneten Tepedelenli'nin önemini ve Yunan isyanının İmparatorluk için yarattığı tehdidin boyutlarını kavrayamamıştı. II. Mahmut daha çok askeri önlemler alarak sorunu çözebileceğini düşünmekteydi. Bkz.: Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yunan İhtilali ve II. Mahmut'un Politikaları," <http://yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd12/sbd-12-06.pdf>, s. 53-54, Erişim Tarihi: 26.12.2012. Dolayısıyla, II. Mahmut, Tepedelenli Ali Paşa'yı milliyetçi ayaklanmalara karşı kullanmak yerine idam ettirmeyi seçmişti. Oysa, Tepedelenli Ali Paşa, Yunan isyanının kapıda olduğunu Osmanlı padişahına haber vermişti. Bkz.: Karal, **Osmanlı Tarihi, C. V...**,

okuma potansiyeline sahip âyanların tasfiye edilmesi, Osmanlı'yı birarada tutmanın yegane yolu olarak görülüyordu. Bu amaçla 1814-1820 yılları arasında Trakya, Makedonya, Tuna kıyıları ve Eflak'ın bir bölümü âyandan temizlenip doğrudan Osmanlı yönetimine geçmişti.¹⁰⁰ Anadolu da benzer uygulamalara sahne olmaktaydı. 1817 sonununa gelindiğinde, Anadolu'nun tamamına yakını merkezi denetim altına alınmıştı.¹⁰¹

Osmanlı sarayı, Rumeli'deki ve Anadolu'daki nüfuzunu arttırmaya çalışırken ve bütün enerjisini bu coğrafyalara harcarken, İmparatorluğa görece uzak olan Arap eyaletlerinde Osmanlı yönetiminin yeniden tesis edilmesi daha güçtü. Örneğin, Arabistan'daki Vahabi İsyanı ancak Mehmet Ali Paşa'nın yardımıyla bastırılabilirdi. Yine, bu dönemde, ne Lübnan ne de Irak doğrudan Osmanlı yönetimine alınabilmişti.¹⁰² Dolayısıyla, Arap eyaletlerinde iktidara talip olanlar, İmparatorluğun bu coğrafyadaki denetimi, Rumeli'ye ve Anadolu'ya kıyasla esnek olduğundan, daha kolay nüfuz elde edebiliyorlardı. Tam da bu nedenle, Mehmet Ali Paşa, merkezileşmenin görece daha yumuşak yaşanacağı Mısır'da etkin bir iktidar odağı olabildi.

İlk başlarda, Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Rumelisi'nden bir âyanın prototipiydi, onunla benzer bir dünya görüşüne sahipti.¹⁰³ Ama, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da kapsamlı bir reform hareketini başarıyla uygulamaya koyabilmesi, Mısır'ın Osmanlı sınırları içerisindeki coğrafi konumundan kaynaklanacaktır. Nitekim, yukarıda değinilen gelişmeler nedeniyle, Tepedelenli Ali Paşa Rumeli'de etkin bir

s. 111. Tepedelenli Ali Paşa'nın amacı, milliyetçi bir harekete destek olmaktan çok, kendi bölgesindeki nüfuzunu devam ettirebilmektir.

¹⁰⁰ Shaw ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve...**, s. 40.

¹⁰¹ **Ibid.**, s. 41.

¹⁰² **Ibid.**, s. 42.

¹⁰³ Ortaylı, **op.cit.**, s. 53.

âyan olmayı başaramazken, Mehmet Ali Paşa 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı'nın en nüfuzlu taşra valisi olmayı başarabilecektir. İstanbul, Mısır'da milliyetçi fikirler henüz yeşermemiş olduğundan ve birçok alanda başka sorunlarla uğraşmak zorunda kaldığından, Mehmet Ali Paşa'nın icraatlarına en azından 1830'lara kadar müsamaha gösterecektir.

Ayrıca, Osmanlı'nın Mehmet Ali Paşa'nın ordusuna ihtiyaç duyması Paşa'yı iktidarda tutan bir diğer etken olacaktı. Çünkü, Rumeli'deki milliyetçi ayaklanmaları kontrol altına almaya çalışan Osmanlı ordusunun asker ihtiyacında gözle görülür bir artış ortaya çıkmıştı. Zaten, Osmanlı ordusu, 18. yüzyıldan itibaren giderek zayıflamaya başlamıştı. Üç önemli olay da bu zayıflığı gözler önüne sermişti: Birincisi, 18. yüzyılda Rusya ve Avusturya karşısında alınan yenilgiler; ikincisi, Fransa'nın 1798 tarihinde başlattığı Mısır seferi ve son olarak, 1807 yılında İngiliz donanmasının Boğazları geçip İstanbul'a kadar gelmesiydi.¹⁰⁴

İmparatorluk sınırları içerisindeki en güçlü ordulardan biri olan Mısır ordusu ise, II. Mahmut'un asker ihtiyacını karşılamada kullanılabildi. Nitekim, daha sonra ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, II. Mahmut, 19. yüzyılın en önemli krizlerinde Mehmet Ali Paşa'dan askeri yardım istemek durumunda kalacak ve Mehmet Ali Paşa da Osmanlı Padişahı adına bu önemli görevi yerine getirecektir.

Bütün bunların sonucunda, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı'daki ayrılıkçı hareketleri engelleyebilmek için, bir yandan eyaletlerde Osmanlı yönetiminin merkezileştirilmesine çalışılırken öte yandan da ordunun modernizasyonuna hız

¹⁰⁴ Özellikle Küçük Kaynarca Antlaşması'yla sonuçlanan Osmanlı-Rus Savaşı'nda alınan ağır yenilgi, III. Selim'in tahta çıktıktan sonra Avrupa'daki askeri teknolojinin İmparatorluğa getirilmesi konusuna odaklanılmasına yol açmıştı. Suraiya Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, (Çev.: Ercan Ertürk), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 89 ve Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, C. II: 1856-1876**, (Çev.: Osman Akınhay), İstanbul, Papirüs, 1997, s. 32-33.

verildi. Osmanlı'daki modernleşme hareketinin ilk temsilcisi III. Selim'di. III. Selim'in orduyu modernleştirmek amacıyla başlattığı Nizam-ı Cedit (Yeni Düzen)¹⁰⁵ hamlesi, yeniçerilerin muhalefeti nedeniyle nihayete erememişti. Söz konusu değişimi hayata geçirebilecek uygun konjonktürü yakalayan ise II. Mahmut oldu.

II. Mahmut'un, reform hareketinin önündeki en büyük engel olan Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak, modern bir ordu tesis etmesi bir hayli uzun zaman aldı. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından, Asakir-i Mansure-i Muhammediye (Muhammet'in Muzaffer Askerleri) adını alan yeni askeri birlikler, Fransız ve Alman subayların denetimine bırakıldı. Askeri alandaki yenilikler bununla da kalmadı. 1834 yılında Harbiye Mektebi kuruldu. Bu okulun mezunlarının bir kısmı, öğrenim görmek üzere çeşitli Avrupa başkentlerine gönderildiler. Askeri reformlar, zamanla kara ve deniz mühendislik okullarının kurulması, Batılı matematik ve diğer bilimsel eserlerin çevrilip basılması, ordu için gerekli tıp eğitiminin sağlanması ve askeri olmayan alanlarda buna benzer adımların atılmasının yolunu da açtı.¹⁰⁶

Teb'ayı bilgilendirmek amacıyla, yeni yöntemlere başvuruldu: Şehirlerin meydanlarında okunan fermanlar veya camilerde verilen vaazlar, halkı etkileyecek

¹⁰⁵ Nizam-ı Cedit, terim olarak, ilk defa 17. yüzyılın sonunda Osmanlı sadrazamı Fazıl Mustafa Paşa tarafından, İmparatorluk'taki iç düzeni tanımlamak için kullanılmıştır. 18. yüzyılda ise, Damat İbrahim Paşa, Fransa'dan getirttiği uzmanlar aracılığıyla Asakir-i Nizamiyye adıyla yeni bir düzenli ordu kurulmasına çalışmıştır. Fakat, Yeniçerilerin direnişiyle karşılaşan söz konusu girişim, Damat İbrahim Paşa'nın öldürülmesi ve dönemin padişahı III. Ahmet'in tahttan indirilmesiyle sekteye uğramıştır. Benzer bir girişim, ancak 18. yüzyılın son çeyreğinde yeniden gündeme gelmiştir. III. Selim'in iktidarının başlarında, Viyana'ya elçi olarak gönderilen Ebubekir Ratıp Efendi, Avusturya siyaseti hakkında kaleme aldığı bir yazıda, Avusturya'daki mevcut düzeni Nizam-ı Cedit olarak adlandırmaktaydı. Ayrıca, Osmanlı, Fransız Devrimi ertesinde, krallığın yıkılmasıyla kurulan yeni rejimi de "Fransız Nizam-ı Cedit"i olarak tanımlamaktaydı. Karal, **Osmanlı Tarihi, C. V...**, s. 61. Bunun yanı sıra, Büyük Petro'nun Rus ordusunun modernizasyonu için kullandığı terim de Nizam-ı Cedit (Noviy Stroy) idi. Ortaylı, **op.cit.**, s. 38. Dolayısıyla, Osmanlılar dünyanın farklı bölgelerindeki dönüşümden haberdar oldukları gibi, bu yönde adımlar atmanın gerekliliğinin de farkındaydılar.

¹⁰⁶ Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform...**, s. 34.

propagandayı yapmakla görevli duagûlar* ve şeyhler yerine, şimdi gazete kullanılmaya başlandı.¹⁰⁷ 1831 yılında, ilk Osmanlıca gazete olan Takvim-i Vekayi yayımlandı. Artık, eskisinden farklı olarak bir basın organı aracılığıyla halkla ilişki kuruluyordu.

Reformlar, özellikle Osmanlı bürokrasisini dönüştürmeye başladı. 1833 yılında kurulan Tercüme Odası, 19. yüzyıl Osmanlı siyasetinde etkili olacak isimlerin yetişmesi açısından çok önemliydi. İlerleyen dönemlerde, gerek Hariciye Nezareti'nde gerek başka görevlerde önemli mevkilere yükselen genç Osmanlı bürokratları Tercüme Odası'ndan çıktı.¹⁰⁸ II. Mahmut, Tercüme Odası'nı güçlendirip diplomatik ve konsolosluk hizmetine işlerlik kazandırdı.¹⁰⁹

II. Mahmut, kabine sistemine geçerek yeni bir örgütsel yapı oluşturmayı hedefliyordu. Bu amaçla, 1836 yılında Hariciye Nezareti kuruldu; ardından, “Reisü-l-küttab” ya da kısaca “Reis Efendi”, Osmanlı hükümetinin dış ilişkilerinden sorumlu olan Hariciye Nazırı'na dönüştürüldü.¹¹⁰ 1837 yılında Dahiliye Nezareti, ardından da 1838'de Maliye Nezareti kuruldu. Böylece, idarenin Avrupa bakanlıklar sistemi doğrultusunda yeniden düzenlenmesine başlanmış oldu.¹¹¹

Bakanlıkların oluşturulmasına paralel biçimde, 1838 yılında padişaha ve sadrazama danışmanlık görevinde bulunacak olan Meclis-i Vâlâ-yı Âhkâm-ı Adliye kuruldu. Söz konusu meclis, Tanzimat döneminde yasama kurumlarının belkemiğini oluşturacaktır.

* Duagû, dua eden anlamına gelmektedir.

¹⁰⁷ Ortaylı, **op.cit.**, s. 46.

¹⁰⁸ Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform...**, s. 40.

¹⁰⁹ Carter V. Findley, **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Bâbîâli (1789-1922)**, (Çev.: Latif Boyacı ve İzzet Akyol), İstanbul, İz Yayıncılık, 1994, s. 119.

¹¹⁰ Ömer Kürkçüoğlu, “The Adoption and Use of Permanent Diplomacy,” A. Nuri Yurdusev (Ed.), **Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?**, London, Palgrave Macmillan, 2004, 136-137.

¹¹¹ Findley, **op.cit.**, s. 120.

Bütün bunlara ek olarak, 1826 yılından sonra da eyaletlerde Osmanlı egemenliğinin pekiştirilmesine çalışıldı. Bu amaçla, haberleşme ağı genişletildi. Yollar, demiryolları ve telgraf şebekesi, en uzak bölgedeki memuru bile İstanbul'un kontrolüne soktu.¹¹²

Bu dönemin en önemli gelişmelerinden birisi, hiç şüphesiz, İngiltere'yle 1838 yılında Balta Limanı Sözleşmesi'nin imzalanmasıydı.¹¹³ Sözleşme ile, dış ticaretteki tekel düzeni kaldırılmakta ve Osmanlı olağanüstü vergiler ya da sınırlamalar uygulama hakkından vazgeçmekteydi. Ayrıca, Sözleşme, istisnasız bütün Osmanlı coğrafyasında uygulanacaktı.

Balta Limanı Sözleşmesi öncesinde uygulanan ve “yed-i vahid” olarak adlandırılan ekonomik düzende, devlet bir malın herhangi bir yöredeki dış ticaretini, özellikle de ihracatını, teb'adan bir özel kişinin tekeline bırakabiliyordu. Ayrıca, belli hammaddelerin ya da gıda maddelerinin darlığının çekildiği yıllarda, malların ihracatını yasaklayabiliyordu.¹¹⁴ 1838 öncesinde ancak ülkenin ihtiyacı karşılandıktan sonra ihracata izin veriliyor; üretim ve ticaretin her alanı sıkı bir şekilde kontrol ediliyor; iç ticaret sadece müslüman tacirlere ayrılıyor; yabancı tüccar ise limanlarda yalnızca ithalat-ihracat işleriyle uğraşabiliyordu.¹¹⁵ Bu yapı, İngiltere'nin serbest ticaret ilkesiyle uyuşmuyordu. Çünkü, 1820'lerde ve 1830'larda

¹¹² Shaw, “19. Yüzyıl Osmanlı...,” s. 51.

¹¹³ Şevket Pamuk, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1999, s. 164. Sözleşme'nin mimarlarından dönemin Dışişleri Bakanı Palmerston, İngiltere'nin Yakın Doğu'daki ekonomik çıkarlarının söz konusu coğrafyada serbest ticaret ilkesinin uygulamaya konulmasıyla sağlanabileceğini düşünmekteydi. İngiltere'nin Mısır siyasetini de bu yaklaşım belirleyecektir. Bu bağlamda, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da oluşturacağı tekel sisteminin kırılarak, ülkenin İngiliz tacirlerine açılması hedefi, İngiltere'nin Paşa'ya karşı Osmanlı'yla ittifak yapmasına yol açacaktır. Ronald Robinson ve John Gallagher, **Africa and the Victorians: The Climax of Imperialism in the Dark Continent**, New York, St. Martins Press, 1961, s. 78. Balta Limanı Sözleşmesi'nin Mısır'dakine benzer şekilde Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkilerini ele alan bir çalışma için bkz.: Ahmet Yücekök, “Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu, 1838 Ticaret Sözleşmeleri,” **A.Ü. S.B.F. Dergisi**, C. 23, S. 1 (1968), s. 381-425.

¹¹⁴ **Idem.**

¹¹⁵ Oya Köymen, **Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya**, İstanbul, Yordam Kitap, 2007, s. 88.

İngiliz ticaretinde Avrupa'nın payının düşmesine paralel olarak özellikle Latin Amerika ve Yakın Doğu gibi çevre bölgelerin payı artmıştı.¹¹⁶ Bu noktada, Osmanlı'daki serbest ticaretin önündeki yasal engellerinin ortadan kaldırılması gerekiyordu. İşte, Balta Limanı Sözleşmesi, bu amaçla imzalandı. Osmanlı açısından önemli olan ise, bu tarihten itibaren Osmanlı ekonomik sisteminin dünya kapitalizminin ihtiyaçlarına göre yeniden yapılandırılacak olmasıydı. Bu durum, daha sonra değinileceği üzere, Osmanlı sarayının Mehmet Ali Paşa'yla olan mücadelesini derinden etkileyeceği gibi, Mısır'ın İngiltere'yle olan ticari ilişkilerini de dönüştürecektir.

II. Mahmut'un 1839 yılında ölmesinin ardından tahta çıkan Abdülaziz döneminde de reform çabaları devam etti. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanan ve Gülhane Meydanı'nda okunan Tanzimat Fermanı'nda, "halkın can, mal ve şerefının korunması değişmez bir prensip olarak ilan edilmiş ve kanunların idarecilerden mürekkep bir mecliste bu prensipler göz önünde tutularak düzenleneceği Padişah tarafından yeminle garanti edilmiştir."¹¹⁷ Yine Fermanda, müslümanlarla gayrimüslimler arasında ayırım yapılmaksızın bütün teb'anın kanun önünde eşit muamele göreceği vurgulanmıştır.¹¹⁸ Aslında, Tanzimat Fermanı, milliyetçilik çağında Osmanlı'daki farklı kimlikleri "Osmanlıcılık" (İttihad-ı Anasır) siyaseti vasıtasıyla birarada tutabilmek için hazırlanmıştır. Bunun yanı sıra, Ferman'ın Osmanlı'nın hukuki, toplumsal ve idari yapılanmasında tam anlamıyla bir değişimi ateşlediğinin, bu açıdan Osmanlı tarihinde çok önemli bir merhale teşkil

¹¹⁶ Reşat Kasaba, **Dünya, İmparatorluk ve Toplum**, (Çev.: Banu Büyükkal), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005, s. 40.

¹¹⁷ Halil İncelik, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu," Halil İncelik ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 106.

¹¹⁸ **Idem.**

ettiğinin ve Türkiye Cumhuriyeti'ne giden yolun taşlarını döşediğinin altını çizmek gerekmektedir. Çünkü, II. Mahmut döneminde başlatılmış reformlar, Tanzimat'la beraber hukuki olarak güvence altına alınmıştır. Bundan sonraki dönem -I. Meşrutiyet'in ilanına kadar- Tanzimat Devri olarak adlandırılacaktır.

Tanzimat döneminin en önemli özelliği, yasalar karşısında teb'asına eşitlik sözü veren İmparatorluğun yasama faaliyetlerinin hız kazanmasıydı. Nitekim, Meclis-i Vâlâ-yı Âhkâm-ı Adliye'nin yetkileri genişletildi. Tanzimat Fermanı, bakanların ve ilgili kişilerin yer aldığı bu kurumu, önemli yasama konularını tartışan ve yasa önerileri getiren bir kurum olarak yapılandırdı. Söz konusu meclis, reform yasalarının kaynağı olarak düşünülmüştü.¹¹⁹ Bunların yanı sıra, Tanzimat Devri'nde sivil bürokratlara dayalı merkezileşmiş bir hükümetin yaratılmasına, eğitim, haberleşme ve ulaşım alanlarında modernleşmenin devam etmesine çalışıldı. II. Mahmut'un başlattığı reformlar, Tanzimat'la beraber İmparatorluğun temel gayesi haline gelmişti.

Mehmet Ali Paşa, böyle bir Osmanlı dünyası içinde, önce bir taşra valisi olarak doğacaktır. Zamanla, bazen İstanbul'dan ilham alarak, bazen de İstanbul'a ilham vererek modern Mısır'ın kuruluşundaki en önemli isim olacaktır. Dolayısıyla, Osmanlı'nın 19. yüzyılın başında geçirmeye başladığı dönüşümün bir benzeri, bütün Arap eyaletleri içerisinde Mehmet Ali Paşa'nın iktidara geleceği Mısır'da ortaya çıkacaktır.

¹¹⁹ Shaw ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve...**, s. 110.

B. Mehmet Ali Paşa Döneminin İlk Evresi

Osmanlı dünyası içerisinde hareket serbestisi yakalayan Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki iktidarı, 1805 yılında Osmanlı padişahı tarafından Mısır valiliğine atanmasıyla başladı. Fakat, Paşa'nın valiliği elde etmesinin itici gücünü, Fransa'nın Mısır'ı işgali ve sonrasında Mısır'da yaşanan gelişmeler oluşturmaktaydı.

1. Fransız İşgali ve Mısır'da Otorite Boşluğu

Fransa'nın Mısır'ı işgali doğrudan İmparatorluğu hedef alan bir saldırı değildi. Aslında işgal, İngiltere'yle olan ekonomik ve siyasal rekabet bağlamında gerçekleşmişti. Fransız Devrimi'nden sonra Avrupa'da bir dizi savaşa giren Fransa, asıl olarak dönemin ekonomik, siyasal ve askeri açıdan en önemli gücü İngiltere'nin hegemonyasını ortadan kaldırmayı hedeflemekteydi. Bu bağlamda, Fransa İngiltere'nin gücünü kırabilmek için çeşitli yollara başvurdu. Bunlardan en önemlisi, 1798 yılında Mısır'ı işgale girişmesiydi.¹²⁰ 1797 yılında Fransız Dışişleri Bakanı Maurice de Talleyrand'ın önerisinden ilham alan Napolyon Bonapart, İngiltere'nin sömürgeleriyle olan ilişkisini kesebilmek ve ekonomik gücünü zayıflatabilmek için Mısır'ın işgal edilebileceği fikrini Direktuvar yönetimine sunmuştu.¹²¹ 1797'de başlayan işgal hazırlıkları, 1798'de tamamlanmıştı.

¹²⁰ Fransa'nın İngiltere'nin gücünü kırmaya yönelik diğer faaliyetleri de başarısız olacaktır. 1805 yılındaki Trafalgar Savaşı, İngiliz donanmasının zaferiyle sonuçlanacaktır. Fransa'nın 1806 yılında başlattığı "Kıtasal Sistem"le abluka uygulayarak İngiltere'yi ekonomik açıdan baskı altına alma gayesi de sonuç vermeyecektir. Hobsbawm, **Devrim Çağı, 1789-1848**, s. 99-100.

¹²¹ Darrell Dykstra, "The French Occupation of Egypt, 1798-1801," M. W. Dally (Ed.), **The Cambridge History of Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the End of the Twentieth Century**, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 116.

Fransa'nın Mısır'ı işgali, III. Selim açısından sürpriz niteliği taşıyordu. Zira, işgalin öncesinde, Fransa ile Osmanlı ilişkileri gayet iyi seyrediyordu. 1797'nin Ocak ayında, Fransa, Osmanlı Devleti'nin “yegane sadık ve muhteşem dost” olduğunu ileri sürmüştü.¹²² 1797 yılında Fransa'nın Mısır'ı işgal hazırlıklarına başladığını haber alan Rusya'nın Osmanlı'yla ittifak çabalarına girişmesi, III. Selim tarafından kabul görmüyordu. III. Selim, Fransa'nın Osmanlı dostluğundan vazgeçtiğine dair somut işaretler olmadıkça Rusya'yla bir ittifak içerisine girmeyi istemiyordu.¹²³

Napolyon, 19 Mayıs 1798 tarihinde 280 parçadan oluşan bir donanma ve 38.000 kişilik bir ordu ile Fransa'nın Toulon Limanı'ndan ayrıldı. Malta'yı ele geçirdikten sonra, Mısır'a doğru hareket etti; 2 Temmuz'da İskenderiye'ye ulaştı.¹²⁴ Napolyon, İskenderiye'ye çıktıktan sonra, kendisini Mısır halkının ve İslamiyet'in koruyucusu ilan eden Arapça bir bildiri yayımladı. Bildiride özetle şöyle deniliyordu:

“Mısır halkı! Sizlere, buraya sizin dininizi yok etmek için geldiğimi söyleyecekler, inanmayın. Haklarınızı gasp edenleri cezalandırmak için buradayım...Allah'a Memlûklerden daha çok inanıyorum, O'nun Peygamberine ve Kuranı'na saygı duyuyorum... Tanrı'nın nezdinde, zeka ve erdem açısından bütün insanlar eşittir. Fakat, Memlûkler zeka ve erdeme sahip olmadıkları gibi, Mısır'ı yönetme hakkına da sahip değiller...Tanrı Memlûkleri kahretsin, Mısır halkını mutlu etsin.”¹²⁵

Napolyon, hem Mısır halkının bir direniş başlatmasını engellemek, hem de Osmanlı'nın tepkisini çekmemek için, Memlûkleri tasfiye amacıyla Mısır'a geldiğini iddia ediyordu; doğrudan Osmanlı'yı karşısına almak istemiyordu.

¹²² Ayşe Pul, “Osmanlı-Fransız Diplomasinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri,” **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. 22 (2007), s. 169.

¹²³ Armaoğlu, **op.cit.**, s. 84.

¹²⁴ **Ibid.**, s. 83.

¹²⁵ Bildirinin İngilizce çevirisi için bkz.: “Napoleon's Proclamation to the Egyptians, 2 July 1798,” <http://www.hartmutfaehndrich.ch/PDF/Kurse/HeSe0708/Napoleon.pdf>, Erişim Tarihi: 27.12.2012. Metnin İngilizceden Türkçeye çevrilmesinde şu eserden yararlanılmıştır: Albert Hourani, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, (Çev.: Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz), İstanbul, İnsan Yayınları, 1994, s. 66-67.

İskenderiye'nin ele geçirilmesinin ardından, Mısır'ın içlerine doğru ilerleyen Napolyon, 21 Temmuz 1798 tarihinde Piramitler Savaşı'nda Memlûk ve Osmanlı direnişini kırarak Kahire'ye hakim oldu. Bunun üzerine, İstanbul, Eylül ayında Fransa'ya karşı savaş ilan etti.

18. yüzyılda giriştiği savaşlar nedeniyle ağır kayıplar vermiş olan Osmanlı ordusu, bu işgali ancak ittifaklara girerek sona erdirebilirdi. Bu yüzden, Rusya'nın ittifak girişimlerine olumlu bir cevap verdi. Aralık 1798'de Rusya'yla sekiz yıllığına bir ittifak antlaşması imzalandı.¹²⁶ Söz konusu antlaşmaya göre, savaş devam ettiği sürece Rus savaş gemileri Boğazlardan serbestçe geçebilecekti. Ayrıca, antlaşma İngiltere, Prusya ve Avusturya gibi devletlere de açık olacaktı.

Fransa'nın Mısır'ı işgali, en çok İngiltere'yi endişelendirmekteydi. Çünkü, Mısır, İngiltere'nin Hindistan sömürgesini koruyabilmesi için önemli bir duraktı. Zaten, Fransa'nın amacı da İngiltere'nin sömürgeleriyle olan bağlantısını keserek, İngiltere'ye dolaylı yoldan bir darbe indirebilmektir. Bu yüzden, İngiltere hemen donanmasını harekete geçirdi. Amiral Nelson komutasındaki İngiliz donanması, Ağustos 1798'de Ebukir'de Fransız donanmasını yok etmeyi başardı. Bunun sonucunda, Mısır'daki Fransız ordusunun anavatanla bağlantısı kesildiği gibi, Napolyon'un deniz gücü de büyük bir darbe yedi.¹²⁷

Akabinde, Ocak 1799'da İngiltere de ittifak antlaşmasına katıldı.¹²⁸ İngiltere'nin antlaşmaya katılması Osmanlı açısından büyük bir önem arz ediyordu. Çünkü, bu ittifak antlaşmasıyla Osmanlı'nın toprak bütünlüğü garanti altına alınıyordu. Antlaşma'ya göre, İngiltere, Fransa'nın Mısır'dan çıkarılması için

¹²⁶ Armaoğlu, **op.cit.**, s. 83.

¹²⁷ Atilla Çetin, **Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği -Osmanlı Belgelerine Göre-**, İstanbul, Fatih Ofset, 1998, s. 15.

¹²⁸ Karal, **Osmanlı Tarihi, C. V...**, s. 31-35.

donanmasıyla Osmanlı'ya yardım edecek, Osmanlı da Fransa'ya karşı hem kara hem deniz kuvvetlerini kullanacaktı.¹²⁹ Nitekim, bu işbirliği Fransa'nın 1801 yılında Mısır'dan tamamen çıkmasını sağlayacaktır.

Ebukir yenilgisinin ardından, Kahire'ye sıkışıp kalan Napolyon, 1799 yılının Şubat ayında Suriye'ye sefer başlattı. Fakat, Fransız ordusu, İngilizlerin de yardımıyla Akka'da Cezzar Ahmet Paşa'nın komutasındaki kuvvetlerce yenilgiye uğratıldı. Bunun üzerine, Napolyon, Fransız ordusunu General Klêber'e emanet ederek Fransa'ya döndü.

1799 yılından sonra, Fransa'nın Mısır'daki durumu pek iç açıcı değildi. İngiliz ve Osmanlı ittifakı Fransa'yı köşeye sıkıştırmıştı. Napolyon'un Suriye seferinin başarısızlığının ardından, Osmanlı Mısır'a asker sevkியatında bulunmuştu. Mısır seferinden müspet bir sonuç çıkmayacağını anlayan¹³⁰ Klêber, Mısır'ın boşaltılması için İngilizlere ve Osmanlılara tekliflerde bulundu. Hatta, 1800 yılına gelindiğinde, söz konusu teklif İngiliz, Osmanlı ve Fransız temsilcileri arasında görüşülerek Mısır'ı boşaltmanın şartnamesi haline getirildi.¹³¹ Fakat, Londra hükümeti, Fransa'nın Mısır'daki varlığının tehlikeye girdiğini düşündüğünden, bu şartnameyi kabule yanaşmadı. Bunun üzerine, savaş yeniden başladı.

8 Mart 1801'de Osmanlı-İngiliz güçleri Mısır'a ayak bastılar. Bu tarihten önce Osmanlı'nın Fransa'yı Mısır'dan çıkarmaya yönelik askeri girişimleri devam etse de sonuç vermiyordu. Ama, Osmanlı İngilizlerin tam desteğini aldıktan sonra, 27 Haziran'da Kahire'yi ele geçirebildi. Bundan neredeyse bir hafta sonra da Fransızlar şehri boşalttılar. Yani, Osmanlı ancak İngilizlerin desteğini alarak Fransız ordusunu bozguna uğratabilmişti.

¹²⁹ Armaoğlu, **op.cit.**, s. 85.

¹³⁰ Karal, **Osmanlı Tarihi: C. V...**, s. 41.

¹³¹ **Idem.**

Bundan sonra Mısır, yine bir Osmanlı eyaleti haline geldi. Fakat, Fransız işgalinin ertesinde Mısır’da bir güç boşluğu doğmuştu. İlk olarak, işgal, Memlûk beylerinin Mısır’daki varlığına darbe indirmişti. Çünkü, işgalin başlarında Fransızlara karşı mukavemet gösteren Memlûk beylerinin çoğu, Fransız ordusuna daha fazla direnemeyerek Sudan’a ya da Yukarı Mısır’a kaçmışlardı.¹³² Mısır’da kalanlar ise, Fransızlarla girdikleri mücadele sonucunda eski güçlerini kaybetmişlerdi. İkincisi, işgalle birlikte, 18. yüzyılın sonundan itibaren Mısır’daki egemenliği yara alan Osmanlı’nın söz konusu eyaletteki nüfuzu da tehlikeye girmişti. Dolayısıyla, Fransız işgalinin ertesinde Mısır’da doğan güç boşluğundan ve Osmanlı’nın Mısır’daki zayıflığından yararlanarak valiliği ele geçiren Mehmet Ali Paşa, Mısır’daki yeni dengeleri gözeterek ve zaman zaman farklı ittifaklara girerek Mısır valiliğini elde edebilmişti, ancak bu süreç ağır işlemişti.

2. Yeni Bir İktidar Odağı: Mehmet Ali Paşa

Mehmet Ali Paşa,¹³³ 1770 yılında Osmanlı Makedonyası sınırları içerisinde bulunan ve Selanik Sancağı’na bağlı olan Kavala’da doğdu¹³⁴ ve Mısır’a gelene

¹³² Marsot, **Mısır Tarihi: Arapların...**, s. 50-51.

¹³³ Aslında, Mehmet Ali, “Paşa” unvanını 1805 yılında almıştır. Söz konusu tarihten önce, Mehmet Ali Bey olarak anılmaktadır. Tezde ise, herhangi bir karışıklığa yol açmamak için, Mehmet Ali’nin Paşa unvanıyla anılması uygun görülmüştür.

¹³⁴ Mehmet Ali Paşa’nın Kavala’da doğduğu kesin olarak bilinmekle birlikte, doğum yılı konusunda farklı görüşler mevcuttur. Avrupalı, Mısırlı ve Türkiyeli bazı yazarlar, Mehmet Ali Paşa’nın 1769 yılında doğduğunu dile getirmişlerdir. Bkz.: Henry Dodwell, **The Founder of Modern Egypt**, Cambridge, Cambridge University Press, 1931, s. 9; Muhammed Sabri, **Tarih al-Mısri (Mısır Tarihi)**, al-Kahire, Mektebetü’l Madbuli, t.y., s. 31 ve Armaoğlu, **op.cit.**, s. 194. Söz konusu tarihin seçilmesinde, Paşa’nın kendi ifadesinin de etkisi büyüktür. Çünkü, Mehmet Ali Paşa birçok kez 1769 yılında doğduğunu dile getirmiştir. Aslında, Mehmet Ali Paşa, Napolyon’un da doğduğu yıl olan 1769 senesini doğum yılı olarak seçerek, zihinlerde yer tutacak bir tarihle özdeşleşmek istemiştir. Gilbert Sinoué, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa: Son Firavun**, (Çev.: Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul, Doğan Kitap, 2004, s. 25-26. Ancak, Kral Faruk döneminde yapılan arşiv çalışmaları sonucunda, Mehmet Ali Paşa’nın doğum yılının Hicri takvime göre 1184, Miladi takvime göre ise, 27 Nisan 1770 ile 17 Nisan 1771 tarihleri arasında olduğu ispatlanmıştır. Son dönemde, Paşa’nın doğum yılının 1770 olduğu

kadar da burada yaşadı. Bu yüzden, Mehmet Ali Paşa dönemini ele alan eserlerin çoğunda, kendisinden “Kavalalı Mehmet Ali Paşa” olarak bahsedilmektedir. Fakat, Paşa’nın ailesinin kökeni tam olarak bilinmemekte, bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır. Mehmet Ali Paşa dönemine ilişkin eserlerin çoğunda, Paşa’nın Arnavut olduğu dile getirilirken,¹³⁵ birkaç kaynakta ise, Kürt olduğu ileri sürülmektedir.¹³⁶

Mehmet Ali Paşa’nın ailesinin kökenleri hakkındaki en güvenilir bilgi, oğlu İbrahim Paşa tarafından kaleme alınmış olan el yazması bir notta bulunmaktadır.¹³⁷ Söz konusu el yazmasında, Paşa’nın dedesi Osman Ağa ve babası İbrahim Ağa’nın bir kan davası yüzünden Konya’dan Kavala’ya kaçmış oldukları belirtilmektedir. Fakat, Mehmet Ali Paşa’nın Mısır valiliğini elde etmesinin ve Mısır’ı kendi hanedanına miras bırakmasının ardından, dedesinin ve babasının Konya’dan gelmiş olduklarına ilişkin veri geri planda bırakılmıştır. Bunun yerine, Paşa’nın ailesinin Arnavut kökenli olduğu dile getirilmiştir. Daha sonra, Paşa’nın Arnavut olduğuna ilişkin sav -Mehmet Ali Paşa hakkında yapılan akademik çalışmaların çoğunda da- sıklıkla tekrarlanmıştır. Arnavut asıllılık iddiası, Paşa’nın Mısır’a Arnavut askerlerle beraber gelmiş olmasından ve sonrasında Arnavut birliğinin başına geçmesinden kaynaklanmış görünmektedir.¹³⁸

kabul görmektedir. Bkz.: Marsot, **Egypt in the...**, s. 24-25; M. Baha Tanman (Haz.), **Nil Kıyısından Boğaziçi’ne Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hanedanı’nın İstanbul’daki İzleri**, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2011, s. 9.

¹³⁵ Letitia Wheeler Ufford, **The Pasha: How Mehmed Ali Defied the West: 1839-1841**, London, McFarland, 2007, s. 9 ve Khaled Fahmy, **Mehmed Ali: From Ottoman Governor to Ruler of Egypt**, Oxford, Oneworld Publications, 2009, s. 15.

¹³⁶ Marsot, **Egypt in the...**, s. 25. Mehmet Ali Paşa’nın ailesinin Doğu Anadolu’daki Arapkir’den Kavala’ya göç ettiği ve bu yüzden de zaman zaman Kürt olduğu dile getirilmiştir. Heath W. Lowry ve İsmail E. Erünsal, **Aslına Dönüş: Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa’nın Kavala Kasabası ile Bağları, Mimari Eserler, Kitabeler ve Belgeler**, (Çev.: Kıvanç Tanrıyar), İstanbul, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 2.

¹³⁷ **Ibid.**, s. 1.

¹³⁸ Zamanla, Mehmet Ali Paşa hanedanının önemli isimleri de Osmanlı’yla ve onun yerini alan Türkiye’yle olan bağlarını koparabilmek için, Arnavut asıllılık iddiasına başvurmuşlardır. Örneğin,

Aslında, Mehmet Ali Paşa'nın etnik kimliğine ilişkin tartışma, milliyetçi ideolojinin gölgesinde şekillenmiştir. Söz konusu milliyetçi iddiaları aşabilmek için, Mehmet Ali Paşa'yı sonradan inşa edilmiş bir etnik kimlikle tanımlamak yerine, Osmanlı uyrukluğu temelinde değerlendirmek yerinde olacaktır. Nitekim, Mehmet Ali Paşa Arnavut olsun ya da olmasın, nihayetinde bir Osmanlı askeri olarak Mısır'a gelmiştir. Sonrasında da, Mısır'ı bir "Osmanlı Paşası/Valisi" olarak yönetecektir.

İlk defa, 1801 yılının Martı'nda, Fransızlara karşı savaşmak üzere yeniçerilerden ve Arnavut birliklerinden müteşekkil Osmanlı ordusuyla birlikte, Mısır'a ayak basan Mehmet Ali Paşa, söz konusu tarihte Kavala'dan tahsis edilen ücretli askerler arasında yer alıyordu.¹³⁹ Arnavut birliğine komutanlık eden Ali Ağa'nın yardımcılığı görevini yürütüyordu.

Mehmet Ali Paşa, Mısır'a geldiğinde, Fransızların ülkedeki varlığı zaten tehlikeye girmişti. Yine de Paşa, Mısır'a gelişinden Fransızların tahliyesine kadar olan kısa sürede, askeri yeteneklerini sergileme fırsatını yakaladı. Fransızlara karşı elde ettiği askeri başarılarından dolayı, Mısır'daki Osmanlı ordusunun komutanı Mehmet Hüsrev Paşa tarafından binbaşılığa yükseltildi ve Fransızların Mısır'dan ayrılmalarından sonraki kaotik süreçte, Mısır'daki Arnavut birliğinin başındaki

aktarılan bir anekdota göre, Kral Faruk, 1950'li yıllarda Yunanistan'da Arapların ve Türklerin girmesinin yasak olduğu bir restorana kabul edilmeyince şöyle bağırır: "İyi ama, ben Türk değilim, Arnavut'um." Sinoué, **op.cit.**, s. 27-28. Mehmet Ali Paşa hanedanına mensup isimlerden biri olan Hassan Hassan, söz konusu Arnavut asıllılık iddiasını hâlâ sürdürmektedir. Hatta, yazar, bu iddiayı, Paşa'nın kendi ifadeleriyle de pekiştirmeye çalışmaktadır. Mehmet Ali Paşa'nın 1829 yılında Fransız gezginlerle yaptığı bir söyleşisine atıfta bulunan Hassan, Paşa'nın şu sözlerine yer vermektedir: "İskender ve Ptoleme Makedonyalı'ydı, ben de Makendonyalıyım." Hassan Hassan, **In the House of Muhammad Ali: A Family Album, 1805-1952**, Cairo, The American University in Cairo Press, 2001, s. 4. Aslında, Paşa'nın bu ifadesi, yazarın iddia ettiğinin aksine, Arnavut kökenlerine ilişkin herhangi bir veri sunmamaktadır. Hassan, Arnavutların aslında Makedonyalı, Arnavutluk'un da Makedonya'nın bir parçası olmadığını bilmiyor görünmektedir. Lowry ve Erünsal, **op.cit.**, s. 3. Zaten, Paşa'nın söz konusu ifadesi, kendisini bir etnik kimlikle tanımlama ihtiyacından çok -tıpkı 1769 yılında doğduğunu dile getirişinde olduğu gibi- tarihteki önemli isimlerle özdeşleştirmek istemesinden kaynaklanmaktadır.

¹³⁹ John L. Stephens, "The Founder of the Khedivate," **The North American Review**, Vol. 129, No. 273 (August 1879), s. 172.

önemli isimlerden biri olmaya devam etti.¹⁴⁰ Ali Ağa'nın Kavala'ya dönmesi üzerine, Arnavut birliğinin başına Tahir Paşa geçmiş, Mehmet Ali Paşa da ikinci komutan olmuştu.

Fransızların tahliyesinden sonra ülke, Osmanlıların, Memlûklerin ve İngilizlerin¹⁴¹ kendi adaylarını iktidara getirebilmek için mücadele verdikleri bir dönem yaşamaktaydı.¹⁴² Aslında, Fransızların tahliyesinin ardından Osmanlı ordusu da iki fraksiyona ayrılmıştı: Mehmet Hüsrev Paşa'nın komutasındaki yeniçeriler ve Tahir Paşa'nın komuta ettiği Arnavutlar. Aynı şekilde Fransız işgaliyle askeri açıdan zayıflayan Memlûkler de Muhammet Elfi Bey ve Osman Bardisi Bey taraftarları olarak iki grup şeklinde örgütlenmişlerdi. Dolayısıyla, Mısır'da iktidara talip olan taraflar, kendi içlerinde bile bir ayrışma yaşamaktaydılar.

İlk aşamada, Memlûkler Mısır'da azalan nüfuzlarını Osmanlılarla işbirliğine giderek arttırmaya çalıştılar.¹⁴³ Fakat, Memlûk hiziplerinin kendi içlerinde bir iktidar mücadelesine girmeleri ve Mısır halkı üzerinde uyguladıkları baskıcı yönetim, İstanbul'un Memlûklere verdiği desteği çekmesine neden oldu. Bunun ardından, İstanbul Mısır'daki iktidarını yeniden kurabilmek için, Memlûkleri tasfiye etmeye ve Mısır'ı merkezden atadığı valiler aracılığıyla yönetmeye çalıştı.

Diğer yandan, İngilizler Memlûklerin daha kolay manipüle edileceklerini düşündüklerinden, Memlûkleri desteklemekten yana tavır sergilediler. Bu amaçla, Mısır'dan ayrılırlarken, zamanı geldiğinde Mısır'daki iktidar mücadelesine müdahil olabilmek amacıyla, Muhammet Elfi Bey'i İngiltere'ye götürdüler. Hatta, zaman

¹⁴⁰ Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa," **İslam Ansiklopedisi**, C. 25, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, s. 62.

¹⁴¹ Fransa'nın Mısır'dan çekilmesinin ardından, İngiliz askerlerinin büyük bir kısmı da Mısır'ı terk etmişti. Fakat, İskenderiye'de hâlâ bazı İngiliz kuvvetleri bulunuyordu. İngiltere, Mısır'dan tamamen çekilmek hususunda oldukça yavaş hareket ediyordu. Çetin, **op.cit.**, s. 31.

¹⁴² Marsot, **Mısır Tarihi: Arapların...**, s. 52.

¹⁴³ Marsot, **Egypt in the...**, s. 36.

zaman Muhammet Elfi Bey'in hizbine silah yardımıyla bulunarak da Mısır'daki güç mücadelesine taraf olmaya çalıştılar.

İstanbul, Mısır'daki iktidarını yeniden tesis edebilmek amacıyla, 1802 yılında, Mehmet Hüsrev Paşa'yı Mısır valiliğine atadı. Mehmet Hüsrev Paşa, vali olur olmaz, İstanbul'un da emriyle Mısır'daki kazanımlarını yeniden elde etmeye çalışan Memlûkleri tasfiye hareketine girişti. Fakat, emrindeki ordu Mehmet Hüsrev Paşa'ya tam bir bağlılık göstermiyordu.¹⁴⁴

Yukarıda da değinildiği gibi, Osmanlı ordusunda bir ayrışma ortaya çıkmıştı: Arnavut askerler, Mehmet Hüsrev Paşa'ya değil de Tahir Paşa'ya sadakat gösteriyorlardı. Aynı zamanda, Mehmet Hüsrev Paşa'nın askerlerin maaşlarında kısıntıya gitmesi, Arnavutlar arasında mevcut yönetime karşı rahatsızlık yaratmaktaydı. Arnavut askerlerin muhalefetiyle karşı karşıya kalan Mehmet Hüsrev Paşa, Memlûk beylerini ortadan kaldıracı bir askeri desteği bulamadığı gibi, ordu içerisindeki bölünmeyle de uğraşmak zorunda kaldı. Bu yüzden, Mehmet Hüsrev Paşa, eyalete tam anlamıyla hakim olamadı.

1803 yılına gelindiğinde, Arnavut askerler, Tahir Paşa liderliğinde Mehmet Hüsrev Paşa'ya karşı ayaklandılar. Yeniçeriler de Mehmet Hüsrev Paşa'dan yana tavır almayınca, söz konusu ayaklanma sonucunda, Paşa, Kahire'yi terk etmek zorunda kaldı ve Dimyat'a kaçtı. Bunun üzerine, yeni bir Osmanlı fermanıyla Tahir Paşa'nın vali olarak atandığı açıklandı. Fakat, Tahir Paşa, vali olduktan üç hafta sonra iki yeniçeri tarafından katledildi.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Muhammed H. Kutluoğlu, **The Egyptian Question (1831-1841)**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1998, s. 35.

¹⁴⁵ Atilla Çetin, hem Mehmet Hüsrev Paşa'nın, hem de Tahir Paşa'nın iktidardan uzaklaştırılması sürecindeki en önemli aktörün Mehmet Ali Paşa olduğunu dile getirmektedir. Çetin'e göre, Mehmet Hüsrev Paşa'yı valilikten eden ayaklanma, Mehmet Ali Paşa'nın Tahir Paşa'yı ikna etmesi sonucunda

Tahir Paşa'nın ölümünün ardından, Arnavut birliğinin idaresini ele geçiren Mehmet Ali Paşa, artık Mısır'daki iktidar mücadelesinin en önemli aktörlerinden biri haline geldi. Bundan sonra, Mehmet Ali Paşa, çeşitli ittifaklara girerek iktidarı ele geçirmeye çalışacaktır. İlk olarak, Kahire'yi terk etmiş olsa da hâlâ Mısır'da bulunan Mehmet Hüsrev Paşa'yı saf dışı etmeye odaklandı. Çünkü, Mehmet Hüsrev Paşa Mısır'da kaldıkça, yeniden Kahire'ye ulaşip iktidarına meydan okuyabilirdi. Mehmet Ali Paşa, Mehmet Hüsrev Paşa'yı ele geçirebilecek güce henüz sahip olmadığından, Osman Bardisi Bey ile işbirliğine gitmeyi tercih etti. Arnavut askerlerinin ve Osman Bardisi Bey'in emrindeki Memlûk fraksiyonunun işbirliğiyle, Dimyat'a kaçmış olan Mehmet Hüsrev Paşa yakalandı ve ardından İstanbul'a gönderildi.¹⁴⁶ Böylelikle, Mehmet Ali Paşa, önemli bir rakibinden kurtulmuştu.

İstanbul, 1803 yılında, bu sefer Trabluslu Ali Paşa'yı Mısır'a vali olarak atadı.¹⁴⁷ Trabluslu Ali Paşa'nın görevi, hem Memlûkleri, hem de artık Osmanlı'nın Mısır'daki egemenliğinin önünde engel teşkil etmeye başlayan Arnavut askerleri tasfiye ederek İmparatorluğun ülkedeki otoritesini yeniden kurmaktır. Trabluslu Ali Paşa İskenderiye'ye ulaştığında, Mehmet Ali Paşa ve Osman Bardisi Bey ülkenin hemen hemen her yerinde etkin bir güç haline gelmişlerdi. Fakat, asıl etkin güç, Osman Bardisi Bey ve emrindeki Memlûk askerleriydi. Osman Bardisi Bey'in Memlûkleri ülkenin her yerinde etkinken, Mehmet Ali Paşa idaresindeki Arnavutlar sadece Kahire'de önemli bir güce sahiplerdi. Buna rağmen, Arnavut askerlerin Kahire siyasetindeki etkilerinde gözle görülür bir artış yaşanmıştı. Nitekim,

patlak vermişti. Yine, yazara göre, Mehmet Ali Paşa Tahir Paşa'nın katledilmesinde de rol oynamıştı. Çetin, *op.cit.*, s. 46. Fakat, Mehmet Ali Paşa, her iki olayda da kendisini göstermemiştir.

¹⁴⁶ Khaled Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha," M. W. Dally (Ed.), **The Cambridge History of Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the End of the Twentieth Century**, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 43.

¹⁴⁷ Çetin, *op.cit.*, s. 55.

Trabluslu Ali Paşa İstanbul'a gönderdiği raporlarda, artık Arnavutların da acilen tasfiye edilmesi gerektiğini dile getirmekteydi.¹⁴⁸ Söz konusu raporları dikkate alan İstanbul, birçok kez, Arnavutların Mısır'dan uzaklaşmaları gerektiği konusunda emirler gönderdi. Arnavutlar ise, memleketlerine dönmek niyetinde olduklarını, fakat yolda gemilerinin batırılarak öldürüleceklerinden korktuklarını ve bu yüzden de söz konusu emre uyamayacaklarını dile getirmekteydiler.¹⁴⁹

Arnavutların merkezin emirlerini dikkate almamaları üzerine, İstanbul, Arnavutları Mısır'dan çıkarmak için yeni bir strateji benimsedi.¹⁵⁰ Önde gelen Rumeli âyanlarına yollanan emirlerde, Arnavutların güvenebilecekleri nüfuzlu kişilerin Mısır'a gönderilerek, onları ülkeden ayrılmaya ikna etmeleri isteniyordu. Fakat, söz konusu strateji de işe yaramadı. Rumeli âyanlarının bir kısmı, İstanbul'un isteği üzerine, bazı önemli şahısları Mısır'a gönderdiyse de Arnavutların tahliyesine ilişkin herhangi bir sonuç alınamadı. Bunun üzerine, İstanbul, İşkodra mutasarrıfı İbrahim Paşa'yı Mısır'a vali olarak atamayı düşündüyse de, söz konusu dönemde Rumeli'de de isyanlar patlak verdiği için, İbrahim Paşa'yı Rumeli Eyaleti'ne tayin etmeyi daha uygun gördü.

Trabluslu Ali Paşa'nın Mısır valiliği söz konusu şartlarda devam ediyordu. Fakat, Paşa İskenderiye'de sıkışıp kalmıştı, Kahire'ye doğru ilerleyemiyordu. Trabluslu Ali Paşa, Kahire'ye doğru ilerleyebilmek için Memlûk beylerinden yardım talep ettiyse de bir sonuç alamadı. Bu sırada, Mehmet Ali Paşa yine Osman Bardisi Bey ile anlaşarak Trabluslu Ali Paşa'ya bir tuzak kurdu.¹⁵¹ Osman Bardisi Bey aracılığıyla, Trabluslu Ali Paşa'ya Kahire'ye gelerek, eski valiler gibi makamında

¹⁴⁸ **Ibid.**, s. 56-57.

¹⁴⁹ **Ibid.**, s. 61.

¹⁵⁰ **Idem.**

¹⁵¹ **Ibid.**, s. 68.

oturması teklif edildi. Bunun üzerine, Ocak 1804'te İskenderiye'den Kahire'ye hareket eden Trabluslu Ali Paşa ve askerleri, Memlûkler tarafından Kahire'ye ulaşmadan öldürüldüler. Böylece, Mehmet Ali Paşa, yine kendisini göstermeksizin, bir rakibinden daha kurtulmuş oldu.

Kahire'de İstanbul'un tasfiye etmeye çalıştığı Mehmet Ali Paşa'nın ve Osman Bardisi Bey'in ittifakına dayanan fiili bir yönetim kurulmuştu. Ama, Mehmet Ali Paşa hâlâ ülkeye tam anlamıyla hakim değildi. İlk olarak, Mısır'daki varlığı Osman Bardisi Bey'le kurduğu ittifaka dayalıydı. İkincisi, Mehmet Ali Paşa'nın ülkedeki fiili iktidarının hukuki bir temeli bulunmuyordu.

1804'te, Mısır'daki iktidar mücadelesini derinden etkileyecek önemli bir gelişme cereyan etti: Mısır'da etkin bir Memlûk hizbinin en önemli ismi olan Muhammet Elfi Bey, İngiltere'den Kahire'ye döndü. İngiltere'nin desteklediği Elfi Bey'in, iktidar mücadelesinin yaşandığı kaotik bir ortamda Kahire'ye dönmesi İstanbul'da endişe yarattı. Bunun üzerine, Osmanlı, İskenderiye¹⁵² muhafızı Hurşit Paşa'yı Mısır'a vali olarak atadı.

Elfi Bey'in ülkeye dönüşüyle, Osman Bardisi Bey hizbi ile rekabet suyüzüne çıktı. Memlûk hizipleri arasındaki rekabetten faydalanmayı planlayan Mehmet Ali Paşa'nın kışkırtması üzerine maaşların düşük olması gerekçesiyle, askerler arasında Osman Bardisi Bey'e karşı bir ayaklanma patlak verdi.¹⁵³ Artık, Mehmet Ali Paşa ile Osman Bardisi Bey arasındaki geçici uzlaşma sona ermişti. Mehmet Ali Paşa'nın komutasındaki Arnavut askerler, Osman Bardisi Bey'in Memlûk askerlerine saldırmaya başladılar. Osman Bardisi Bey, askerlerin maaşlarını arttırmaya çalıştıysa

¹⁵² Mısır'a atanan valinin görev alanı İskenderiye'yi kapsamıyordu. İskenderiye, İstanbul'dan atanan muhafızlar aracılığıyla yönetilmekteydi.

¹⁵³ Marsot, **Egypt in the...**, s. 40.

da, bu girişimi ayaklanmayı sona erdirmeye yetmedi. Neticede, Osman Bardisi Bey, Kahire'yi terk etmek zorunda kaldı.

Osman Bardisi Bey'i de saf dışı eden Mehmet Ali Paşa, Kahire'deki nüfuzunu ve meşruiyetini arttırmak için, bu sefer ulemanın ve eşrafın desteğini almaya yöneldi.¹⁵⁴ Bu amaçla, Kahire ulemasının en etkin isimlerinden biri olan Şeyh Abdullah Şerkavi ve eşrafın önde gelenlerinden Seyid Ömer Makram ile temas kurmaya çalıştı. Ağır vergiler yüzünden giderek yoksullaşan ulema ve eşraf, Mehmet Ali Paşa'nın "Mısır'ın doğru yönetilmesi durumunda, zengin bir ülke haline gelebileceği"ni iddia etmesi üzerine, aradıkları liderin Mehmet Ali Paşa olabileceğini düşündüler.¹⁵⁵ Ulemanın ve eşrafın Mehmet Ali Paşa'ya verdiği destek, Paşa'nın İstanbul tarafından vali olarak atanmasının yolunu açacaktır.

Bu kaotik ortamda, söz konusu gelişmeler yaşanırken, Osmanlı'nın Mısır'daki yeni valisi Hurşit Paşa da, Kahire'de idareyi Osmanlı lehine yeniden tesis etmeye girişmişti. Bunun için, öncelikle, Mehmet Ali Paşa'nın emrindeki Arnavut askerlerin ülkedeki güçlerinin kırılması gerekiyordu. Ancak, Arnavut birliğini etkisiz hale getirebilecek askeri gücü olmadığından, Arnavut askerlere karşı savaşmak üzere Suriye'den beş bin askeri Kahire'ye getirtti. Fakat, Mehmet Ali Paşa, Suriye'den gelen bu askerleri kendi safına çekmeyi başardı. Dolayısıyla, Hurşit Paşa'nın planı sekteye uğradı. Vali, Mehmet Ali Paşa'yı ve emrindeki Arnavut askerleri tasfiye etmeyi başaramadı.

Hurşit Paşa, Mehmet Ali Paşa'yı Kahire'den askeri yöntemlerle uzaklaştıramayacağını anladığından, yeni bir strateji uygulamaya yöneldi: İstanbul nezdinde girişimde bulunarak, Mehmet Ali Paşa'nın Cidde valiliğine atanmasına

¹⁵⁴ *Ibid.*, s. 42.

¹⁵⁵ Marsot, **Mısır Tarihi: Arapların...**, s. 53. Ulemanın ve eşrafın Mehmet Ali Paşa'ya verdiği destek, Paşa'nın İstanbul tarafından vali olarak atanmasının yolunu açacaktır.

çalıştı.¹⁵⁶ Fakat, Kahire’den ayrılmak istemeyen Mehmet Ali Paşa, 1805 yılının Mayıs ayına gelindiğinde, yukarıda belirtildiği gibi, ulemanın ve eşrafın yanı sıra şimdi de halkın desteğini alarak Hurşit Paşa’ya karşı bir ayaklanma başlatmayı başardı. Kahire halkı, “Hurşit Paşa fukarayı soymak istiyor, memleket altüst oldu” diyerek sokağa döküldü.¹⁵⁷ Halk, Hurşit Paşa’nın azledilmesini ve Mehmet Ali Paşa’nın Mısır valiliğine atanmasını istiyordu. Bunun üzerine, Mehmet Ali Paşa kendisini Mısır valisi ilan etti. Bu sırada, Rusya’yla savaşın¹⁵⁸ eşğinde bulunan III. Selim, Mehmet Ali Paşa’nın Mısır valiliğini 3 Temmuz 1805 tarihli bir fermanla tanımak zorunda kaldı.¹⁵⁹ Böylece, Mehmet Ali Paşa’nın 1848 yılına dek sürecek olan iktidarı başlamış oldu.

3. Mehmet Ali Paşa’nın İktidarını Sağlama Süreci

Mehmet Ali Paşa, III. Selim tarafından valiliğe atanmıştı; ancak, Mısır’daki konumunu güvence altına alabilmiş değildi. Osmanlı sarayı, Rumeli ve Anadolu’daki âyanların nüfuzunu kırmaya çalıştığı bu dönemde, Kavala’dan Mısır’a gelerek İmparatorluğa görece uzak bir Arap eyaletinde iktidarı ele geçirmiş bir âyanının egemenliğini tanımak zorunda kalmıştı. Dolayısıyla, Osmanlı taşradaki etkinliğini arttırmaya çalışırken, Mısır, söz konusu çabanın sonuç vermediği bir eyalet olmuştu. Bu yüzden de, İstanbul, her an kendi otoritesine meydan okuyan Mehmet Ali Paşa’yı

¹⁵⁶ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V..., s. 126.

¹⁵⁷ Çetin, **op.cit.**, s. 100-101.

¹⁵⁸ 19. yüzyılın ilk Osmanlı-Rus Savaşı, 1806’dan 1812’ye dek sürecektir.

¹⁵⁹ Kutluoğlu, “Kavalalı Mehmed Ali...,” s. 62. İstanbul, Mehmet Ali Paşa’ya Mısır valiliğini Osmanlı yönetimine karşı ayaklanan Vahabilerle mücadele etmek ve kutsal yerleri İmparatorluğa yeniden kazandırmak şartıyla vermişti. Şinasi Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi: 1831-1841**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945, s. 24-25 ve Şinasi Altundağ, “Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hakkında Kısa Bir Etüd,” **A.Ü.D.T.C.F. Fakültesi Dergisi**, C. 1., S. 2 (1942), s. 33.

valilikten azledecek bir hamlede bulunabilirdi. Nitekim, çok geçmeden, III. Selim, Mısır'daki dengeleri kendi lehine çevirmeye yönelik bir adım attı.¹⁶⁰ 1806 yılında, Selanik valisi Musa Paşa ile Mehmet Ali Paşa'nın yer değiştirmelerini emreden bir fermanla Musa Paşa'yı Mısır'a gönderdi.¹⁶¹

Musa Paşa'yı Mısır'a getiren Kaptan-ı Derya, III. Selim'in fermanını Mehmet Ali Paşa'ya iletmekle görevlendirilmişti.¹⁶² Ferman, yer değiştirme talebini içermekle birlikte, mülkleri ellerinden alınmış Memlûk beylerinin tekrar eski haklarını elde etmeleri gerektiğini de dile getiriyordu. Ferman'a göre, ulema söz konusu hakların garantörü olacaktı. Bu taleplerin fermanda yer almasının iki temel nedeni olduğu söylenebilir. Birincisi, İstanbul Mehmet Ali Paşa'ya karşı Memlûkleri destekleyerek Paşa'nın Mısır'daki nüfuzunu kırmak istiyordu. İkincisi, ulemayı Memlûklerin yanında yer almaya zorlayarak, Paşa'yı kendisini iktidara taşıyan önemli bir kesimin desteğinden mahrum bırakabileceğini düşünüyordu.

Oysa, ulema Paşa'nın valiliğinin sürmesinden yana tavır aldı: Arkasına eşrafın da desteğini alarak, söz konusu fermanı kabul etmeyen ve Memlûkleri protesto eden bir dilekçe hazırladı.¹⁶³ Mehmet Ali Paşa'yı desteklediklerini ve kesinlikle Memlûklerin yanında yer almayacaklarını dile getiren bu dilekçeyi padişaha gönderdi. Yani, İstanbul'un Mehmet Ali Paşa'yı yalnızlaştırma girişimi sonuç vermemişti. Çünkü, Mehmet Ali Paşa, özellikle Kahire ve çevresinde, İstanbul'un sandığından çok daha fazla güce ve meşruiyete sahipti. Ayrıca, Mehmet Ali Paşa Mısır valiliğini muhafaza edebilmek için İstanbul'a çok büyük miktarda

¹⁶⁰ Fahmy, "The Era of...", s. 145.

¹⁶¹ Selanik valisi ile Mehmet Ali Paşa'nın yer değiştirilmesine yönelik girişim, Paşa'nın Kavala'dan Mısır'a gelmiş olmasıyla yakından ilgili görünmektedir. III. Selim, Mehmet Ali Paşa'ya kendi memleketi Kavala'nın da bağlı olduğu Selanik valiliğini önererek, Paşa'yı ikna edebileceğini düşünmüş olmalıdır. Fakat, Mehmet Ali Paşa, Selanik valiliğine sıcak bakmayacaktır.

¹⁶² Kutluoğlu, *The Egyptian Question...*, s. 37.

¹⁶³ *Idem.*

para ve hediyeler sunmaktan da geri kalmadı.¹⁶⁴ Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa'yı valilikten edemeyeceğini anlayan Osmanlı sarayı, oğlu İbrahim'in İstanbul'da rehin tutulması karşılığında, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valiliğinde kalmasına izin verdi.¹⁶⁵

Mehmet Ali Paşa, bir süreliğine İstanbul'un muhalefetini engellemiş görünüyordu. Fakat, Paşa'yı iktidardan edebilecek en etkin güç olan Memlûk beyleri tamamen tasfiye edilememişti. 1806 ve 1807 yıllarında, Memlûklerin artık Paşa'ya karşı etkin bir muhalefet yürütmelerini engelleyecek iki önemli gelişme yaşandı: 1806 yılının sonlarında Osman Bardisi Bey, 1807 yılının başlarında da Muhammet Elfi Bey vefat etti. Dolayısıyla, Memlûk hizipleri etkin bir liderlikten mahrum kalmışlardı. Doğaldır ki bu iki gelişme, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki etkisini arttırmasına olanak tanıyacaktı.

Mehmet Ali Paşa, Osmanlı'nın ve Memlûklerin muhalefetini atlattıktan sonra, bu sefer, bir dış güç Paşa'nın iktidarını tehlikeye düşürecek bir hamlede bulundu: Napolyon Fransası ile savaş halinde olan İngiltere, Mart 1807'de İskenderiye'ye çıkarma yaptı. İngiltere'yi Mısır'a müdahaleye iten en temel neden, Fransa'nın Mısır'ı kendi etki alanına sokmak için Mehmet Ali Paşa'yı desteklediğini düşünen İngiltere'nin Mısır'ı bir tür Fransız sömürgesi olmaktan kurtarmak için harekete geçilmesi gerektiğine ikna olmasıydı.¹⁶⁶ Yine de, İngiltere'nin amacı Mısır'ı işgal etmek değildi.¹⁶⁷ İngiltere, Mısır'ın Fransa'nın eline geçmesini engellemek

¹⁶⁴ Sevda Özkaya-Özer, **Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)**, (yayımlanmamış doktora tezi), Elazığ, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 115.

¹⁶⁵ Fahmy, "The Era of...", s. 145-147.

¹⁶⁶ Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu, 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, (Çev.: İdil Eser), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 57.

¹⁶⁷ **Idem.**

amacıyla harekete geçmişti. Dolayısıyla, İskenderiye çıkarması, savunma amaçlı planlanmıştı. Fakat, İngiltere'nin söz konusu askeri harekatı başarıyla sonuçlanmadı.

İstanbul, İngilizlerin Mısır'a asker çıkarması üzerine, İngiltere'ye savaş ilan etti. Ancak, Bâb-ı Âli, 1806'da başlamış olan Osmanlı-Rus Savaşı devam ettiği için, Mısır'a en küçük yardımda bile bulunamadı. Mehmet Ali Paşa'nın İngiltere karşısında herhangi bir askeri yardım olmaksızın kazandığı zafer, İstanbul tarafından takdirle karşılandı.¹⁶⁸ Osmanlı'dan yardım almadan İngilizleri yenmesi nedeniyle, o zamana dek İstanbul'dan yönetilen İskenderiye Paşa'nın idaresine bırakıldı ve İstanbul'da rehin tutulan oğlu İbrahim Paşa'nın Mısır'a dönmesine izin verildi.¹⁶⁹

1807 yılı itibariyle, Paşa, Mısır'a hakim duruma gelmişti. Fakat, Paşa'nın yönetimi özellikle Kahire'de güçlüydü. Aşağı ve Yukarı Mısır'da ise, hâlâ iltizam hakkına sahip olan Muhammet Elfi ve Osman Bardisi Bey hizipleri etkindiler. Elbette, sadece Kahire'ye hakim olmak, ülkenin tamamını yönetebilmek için yeterli değildi. Dolayısıyla, Paşa'nın, iktidarını sağlamlaştırabilmesi için ülkenin bütününe hakim olması gerekiyordu. Aşağı ve Yukarı Mısır'ı Kahire'den idare edebilirse, ancak o zaman kalıcı bir yönetim oluşturulabilecekti. Bunun için de hem askeri, hem de ekonomik açıdan etkin Memlûk beylerinden kurtulması gerekiyordu.

1810 yılına gelindiğinde, Memlûkler, Mehmet Ali Paşa'ya karşı son bir hamlede bulundular:¹⁷⁰ Muhammet Elfi Bey'in halefi Şahin Bey liderliğinde Kahire'ye gelerek, Paşa'ya savaş ilan ettiler. Paşa'nın kuvvetleriyle Memlûkler arasında cereyan eden muharebe, Memlûklerin hezimetıyla sonuçlandı.

Memlûklerin söz konusu girişimi üzerine, Mehmet Ali Paşa, iyice güçten düşmüş olan Memlûkleri tamamen Mısır siyasetinden silmeye karar verdi. 1811

¹⁶⁸ Altundağ, **Kavalı Mehmet Ali...**, s. 26.

¹⁶⁹ **Idem.**

¹⁷⁰ Sinoué, **op.cit.**, s. 104-105.

yılında oğlu Tosun Paşa'nın Hicaz'a sefer yapacak Mısır ordusunun başına geçmesi nedeniyle Kahire Kalesi'nde düzenlediği törene, Memlûklerin önde gelenlerini davet etti.¹⁷¹ Davete icabet eden Memlûkler, Paşa'nın emriyle Kale'ye hapsedilerek Arnavut askerler tarafından kurşuna dizildiler. Katliamdan sadece birkaç Memlûk beyi kurtulabildi.

Daha önce de değinildiği üzere, Yavuz Sultan Selim, Memlûkleri tasfiye etmek yerine, onlarla işbirliği içerisinde Mısır'ı yönetmeyi tercih etmişti. Memlûkleri tasfiye etmek yerine yeni yönetimin içerisinde konumlandırıran bu durum, Memlûklerin zaman zaman Osmanlı'ya başkaldırmalarına yol açmış, İstanbul, Mısır'da tam anlamıyla etkin bir yönetim kuramamıştı. Şimdi, Mehmet Ali Paşa, Mısır'da uzun süredir varlık gösteren Memlûkleri ortadan kaldırarak, iktidarın tek sahibinin kendisi olacağının sinyalini vermekteydi. Gerçekten de, 1811 yılı, Memlûk beylerinin tasfiyesiyle birlikte Mehmet Ali Paşa'nın bütün iktidar odaklarını temizlemesi açısından bir dönüm noktasıydı.

C. Mehmet Ali Paşa'nın “Bölgesel Nüfuz Alanı” Oluşturma Girişimi

Mehmet Ali Paşa, rakiplerinden birer birer kurtulduktan sonra, İstanbul'un kendisini tasfiye etmeye yönelik olası girişimlerini engelleyebilmek için, Mısır ve etrafındaki coğrafyada “bölgesel nüfuz alanı” oluşturmaya girişti. Bunun için de, Mısır'daki iktidarını tek bir merkezden, yani Kahire'den yönetebilmesine imkan tanıyacak reform hareketini başlatması gerekecekti. Bunun yanı sıra, II. Mahmut'un istediği durumlarda, Padişah adına savaşımlara girerek İstanbul nezdinde meşruiyet

¹⁷¹ Sinoué, sayıların kesin olmadığını, fakat davete katılanların yaklaşık yirmi beşinin bey, kırk kadarının beylerin yerel görevlileri ve dört yüze yakınının da Memlûk askeri olduğunu belirtmektedir. **Ibid.**, s. 105.

kazanmaya çalışacaktı. Dolayısıyla, söz konusu dönem, Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı padişahıyla doğrudan çatışmaya girmeyeceği, aksine Mısır'daki iktidarını "Osmanlı Valisi/Paşası" sıfatıyla muhafaza etmeye çalışacağı bir dönem olacaktır. Aynı şekilde, II. Mahmut da İmparatorluğun çeşitli bölgelerindeki isyanları bastırabilmek için Mehmet Ali Paşa'ya ve ordusuna ihtiyaç duyduğundan, Paşa'yla işbirliğine gitmeyi tercih edecektir.

1. Mısır'da Reformlar ve "Nizam-ı Cedit"

Mehmet Ali Paşa'nın, 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'da uygulamaya koyduğu kapsamlı reformlar nedeniyle, genellikle, "modern Mısır'ın kurucusu" olduğuna vurgu yapılır.¹⁷² Bunun yanı sıra, Paşa'nın modernleşme hamlesi, kendisinin Mısır'da "ulusal kalkınma"nın temellerini atan ve ulus-devletleşme sürecini başlatan ilk milliyetçi lider olarak görülmesine de yol açmıştır.¹⁷³ Giriş Bölümü'nde değinildiği üzere, özellikle Mısırlı tarihçiler, Mehmet Ali Paşa'yı

¹⁷² Fahmy, **Paşa'nın Adamları: Kavalalı...**, s. 12-14; Dodwell, **op.cit.**, **passim** ve Charles Issawi, **Egypt in Revolution: An Economic Analysis**, Oxford, Oxford University Press, 1963, s. 21. Mehmet Ali Paşa'ya ilişkin söz konusu analiz, Fransız Devrimi'nin ertesinde ortaya çıkan yeni bir egemenlik anlayışını ve yönetim biçimini betimlemek için kullanılan "modern devlet" kavramından ilham almaktadır. Modern devleti tanımlayan iki temel özelliği vardır: Birincisi, Ancient Rêgime'in (Eski Rejim) tasfiye edilerek, dolaylı yönetimden doğrudan yönetime, yani iktidarın merkezileş(tiril)mesine geçilmesidir. İkincisi ise, milliyetçiliğin şekil verdiği ulus-devlet temelli yeni bir yapılanmanın ortaya çıkmış olmasıdır. Modern devletin gelişimi üzerine yazılmış iki önemli eser için bkz.: Charles Tilly, **Coercion, Capital, and European States, A.D. 990-1992**, Cambridge, Blackwell, 1993, s. 103-117 ve Gianfranco Poggi, **Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım**, (Çev.: Şule Kut ve Binnaz Toprak), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 116-122.

¹⁷³ Fahmy, **Paşa'nın Adamları: Kavalalı...**, s. 14'ten: Abd al-Rahman al-Rafi, **Asr Muhammad Ali (Mehmet Ali Dönemi)**, al-Kahire, Mektebetü'l Nahda al-Mısıriyya, 1951. Bazı yazarlar ise, Mehmet Ali Paşa'dan daha çok, İbrahim Paşa'yı ilk Mısır milliyetçisi olarak görme eğilimindedirler. Bu yöndeki görüşü savunan yazarların en fazla atfı yaptıkları olgu ise, İbrahim Paşa'nın "Mısır'a geldiğimde çocuktum. Fakat, kanım Mısır güneşiyle Araplaştı" ifadesidir. Bir örnek için bkz.: George Antonius, **The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement**, Beirut, Khayats, 1939, s. 28 ve Dodwell, **op.cit.**, s. 256.

Mısır'ı “pre-modern” Osmanlı yönetiminden kurtarmaya ve modern döneme taşımaya çalışan ulusal bir kahraman olarak tasvir etme eğiliminde olmuşlardır.

Mehmet Ali Paşa'nın reformlarının temelini, Osmanlı modernleşmesine de itici gücünü veren askeri modernleşme oluşturmaktaydı. Yukarıda sözü edilen diğer alanlardaki reformlar ise, temelde oluşturulması hedeflenen modern ordunun gereksinimlerini karşılamak için tasarlanmıştı. Modernleşmenin temelinde yatan düzenli bir ordu kurma girişimin altında, Paşa'nın siyasal hedefleri yatmaktaydı. Paşa, Mısır'daki iktidarını merkezileştirme amacı çerçevesinde, doğrudan kendisine bağlı düzenli bir orduya ihtiyaç duymaktaydı. Benzer şekilde, bürokrasideki yenilikçi adımlar da, Eski Rejim'den farklı olarak, dolaylı yönetimden doğrudan yönetime geçilmesini gerçekleştirmek için atıldı. Dolayısıyla, Paşa'nın Mısır modernleşmesindeki en önemli etkisi, merkezi yönetim anlayışını yerleştirerek, siyasal iktidarın örgütlenme biçimini değiştirmiş olmasıydı. Bu açıdan bakıldığında, Paşa'nın Mısır'daki iktidar yapılanmasında bir kırılma yaratarak yeni bir düzen inşa ettiği ve bu anlamda da “modern Mısır'ın kurucusu” olduğu söylenebilir.

Fakat, Mehmet Ali Paşa'nın ulusal bir kahraman olarak resmedilmesi, milliyetçi tarih yazımının sonuçlarından biridir.¹⁷⁴ Yurttaş-ordunun ulus yaratmada çok önemli olduğunu, bir yurttaşı asker yapmanın ülkesine karşı bir görev duygusu aşıladığını ve bunun da zamanla ulus bilincine doğru evrildiğini savunan milliyetçi yazarlar, Mısırlılık bilincinin de Mehmet Ali Paşa döneminde zorunlu askerlik uygulamasına geçilmesiyle birlikte doğmaya başlamış olduğunu iddia ederler. Oysa, Paşa'nın Mısır'da uygulamaya koyduğu reformlar, bir ulus-devlet yaratma amacından çok, İmparatorluğun taşrada tesis etmeye çalıştığı merkezileşme çabasına

¹⁷⁴ Fahmy, **Paşa'nın Adamları: Kavalalı...**, s. 32-33.

benzer şekilde, kendi iktidar alanını muhafaza etme gayretinden kaynaklanmıştır. Daha sonra değinileceği üzere, modern bir ordu kurulması ve zorunlu askerlik uygulaması da aynı şekilde söz konusu amaçtan azade değildir.

Mehmet Ali Paşa, yukarıda sözü edilen iktidarın merkezileştirilmesi amacı çerçevesinde, tarım, ordu, sanayi, bürokrasi ve eğitim gibi temel alanlarda radikal değişiklikler başlatmış ve söz konusu alanlardaki yeni yapılanmayı haleflerine miras bırakmıştır.

a. Tarım, Ticaret ve Sanayi: Mehmet Ali Paşa'nın *Tekel Ekonomisi*

Mehmet Ali Paşa'nın reformlarının temelini askeri modernleşmenin oluşturduğuna yukarıda değinilmişti. Fakat, Paşa'nın orduda modernizasyona girişmeden önce, mevcut yönetimin bel kemiğini oluşturan aracıları tasfiye ederek, vergi sisteminde ve toprak mülkiyeti rejiminde radikal bir değişikliğe gitmesi gerekiyordu. Çünkü, Paşa, vergilerin doğrudan toplanmasını sağlayarak, toprağı sıkı bir kontrol altına alarak ve tarımsal üretimi arttırarak, modernleşme hamlesi için ihtiyaç duyacağı geliri elde etmek zorundaydı.

Mehmet Ali Paşa, ilk önce vergi sistemini değiştirerek işe başladı. 1812 ilâ 1814 yılları arasında, iltizam sistemi uygulamasına son verdi.¹⁷⁵ Fellahlar,¹⁷⁶ artık

¹⁷⁵ 1812'de Yukarı Mısır'da, 1814'te Aşağı Mısır'da iltizam sistemine son verildi. Gabriel Baer, **A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950**, London, Oxford University Press, 1962, s. 3-4. Mehmet Ali Paşa'nın iltizam sistemine son vermek için, söz konusu tarihlere kadar beklemesinin iki temel nedeni olduğu söylenebilir: Birincisi, Paşa, daha önce de değinildiği üzere, 1812 yılından önce iktidarını tam olarak sağlamlaştıramamıştı. Özellikle, Memlûk beylerini tasfiye edemediği dönemde, vergi toplama işini onlarla paylaşmak zorunda kalıyordu. İkincisi, 1805 ilâ 1812 yılları arasında, zaten iltizam hakkının bir kısmını kendi yakınlarına tahsis etmeye başlamıştı. Dolayısıyla, 1812'den önce dahi, vergi gelirlerini yakın çevresi aracılığıyla merkezde toplamaya çalışıyordu. Bkz.: Kenneth M. Cuno, "The Origins of Private Ownership of Land in Egypt: A Reappraisal," **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 12, No. 3 (November 1980), s. 257.

vergilerini mültezimlere değil, doğrudan Kahire'deki merkezi otorite tarafından atanan memurlara ödeyeceklerdi. Böylece, iltizam sisteminin temelini oluşturan araçları dolayısıyla ileride kendisine rakip olabilecek mültezimleri tasfiye etmiş oldu.¹⁷⁷ Paşa, merkezileşmeye yönelik söz konusu icraatını İstanbul'dan önce gerçekleştirmişti.¹⁷⁸ Bu açıdan, neredeyse İstanbul'un bir adım önüne geçmişti.

Ardından, Mehmet Ali Paşa, camilerin ve vakıfların vergiden muaf tutulması uygulamasına son vererek, valilik için mücadele verdiği dönemde ittifak kurmuş olduğu ulemanın ekonomik ve siyasal alandaki nüfuzunu kırarak, iktidarına karşı çıkma potansiyeline sahip muhalif unsurları bertaraf etmeye yöneldi.¹⁷⁹ Yani, Mehmet Ali Paşa'yı cami ve vakıflara ilişkin yeni bir düzenleme yapmaya iten temel neden, ekonomik gelirden mahrum kalacak ulemanın siyasal açıdan da etkisizleşeceğini, ayrıcalıklı statüsünün kırılabileceğini ve böylece siyasal ve ekonomik alanı olası muhalif öğelerden temizlenebileceğini düşünmesiydi.

Mehmet Ali Paşa, iltizam sistemini kaldırdıktan sonra, toprak mülkiyetinde önemli değişim yaratacak bir faaliyette daha bulundu. Tarımsal üretimin yapılmadığı arazileri kendisinin ve yakınlarının mülkiyetine geçirdi.¹⁸⁰ 1820'lerin sonundan itibaren, toprak sahipliği, Paşa ve çevresindeki yönetici zümrenin iktidarının en temel gelir kaynağı oldu.¹⁸¹ Paşa'nın bu girişiminden önce, Mısır'daki topraklar hukuki

¹⁷⁶ Fellah, Mısır'da geçimini çiftçilik yaparak sağlayan Araplar için kullanılmaktadır.

¹⁷⁷ Hourani, "Osmanlı Reformu ve...", s. 81.

¹⁷⁸ İstanbul, iltizam sistemini ancak 1840 yılında ilga edebildi. Fakat, çok geçmeden Osmanlı maliyesinin içerisine girdiği kriz nedeniyle yeniden iltizam uygulamasına dönüldü. Genç, **op.cit.**, s. 157.

¹⁷⁹ Afaf Loutfi el-Sayed Marsot, "The Role of the 'Ulema' in Egypt During the Early Nineteenth Century," P. M. Holt (Ed.), **Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic**, London, Oxford University Press, 1968, s. 275-280.

¹⁸⁰ Charles Issawi, **Egypt at Mid-Century: An Economic Survey**, Oxford, Oxford University Press, 1954, s. 21.

¹⁸¹ Ehud R. Toledano, "Social and Economic Change in the 'Long Nineteenth Century'," M. W. Daly (Ed.), **The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 260.

olarak Padişah’a aitti. Şimdi ise, Paşa, arazileri kendisine ve yakınlarına tahsis ederek toprak mülkiyetinde radikal bir değişiklik yaratmış oluyordu. Her ne kadar, 1858 yılındaki Arazi Kanunnamesi’yle İmparatorluğun tamamında toprakta özel mülkiyet hakkı yasallaşacak olsa da, Paşa’nın söz konusu girişimi Mısır’da *de facto* olarak özel mülkiyetin yaygınlaşmasına yol açtı.¹⁸² Böylelikle, 19. yüzyılda Mısır siyasal hayatına damgasını vuracak olan büyük toprak sahipliği ortaya çıktı. Diğer yandan, fellahların 3 ilâ 5 feddan¹⁸³ aralığındaki tarımsal üretime elverişli arazilerde, vergilerini ödedikleri sürece, toprakta tasarruf hakkına sahip olmalarına izin verildi.¹⁸⁴ Fellahlar, hukuki olarak mülkiyet hakkına sahip olmasalar da söz konusu alanlarda “özgürce” üretim yapabileceklerdi.

Mehmet Ali Paşa, iltizam sisteminin ilgasıyla eş zamanlı olarak, tarımsal üretimi arttırmaya yönelik bir girişimde bulundu ve yeni sulama kanalları inşa ettirdi.¹⁸⁵ Özellikle, tarıma elverişli olan Yukarı Mısır’da yeni sulama kanallarının inşa edilmesiyle birlikte, kışın dahi suya ihtiyaç duyan tarım ürünlerinin üretim miktarında artış yaşandı. Ayrıca, yeni alanlar da tarıma açıldı. Böylece, eskiden tarım yapılamayan alanlardan da ürün elde edilmeye başladı. Bu topraklar, üretim yapmak isteyen herkese açıldı.

Sulama sisteminin geliştirilmesine paralel olarak, tarımsal üretimi arttırmak için bir diğer yola daha başvuruldu. Fellahlar sıkı bir disiplin altına alındı.¹⁸⁶ Eskiden, fellah istediği ürünü ekmekte serbestti ve yılda neredeyse 150 gün çalışırdı.

¹⁸² Dani Rodrik, “Rural Transformation and Peasant Political Orientation in Egypt and Turkey,” **Comparative Politics**, Vol. 14, No. 4 (July 1982), s. 429 ve Issawi, **Egypt in Revolution...**, s. 22.

¹⁸³ Feddan, Mısır’da tarım alanlarının ölçümünde kullanılan bir ölçü birimiydi. Bir feddanın kaç metrekareye denk geldiği zamana ve mekana göre değişmişse de ortalama olarak beş bin metrekareye tekabül ettiğini söylemek mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Cengiz Kallek, “Feddan,” **İslam Ansiklopedisi**, C. 12, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 293-294.

¹⁸⁴ Issawi, **Egypt at Mid-Century...**, s. 21 ve Cuno, “The Origins of...,” s. 246.

¹⁸⁵ Issawi, **Egypt in Revolution...**, s. 22.

¹⁸⁶ Marsot, **Mısır Tarihi: Arapların...**, s. 59.

Sulama sisteminin yetersizliğinden dolayı, yılın geri kalanında toprak sel sularının altında kalır ve fellah da zanaatçılık ile meşgul olarak gelirini arttırır, dilerse de boş otururdu. Artık, yeni yönetim, fellahın hangi ürünü, ne zaman ekeceğini belirliyordu. Pamuk ve şeker kamışı gibi yeni, emek-yoğun ürünler ekmek zorunda bırakılan fellah, yılın neredeyse 250 günü çalışır hale gelmişti.¹⁸⁷ Bunun yanı sıra, fellah ürününü sabit fiyattan merkezi otoriteye satmak zorundaydı. Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa, tarımsal üretimi arttırmak amacıyla, fellahları disipline ederek, üretim sürecinin kendisini doğrudan belirlemeye çalışıyordu. 1816 yılına gelindiğinde, Mısır'ın tüm tarımsal üretimini kontrol altına almıştı.¹⁸⁸

Fellahların köylerinden ayrılmalari, tarımsal üretimi ve üretimden elde edilen geliri sekteye uğratacağından yaşadıkları ve üretim yaptıkları mekanları terk etmeleri yasaklanmıştı.¹⁸⁹ Egemenin kurallarına karşı gelen fellahlar, sürgüne gönderilerek cezalandırılacaklardı. Dolayısıyla, tarımda reforma gidilerek bir yandan ülkenin gelirleri arttırılırken, bir yandan da ülkedeki modernleşmenin ruhuna uygun biçimde yeni bir disipline edici iktidar mekanizması geliştiriliyordu.

¹⁸⁷ **Idem..**

¹⁸⁸ Hunter, **op.cit.**, s. 15.

¹⁸⁹ Fellahın köyüne bağlanması, fiili olarak 1820'lerde gerçekleşiyse de, söz konusu durumun hukuki bir zemin kazanması zaman aldı. Mehmet Ali Paşa, 1830 yılında "Kanun al-Filaha" (Fellahlar Kanunu) adlı yasaı yürürlüğe soktu. Bu yasa, fellahları doğdukları yere hapsetmekte ve köylerinden dışarı çıkmak için muhtardan izin almalarını zorunlu kılmaktaydı. Söz konusu yasada, fellahların tarımsal ürüne zarar vermeleri durumunda cezalandırılacakları dile getirilmekteydi. Ayrıca, yine yasada, tarımsal üretimi sekteye uğratmanın dışında, hırsızlık, cinayet, ayaklanma çıkarmak gibi suçların da cezalandırılacağı belirtilmekteydi. Bkz.: Joel Beinin, **Workers and Peasants in the Modern Middle East, Cambridge**, Cambridge University Press, 2001, s. 24-27 ve Gabriel Baer, "Tanzimat in Egypt-Penal Code," **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol. 26, No. 1 (1963), s. 29 ve Rudolph Peters, " 'For his Correction and as a Deterrent Example for Others': Mehmed Ali's First Criminal Legislation (1829-1830)," **Islamic Law and Society**, No. 6 (1999), s. 164-193. Söz konusu yasanın üretime zarar gelmesini engellemek gibi bir amacı olmakla birlikte, bunu aşan bir gayesi de vardı. Egemenin yasalarından birini ihlale cüret eden kişinin cezalandırılması, siyasal iktidarın mikro alanlarda kendisini var etmesinin önemli bir yoluydu. Timothy Mitchell, **Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi**, (Çev.: Zeynep Altok), İstanbul, İletişim Yayınları, 2001 s. 77.

Charles Issawi'nin tanımlamasıyla, Paşa, tarımsal üretim üzerinden bir “tekeli ekonomisi” oluşturmayı başarmıştı.¹⁹⁰ Tacirlerin fellahlardan doğrudan ürün almasını yasaklayarak, üreticiden sabit fiyattan kendisinin aldığı ürünlerin uluslararası piyasalara ihracatını da tekelinde tutuyordu.¹⁹¹ Böylece, muazzam bir gelir elde edilebiliyordu. Tekel ekonomisi, Mehmet Ali Paşa'yı Mısır ekonomisindeki en önemli figür haline getirdiği gibi, artı değer tek bir kişinin elinde toplanmasına da yol açıyordu. Bu açıdan, Mehmet Ali Paşa'nın üretim sürecini merkezileştirerek, “modern” ve “kompleks” bir ekonomik yapı yarattığının altını çizmek gerekmektedir.

Söz konusu süreçte, pamuk tarım reformunun en önemli üretim maddelerinden biri haline geldi ve zamanla Mısır'ın en önemli gelir kaynağı oldu.¹⁹² Yukarıda da değinildiği gibi, yeni sulama kanallarıyla birlikte, kışın dahi suya ihtiyaç duyan ürünlerin üretiminde önemli miktarda bir artış yaşanmıştı. Bu durum, pamuk üretimine de yansdı. Özellikle, 1820'lerden itibaren pamuk üretiminde büyük bir artış meydana geldi. 1820 ilâ 1835 yılları arasında pamuk üretimi neredeyse iki yüz kat kadar arttı.¹⁹³ Bunun yanı sıra, 1821 yılından itibaren uzun lifli pamuk¹⁹⁴ üretimine geçilmesi, Mısır ekonomisinde “devrim” yaratacak bir etkide bulundu.¹⁹⁵ Uzun lifli pamuk, İngiliz tekstil sanayiinin ihtiyaç duyduğu temel hammadde olduğundan, İngiltere'nin talebiyle karşılaştı. Dolayısıyla, pamuğun Avrupa

¹⁹⁰ Charles Issawi, “Egypt Since 1800: A Study in Lob-sided Development,” **The Journal of Economic History**, Vol. 22, No. 1 (March 1961), s. 5.

¹⁹¹ **Idem.**

¹⁹² Pamuk üretiminin Mısır ekonomisindeki rolünü ayrıntılı olarak ele alan bir çalışma için bkz.: Roger Owen, **Cotton and the Egyptian Economy, 1820-1914**, Oxford, Clarendon Press, 1969.

¹⁹³ Jean Lacouture ve Simonne Lacouture, **Egypt in Transition**, London, Methuen&Co. Ltd., 1958, s. 56.

¹⁹⁴ Uzun lifli pamuk, tekstil sanayiinde ince mamullerin yapımında kullanılmaktaydı.

¹⁹⁵ Şevket Pamuk, “Anatolia and Egypt During the Nineteenth Century: A Comparison of Foreign Trade and Foreign Investment,” **New Perspectives on Turkey**, No. 7 (Spring 1992), s. 41.

piyajasında alıcı bulması, Mısır'ın muazzam bir gelir elde etmesine neden olduğu gibi, ülkenin uluslararası kapitalizme eklemlenmesinin de yolunu açtı.¹⁹⁶

Aynı zamanda, ürünlerin Avrupa pazarlarına girişini sağlamak için ulaşım sistemi güçlendirildi.¹⁹⁷ Ticareti geliştirmek için, İskenderiye'yi Nil Nehri'ne bağlayacak Mahmudiye Kanalı'nın inşasına girişildi. 1820 yılında inşası tamamlanan kanala II. Mahmut'un isminden ilhamla Mahmudiye adı verildi.

Mısır pamuğu uluslararası piyasalara giriş yapıyor, ancak dönemin Avrupalı güçlerinin pamuk ithalatını sadece Mehmet Ali Paşa aracılığıyla gerçekleştirmelerini zorunlu kılıyordu. Bu sistem, 19. yüzyılda Avrupa ve özellikle İngiliz emperyalizminin temel özelliği olan ticarete serbestlik ilkesine aykırı bir durum yaratıyordu. Çünkü, dönemin ekonomik gücü İngiltere, tekstil sanayii için gerekli hammaddeyi Osmanlı coğrafyası gibi çevre bölgelerde aramaya yönelmişti.¹⁹⁸ Bu açıdan, en uygun coğrafya Mısır'dı. Fakat, Paşa'nın pamuk ticaretini elinde tutuyor olması, İngiltere'yi zora sokmaktaydı. Nitekim, söz konusu durum, ileride ele alınacağı gibi, İngiltere'nin Paşa'nın tekel ekonomisini bertaraf etmeye yönelik bir politika geliştirmesine yol açacaktı.

Vergi sisteminde, toprak mülkiyetinde ve tarımsal üretim alanındaki bu oldukça önemli değişiklikler, Mısır ekonomisinin etkin bir şekilde yeniden yapılanmasına yol açtı. Daha önce de değinildiği gibi, tarımsal üretimin denetim altına alınmasıyla elde edilen ekonomik gelir, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki iktidarını sağlamlaştırmasına olanak tanıdı. Ayrıca, Paşa, tarım ve ticaretten elde ettiği gelir sayesinde diğer alanlardaki reformları hayata geçirebilme imkanına

¹⁹⁶ Immanuel Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions For Research," **Review (Fernand Braudel Center)**, Vol. 2, No. 3 (Winter 1979), s. 393.

¹⁹⁷ Issawi, **Egypt at Mid-Century...**, s. 22.

¹⁹⁸ Kasaba, **op.cit.**, s. 40.

kavuştu. Bunun yanı sıra, üretimin Kahire'den denetlenir hale gelmesi, diğer alanlarda da Mehmet Ali Paşa'yı ülkedeki en önemli otorite haline getirdi.

Mehmet Ali Paşa, Mısır'da bir yandan vergi sisteminde ve toprak mülkiyeti rejiminde değişikliğe giderken, bir yandan da fabrikalar inşa ederek sanayileşme hamlesini başlattı. Paşa'nın endüstriyel üretim gerçekleştirerek Mısır ekonomisini canlandırma girişimi –her ne kadar iptidai özellikler taşıyor olsa da- İslam toplumlarındaki ilk ve en önemli sanayileşme hamlesiydi.

Bu sanayileşme politikası çerçevesinde, ilk olarak 1816 yılında bir tekstil fabrikası kurulduysa da ancak 1820'lerden itibaren pamuk üretiminde ortaya çıkan patlamaya paralel bir biçimde, fabrikalardaki üretimde artış yaşandı. Bununla birlikte, Mısır pazarında alıcı bulan ucuz İngiliz malları, tekstil sanayiini zora sokmaktaydı. Avrupa'dan ve özellikle İngiltere'den ülkeye gelen ucuz tekstil malları, yerli mallardan çok daha fazla alıcı bulmaktaydı. Bu yüzden, Mehmet Ali Paşa, daha önce de değinilen tekel sistemine benzer şekilde, gelişmekte olan tekstil sanayiini korumak ve ekonomik açıdan gelişmiş ülkelerle rekabet edebilmek için ithal mallardan alınan vergi oranını arttırarak, yüksek gümrük duvarlarına dayanan korumacı bir dış ticaret sistemi oluşturdu.¹⁹⁹ Böylelikle, yabancı malların, özellikle de İngiliz ürünlerinin Mısır piyasasına düşük fiyattan girmeleri engellenebilecekti. Gerçekten de, Paşa'nın korumacı politikası, önemli sonuçlar verdi. Zamanla, Mısır tekstil ürünleri yerel piyasayı ele geçirdiği gibi, Suriye'ye, Sudan'a ve Anadolu'ya dahi ihraç edilmeye başladı.²⁰⁰ Bu durum da, ülkenin gelirinde büyük bir artışa yol açtı. Ekonomik alandaki bu önemli atılım dikkat çekici olmakla beraber, Mısır'da kurulan fabrikaların önemli bir kısmının büyük bir sanayileşme hamlesi başlatmaktan

¹⁹⁹ Issawi, **Egypt in Revolution...**, s. 22

²⁰⁰ Marsot, **Egypt in the...**, s. 171.

çok, temelde yeni ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere tasarlandığının altını çizmek gerekmektedir.²⁰¹ Örneğin, fabrikalarda, diğer tekstil mamûllerinin üretiminin yanı sıra, esas olarak, orduda istihdam edilen askerlerin üniforma ihtiyacını karşılamak için üretim yapılmaktaydı.

Benzer şekilde, ordunun silah ihtiyacını karşılamak ve dışa olan bağımlılığını azaltmak için Kahire’de ve İskenderiye’de silah fabrikaları kuruldu.²⁰² İlk etapta, söz konusu fabrikalardaki üretimi örgütlemek için yabancı uzmanlardan yararlanıldı. Üretimi gerçekleştirenler ise, ülkenin ucuz işgücünü oluşturan Mısırlı fellahlardı. Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa, hem orduda, hem de tarımsal ve endüstriyel üretimde ülkedeki alt tabakayı istihdam ederek, hemen hemen her alanda yönetici küçük bir zümre ve yönetilen halk “yığınları” ayrımını sürekli olarak yeniden yaratıyordu.

Zamanla, söz konusu yöntemde bir değişikliğe gidildi.²⁰³ Batı tarzı silah yapım tekniklerinin ülkeye getirilmesi amacıyla, 1820’lerin ikinci yarısında Fransa’ya ve 1830’larda İngiltere’ye öğrenciler gönderilmeye başlandı. Böylece, silah yapımında, yurt dışında eğitim alarak ülkelerine dönen yerli uzmanlar aracılığıyla, yabancı uzmanlara ihtiyaç duyulmadan, Avrupa etkisinden azade bir üretim yapılabilirdi. Gerçekten de, Mehmet Ali Paşa’nın askeri teçhizat üretimine ilişkin çabası, kısa zamanda sonuç verdi.²⁰⁴ 1820’lerin ikinci yarısından itibaren silah yapımında seri üretime geçildi. Artık, her ay üç bin civarında tüfek Mısır’da

²⁰¹ Charles Issawi, “De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East since 1800,” **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 12, No. 4 (December 1980), s. 471 ve Bernard D. Weinryb, “Industrial Development of the Near East,” **The Quarterly Journal of Economics**, Vol. 61, No. 3 (May 1947), s. 476.

²⁰² Mısır’ın 19. yüzyıldaki silah sanayiini ele alan ayrıntılı bir çalışma için bkz.: John Dunn, “Egypt’s Nineteenth-Century Armaments Industry,” **The Journal of Military History**, Vol. 61, No. 2 (April 1997), s. 231-254.

²⁰³ John Dunn, **Khedive Ismail’s Army**, New York, Routledge, 2005, s. 10.

²⁰⁴ **Idem.**

üretilebiliyordu.²⁰⁵ Bu başarıyı, 1820'lerin sonlarından itibaren, yerli bir donanma inşa edilmesi çabası izledi. Nitekim, söz konusu çaba, 1832 yılında sonuç verdi ve Mısır'ın ilk donanması kuruldu. Bu çerçevede, Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı coğrafyasında askeri-endüstriyel kompleks kurmayı başaran ilk ve tek vali olduğunu söylemek mümkündür.

Mehmet Ali Paşa'nın sanayileşme girişimi, yukarıda da değinildiği gibi, 1820'lerde ve 1830'larda kısmen başarılı bir seyir izledi. 1830'lara gelindiğinde, Mısır'da devlete ait otuza yakın dokuma fabrikası, çok sayıda askeri malzeme üreten tesis ve birkaç tane de tarımsal ürün işleyen fabrika bulunmaktaydı.²⁰⁶ Fakat, söz konusu girişim, Mısır'ı bir sanayi ülkesi haline getirmekten uzak olduğu kadar, kapitalist üretim ilişkilerini ülkeye yerleştirmek konusunda da başarılı değildi. Bu bağlamda, ihraç mallarının üretiminden ziyade, ihtiyaç duyulan malların üretimine öncelik tanıyan bir endüstriyel altyapı inşa edilmiş oluyordu. Dolayısıyla, sanayileşme hamlesi, hem belirli alanlarla, hem de Kahire ve İskenderiye gibi belirli kentlerle sınırlı kalmıştı.

Diğer yandan, üretilen malların ihracatı Mısır'ın gelirini bir dönem için arttırdıysa da, söz konusu durum, İngiltere'nin müdahalesi nedeniyle akim kaldı. Mehmet Ali Paşa'nın yüksek gümrük duvarlarıyla korunan yerli üretimi (Avrupa ve özellikle İngiliz kapitalizmi karşısında himayeye yönelik politikası) 1830'ların sonuna gelindiğinde İngiltere'nin baskısı neticesinde iflas edecekti. Çünkü, eyaletteki tek el sistemi, Avrupa'daki yüksek koruma duvarları nedeniyle, yeni pazar ve hammadde ihtiyacını sağlamak amacıyla Osmanlı coğrafyasına yönelen İngiliz ekonomisi için kabul edilebilir değildi. 1838 yılında imzalanan Balta Limanı

²⁰⁵ **Idem.**

²⁰⁶ Toledano, "Social and Economic...", s. 273.

Sözleşmesi'yle ticaretteki vergi oranlarının İngiltere lehine düşürülmesi, Mısır'da üretilen malların İngiliz ürünleriyle rekabet edebilmesinin önünü tıkamış oldu.

Balta Limanı Sözleşmesi'nin Mısır'daki gümrük duvarlarını İngiltere'nin istediği seviyeye düşürmesinin ardından, eyaletteki yerel endüstriler, koruyucu gümrük engellerini kaybettikleri için birer birer kapandılar.²⁰⁷ Bunun yanı sıra, Paşa'nın tekel sisteminin çökmesi üzerine, Mısır pazarına ucuz mallarla giriş yapan yabancı tacirler, mali bürolar kurarak hem yönetici zümreye, hem de taşradaki halka faiz karşılığı para vermeye başladılar.²⁰⁸ Söz konusu durum, Mısır'ı ekonomik açıdan giderek Batı'ya daha bağımlı hale getiren bir borçlanma sarmalı yarattı. İkinci Bölüm'de ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, 1870'lerle birlikte, borç krizini aşamayan Mısır, iflasın eşiğine gelecek ve bu durum da İngiltere'nin Mısır'a askeri müdahalede bulunmasının nedenlerinden birisini oluşturacaktır.

Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa'nın sanayileşme hamlesi, hem Mısır'daki ekonomik imkânların kısıtlı olmasından, hem de İngiliz kapitalizminin Osmanlı coğrafyasına ve özellikle de Mısır'a nüfuz etmeye odaklanmasından dolayı başarısızlıkla sonuçlandı.²⁰⁹ Ayrıca, hem endüstriyel üretimin belli alanlarla sınırlı kalması, hem de İngiltere'nin müdahalesi nedeniyle Mısır'da modern anlamda bir

²⁰⁷ Fahmy, **Paşa'nın Adamları: Kavalı...**, s. 13.

²⁰⁸ **Idem.**

²⁰⁹ Bazı yazarlar, Mehmet Ali Paşa'nın "başarılı" sanayileşme girişiminin İngiltere tarafından bilinçli olarak engellendiğini, Mısır'daki gümrük duvarlarının düşürülerek Mısır sanayiinin ve ticaretinin yine bilinçli olarak baltalandığını vurgulamaktadırlar. Bununla paralel olarak, pazar ve hammadde arayışındaki İngiliz kapitalizminin Yakın Doğu'daki çıkarlarıyla örtüşmeyen Mısır'daki ekonomik yapının söz konusu coğrafyada neredeyse İngiltere'ye alternatif bir ekonomik modele evrildiği dile getirilmektedir. Özellikle, Marsot, İngiltere'nin müdahalesi olmasaydı, Mısır'ın büyük bir sanayi ülkesi haline gelebileceğini iddia etmektedir. Bkz.: Marsot, **Egypt in the...**, s. 238-239. Elbette ki, Paşa'nın Mısır'da kurduğu tekel sistemi, Balta Limanı Sözleşmesi nedeniyle büyük bir darbe yemiştir. Dolayısıyla, İngiltere'yle imzalanan Sözleşme'nin Mısır ekonomisi üzerindeki etkisi gözardı edilemez. Fakat, 1838'dan önce, Mısır'ın büyük bir sanayi devi haline gelmeye aday olduğu ve bu sürecin de İngiltere'nin bölgede Mısır rekabetinden çekindiği için bilinçli olarak kesintiye uğratıldığını iddia etmek, fazlaca abartılı yoruma yol açmaktadır. Daha sonra ayrıntılı olarak değinileceği üzere, 1830'ların sonuna gelindiğinde İngiltere, temelde, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunmasından yana bir politika izlemeye yöneldiği için, Mehmet Ali Paşa'yı askeri açıdan durdurmak ve Osmanlı saltanatının el değiştirmesini engellemek gayesiyle hareket etmiştir.

burjuvazinin ve proleteryanın oluşumuna şahit olunmadı. Bu çerçevede, Mısır, tarımsal üretimin egemen olduğu bir ekonomik yapıda varlığını sürdürecektir. Zamanla da diğer çevre ülkelere biçilen role benzer şekilde, İngiltere'nin hammadde üreticisi ve ihracatçısı haline gelecektir.

Aslında, tarımsal üretimi Kahire'den denetlemeye girişen ilk kişi Mehmet Ali Paşa değildi; ama, başarıya ulaşan ve bunu en azından 1840 yılına kadar sürekli hale getiren kendisi oldu. Paşa'yı seleflerinden ayıran en temel özelliği, bu süreci sürekli kılmayı başarmasıydı. Dolayısıyla, 19. yüzyılda Mehmet Ali Paşa'yla birlikte iktidar ilk defa kesintisiz ve tek tip bir tarzda işlemeye başladı.²¹⁰ İktidarın sürekliliği, üretimin merkezileşmesinden besleniyordu. Ayrıca, artık üretilen ve mübadele edilenden pay almaktan ibaret bir yöntem uygulanmıyor, üretim sürecine de dahil olunuyordu. Siyasal iktidar, "ülkenin üretici güçleri" olarak tasavvur edilen unsurların her birini ayrı ayrı ve kesintisiz bir şekilde denetleyerek, disipline ve koordine edip bunları arttırmaya çalışıyordu.²¹¹ Dolayısıyla, Paşa, kendinden önceki Osmanlı valilerinin deneyip de başaramadıklarının, yani Mısır vilayetinin ekonomisini düzene koyarak onun potansiyel zenginliklerini harekete geçirmenin üstesinden gelmişti.²¹²

b. Askeri Modernleşme

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır ve etrafındaki coğrafyada bölgesel nüfuz alanı oluşturabilmesi için, öncelikle düzenli bir orduya ihtiyacı vardı. Aslında, 18. yüzyılın sonundan itibaren orduların temel niteliği devamlı ve düzenli oluşlarıydı.²¹³ Hem

²¹⁰ Mitchell, *op.cit.*, s. 78-79.

²¹¹ *Idem.*

²¹² Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı...*, s. 11.

²¹³ Ortaylı, *op.cit.*, s. 43.

Batı'da, hem de Doğu'da düzenli orduya geçiş konusunda benzer girişimler yaşanmıştı. Özellikle, Napolyon'un düzenli ordu oluşturmaları ve orduda yabancılar yerine yurttaşları istihdam etmesi, genel olarak askeri örgütlenme biçiminde bir kırılma yaratmıştı. Benzer bir girişim, Rusya'da da etkisini göstermişti. Rusya'nın yanı sıra, Doğu'da modernleşme girişiminde bulunan tek İslam ülkesi ise, Kırım Hanlığı olmuştu.²¹⁴ Fakat, Şahin Giray'ın 1770'lerde giriştiği -ordu, arazi ve idare alanından saray protokolü ve giyim kuşama kadar uzanan- reform denemeleri, başarısızlık, isyan ve Rus işgaliyle sonuçlanmıştı.

Aynı şekilde, daha önce değinildiği üzere, bütün bu gelişmelerden esinlenerek Osmanlı'da da düzenli orduya geçişte önemli adımlar atılmaya başlamıştı. Batı'da ve Doğu'da yaşanan söz konusu gelişmelerden haberdar olan Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın işgali sırasında da Napolyon'un düzenli ordusuyla karşılaşmış ve Fransız askerlerinin kısa süreli başarısından ilham almıştı. Ancak, Fransızları örnek alan ve kendi ihtiyaçlarına uyacak şekilde Fransız modelini uyarlayan Osmanlılardan da aynı derece etkilenmişti.²¹⁵ Dolayısıyla, hem düzenli ve disipline edilmiş Fransız ordusu, hem de Osmanlı'daki askeri modernleşme çabaları Mısır'ın ordu merkezli modernleşme deneyiminin ilham kaynakları olmuşlardı.

Mehmet Ali Paşa'nın dış yardım olmaksızın düzenli bir ordu oluşturmaları mümkün görünmüyordu. Çünkü, ülkede askerlerin eğitilmesine ön ayak olacak deneyimli komutan eksikliği bulunmaktaydı. Söz konusu eksiklik ise, Napolyon'un 1815 yılında yenilmesinin ardından ordusundan kaçan bazı subayların Mısır'a gelmesiyle giderildi. Bu açıdan en önemli isim, Fransa'dan kaçarak Mısır'a gelen ve müslüman olduktan sonra Süleyman Paşa al-Fransavi adını alan Albay Joseph Sève

²¹⁴ *Ibid.*, s. 42.

²¹⁵ Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı...*, s. 79.

oldu.²¹⁶ Mehmet Ali Paşa, zamanla ordunun modernizasyonunu İbrahim Paşa'dan sonra Mısır ordusunun en önemli ikinci ismi haline gelecek Süleyman Paşa'ya bıraktı.

Söz konusu dönemde, Mehmet Ali Paşa'nın düzenli bir orduya geçişini tetikleyen önemli bir gelişme 1815'te Arnavut askerlerin isyanı oldu. Arnavut askerler, maaşlarının geç ödenmesini protesto ediyorlar ve eve dönme talepleriyle Kahire sokaklarında isyan çıkarıyorlar; "eşitler arası birinci" olarak gördükleri Mehmet Ali Paşa'ya ve onun tahakkümüne karşı direnç gösteriyorlardı.²¹⁷ Dolayısıyla, Paşa'nın Arnavut askerlerin yerine ikame edebileceği yeni bir askeri birliğe ihtiyacı vardı.

Mehmet Ali Paşa, tarımsal üretimde ihtiyaç duyduğu Mısırlı fellahları askere almak istemediğinden, asker ihtiyacını karşılamak için Sudan'a bir sefer düzenlemeye karar verdi. 1820 yılında, II. Mahmut'a bir mektup yazarak Fransız işgali ertesinde Sudan'a kaçmış olan Memlûk beylerini yakalamak için sefer düzenlemek niyetinde olduğunu bildirdi.²¹⁸ Bunun üzerine, 1820 tarihli bir Padişah fermanıyla, Paşa'ya Sudan'a sefer düzenleme yetkisi verildi.²¹⁹

Sudan seferi tarihçiler arasında tartışma yaratmış bir konudur. Milliyetçi Mısır tarih yazımı, Sudan seferinin yerli halkı refaha kavuşturmak amacıyla gerçekleştirildiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla, Mısır, tıpkı 19. yüzyıl sömürgecilerinin kendilerine atfettikleri gibi "azgelişmiş halkları uygarlaştırma" misyonuyla Sudan'ı fethetmeye girişmiştir. Daha sonra ortaya çıkan akademik

²¹⁶ P. J. Vatikiotis, **The Modern History of Egypt**, London, Weidenfeld and Nicolson, 1969, s. 61.

²¹⁷ Khaled Fahmy, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın 'Nizam-ı Cedid' Ordusunda Çıkan İsyan," Jane Hathaway (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma**, (Çev.: Deniz Berktaş), İstanbul, Alkım, 2007, s. 202.

²¹⁸ Aslında, Mehmet Ali Paşa, gerçek niyetini söylemeksizin Padişah'ın onayını almaya çalışıyordu. Fahmy, "The Era of...", s. 153.

²¹⁹ Hassan Ahmed Ibrahim, "The Strategy, Responses and Legacy of the First Imperialist Era in the Sudan, 1820-1885," **The Muslim World**, Vol. 91, No. 1-2 (2001), s. 209-210.

çalışmalarda ise, söz konusu tez eleştirilmiştir. Özellikle, Sudanlı tarihçiler, Mehmet Ali Paşa'nın Sudan seferini Osmanlı'dan bağımsızlığını elde etme yolunda attığı adımlardan biri olarak değerlendirmektedirler ve Paşa'nın Sudan halkına refah getirmek amacıyla hareket ettiği iddiasını doğru bulmamaktadırlar.²²⁰ Aslında, Sudan seferi temelde dört nedenden kaynaklanmıştı. Birincisi, Paşa, modern ordu için ihtiyaç duyulan insan gücünün Sudan'dan karşılanabileceği düşünmüştü.²²¹ Sudan'dan getirilecek yaklaşık kırk bin Sudanlının orduda istihdam edilmesini planlamıştı. İkincisi, Sudan, Mısır'ın güneydeki doğal uzantısı olarak görölüyordu. Gerçekten de, antik dönemden itibaren Mısır'da iktidarı ele geçiren hemen hemen her hükümdar, Sudan topraklarına sefer düzenlemişti. Üçüncüsü, Fransa'nın Mısır'ı işgalinin ertesinde Memlûk beylerinden birkaçının Sudan'a kaçmış olmasıydı.²²² Sudan'a yerleşen Memlûk beylerinin Kahire'ye olası saldırılarını önlemek, Paşa'nın önemli hedeflerinden biri haline gelmişti. Ayrıca, Memlûk beylerinin yerleştiği bölgelerdeki istikrarsızlık Nil'deki Mısır ticaretine zarar vermekteydi.²²³ Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa, Nil üzerindeki ticareti bölgeyi kontrol altında tutarak yeniden canlandırmak hevesindeydi. Dördüncüsü, İstanbul'un Mısır'a köle girişini engelliyor olmasıydı.²²⁴ Fransa'nın Mısır'dan ayrılmasının ertesinde, Memlûk beylerinin Osmanlı egemenliğine karşı meydan okumaları nedeniyle, İstanbul Mısır'a yeni

²²⁰ Söz konusu tartışmanın yer aldığı bir eser için bkz.: Hassan Ahmed Ibrahim, "The Egyptian Empire, 1805-1885," M. W. Daly (Ed.), **The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 204-205.

²²¹ Arthur E. Robinson, "The Conquest of the Sudan by the Wali of Egypt, Muhammad Ali Pasha, 1820-1824," **Journal of the Royal African Studies**, Vol. 25, No. 97 (October 1925), s. 47.

²²² P.M. Holt ve M. W. Daly, **A History of the Sudan: From the Coming of Islam to the Present Day**, London, Pearson, 2011, s. 36.

²²³ **Idem.**

²²⁴ İstanbul'un Mısır'a yeni kölelerin girişini yasaklamasının ayrıntılı nedenleri için bkz.: Y. Hakan Erdem, **Osmanlıda Köleliğin Sonu, 1800-1909**, (Çev.: Bahar Tırnakcı), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004, s. 58-62.

kölelerin girişini yasaklamıştı. Bu yüzden, Mehmet Ali Paşa ordu için ihtiyaç duyduğu askeri gücü ülkeye yeni köleler getirerek de karşılayamıyordu.

Bu amaçlarla, İstanbul'dan da izin alan Mehmet Ali Paşa, 1820'de Arnavutlardan ve Bedevilerden oluşan bir orduyu oğlu İsmail Paşa komutasında Sudan'a gönderdi. Söz konusu dönemde Sudan, merkezi bir otoritenin bulunmadığı, farklı müslüman devletlerin ve kabilelerin "ilkel" bir ekonomik ve sosyal yapıda varlıklarını sürdürdükleri bir ülke görünümündeydi.²²⁵ Dolayısıyla, Sudan'ın parçalı yapısı, Mısır kuvvetlerinin ülkeyi kısa sürede ele geçirmesine imkan tanıdı.²²⁶ Ancak, Mısır'ın Sudan'ı fethi gerçekleşiyse de Sudanlıların Mısır ordusunda istihdam edilmesi planı başarılı olamadı. Sudan'dan Mısır'a getirilen köleler ya yolda ya da Mısır'a geldiklerinde, yeni iklim koşullarına uyum sağlayamadıkları için öldüler. Asvan'a varmayı başaran yirmi bin Sudanlıdan sadece üç bini Mısır ordusunda görev alabildi.²²⁷ Nihayetinde, ordu için ihtiyaç duyduğu insan gücünü Sudan seferiyle elde edemeyen Mehmet Ali Paşa, 1822 yılında Mısır'daki fellahlara zorunlu askerlik uygulaması getirmek zorunda kaldı.

Sudan seferinin Mısır ordusuna gerekli asker sayısını sağlayamaması üzerine, Mısır'daki ordu sisteminde önemli bir kırılma yaşandı. Askerler daha öncesinde dışarıdan orduya yazılan yabancılardan sağlanırken, sistem Mısır'ın köy ve şehirlerinden celp edilenlerle kurulacak devasa bir askeri güce doğru evrildi.

²²⁵ Söz konusu dönemde Sudan'ın genel görünümüne dair bir çalışma için bkz.: Carole Collins, "Colonialism and Class Struggle in Sudan," **MERIP Reports**, No. 46 (April 1976), s. 3-17; 20.

²²⁶ Sudan seferi, Osmanlı padişahının emriyle gerçekleştirildiğinden, sonrasında Sudan'da kurulan yönetim de İmparatorluğa bağlı olacaktı. Hatta, Sudan'a gönderilen yöneticilerin etnik kimliği dikkate alınmaksızın, genellikle Sudan'daki idare Osmanlılara atıfla "Türk yönetimi" olarak nitelendirilmekteydi. Fakat, İstanbul, Sudan'ı Mehmet Ali Paşa aracılığıyla yönettiği için, Sudan zamanla Paşa'nın ve ailesinin *de facto* kolonisi haline geldi. Ayrıntılı bilgi için bkz.: İbrahim, "The Strategy, Responses...", s. 210-211.

²²⁷ Tom Little, **Modern Egypt**, London, Ernest Benn Limited, 1967, s. 33.

1820'lerin sonuna gelindiğinde, Paşa, yüz bin kişiden oluşan bir orduya sahipti.²²⁸ Böylece, Mısır, düzenli bir ordu kurma tasarısını başarıyla gerçekleştiren ilk Osmanlı eyaleti oldu.

Zorunlu askerlik uygulamasıyla eş zamanlı olarak, belli başlı şehirlerin yakınlarına kışlalar ve eğitim kampları inşa edildi.²²⁹ Fellahlar kışlalara kapatılarak, talimden geçirilecek ve profesyonel askerlere dönüştürülecekti. Bunun yanı sıra, fellahları eğitecek subayların yetiştirilebileceği askeri okullar açıldı ki bu okulların ilki, 1821'de Asvan'da eğitim vermeye başladı.

Zorunlu askerlik uygulaması, zamanla kırsal kesimde ayaklanmaların ortaya çıkmasına yol açtı.²³⁰ 1823'te Aşağı Mısır'da, 1824'te de Yukarı Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın merkezden gönderdiği subaylara karşı, geniş katılımlı ayaklanmalar patlak verdi. Fakat, her iki ayaklanma da merkezi otorite tarafından bastırıldı. Buna rağmen, fellahlar köylerinden kaçarak ya da zaman zaman kendi kendilerini sakatlayarak zorunlu askerlik uygulamasından kurtulmaya çalıştılar. Ancak, Paşa, söz konusu uygulamadan taviz vermeden, fellahları orduda istihdam etmeye devam etti.

Ordunun modernleştirilmesi, Mısır'da milliyetçiliğini canlandırmaya çalışan bir amaçtan ziyade, bölgesel nüfuz alanı oluşturmaya hizmet etmesi için tasarlanmıştı. Örneğin, Fransız ulusal ordusunun aksine Paşa'nın yeni ordusu etnik açıdan bölünmüş durumdaydı: Arapça konuşan fellahlar zorunlu askerlik görevini yerine getirirken, fellahların komutanlarını Türkçe konuşan Osmanlı-Mısır eliti

²²⁸ Mitchell, **op.cit.**, s. 80 ve Ahmed S. Hashim, "The Egyptian Military, Part One: From the Ottomans through Sadat," **Middle East Policy**, Vol. 18, No. 3 (Fall 2011), s. 64.

²²⁹ Mitchell, **op.cit.**, s. 80-81.

²³⁰ Fahmy, **Paşa'nın Adamları: Kavalalı...**, s. 98.

oluşturmaktaydı.²³¹ Söz konusu etnik ayrışma, Mehmet Ali Paşa dönemindeki iktidar yapılanmasının karakteristik özelliklerinden biriydi. Daha sonra değinileceği üzere, benzer şekilde sivil bürokrasinin üst kademelerinde görev alanlar da Türkçe konuşan Osmanlı-Mısır elitiydi.

Fellahların yüzbaşılıktan yukarıya terfi etmeleri kesinlikle yasaktı.²³² Üst kademede görev alan Osmanlı-Mısır elitine dahil olabilmek için, Türk olmak, yani Türkçe konuşmak, istisnalar olmakla birlikte çoğunlukla müslüman olmak ve Anadolu, İstanbul, Arnavutluk veya Osmanlı dünyasının diğer bölgelerinden gelmek, bu kişi bir savaş esiri olarak yakalanmış olsa bile, yeterliydi.²³³

Mehmet Ali Paşa, ordudaki etnik ayrışmayı şöyle açıklıyordu:

“Mısır’da İngilizler Hindistan’da ne yapıyorsa ben de aynısını yapıyorum. İngiltere, Hindistan’da Hintlilerin askerlik yaptığı, İngilizlerin yönettiği bir orduya sahip. Ben de Türklerin yönettiği, Arapların askerlik görevini ifa ettiği bir orduya sahibim. Türkler daha iyi subay olurlar. Çünkü, Türkler yönetmeye muktedir olduklarının farkındadırlar. Araplar ise, Türklerin kendilerinden daha iyi olduklarını bilirler.”²³⁴

Dolayısıyla, Paşa’nın ordusundaki söz konusu etnik bölünme, kendisinin temel amacının düzenli ordu aracılığıyla bir Mısır ulusu yaratmak olmadığına ilişkin

²³¹ Toledano, **State and Society...**, s. 16. Paşa’nın orduda yarattığı etnik bölünme, genel olarak Orta Doğu toplumlarının askeri örgütlenme biçiminin devamı niteliğindeydi. Örneğin, söz konusu coğrafyada, Abbasilerden sonraki bütün devletleri yabancı askeri elit kurmuştu. Genellikle de, bu askeri elit göçebe Türklerden oluşuyordu. Yönetici elitlerin hükmettikleri insanlarla hiçbir etnik, kültürel ve dil bağları bulunmuyordu. Böyle bir sistemle, geniş halk kitlelerinin egemenin iktidarına başkaldırmalarının önüne geçilmesi hedefleniyordu. Orta Doğu’daki devletlerin geleneksel olarak askeri ve idari açıdan nasıl örgütlendiklerini ele alan bir eser için bkz.: Ira M. Lapidus, **İslam Toplulukları Tarihi, Cilt. I: Hazreti Muhammed’den 19. Yüzyıla**, (Çev.: Yasin Aktay), İstanbul, İletişim, 2002, s. 75-116 ve 207-225.

²³² Fahmy, “Kavalalı Mehmet Ali...,” s. 205-206.

²³³ Fahmy, **Paşa’nın Adamları: Kavalalı...**, s. 241.

²³⁴ Khaled Fahmy, “The Nation and its Deserters: Conscription in Mehmed Ali’s Egypt,” **International Review of Social History**, Vol. 43, No. 3 (1998), s. 423’ten; Georges Douin (Ed.), **La Mission du Baron de Boislecomte, L’Egypte et la Syrie en 1833**, Cairo, 1927, s. 110-111.

önemli bir veri sunmaktadır. Temelde, bu sistemin iki amacı vardı:²³⁵ Birincisi, söz konusu sistem Osmanlı coğrafyasının her tarafındaki elitleri cezbetmeyi ve bu elitlerin gelip Mehmet Ali Paşa yönetiminde yer almalarını sağlamayı amaçlıyordu. İkincisi ve daha da önemlisi, Arapça konuşan kitlelerin Mehmet Ali Paşa'nın iktidarına meydan okumalarını engelliyordu.

Modern ordu, temel olarak iktidarın merkezileştirilmesi için tasarlanmıştı. Çünkü, siyasal iktidarın herhangi bir meydan okumayla karşılaşmaması için, şiddet tekelinin çeşitli araçlarla merkezi otoritenin denetimine alınmış olması gerekiyordu. Mısırlı milliyetçi yazarların iddia ettiği gibi, Paşa modern bir ulus-devlet kurmayı amaçlamıyordu. Çünkü, modern ulus-devlette ordunun en temel özelliklerinden biri, askerlerin milliyetçi ideolojiyi benimsemiş olmalarıydı.²³⁶ Oysa, Mısır'daki ordu, Mısır milliyetçiliği temelinde şekillenmiş ulusal bir ordu niteliği taşımaktan çok, dini çağrışımları olan ve bölgesel nüfuz alanının tesisinde önemli bir işlev görecektik özelliklere sahipti. Nitekim, ordunun resmi ismi Cihadiye-i Mısriyye'ydi (Mısır'ın Cihatçıları).²³⁷ Bu anlamda, II. Mahmut'un Asakir-i Mansure-i Muhammediye (Muhammed'in Muzaffer Askerleri) ordusuna benzer şekilde, Mısır ulusuna değil, İslamiyet'teki cihat anlayışına vurgu yapılmaktaydı. Yani, Paşa'nın ordusuyla II. Mahmut'un ordusu bu açıdan benzerlik gösteriyorlardı. Her iki ordudaki askerleri harekete geçiren Mısır ya da Türk ulusuna ait olma hissiyatı değil, İslami öğreti temelinde şekillenmiş cihat anlayışındı.

Ancak, Paşa'yı II. Mahmut'tan ayıran, modern orduyu Sultan'dan daha önce kurumsallaştırmış olmasıydı. III. Selim'le başlayan modernleşme hamlesinin

²³⁵ Fahmy, "The Era of..." s. 155.

²³⁶ Ordu, ulus-devlet ve milliyetçilik arasındaki ilişkiyi ele alan bir eser için bkz.: Morris Janowitz, **The Professional Soldier**, New York, The Free Press of Glencoe, 1961.

²³⁷ Fahmy, **Paşa'nın Adamları: Kavalalı...**, s. 261.

Osmanlı iç siyasetinden kaynaklanan nedenlerle kesintiye uğramasından sonra, II. Mahmut, iktidarına meydan okuyabilecek yeniçerileri 1826 yılında tasfiye edebilmiş ve düzenli bir orduya geçişi ancak bu tarihten sonra gerçekleştirebilmişti. Mehmet Ali Paşa ise, bunu 1822 gibi daha erken bir tarihte başarmıştı.

c. Bürokrasinin Doğuşu ve Osmanlı-Mısır Eliti

Mehmet Ali Paşa, yukarıda incelenen alanlarda topyekün bir dönüşüm başlattığı gibi, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişimini tamamlayacak olan sivil bürokrasinin oluşumuna da önayak oldu. Söz konusu durum da, İkinci Bölüm’de ele alınacağı üzere, Hıdiv İsmail Paşa döneminde, bürokrasinin içinden sivrilerek Mısır siyasetinin en önemli aktörlerinden birisi haline gelecek bir elit grubun ortaya çıkmasına yol açacaktır.

Mısır’daki bürokratik modernleşme, temelde iki ihtiyacın sonucu olarak ortaya çıktı. Birincisi, kurulan düzenli ordu, diğer alanlarda bir dönüşüm başlattığı gibi, bürokratik modernleşmenin de önünü açmıştı.²³⁸ Çünkü, artık, Mısır ordusu neredeyse yaklaşık yüz otuz bin kişiden oluşuyordu ve bu büyük kitlenin yönetilmesi sorunu ortaya çıkmıştı. Söz konusu durum da, Mısır tarihinde daha önce benzeri görülmemiş merkezi bir yönetimin kurulmasını ve egemenin halkın yaşamına geçmişle kıyaslanmayacak bir şekilde müdahale etmesini gerekli kılıyordu. Dolayısıyla, ordudaki ve diğer alanlardaki dönüşümü destekleyecek bir merkezi yönetimin oluşturulması gerekiyordu. İkinci olarak, Mehmet Ali Paşa’nın iktidarını sağlamlaştırma hedefi, ancak merkezi bir bürokrasinin oluşturulmasıyla mümkün

²³⁸ Fahmy, **Paşa’nın Adamları: Kavalalı...**, s. 175.

olabilirdi. Dolayısıyla, merkez Kahire'den taşrayı, yani Aşağı ve Yukarı Mısır'ı denetleyebilecek bir idari yapının oluşturulması ihtiyacı doğmuştu. Daha sonra ayrıntılarıyla değinilecek olan söz konusu merkezi bürokratik yapı, Mehmet Ali Paşa döneminde oluşturulmaya başlandıysa da, asıl gelişimini 1860'ların sonunda tamamlayacak ve kısmen bağımsız bir nitelik kazanacaktır.

Bu dönemde kurumsallaşan bürokrasi, hem merkezde, yani Kahire'de yeni bir yapılanmayı, hem de taşrada sıkı bir örgütlenmeyi gerektiriyordu. Dolayısıyla, bir yandan oluşturulan divanlar yoluyla Mehmet Ali Paşa'nın Kahire'deki iktidarını sağlamlaştıracak adımlar atılırken, bir yandan da merkezden eyaletlere atanan memurlar aracılığıyla, Paşa'nın taşradaki egemenliği güvence altına alınmaya çalışılıyordu. Merkezdeki ve eyaletlerdeki yönetim, katı bir merkeziyetçiliğe dayanıyordu. Bürokratik yapının en tepesinde de kendisi bulunuyordu. Ülke yönetiminde Paşa'ya yardımcı bulunmak üzere, aşağıda değinilecek kurullar oluşturulduysa da, askeri, ekonomik ve idari alanlardaki bütün önemli kararlar Paşa tarafından alınmaktaydı.

Mehmet Ali Paşa'ya, üyeleri yine kendisi tarafından seçilen organlar ülke yönetiminde yardımcı olmaktaydılar. Paşa, istediği zaman bu organlarda yer alan kişileri görevden alabiliyor ya da herhangi başka bir idari göreve atayabiliyordu. Ayrıca, söz konusu yapılar, temelde danışma kurulları olarak işleyecek şekilde oluşturulmuşlardı. Son sözü söyleyen her zaman Mehmet Ali Paşa'ydı.

Bu yapılardan en önemlisi, Hıdiv Divanı (Divanü'l Hıdiv) idi.²³⁹ Hıdiv Divanı, tıpkı Osmanlı döneminde Mısır eyaletinde oluşturulan Büyük Divan'a (Divanü'l Âli) benzer şekilde, Kethüda'nın başkanlığında toplanırdı. Hıdiv

²³⁹ Hunter, **op.cit.**, s. 119 ve Özkaya-Özer, **op.cit.**, s. 89. İkinci Bölüm'de ele alınacağı üzere, Mısır valilerine hıdiv unvanının verilmesinde Hıdiv Divanı'nın isminden esinlenilecekti.

Divanı'nda adli ve idari konular ele alınırdı. Ayrıca, bu divan memurların maaşlarının ödenmesinden ve eyaletlerde uygulanacak hükümlerin yürürlüğe girmesinden sorumluydu. Dolayısıyla, Hıdiv Divanı, temelde ülkenin içişlerini yürütmekle yetkilendirilmişti.

Fakat, Hıdiv Divanı'nın, Büyük Divan'dan iki önemli farkı bulunmaktaydı. Birincisi, eskiden Büyük Divan'a katılan kadı, yeniçeri ağası ve defterdar İstanbul'dan atanıyorken, artık söz konusu görevleri kimin ifa edeceğini Mehmet Ali Paşa belirliyordu. İkincisi, Büyük Divan valinin eyaletteki faaliyetlerini sınırlandırabiliyorken, Hıdiv Divanı sadece Paşa'nın danışma kurulu olarak görev yapıyordu. Dolayısıyla, Paşa, Mısır'da kurduğu idari yapı aracılığıyla, İstanbul'un eyaletteki egemenliğini neredeyse fiktif hale getiriyor ve kendisine bir hareket serbestisi yaratıyordu. İlerleyen süreçte, II. Mahmut, İmparatorluğun Mısır'da yara alan egemenliğini yeniden tesis etmeye yönelik girişimler de bulunacaktır.

Merkezi idarenin bir diğer temel organı ise, Valilik Kurulu (Divanü'l Maiya al-Saniya)'ydu.²⁴⁰ Üyelerini Mehmet Ali Paşa'nın saray çevresinin oluşturduğu bu kurul, başmuavinin başkanlığında, başmütercim, haznedar, kethüda, mühürdar ve silahdarın katılımıyla, askeri ve sivil konuların görüşülmesi amacıyla düzenli olarak toplanırdı. Ayrıca, diğer kurumlarla olan iletişimi de bu kurul sağlamaktaydı. Diğer idari organlardan malumat toplayarak, Paşa'yı ülkenin idari, ekonomik ve askeri meseleleri konusunda bilgilendirirdi. Söz konusu kurul, aşağıda ele alınacağı üzere, Osmanlı Padişahı'nın saray çevresinden oluşturulmuş "hane halkı" yapılanmasına benzemektedir.

²⁴⁰ Hunter, *op.cit.*, s. 20.

Mehmet Ali Paşa'ya ülke yönetiminde yardımcı olmakla görevli diğer kurumlar ise, askeri meselelerin ele alındığı Savaş Divanı (Divanü'l Cihadiyye) ve yabancı ülkelerle yapılan ticarete ilişkin konuların tartışıldığı Mısır Ticaret Divanı (Divanü'l Ticariyye Mısriyye)'ydi.²⁴¹ Özel olarak, askeri ve ekonomik meselelerin ele alındığı danışma kurullarının ihdas edilmiş olması, Mehmet Ali Paşa yönetiminin modern ordu ve ekonomi odaklı temel karakteristiğini göstermesi açısından hayli önemlidir. Çünkü, en önemli hedef, düzenli ve disiplinli bir orduya sahip olmak ve buna bağlı olarak gelir getiren bir ekonomik sistem aracılığıyla ordunun gereksinimlerini finanse edebilmektir. Bu çerçevede, söz konusu hedef doğrultusunda, her iki alanı da denetleyebilecek ve istikrarlı hale getirebilecek danışma kurullarının varlığı oldukça işlevseldir. Fakat, daha önce de değinildiği gibi, bu iki divanın da Paşa'nın kararlarını değiştirme yetkisi olmadığına altını çizmek gerekmektedir.

Mehmet Ali Paşa, yukarıda bahsedilen örgütlenmeyi, 1830'larda bir adım daha ileriye taşıdı. 1837 yılında Dışişleri, Sanayi, Savaş, Maliye, Ticaret ve Donanma bakanlıklarının ihdas edilmesiyle, II. Mahmut'un bir sene önce İmparatorluk'ta oluşturduğuna benzer şekilde kabine sistemine geçildi.²⁴² Ancak, Dışişleri Bakanlığı teşkil edilmiş olmasına rağmen, Paşa'nın Mısır adına yabancı devletlerle sadece ticaret anlaşması imzalama yetkisine sahip bulunduğunu vurgulamak gerekmektedir. Yoksa, Vali'nin halen bir Osmanlı toprağı olan Mısır'ın yöneticisi sıfatıyla, İstanbul'dan bağımsız hareket ederek yabancı devletlerle antlaşma imzalama yetkisi bulunmuyordu. Mısır yöneticisine bu yetki ancak 1870'lerde verilecekti.

²⁴¹ Özkaya-Özer, **op.cit.**, s. 89.

²⁴² Vatikiotis, **op.cit.**, s. 67.

Merkezileşme hedefi çerçevesinde, taşranın da merkezi otoritenin sıkı denetimi altına alınması gerekiyordu.²⁴³ Merkezi yönetim taşrada da oluşturulacak etkin bir idari örgütlenme aracılığıyla, Kahire'den Aşağı ve Yukarı Mısır'daki köylere kadar uzanacaktı. Bu amaçla, 1826 yılında, ülke, on dördü Aşağı Mısır'da, onu da Yukarı Mısır'da olmak üzere yirmi dört eyalete bölündü. Her bir eyalet de bölgelere, bucaklara ve köylere ayrıldı. Her eyalete, doğrudan Mehmet Ali Paşa'ya bağlı "müdür" adı verilen bir eyalet yöneticisi atanıyordu.²⁴⁴ Bunlar, merkezden gönderilen emirleri, sorumlu oldukları eyaletlerde uygulamakla yükümlüydüler. Müdürler, özellikle, güvenliğin sağlanmasından, vergilerin düzenli olarak toplanmasından, tarımsal üretimin denetlenmesinden ve asker alımlarının aksamamasından sorumluydular. Söz konusu yapının tarım reformuyla ve zorunlu askerlik uygulamasıyla doğrudan ilişkisi bulunmaktaydı. Çünkü, eyaletlerin kontrolü ile, tarımsal üretimin sekteye uğramasının önüne geçilecekti. Bunun yanı sıra, eyaletlerdeki yöneticiler fellahların askere alınmasından da sorumlu olacakları için, düzenli ordunun oluşturulmasına giden yolda önemli bir görev üstleneceklerdi.

Böylelikle, ülkenin hemen hemen her bölgesinin Kahire'den denetlenebileceği bir yapı oluşturuldu. Katı bir merkeziyetçi yönetim anlayışına dayanan bu yapının oluşturulması, başka birçok alanda olduğu gibi, idari sahada da Mısır'ı Osmanlı'nın bir adım önüne geçirmişti. İstanbul, Mısır'daki eyalet sistemine benzer bir girişimi, ancak, 1864 yılındaki Vilayet Nizamnamesi ile başlatacaktır.²⁴⁵

²⁴³ Fahmy, "The Era of...", s. 163.

²⁴⁴ Hunter, **op.cit.**, s. 19.

²⁴⁵ İlber Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler," **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. I.**, İstanbul, İletişim Yayınları, t.y., s. 236-238. Söz konusu Nizamname, İstanbul'un eyaletlerdeki otoritesini yeniden tesis etmek amacıyla oluşturulan temel ilkeleri içermektedir.

Mısır'daki merkezi örgütlenme, temelde, Mehmet Ali Paşa'nın "hane halkı"na dayanmaktaydı. Paşa'nın yönetiminin hane halkı temelinde yapılanması, daha önce de bahsi geçen Osmanlı idari mekanizmasının da temelini oluşturan Padişah'ın hane halkından ilham almıştı.²⁴⁶ Padişah'ın hane halkı mensupları eyaletlere gittiklerinde, kendi hane halklarını oluşturlar ve bu yapı aracılığıyla ilgili eyaleti yönetirlerdi. Söz konusu uygulama, Mısır'da da hayata geçirilmişti. Mehmet Ali Paşa, bürokraside yeni değişiklikler yaratsa da, Padişah'ın İstanbul'da oluşturduğu bu yapıyı Mısır'da uygulayarak eskiyle yeniyi sentezleyen farklı bir yönetim anlayışı geliştiriyordu.

Hane halkına dayanan yönetim yapısında yer alan yönetici zümre, esas olarak üç gruptan oluşmaktaydı: Mehmet Ali Paşa'yla kan bağı bulunanlar, Paşa'nın ailesine evlilik yoluyla dahil olanlar ve Paşa'yla yakınlık kurarak Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinden ve Avrupa'dan Mısır'a gelip yönetimde yer alanlar.²⁴⁷ Askeri ve sivil yönetimde en önemli görevlere getirilenler, genellikle, Mehmet Ali Paşa'nın oğulları gibi *ilk gruba* mensup olanlardı. Mehmet Ali Paşa, Mısır'daki önemli görevleri kendi ailesinden isimlere emanet ederek, egemene sadakat üzerinden bir yönetim anlayışı geliştirmişti. Merkezi yönetimin temelinde aile fertlerinin yer alması, önemli bir uygulama olarak uzun yıllar varlığını sürdürdü. Örneğin, Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'yı henüz on altı yaşındayken Kahire Kalesi'nin yöneticisi olarak atamıştı.²⁴⁸ Kahire Kalesi, Vali'nin merkezi otoritesini sembolize eden en önemli mekandı. Çünkü, Kahire Kalesi, tarihsel olarak Mısır

²⁴⁶ Hane halkının Mısır eyaletindeki yapısı için bkz.: Jane Hathaway, "The Military Household in Ottoman Egypt," *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 27, No. 1 (February 1995), s. 39-52.

²⁴⁷ Reuven Aharoni, *The Pasha's Bedouin: Tribes and State in the Egypt of Mehemet Ali, 1805-1848*, London, Routledge, 2007, s. 137.

²⁴⁸ Khaled Fahmy, *Mehmed Ali: From...*, s. 40.

valilerinin ikamet ettikleri ve eyaleti oradan yönettikleri bir yerdi ve Osmanlı'nın klasik dönemindeki Topkapı Sarayı'na benzer bir anlam ifade etmekteydi. Dolayısıyla, Paşa'nın Kale'nin yönetimini İbrahim Paşa'ya vermiş olması, iktidarını simgeleyen yapının ancak aile fertlerinden biri aracılığıyla korunabileceği fikrinden doğmuştu. Aynı şekilde, eyaletin kalbi olan Kahire'nin yönetimi Vali'nin torunu Abbas Paşa'ya verilmişti.²⁴⁹

Diğer yandan, Mehmet Ali Paşa, ordudaki olası isyanları engellemek amacıyla, askeri alandaki önemli görevleri de oğulları arasında paylaştırmıştı.²⁵⁰ Paşa'nın en küçük oğlu Sait Paşa donanmaya komuta ederken, diğer oğlu Tosun Paşa Vahabileri bastırmak üzere gönderilen ordunun komutanı olarak göreve getirilmişti. İbrahim Paşa, ileride ele alınacak olan Suriye seferinin komutasını yürütecekti.

Bu yakın aile fertlerinin yanı sıra, zamanla, Mehmet Ali Paşa'nın kuzenleri ve yeğenleri de askeri ve sivil yönetimde önemli görevlere getirildiler. Örneğin, yeğeni Muhammet Şerif'e önce Yukarı Mısır'ın yöneticiliği, ardından başmuavinlik görevi verilmiş; Suriye ele geçirildikten sonra ise, Muhammed Şerif, Suriye'nin yöneticiliğini üstlenmişti.²⁵¹ Paşa, Kavala'dan gelen diğer iki yeğeni, İbrahim ve Ahmet Yağan kardeşleri de zaman zaman ordunun önemli mevkilerinde görevlendirmişti.²⁵²

Evlilik yoluyla aileye katılan damatlara da sivil ve askeri bürokraside önemli görevler verildi.²⁵³ Mehmet Ali Paşa'nın kızı Tevhide Hanım'la evli olan Muharrem

²⁴⁹ Vatikiotis, **op.cit.**, s. 66.

²⁵⁰ **Idem.**

²⁵¹ Fahmy, **Mehmed Ali: From...**, s. 41 ve Marsot, **Egypt in the...**, s. 78.

²⁵² Hunter, **op.cit.**, s. 25.

²⁵³ Fahmy, "The Era of...", s. 164 ve Marsot, **Egypt in the...**, s. 78.

Bey, donanma komutanlığını üstlenmişti; Zeynep Hanım'la evli Yusuf Kamil²⁵⁴ içişlerinden, Nazlı Hanım'ın eşi Muhammet Bey ise, İskenderiye'nin yönetiminden sorumluydu.

Zamanla, Avrupa'dan veya İmparatorluğun farklı coğrafyalarından gelerek, Mehmet Ali Paşa'nın yönetiminde yer almayı talep eden önemli isimler de Mısır yönetiminde söz sahibi oldular. Yönetimdeki eğitimli bürokrat eksikliği ancak bu şekilde giderilebilecekti.

Yönetimde yer alacak kişinin müslüman olup olmaması önemli değildi. Aksine, yetenekli ve eğitimli gayrimüslimlerin ülke yönetiminde önemli mevkilerde görev yapmaları, Mısır'da 19. yüzyıl boyunca devam eden bir gelenek oldu. Örneğin, bir Ermeni olan Boğos Bey, Mehmet Ali Paşa'nın danışmanlığını ve Baştercümanlık görevini yürütüyordu ve dış ticaretten de sorumluydu. Diğer yandan, Paşa'nın özel hekimliğini de yürüten Antoine-Barthélemy Clot, Mısır'da tıp okullarının açılmasında ve etkin bir sağlık sisteminin kurulmasında öncü isimlerden biri olmuştu.²⁵⁵

Mehmet Ali Paşa'nın Kethüdalığını yürüten Muhammet Lazoğlu, Hazine'den sorumlu Muhammet Bey, danışmanlığını yapan Sami Bey ve mali işlerle ilgilenen Bakı Bey gibi önemli isimler, Osmanlı'nın farklı coğrafyalarından Mısır'a gelerek Paşa'nın hizmetine giren kişilerdi.²⁵⁶ Paşa da, bu durumu teşvik etmekten kaçınınmıyordu.

²⁵⁴ Daha sonra Paşa unvanını alacak olan Yusuf Kamil, 1863 yılında dört aylığına Sultan Abdülaziz'in sadrazamı olarak görev yapacaktır.

²⁵⁵ Sinoué, **op.cit.**, s. 174-175.

²⁵⁶ Lesley Lababidi, "Muhammad Ali and Modernization," Aleya Serour (Ed.), **Writing Egypt: History, Literature, and Culture**, Cairo, The American University in Cairo, 2012, s. 84 ve Marsot, **Egypt in the...**, s. 78-79.

Kavalalı ailesi sadece önemli mevkileri elde tutmakla kalmıyor, zamanla Mısır'da özel mülkiyetin gelişmesine bağlı olarak, toprak edinip ekonomik açıdan da zenginleşiyordu.²⁵⁷ Özellikle, 1820'lerden itibaren, ülke topraklarının bir kısmı aile üyelerine hibe edilmeye başlandı. İlerleyen dönemlerde, bu durum, sadece Paşa'nın ailesiyle de sınırlı kalmayacak, Mısır'da yönetici zümreye dahil olanların büyük bir kısmını kapsar hale gelecektir. Gerçekten de, Mehmet Ali Paşa'nın gelir getiren tekel sistemi, 1838'den itibaren işlevsiz hale gelince, Paşa, Mısır'daki toprakların büyük bir kısmını kendisi, ailesi ve yönetimde yer alan elitler arasında paylaştırarak ortaya çıkan ekonomik krizden kurtulmaya çalıştı. Söz konusu uygulama, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır'da büyük toprak sahibi bir sınıfın ortaya çıkmasına yol açacaktır.

Yukarıda ele alınan bürokratik yapının iki temel özelliği bulunmaktaydı. Birincisi, Mısır'ın yönetici elitlerini oluşturan Mehmet Ali Paşa'nın hane halkına mensup isimler askeri ve sivil mevkilerde sürekli olarak görev yapmıyorlar, rotasyona tabi tutuluyorlardı. Yani, yönetici zümreye mensup bir kişinin sürekli aynı görevde bulunmasına izin verilmiyordu. Örneğin, bir dönem İskenderiye'nin yöneticiliğini yürüten kişi, daha sonra donanma konutanlığına getirilebiliyordu. Dolayısıyla, hiç kimse herhangi bir idari görevde kalıcı olamıyordu. Bu açıdan, yukarıda verilen örneklerin belirli dönemlerle sınırlı olduğunun altı çizilmelidir. Bu uygulama, iktidarın muhafazası için önemli bir işleve sahipti. Çünkü, hiç kimse uzun yıllar aynı görevde kalamadığı için herhangi bir nüfuz alanı da oluşturamıyor ve egemenin otoritesine başkaldıramıyordu.

²⁵⁷ Toprak sahipliği ile yönetici zümre arasındaki ilişkiyi ele alan ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Kenneth M. Cuno, "Joint Family Households and the Rural Notables in 19th Century Egypt," **International Journal of Middle East Journal**, Vol. 27, No. 4 (November 1995), s. 485-502.

İkincisi, ordudaki Türkçe konuşan elitler ile Arapça konuşan kitleler arasındaki katı ayrımdı.²⁵⁸ Mısırlı Araplar, askeriyede olduğu gibi sivil bürokraside de sadece alt kademedeki görevlerde istihdam ediliyorlardı. Mehmet Ali Paşa'nın hane halkına mensup Osmanlı-Mısır eliti ise, çok küçük bir azınlık olmasına rağmen, Kavalalı ailesiyle birlikte Mısır'ın en zengin ve en etkin sınıfını oluştuyordu.²⁵⁹

Türkçe konuşan elitler ve Arapça konuşan kitleler arasındaki katı ayrım, bürokratik yazışma diline de yansımıştı. Mehmet Ali Paşa'nın teşvikiyle, bürokratik yazışmaların Arapça değil, Türkçe yapılması şeklinde bir teamül oluşturulmaya çalışıldı. Fakat, söz konusu uygulama, alt kademelerdeki Türkçe bilmeyen Mısırlıların bazı yazışmaları Arapça olarak kaleme almalarından dolayı sekteye uğrayabiliyordu. Paşa, bu durumu engelleyebilmek için, 1836 yılında bütün yazışmaların Türkçeye çevrilmesi gerektiğini belirten bir emirname yayımladı.²⁶⁰ Bu tarihten 1860'lara kadar, Türkçe, Mısır'da resmi yazışma dili olmaya devam etti.

Sonuç olarak, Mehmet Ali Paşa'nın en önemli icraatından birisi, eski yönetimin yerini alan merkezi bir bürokrasi oluşturmaya idi. Bu çerçevede, Mehmet Ali Paşa'nın ölümünün ardından Mısır'da fabrikalar kapandı, tarımsal üretimde düşüş yaşandı, ordudaki asker sayısı oldukça azaldıysa da oluşturduğu bürokratik yapı ilerleyen dönemlerde modern devletle eş anlamlı hale gelecektir.²⁶¹ Bunun yanı sıra, askeri ve sivil bürokraside yaratılan “yöneten Osmanlı-Mısır eliti ve yönetilen Mısırlı Araplar ayrımı”, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır siyasetini belirleyen en önemli gerilimlerden biri olacaktır.

²⁵⁸ F. Robert Hunter, “State-Society Relations in Nineteenth-Century Egypt: The Years of Transition,” **Middle Eastern Studies**, Vol. 36, No. 3 (July 2000), s. 146.

²⁵⁹ Toledano, Osmanlı-Mısır elitine mensup yönetici zümrenin eşleri ve çocuklarıyla birlikte yaklaşık on bin civarında bir nüfusa sahip olduğunu belirtmektedir. Bkz.: Toledano, “Social and Economic...,” s. 263.

²⁶⁰ Toledano, **State and Society...**, s. 158 ve Hunter, “State-Society Relations...,” s. 156.

²⁶¹ Hunter, **Egypt under the Khedives...**, s. 17.

d. Eğitim Reformu

Mehmet Ali Paşa döneminde modernleşme yönünde adım atılan alanlardan bir diğeri, eğitimdi. Vali'nin diğer alanlardaki modernleşme hamlesi, ancak, reform sürecini sırtlayabilecek eğitilmiş bir kitlenin desteğiyle başarılı olabilirdi. Eğitime önem verilmesinin temel nedeni, Avrupa tarzı eğitim anlayışını Mısır'a yerleştirerek hem askeri ve sivil bürokrasideki eğitilmiş yönetici eksikliğini giderebilmek, hem de Batılı eğitimden geçen uzmanlar aracılığıyla sanayileşme hamlesini gerçekleştirebilmektir. Dolayısıyla, eğitim alanındaki reformlar, özellikle ordudaki deneyimli komutan ve sivil bürokrasideki yetkin bürokrat ihtiyacından ve fabrikalardaki personel eksikliğinden kaynaklanıyordu.

Yukarıda değinilen amacın gerçekleştirilebilmesi için temelde iki yöntem benimsendi. İlk olarak, Avrupa tarzı eğitim sistemini Mısır'a yerleştirmek amacıyla, 1809 yılından itibaren Avrupa'ya öğrenciler gönderilmeye başlandı.²⁶² Böylelikle, yurt dışında eğitim gören uzmanlar, Mısır'a döndüklerinde yerel elitleri eğitecek eğitim kurumlarının oluşumuna öncülük yapacakları gibi, söz konusu kurumlarda öğretmenlik görevini de üstleneceklerdi. Mısır'daki reformlar temelde Fransız modelinden esinlenmekle birlikte,²⁶³ öğrencilerin eğitim için ilk gönderildikleri ülke, İtalya'ydı. Fakat, asıl olarak 1818'den itibaren İngiltere'ye ve Fransa'ya öğrenciler gönderilmeye başlandı. Bu süreç, 1820'lerden itibaren hız kazandı. İlk etapta, teknik eleman yetiştirilmesi için planlanan yurt dışı eğitim faaliyetleri, entelektüel alanda bir canlanmanın yaşanmasına da yol açtı. Yurt dışına gönderilenlerin çok azı

²⁶² J. Heyworth-Dunne, **History of Education in Modern Egypt**, London, Luzac&Co., 1938, s. 105.

²⁶³ **Idem.** Gerçekten de, nasıl ki genellikle, Osmanlı reformlarının esin kaynağının Fransa olduğu dile getiriliyorsa, Mısır'daki reformların da temel olarak Fransız modelinden etkilendiği vurgulanmaktadır. Bkz.: Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev.: Metin Kırıatlı), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988 ve Sinoué, **op.cit.**, s. 9-11; 155-160.

Mısırlıydı. Paşa'nın yönetim geleneğine paralel şekilde, genellikle Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerinden veya Kavala'dan gelenlerin yurt dışına gönderilen heyetlerde yer almalarına özen gösterildi.²⁶⁴ 1826 yılında Fransa'ya gönderilen heyette yer alan Mısırlılardan en önemlisi, Rifa'a al-Tahtavi'ydi. Tahtavi modern Arapçanın oluşumuna büyük katkılarda bulunduğu gibi, Mısır'da Aydınlanma düşüncesi ile İslamiyet'i uzlaştırmaya çalışan "modernist" hareketin de ilk temsilcisi oldu.²⁶⁵

İkincisi, Batılı tarzda okulların açılmasıydı. Çünkü, Mehmet Ali Paşa'dan önce, hemen hemen bütün Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi, Mısır'da da modern anlamda eğitim veren hiçbir kurum bulunmuyordu. Bu açıdan, ihtiyaç duyulan teknik eleman temini, ancak yeni okulların kurulmasıyla sağlanabilirdi.

1820'lerden itibaren yeni eğitim kurumları Mısır'da birer birer ortaya çıkmaya başladılar.²⁶⁶ Düzenli ordu için ihtiyaç duyulan askeri okul, yabancı uzmanların desteğiyle, daha önce de belirtildiği gibi, 1821 yılında Asvan'da açıldı. Bunu, 1825 yılında Kasr el-Ayn'da açılan Harp Okulu izledi. Genellikle, Türk, Çerkez, Gürcü, Kürt kökenlilerin oluşturduğu öğrenciler, söz konusu okullarda hem askerlik alanında, hem de aritmetik, geometri ve yabancı diller gibi konularda eğitim alıyorlardı. Bu okullardaki eğitimden, neredeyse hiçbir Mısırlı yararlanamıyordu. Dolayısıyla, Mısır'da kurulan ilk eğitim kurumlarının askeri okullar olması, eğitim reformunun, öncelikle düzenli ordunun oluşturulması düşüncesi sonucunda ortaya

²⁶⁴ Alain Silvera, "The First Egyptian Student Mission to France under Muhammad Ali," Elie Kedourie ve Sylvia G. Haim (Ed.), **Modern Egypt: Studies in Politics and Society**, London, Frank Cass and Company Limited., 1980, s. 8.

²⁶⁵ Tahtavi'nin modern Arapçanın gelişimine olan katkılarını ele alan bir çalışma için bkz.: Mohammed Sawaie, "Rifaa Raf'i al-Tahtawi and His Contribution to the Lexical Development of Modern Literary Arabic," **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 32, No. 3 (August 2000), s. 395-410. Ayrıca, Tahtavi'nin Mısır entelektüel hayatındaki yeri için şu eserden yararlanılabilir: Hourani, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, s. 85-101.

²⁶⁶ Heyworth-Dunne, **op.cit.**, s. 118.

çıkıldığını göstermektedir. Nitekim, askeri alanda faaliyet gösteren göstermesin bütün eğitim kurumları Savaş Bakanlığı'na bağlı olacaktı.

Askeri okulların kurulmasını, askeri hastaneyle birlikte bir tıp okulunun açılması izledi.²⁶⁷ Mehmet Ali Paşa'nın özel hekimi Clot Bey öncülüğünde, 1827 yılında Kahire'nin kuzeyinde Ebu Zabel Askeri Hastahanesi inşa edildi. Hastahane, zamanla, Tıp Okulu olarak da faaliyet göstermeye başladı. Söz konusu Askeri Hastahane ve Tıp Okulu, ordudaki askerlerin sağlık kontrollerinin yapılabilmesi için tasarlanmıştı. Böylelikle, salgın hastalıklar nedeniyle asker sayısında bir azalma yaşanması tehlikesinin de önüne geçilebilecekti.

1820'lerdeki bu gelişmelerden sonra, 1830'larda silah fabrikalarındaki üretimi örgütleyecek ve denetleyecek uzmanların yetiştirilmesi için mühendislik okulları, sivil bürokratların eğitilmesi amacıyla yabancı diller okulu, tarımsal üretimin arttırılabilmesi saikiyle ziraat okulları başta olmak üzere, çeşitli eğitim kurumları faaliyet göstermeye başladılar.

Dönemin en önemli gelişmelerinden bir diğeri de, Mısır'da matbaanın kullanılmaya başlamasıydı. Matbaanın ülkeye girişiyle birlikte, entelektüel hayatta bir canlanma yaşandı. Matbaanın ülkeye girişi, Batılı fikirlerin eğitimli kitleye ulaştırılması açısından büyük önem taşıyordu.²⁶⁸ 1822 yılında, Bulak'ta kurulan basımevinde, ilk olarak askeri alandaki kitaplar basıldı.²⁶⁹ Bunu çeşitli sözlüklerin basılması takip etti. Bütün bunların yanı sıra, 1828 yılında, Mısır'ın ilk resmi gazetesi olan Vekayi-i Mısriye'nin basılmaya başlaması, çok önemli bir

²⁶⁷ Fahmy, **Paşa'nın Adamları: Kavalalı...**, s. 206.

²⁶⁸ William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, (Çev.: Mehmet Harmancı), İstanbul, Agora Kitaplığı, 2008, s. 79.

²⁶⁹ Bulak'taki basımevinin işlevi hakkında bir çalışma için bkz.: Richard N. Verdery, "The Publications of the Bulaq Press under Muhammad Ali of Egypt, **Journal of American Oriental Society**, Vol. 91, No. 1 (January-March 1971), s. 129.

gelişmeydi.²⁷⁰ Vekayi-i Mısriye’de, merkezde alınan kararlar, talimatnameler ve yürürlüğe giren yasalar yayımlanıyordu. Bu sayede, idareciler, söz konusu idari kararlar hakkında genel bilgi sahibi olabiliyorlardı. Dolayısıyla, resmi gazete, asıl olarak asker ve sivil bürokrasiyi Mehmet Ali Paşa’nın faaliyetlerinden haberdar edebilmek için tasarlanmıştı.²⁷¹

Diğer yandan, Vekayi-i Mısriye her ne kadar iki dilde basılıyor olsa da, Osmanlı topraklarında ilk defa Türkçe bir gazetenin yayım hayatına girmiş olmasından dolayı oldukça önemliydi. Nitekim, II. Mahmut, ancak, 1831 yılında Takvim-i Vekayi adıyla resmi bir gazetenin basılmasını sağlayacaktır.

Yukarıda değinilen eğitim reformları çerçevesinde, Mısır’da yeni bir yapılanmaya doğru önemli adımlar atıldığı söylenebilir. Buna rağmen, Mehmet Ali Paşa’nın eğitim alanındaki yeniliklerinin tamamen kendi çevresinde yer alacak eğitilmiş bir elit grubu yaratmak için tasarlandığının altını çizmek gerekmektedir.²⁷² Bu yüzden de, Paşa’nın girişimi, topluma nüfuz eden ve onu dönüştürerek bilinçli bir yurttaş yaratmayı hedefleyen modern eğitim anlayışından tamamen uzaktı. Dolayısıyla, bu dönemde Mısırlı Arapların siyaset sahnesinin hiçbir alanında varlık gösteremediklerini yeniden vurgulamak gerekmektedir. Mısırlı Araplar, ancak, Hıdiv İsmail Paşa döneminde ülke genelinde kurumsallaşan eğitim faaliyetlerinden yararlanabilecekler ve bu sayede de Mısır siyaset sahnesinde bir özne haline gelebileceklerdir.

²⁷⁰ Nesimi Yazıcı, “Vakayi-i Mısriye Üzerine Birkaç Söz,” **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 2 (1990), s. 270-271.

²⁷¹ Söz konusu dönemde, okuma-yazma oranının düşüklüğü göz önünde bulundurulduğunda, Vakayi-i Mısriye’nin halkı bilgilendirmek gibi bir amaçla ortaya çıkmadığı söylenebilir.

²⁷² Sinoué, **op.cit.**, s. 168.

2. İmparatorluk’la “İşbirliği”: Mehmet Ali Paşa’nın Gerçekleştirdiği Seferler

Mehmet Ali Paşa, 1812-1827 yılları arasında Osmanlı Padişahı ile doğrudan bir çatışma içine girmemeyi tercih etti. Aksine, daha önce de belirtildiği üzere, II. Mahmut’un Hicaz ve Mora’da Osmanlı egemenliğine karşı ortaya çıkan ayaklanmaları bastırmak için ihtiyaç duyduğu askeri yardım taleplerine olumlu cevap verdi. Paşa’nın, söz konusu dönemde, Osmanlı’yla işbirliğini temel alan bir politika izlemesinin üç ana nedeni bulunmaktaydı. Birincisi, Mehmet Ali Paşa, Mısır’da başlattığı kapsamlı reform hareketinin II. Mahmut’la gireceği olası bir çatışma nedeniyle, sekteye uğramasından çekiniyordu. Çünkü, Mısır’da merkezi otoritenin kurulmaya çalışıldığı böyle bir dönemde Padişah tarafından tasfiye edilmek istemiyordu. İkincisi, Paşa’nın Mısır’daki iktidarının temelini, hâlâ her sene Osmanlı Padişahı tarafından Mısır valisi olarak atanmasını içeren ferman oluşturmuyordu. Üçüncüsü ise, ilk iki nedenle bağlantılı olarak, Paşa, Padişah’ın yanında saf tutarak, II. Mahmut’un tasfiye etmeye niyetlenmeyeceği bir vali olmayı amaçlıyordu. Zira, daha önce ayrıntılı olarak ele alındığı gibi, İstanbul’un merkezileşme eğilimlerinin arttığı bir dönemde, Mısır’da hayli “özerk” hareket eden Paşa, Padişah tarafından valilikten azledilebilirdi. Bu yüzden de, Mısır’ı Bâb-ı Âli’nin merkeziyetçi politikasının dışında tutabilmek için, İstanbul nezdinde “makbul” bir vali olabilmeyi amaçlıyordu.

Mehmet Ali Paşa’nın Hicaz ve Mora’ya asker göndermesinin, her birine ilişkin özgün nedenleri bulunmaktaysa da, söz konusu seferlerin temel olarak yukarıda özetlenen politika çerçevesinde gerçekleştirildiği söylenebilir. Bu bölümde,

temelde Paşa'nın söz konusu dönemde II. Mahmut'la ortak hareket etmesinin nedenlerinin ortaya konulması amaçlandığı için, her biri ayrı bir inceleme alanı olabilecek Hicaz ve Mora seferlerinin ayrıntılı biçimde ele alınması hedeflenmemektedir. Bu yüzden, söz konusu seferler, Mehmet Ali Paşa'nın II. Mahmut ile yaptığı işbirliğinin nedenlerini ve niteliğini açıklayabilmek amacıyla seçilmiş temel örneklerdir. Daha önce bahsi geçen Sudan seferi de -Padişah'ın talebiyle gerçekleştirildiğinden- incelenmesi gereken ayrı bir tarihsel örnek olsa da, bu konuya askeri modernleşme kapsamında değinildiği için yeniden ele alınmayacaktır.

a. Hicaz Seferi

Abbasi ve Fatımi egemenliğinin ardından, 1517'ye kadar Memlûk yönetimine bağlı olan Haremeyn,²⁷³ Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinin ertesinde Osmanlı egemenliğine girdi. Fetihten sonra, Haremeyn'i de kapsayan bölge, biraz daha genişletilerek, Hicaz Şerifliği²⁷⁴ adıyla imtiyazlı eyalet²⁷⁵ statüsüyle yönetilmeye

²⁷³ Arapçada "iki harem" anlamına gelen Haremeyn kelimesiyle, Müslümanlarca kutsal mekanlar olduğu kabul edilen Mekke ve Medine şehirleri kastedilmektedir. Mekke, Kâbe'nin inşasından itibaren "harem" (korunmuş yer) kabul edilirken, Medine hicretten sonra "harem" sayılmıştır. Ayrıca, Osmanlı belgelerinde, söz konusu iki kutsal şehir için "Haremeyn-i Şerifeyn" ifadesi de kullanılmaktadır. Ş. Tufan Buzpınar ve Mustafa S. Küçükaşçı, "Haremeyn," **İslam Ansiklopedisi**, C. 16., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, s. 153.

²⁷⁴ Osmanlı idari taksimatında, Mekke, Medine ile Cidde'yi kapsayan ve doğuda Necd, batıda Kızıldeniz, güneyde Asir Sancağı, kuzeyde Kudüs Sancağı ve Ariş, Akabe Muhafızlığı ile çevrili bölgeye Hicaz Şerifliği adı verilmekteydi. Zekeriya Kurşun, "Osmanlı Döneminde Hicaz," **İslam Ansiklopedisi**, C. 17., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s. 437.

²⁷⁵ "Eyalet-i Mümtaze" olarak da bilinen imtiyazlı eyaletler -tumarlı ve salyaneli eyaletlerden farklı olarak- daha otonom bir idari sistemin hakim olduğu eyaletlerdi. Coğrafi olarak İmparatorluğun merkezine uzak olan veya fetih öncesinde belli hanedanlarca yönetilen bu bölgelerde uygulanan söz konusu idari sistem, her bir örneğin kendi tarihsel ve özgün koşulları nedeniyle farklılık gösterebiliyordu. Örneğin, bazı imtiyazlı eyaletlerin valileri merkezden atanırken, bazılarının valileri ya söz konusu bölgenin ileri gelenlerinden ya da bölgede fetih öncesinde hüküm süren hanedan mensuplarından seçiliyordu. İmtiyazlı eyaletlerin sayıları ve statüleri zaman zaman değiştiyse de, İmparatorluğun klasik döneminde Hicaz Şerifliği'yle birlikte Eflak-Boğdan Voyvodalığı, Kırım

başladı. Osmanlı eyalet sistemi içerisinde başından beri görece özerk bir statüyle yönetilen Hicaz, fetihle birlikte halife unvanını kazanan Osmanlı Padişahı'nın İslam dünyasındaki egemenliğinin meşrulaştırılması açısından çok özel bir öneme sahipti.²⁷⁶ Bu yüzden de, Hicaz'ın olası kaybı, Padişah'ın meşruiyetine halel getirebilirdi.

İstanbul'un Hicaz'daki hakimiyeti, 18. yüzyılın ortasına kadar aksamadan devam etti. Fakat, 1744 yılında Necd'de dini bir hareket olarak ortaya çıkan ve Suud ailesi tarafından benimsenerek siyasi bir nitelik kazanan Vahabi²⁷⁷ hareketi, Osmanlı'nın bölgedeki egemenliğini tehdit eder hale geldi. Bâb-ı Âli, ilk etapta, Vahabilerle Mekke şerifleri arasındaki mücadeleyi, Hicaz çevresindeki Arap eyaletlerinde görev yapan valiler aracılığıyla sona erdirmeye çalıştıysa da, 1801 yılında Vahabilerin Haremeyn'i ele geçirmesine engel olamadı. Haremeyn'i ele

Hanlığı, Erdel Prenslığı ve Dubrovnik Beyliği mümtaz eyaletlerdi. Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyaletler," **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, S. 6 (2008), s. 6-13.

²⁷⁶ Mekke, Abbasiler döneminden itibaren Hz. Muhammet'in soyundan gelen şerifler aracılığıyla yönetilmekteydi. Bu tarihsel süreklilik nedeniyle, Hicaz'ın Osmanlı egemenliğine girmesinin ardından, Mekke şeriflerinin sahip oldukları ayrıcalıklar korundu. Padişah, Hicaz'a bir kadı atamakla yetiniyor, Mekke'nin idaresi ise şeriflere bırakılıyordu. Bunun yanı sıra, başlangıçta, Hicaz bölgesinin idari ve mali işleri, Mısır valileri tarafından yürütülüyordu. Ayrıca, Hicaz'ın yönetimi Osmanlılar için bir meşruiyet kaynağı olduğundan, bu eyaletten herhangi bir vergi de alınmıyordu. Bunun yerine, Mısır gelirinin önemli bir kısmı Hicaz'a tahsis ediliyordu. Daha sonra Mısır'dan ayrılan Hicaz, bir süre Cidde Sancağı'nın idaresi altında kaldı. Cidde Sancak Beyliği bazen tek bir kişiye tevcih edilir, bazen de yine Mısır valisinin yönetimine bırakılırdı. İkinci durumda, Mısır valisi Cidde'ye bir mütesellim gönderirdi. 17. yüzyıldan itibaren ise, bölge, Habeş eyaleti ile birlikte yönetilmeye başladı. Kurşun, **op.cit.**, s. 437-438 ve Ekinci, **op.cit.**, s. 38.

²⁷⁷ Vahabilik, ismini hareketin kurucusu Muhammet Abdülvahap'tan almaktadır. Muhammet Abdülvahap, gerçek yolundan saptırıldığı düşünülen İslamiyet'in, İslam dışı geleneklerden arındırılarak -evliyalara tapmak, büyüye inanmak gibi- Kuran ve hadislerin temel alınmasıyla özüne dönebileceğini savunan Selefî hareketin fikir babası İbn-i Teymiye'den esinlenmişti. Abdülvahap, İslamiyet'in orijinal prensiplerine dönülerek dinin "zararlı" etkilerden arındırılması ve bunun için de Hz. Muhammet ve taraftarlarının Medine'deki yaşantılarının model alınması gerektiğini savunmaktaydı. Ayrıca, Vahabi hareketinin içerisinde yer almayan müslümanların kafir olduklarını ve bunlara karşı cihat ilan edilmesi gerektiğini dile getiriyordu. Dolayısıyla, Vahabilik 18. yüzyıla kadar süregelen İslami uygulamaları reddederek, toplumun katı bir İslami anlayış temelinde yeniden örgütlenmesi gerektiği fikrine vurgu yapmaktaydı. Bu İslami hareket, güçlü bir kabile lideri olan Muhammet İbn-i Suud'un askeri gücünü arkasına alarak siyasi bir içerik kazandı ve Haremeyn'deki Osmanlı egemenliğini bir süreliğine ortadan kaldıran bir niteliğe kavuştu. Günümüzde, bu bölge, Suudi hanedanlığınca Vahabilik ideolojisi temelinde Suudi Arabistan Krallığı adı altında yönetilmektedir. Bkz.: Selin Çağlayan, **Müslüman Kardeşler'den Yeni Osmanlılar'a İslamcılık**, Ankara, İmge Kitabevi, 2011, s. 77-84.

geçiren Vahabiler, hutbelerde Osmanlı Padişahı'nın isminin okunmasını yasakladılar ve önemli görevlere Vahabiliği benimseyen taraftarlarını tayin ettiler. Bu sırada, Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle meşgul olan İstanbul, Haremeyn'deki duruma somut bir girişimde bulunamadı. Daha sonra da, 1806'da başlayan ve 1812'ye kadar devam eden Osmanlı-Rus Savaşı'yla uğraştı. Sonuç olarak, 19. yüzyılın ilk on yılında da Hicaz'daki Vahabi isyanını sona erdirmeye yönelik etkin bir askeri müdahale gerçekleştiremedi.

İstanbul'un Vahabi tehdidini tek başına bastıracak gücü olmadığından, II. Mahmut önce Şam ve Bağdat paşalarından, olumlu yanıt alamayınca da Mehmet Ali Paşa'dan askeri yardım talebinde bulundu.²⁷⁸ II. Mahmut'un temel amacı, Mısır kuvvetleri aracılığıyla Hicaz'daki Osmanlı otoritesini yeniden kurabilmektir. Fakat, asıl olarak, Mehmet Ali Paşa'nın Hicaz'a asker göndermeyi kabul etmesi durumunda, savaşın yaratacağı askeri kayıplar nedeniyle Mısır ordusu ve dolayısıyla Paşa'nın Mısır'daki iktidarı yara alabilirdi.²⁷⁹ Böylece, İstanbul, hem Hicaz'daki ayaklanmayı bastırabilecek, hem de doğrudan müdahalede bulunamadığı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki iktidarının dolaylı yoldan güç kaybetmesini sağlayacaktı.

Mehmet Ali Paşa ise, kutsal topraklarda Osmanlı hakimiyetine meydan okuyan Vahabileri bertaraf etmenin kendisine büyük bir itibar sağlayacağını ve daha önce de bahsedildiği gibi, disiplin altına alınamayan Arnavut askerlerin Hicaz'a sefere gidecek orduda istihdam edilerek Mısır'dan uzaklaştırılabileceklerini düşünüyordu.²⁸⁰ Fakat, Mehmet Ali Paşa için Hicaz'da Osmanlı Padişahı adına bir zafer kazanmak daha önemliydi. Çünkü, daha önce de değinildiği üzere,

²⁷⁸ Ehud R. Toledano, "Muhammad Ali Pasha," C. E. Bosworth, E. V. Donzel ve W. P. Heinrichs (Ed.), **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. 7, Leiden, Brill, 1993, s. 425.

²⁷⁹ Dodwell, **op.cit.**, s. 43.

²⁸⁰ İbrahim, "The Egyptian Empire...", s. 200.

İmparatorluk'taki adem-i merkeziyetçi yapılanmaların kırılmaya çalışıldığı ve taşrada özerk bir egemenlik alanı oluşturmuş âyanların tasfiye edildiği bir dönemde, Paşa, ancak, İstanbul ile işbirliğine giderek kendi iktidar alanını muhafaza edebilirdi. Dolayısıyla, Paşa için önemli olan, Mısır'ı İstanbul'un merkezileşme çabasının dışında tutabilmektir. Bu yüzden de, Hicaz seferi arifesinde, İstanbul'daki temsilcisinden, Mısır'a özerklik sağlayacak olan imtiyazlı eyalet statüsünün tanınmasının mümkün olup olmadığını Padişah'a sormasını istedi.²⁸¹ Eğer bu mümkün değilse, Mısır'ın savunması için coğrafi öneme sahip olduğunu düşündüğü Sayda eyaletinin kendisine verilmesini talep etti.²⁸²

Bu talepler II. Mahmut tarafından kabul edilmediyse de Osmanlı'yla bir çatışmaya girmemek için Padişah'ın askeri yardım talebini kabul eden Mehmet Ali Paşa, Hicaz'a bir sefer düzenlemeye karar verdi. Tosun Paşa'nın komutanlığını üstleneceği bir orduyu Hicaz'daki ayaklanmayı bastırarak, bölgede Osmanlı egemenliğini yeniden tesis etmekle görevlendirdi.

1811'de başlatılan Hicaz seferinin ilk aşamasında herhangi bir başarı elde edemeyen Mısır ordusu²⁸³ 1812 yılından itibaren, durumu lehine çevirerek Mekke, Medine ve Cidde'de kontrol sağlamaya başladı. Ancak, söz konusu topraklardaki Vahabi güçleri tamamen yok edilememişti. Bunun üzerine, 1813 yılında, bizzat Mehmet Ali Paşa Hicaz'daki Mısır ordusunu yönetmek için bölgeye gitti. Hicaz'da geçirdiği iki yıllık süre içerisinde, bölgeyi neredeyse tamamen denetim altına almayı

²⁸¹ Butrus Abu-Manneh, "Mehmed Ali Paşa and Sultan Mahmud II: The Genesis of a Conflict," **Turkish Historical Review**, Vol. 1 (2010), s. 6'dan: Asad Jibrail Rustum, **A Calender of State Papers from the the Royal Archives of Egypt Relating to the Affairs of Syria**, Vol. 1, Beirut, The American Press, s. 1943, s. 2.

²⁸² **Idem.** Çünkü, Mehmet Ali Paşa için, ordusunun büyük bir kısmı Hicaz'dayken, olası bir Osmanlı saldırısına karşı Mısır'ın nasıl savunulacağı konusu büyük bir sorun arz etmekteydi. Bu çerçevede, Sayda, olası bir müdahalenin Mısır'a ulaşmadan engellenebilmesi açısından önemliydi. Dolayısıyla, söz konusu statünün ya da eyaletin talep edilmesinin altında, Paşa'nın iktidarını koruma gayesi yatıyordu.

²⁸³ Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali...**, s. 27.

başardıysa da, 1815'ten itibaren Mısır güçleri ve Vahabiler arasındaki çatışmalar yeniden başladı. Bunun üzerine, 1816 yılında Hicaz'a giden İbrahim Paşa, ancak iki yıllık bir mücadelenin sonunda, Mekke, Medine ve Cidde'deki Vahabi etkisini uzunca bir süreliğine ortadan kaldırdı. İstanbul, söz konusu başarısından dolayı, İbrahim Paşa'yı Hicaz'a vali olarak atadı.

Sonuçta, bölgenin yönetiminin İbrahim Paşa'ya bırakılması, Mehmet Ali Paşa'nın nüfuzunun Hicaz'a doğru genişlemesine olanak tanıdı.²⁸⁴ Böylece, bölgesel nüfuz alanının oluşturulması için önemli bir adım atılmış oldu. Ayrıca, Hicaz'daki Vahabi isyanının Mısır güçleri tarafından bastırılmış olması ve kutsal topraklarda Osmanlı egemenliğinin yeniden tesis edilmesi, Mehmet Ali Paşa'nın Bâb-ı Âli nezdinde itibar kazanmasına yol açtığı gibi,²⁸⁵ İslam dünyasındaki saygınlığını da arttırdı.²⁸⁶ Görüldüğü gibi, Hicaz seferi, Mehmet Ali Paşa için her açıdan başarıyla sonuçlanmıştı.

b. Mora Seferi

1821'de Eflak-Boğdan'da Osmanlı egemenliğine karşı ortaya çıkan ve daha sonra Mora'ya da sıçrayan Yunan isyanı, Vahabi başkaldırısının dini referanslarından farklı olarak, milliyetçi yanı ağır basan bir niteliğe sahipti.²⁸⁷ İsyanın, Avrupa devletlerinin görece tarafsız kalmayı tercih ettikleri 1821-1824 arası

²⁸⁴ **Idem.**

²⁸⁵ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun....**, s. 54

²⁸⁶ Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali....**, s. 28.

²⁸⁷ Yunan isyanının nedenleri, gelişimi ve sonuçlarının değerlendirilmesi, bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Konuya ilişkin ayrıntılı bir analiz için şu iki eserden yararlanılabilir: Richard Clogg, **Modern Yunanistan Tarihi**, (Çev.: Dilek Şendil), İstanbul, İletişim Yayınları, 1997, s. 19-65 ve C. M. Woodhouse, **Modern Greece: A Short History**, London, Faber and Faber Limited, 1991, s. 125-156.

dönemi kapsayan ilk aşamasında,²⁸⁸ Osmanlı ordusu söz konusu ayaklanmayı bastırmaya çalıştıysa da, herhangi bir sonuç alınamadı.

1824 yılına gelindiğinde, II. Mahmut, isyanı bastırma konusunda merkezî güçlerin yetersiz olması nedeniyle, tıpkı Hicaz'da olduğu gibi, Mora'da da Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemek zorunda kaldı. Çünkü, Hicaz'da önemli bir başarı elde eden Mısır ordusu, 1820'lerden itibaren Mehmet Ali Paşa'nın öncülüğünde hem nicelik, hem de nitelik olarak kayda değer bir ilerleme gerçekleştirmekteydi. Dolayısıyla, söz konusu dönemde, Mehmet Ali Paşa Osmanlı coğrafyasındaki en önemli askeri güce sahipti. Bu açıdan da, Mısır ordusu, Yunan isyanını bastırabilecek potansiyele sahip tek güçtü.

II. Mahmut, Mora konusunda yardım talep ederken, Paşa'yı asker göndermeye ikna edecek birtakım tavizler de verdi. İsyanın bastırılmasında yapacağı katkılara karşılık, Girit ve Mora valilikleri, Hicaz'da Osmanlı lehine başarı kazanan İbrahim Paşa ve dolayısıyla Mehmet Ali Paşa'nın idaresine bırakılacaktı.²⁸⁹ Bu ödünleri de alınca, Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'nın komuta edeceği Mısır ordusunu ve donanmasını Mora'daki isyanı bastırmak üzere harekete geçirdi.²⁹⁰ Mısır ordusu ve donanması, 1825'de Mora'ya ulaştı.

Mora'ya asker ve donanma gönderme kararı alınmasının asıl nedenini, Mehmet Ali Paşa'nın söz konusu seferi 1820'lerin başından itibaren Mısır'da kurulan düzenli ordunun gücünün sınanabileceği önemli bir fırsat olarak görmesi

²⁸⁸ Büyük Güçlerin Yunan isyanına ilişkin politikaları, bu çalışmanın kapsamı dışında yer almaktadır. Konuya ilişkin olarak şu temel eserden yararlanılabilir: Anderson, **op.cit.**, s. 47-107.

²⁸⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi, C. V...**, s. 128.

²⁹⁰ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun...**, s. 51.

oluşturmaktaydı.²⁹¹ Gerçekten de, Mısır ordusunun Mora'daki başarısı, ilerleyen dönemde, Paşa'nın Suriye'ye seferinin esin kaynağı olacaktır.

İbrahim Paşa, 1825-1826 arasında bazı bölgelerde isyanın bastırılması açısından önemli başarılar kazandı. Bu başarının ardından, Mehmet Ali Paşa, Suriye'nin²⁹² yönetiminin kendisine verilmesini talep etmeye başladı. “Hicaz Seferi” başlıklı bölümde de değinildiği üzere, Mısır'ın savunması Suriye'den başlıyordu. Fakat, bu sefer Paşa, bir adım daha ileri gidiyordu; 1811 yılında sadece Sayda'nın yönetimini talep ederken, şimdi Suriye bölgesinin tamamını istiyordu. Bu durum, Paşa'nın 1810'lara oranla 1820'lerde Mısır'da daha etkin ve sağlam bir yönetim mekanizması yerleştirebilmesine karşılık, Rumeli'deki milliyetçi ayaklanmaların İstanbul'u daha fazla yıpratıyor olmasından kaynaklanıyordu. Yani, Mısır'da her açıdan merkezi bir yapılanmaya doğru gidilirken, İmparatorluk parçalanma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bu yüzden de, Paşa, II. Mahmut'un vaat ettiğinden daha fazlasını talep edebilecek uygun bir konjonktür yakalamıştı.

Öte yandan, Mehmet Ali Paşa, Mora seferinin uzun sürmesinden ve bunun Mısır maliyesine getirdiği yükten hayli rahatsız olmuştu. Çünkü, 1824'ten 1827'ye kadar, II. Mahmut Mora'daki ayaklanmayı neredeyse sadece Mısır'dan gelen birlikler sayesinde bastırabilmişti. Hatta, II. Mahmut, Osmanlı donanmasının ihtiyaçlarının da Vali tarafından karşılanmasını emretmişti. Bu amaçla, İmparatorluk donanması belli aralıklarla İskenderiye limanına gönderiliyor; donanmanın bakım ve

²⁹¹ Fahmy, **Paşa'nın Adamları: Kavalalı...**, s. 45.

²⁹² Suriye olarak adlandırılan bölge, 19. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı eyalet sisteminde Halep, Şam, Sayda ve Trablusşam eyaletlerinden oluşmaktaydı. Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'ye ilişkin talepleri bu dört eyaleti kapsamaktaydı. Tezde, söz konusu eyaletleri içine alan ve bölgenin tamamına göndermede bulunan Suriye ifadesinin kullanılması uygun görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için şu eserden yararlanılabilir: Ömer Osman Umar, **Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2004, s. 9-14.

teçhizat gibi ihtiyaçları orada gideriliyordu.²⁹³ Kısacası, Mora'daki isyanının bastırılmasının maliyeti tamamen Mısır'a yüklenmişti. Söz konusu durum da, Mehmet Ali Paşa ile II. Mahmut arasında savaşın yönetilme tarzına ilişkin bir anlaşmazlık doğurmaktaydı.

Diğer yandan, Mısır güçlerinin Mora'daki başarısı, Avrupa diplomasisini harekete geçirdi.²⁹⁴ Yunan isyanının denetim altına alınması, Avrupa devletlerinin konuya müdahil olmasına yol açtı. Dolayısıyla, Osmanlı'nın iç meselesi olan ayaklanma, uluslararası bir nitelik kazandı. Ayaklanmanın ilk aşamasında statükodan yana olan Büyük Güçler'in politika değiştirerek Yunan isyanını desteklemeleriyle, denge Osmanlılar aleyhine döndü. Büyük Güçler'in uzlaşması sonucunda, 1827 yılında Navarin Limanı'na giren İngiliz, Fransız ve Rus donanmaları, Osmanlı-Mısır donanmasına baskın yaptılar. Navarin baskını, İstanbul'un Yunan isyanını kontrol altına alması konusunda önemli bir kırılma yarattı. Gerçekten de, bu tarihten itibaren, tedrici olarak Yunanistan'ın bağımsızlığına giden kapı aralanacaktır.

Mısır donanması, bu baskında büyük zarar gördü. II. Mahmut'un izni olmaksızın ordusunun ve donanmasının Mısır'a dönmesi emrini veren²⁹⁵ Mehmet Ali Paşa'nın bu hamlesi, Osmanlı'ya karşı sergilediği ilk itaatsizlik eylemi oldu. Böylece, Mora konusunda üç yıl boyunca süren işbirliği sona erdi ve yerini çatışmaya bıraktı. Dolayısıyla, 1827 yılı, Yunan isyanının başarıyla sonuçlanmasında bir dönüm noktası olduğu kadar, Mehmet Ali Paşa'nın Bâb-ı Âli'yle ilişkilerinde de

²⁹³ Osmanlıların kendi donanmalarının ihtiyaçlarını karşılayabilecek güce sahip olmadıklarını gözlemleyen İbrahim Paşa, bu tespitini babasına yazdığı bir mektupta şöyle ifade etmekteydi: "O kadar aciz ve yetersizler ki, donanmalarının direklerini bile onaramıyorlar." **Idem.** Osmanlı'nın acziyetinin, ilerleyen dönemde, Paşa'nın İstanbul'a karşı daha cüretkar bir politika izlemesinde etkili olduğu düşünülebilir.

²⁹⁴ Armaoğlu, **op.cit.**, s. 174.

²⁹⁵ Kutluoğlu, **The Egyptian Question**, s. 48-49.

bir kırılmaya işaret etmektedir. Gerçekten de, takip eden süreçte, Paşa'nın Osmanlı'ya karşı uzlaşmaz bir tavır sergilemeye başladığını söylemek mümkündür.

İlerleyen süreçte, II. Mahmut ile Mehmet Ali Paşa arasındaki uzlaşmazlığı bir çatışmaya dönüştürecek önemli gelişmeler ortaya çıktı. Örneğin, İstanbul'un 1828 yılında Rusya'ya karşı 1828-29 Savaşı'nda kullanılmak üzere Mısır'dan talep ettiği askeri yardıma olumlu yanıt verilmedi; bunun yerine para yardımıyla bulunulabileceği dile getirildi.²⁹⁶ Daha sonra, Osmanlı-Rus Savaşı'nı sona erdiren Edirne Antlaşması'nın 1829'da imzalanmasının ardından, Mehmet Ali Paşa, Mora artık elden çıktığı için, Girit ve Suriye'nin kendi idaresine verilmesi hususunu yeniden talep ettiyse de, II. Mahmut, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında istenen yardımlara olumlu yanıt alınamadığı gerekçesiyle, sadece Girit valiliğinin verilebileceğini bildirdi.²⁹⁷

Mehmet Ali Paşa'nın Girit valiliğiyle yetinmeyeceğini ortaya koyması üzerine, II. Mahmut, Paşa'yı Mısır'dan uzaklaştıracak bir plan hazırlamaya başladı.²⁹⁸ Plana göre, Mısır'da bir isyan çıkartılacak, eski sadrazamlardan Selim Paşa Şam valisi olarak atanacak ve Selim Paşa Mehmet Ali Paşa'nın güçlerini bastıracaktı. Bâb-ı Âli'deki casusları aracılığıyla Padişah'ın kendisini Mısır'dan uzaklaştırmaya yönelik bir girişimde bulunmasının an meselesi olduğunu öğrenen Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın savunmasında çok önemli olduğunu düşündüğü Suriye'ye saldırmak için bir bahane aramaya başladı. Nitekim, 1831 yılından itibaren, Paşa, Suriye topraklarına yönelik bir sefer hazırlığına girişti. Bu tarihten itibaren, Mehmet Ali Paşa ile İstanbul arasında 1841 yılına kadar sürecek bir mücadele başladı.

²⁹⁶ Abu-Manneh, **op.cit.**, s. 9.

²⁹⁷ T. Yılmaz Öztuna, **Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi, C. 11.**, y.y., Hayat Yayınları, 1967, s. 172.

²⁹⁸ Karal, **Osmanlı Tarihi, C. V...**, s. 128-129.

D. “İşbirliği”nden Mücadeleye

1827’den 1841’e kadarki dönem, İstanbul ile Kahire arasındaki uzlaşmazlığın gittikçe derinleşerek, iki tarafın doğrudan karşı karşıya geldiği bir evreye işaret etmektedir. Söz konusu dönemde, Kahire ile İstanbul arasındaki mücadele iki aşamada gerçekleşmiştir. 1831’de Mehmet Ali Paşa’nın emriyle Mısır ordusunun Suriye’yi işgale girişmesiyle başlayan birinci aşama, 1833’te Paşa’nın egemenlik alanını coğrafi olarak genişleterek önemli kazanımlar elde etmesiyle sona ermiştir. 1839’da İstanbul’un Mehmet Ali Paşa’yı tasfiye etmeye girişmesiyle başlayan ikinci aşama ise, 1841’de Mehmet Ali Paşa’nın egemenliğinin, Büyük Güçler’in müdahalesiyle, sadece Mısır’la sınırlandırılması ve eyaletin yönetiminin Mehmet Ali Paşa’ya ve Kavalalı hanedanına bırakılmasıyla son bulmuştur.

Mısır ordusunun Osmanlı güçlerine karşı önemli zaferler elde ettiği bu dönem, Mısır’ın ve Suriye’nin “kaderi”ni derinden etkiledi. Fakat, bunun da ötesinde, Mehmet Ali Paşa isyanının İmparatorluğun iç ve dış politikasına etki eden önemli bir yanı da bulunmaktaydı.

19. yüzyılın ilk yarısı boyunca, İstanbul’u Mehmet Ali Paşa isyanı kadar zor durumda bırakan birçok iç gelişme yaşanmıştı. Örneğin, söz konusu dönemde Bâb-ı Âli, Rumeli’deki ayrılıkçı hareketlerle uğraşmak zorunda kalmıştı. Ancak, Rumeli’deki isyanlar, belirli bir coğrafyada, ya özerklik ya da bağımsızlık talebiyle ortaya çıkmış bölgesel nitelikli ayaklanmalardı. Oysa, Mehmet Ali Paşa’nın, özellikle 1830’larla birlikte Suriye’ye yönelik ilgisinin artması ve bölgeyi işgale girişmesi, bağımsızlık talebinden ziyade, Mısır ve etrafındaki coğrafyada bir nüfuz alanı yaratma gayretinden kaynaklanmıştı. Fakat, aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, söz konusu isyan, zamanla, II. Mahmut’un tahttan indirilmesini

hedefleyen bir niteliğe büründü. Dolayısıyla, İmparatorluk topraklarında ortaya çıkan diğer isyanlar, Padişah'ın otoritesine meydan okumakla birlikte, bir iktidar değişimini hedeflemezken, Paşa'nın isyanı doğrudan II. Mahmut'un varlığına bir tehdit oluşturacaktır.

Diğer yandan, Osmanlı'nın Mehmet Ali Paşa isyanı karşısındaki askeri "zafiyeti", II. Mahmut'un Büyük Güçler'den yardım talep etmesine neden oldu. Dolayısıyla, isyan, İstanbul-Mısır ilişkilerini derinden etkilediği gibi, Büyük Güçler'in bu mücadeleye taraf olmalarına da yol açtı. Bu durum da, Mısır sorununu uluslararası siyasetin bir parçası haline getirerek, İmparatorluğun ve Mısır'ın giderek Büyük Güçler'in çatışma alanı olmasına neden oldu.

1. Mücadelenin İlk Aşaması

a. Mısır'ın Genişleme Çabası: Suriye Seferi

Daha önce, Mora seferinin ertesinde, Girit ve Suriye'nin Mısır'ın idaresine bırakılması konusunda, Mehmet Ali Paşa ile II. Mahmut arasında bir anlaşmazlığın ortaya çıktığına değinilmişti. Akabinde, II. Mahmut'un Paşa'yı Mısır'dan uzaklaştırmaya yönelik bir hamlede bulunduğu, fakat başarılı olamadığı da belirtilmişti. Padişah'ın söz konusu girişimi, başarılı olmasa da, Paşa'nın her an tasfiye edilebileceğine ilişkin korkusunun artmasına yol açtı. Elbette ki, bu korkusu maddi bir temele dayanıyordu; İstanbul, Mısır valiliğini Osmanlı'nın rızası olmaksızın ele geçiren Mehmet Ali Paşa'yı birçok kez iktidardan uzaklaştırmaya çalışmış, fakat başarılı olamamıştı.

Öte yandan, 19. yüzyılın ilk yarısında Rumeli ve Anadolu'daki nüfuzlu âyanları tasfiye eden ve merkeziyetçi bir idari yapı inşa etmeyi kısmen başaran II. Mahmut, 1820'lerin sonunda, Arap eyaletlerindeki âyanları da ortadan kaldırarak, İstanbul'un söz konusu coğrafyadaki otoritesini yeniden kurmak için harekete geçti. Bu amaçla, 1749'dan beri Bağdat'taki Memlûk yönetimini temsil eden Davut Paşa iktidardan uzaklaştırıldı.²⁹⁹ Bunun yanı sıra, yerel unsurlar temizlenerek Şam ve Halep eyaletlerine merkezden valiler atanmaya başladı.³⁰⁰ Dolayısıyla, II. Mahmut'un merkezi örgütlenmesinin Arap eyaletlerine sirayet etmesi, sıranın Mısır'a da geleceğinin işareti olabilirdi.

Mehmet Ali Paşa, Mısır'daki egemenliğini güvence altına alabilmek için Anadolu ile Mısır arasında tampon bölge oluşturduğunu düşündüğü Suriye'nin kendi idaresine bırakılması konusunda ısrarcıydı.³⁰¹ Zaman zaman bu talebini dile getirmiş; fakat, İstanbul'dan olumlu bir yanıt alamamıştı. Dolayısıyla, Suriye'nin İstanbul'un rızasıyla elde edilemeyeceği aşıkardı. Söz konusu bölge, ancak, askeri yöntemlerle ele geçirilebilirdi.

Ayrıca, Suriye, birçok özelliği nedeniyle Mısır için büyük bir önem taşımaktaydı.³⁰² Birincisi ve en önemlisi, II. Mahmut'un 1826'da yeniçerileri tasfiye ederek yeni bir düzenli ordu kurmayı başarmış olması, Paşa'nın Mora'daki itaatsizliğinin intikamını almaya yönelik bir girişimde bulunmasına yol açabilirdi. Böyle bir durumda, Osmanlı'yla Mısır arasındaki karşı karşıya gelme öncelikle Suriye'de gerçekleşeceğinden, Suriye'nin tampon bölge olarak Mısır'ın

²⁹⁹ Abu-Manneh, **op.cit.**, s. 10-11.

³⁰⁰ **Idem.**

³⁰¹ Mısır'da merkezi iktidarın kurulduğu Firavunlar döneminden itibaren, ülkedeki hemen hemen her iktidar Suriye coğrafyasını kendi sınırlarına dahil etmeye çalışmıştı. Çünkü, Mısır'ın, olası yabancı istilalara karşı bir geçiş yolu olduğu düşünülen Suriye'ye hakim olarak korunabileceği düşünülüyordu.

³⁰² Cleveland, **op.cit.**, s. 83; Toledano, "Muhammad Ali Pasha," s. 426; Fahmy, "The Era of...", s. 166; Abu-Manneh, **op.cit.**, s. 14 ve Marsot, **Egypt in the...**, s. 196-197.

egemenliğinde olması büyük bir önem arz etmekteydi. İkincisi, Suriye zengin hammadde kaynakları nedeniyle, Mısır donanması için gerekli kereste ihtiyacının karşılanabileceği bir bölgeydi. Çünkü, Mısır, Suriye'nin aksine, donanma inşası için ihtiyaç duyulan ormanlık arazilere sahip değildi. Üçüncüsü, Suriye, modern Mısır ordusu için gerekli asker ihtiyacının karşılabilmesi açısından da önemliydi. Daha önce, yine aynı amaçla Sudan'a bir sefer gerçekleştirildiğine ve seferin asker ihtiyacının sağlanması hedefi bakımından başarısızlıkla sonuçlandığına değinilmişti. Bu yüzden de, Mehmet Ali Paşa, tarımsal üretimin kilit unsurları olan Mısırlı fellahları askere almak zorunda kalmıştı. Eğer, Suriye, Paşa'nın denetimine girerse, elde edilebilecek insan gücü sayesinde Mısır ordusunun askeri kapasitesinde önemli bir artış yaratılabilirdi. Dördüncüsü ise, Suriye, 1820'lerden itibaren tarım, sanayi ve ticaretteki yeniliklerle gelişmeye başlamış Mısır ekonomisi için yeni bir pazar olma özelliğine sahipti. Suriye, coğrafi yakınlığı nedeniyle, ekonomik açıdan Mısır'ın doğal genişleme alanı olarak görülmekteydi. Bunun yanı sıra, Suriye, Paşa'nın denetimine girdiği takdirde, bu bölgeden toplanacak vergiler de Mısır'ın gelirini önemli oranda arttıracaktı. Böylelikle, Paşa, ekonomik, askeri, toplumsal ve siyasi alanda başlattığı reform hamlelerini bir adım öteye taşımaya yardım edecek gelire sahip olacaktı.

Yukarıda değinilen sebepler, Mehmet Ali Paşa'yı Suriye seferine yönlendiren ana etkenlerdi. Fakat, Mehmet Ali Paşa'nın Suriye seferi için ileri sürdüğü görünürdeki neden, Mısır'dan kaçarak Sayda valisi Abdullah Paşa'nın himayesine sığınan Mısırlı kaçakların iadesi talebine, Abdullah Paşa'dan olumlu bir yanıt alamamasıydı.³⁰³ Bunun üzerine, 2 Kasım 1831'de İbrahim Paşa'nın komuta ettiği

³⁰³ Mustafa Nuri, *Netayic ül-Vukuat, C. 3-4: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Neşet Çağatay (Haz.), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, s. 270.

Mısır ordusu, Mehmet Ali Paşa'nın emriyle, karadan ve denizden olmak üzere iki koldan Suriye'ye doğru yola çıktı.³⁰⁴

Mısır ordusu kısa zamanda başarı gösterdi. 8 Kasım'da Yafa, 13 Kasım'da da Hayfa ele geçirildi. 26 Kasım'da ordu, Sayda eyaletine bağlı Akka'ya vardı. Fakat, Abdullah Paşa ile Mehmet Ali Paşa güçleri arasında Akka'daki çarpışma, diğer bölgelerdeki gibi kısa zamanda sonuç vermedi. Akka, yaklaşık altı aylık bir çatışmanın sonunda ele geçirilebildi.

Ancak, İmparatorluğa karşı savaş açmış Mehmet Ali Paşa, Akka kuşatması sırasında dahi Padişah'ın kendisini affetmesi için yalvarıyor ve ondan “asi” ilan edilmeden Suriye'yi kendisine vermesini talep ediyordu.³⁰⁵ Dolayısıyla, hâlâ Padişah'ın onayıyla bölgeye sahip olabilmenin yolunu arıyordu. Fakat, İmparatorluğa karşı savaş açmış ve İmparatorluk topraklarının bir kısmını işgale girişmiş bir Osmanlı valisinin söz konusu talebini İstanbul'un kabul etmesi durumunda, bu olay, İmparatorluğun farklı coğrafyalarında ortaya çıkacak benzer girişimler için örnek teşkil edebilirdi. O yüzden de, söz konusu talepler kabul görmedi.

İstanbul, Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'yi işgal girişimine tepki vermekte bir hayli geç kalmıştır. İlk etapta, Mısır ordusunun durdurulması görevi, yerel yöneticilere bırakıldı. Fakat, II. Mahmut, Mart 1832'de Mehmet Ali Paşa ve İbrahim Paşa'yı “asi” ilan ederek, görevlerinden azletti.³⁰⁶ Mehmet Ali Paşa'nın yerine, Edirne valisi Ağa Hüseyin Paşa'nın Cidde, Girit ve Mısır paşalıklarına atandığı ilan

³⁰⁴ Aslında, seferin 1831 yılının yaz aylarında başlatılması düşünülmüştü. Ama, hareket, Mısır'da yaşanan kolera salgını nedeniyle, sonbahara ertelenmişti. Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali...**, s. 54.

³⁰⁵ Fahmy, **Paşa'nın Adamları: Kavalalı...**, s. 70.

³⁰⁶ Shaw ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve...**, s. 62.

edildi.³⁰⁷ Bu durum, Mehmet Ali Paşa'yla iplerin artık tamamen koptuğu anlamına gelmekteydi.

Mısır ordusu, İstanbul'u dinlemeyerek Akka'yı ele geçirdikten sonra Suriye içlerine doğru ilerlemeye devam etti. Yerel halkın direnişiyle karşılaşmayan ve bazı yöneticilerin de desteğini kazanan İbrahim Paşa,³⁰⁸ 16 Haziran 1832'de Şam'ı ele geçirdi. Akabinde, Mısır kuvvetleri, Osmanlı kuvvetlerini 8 Temmuz'da Humus'ta ve 29 Temmuz'da Antakya sınırları içerisindeki Belen Geçidi'nde³⁰⁹ olmak üzere iki kez yenilgiye uğrattı.³¹⁰ Humus ve Belen zaferleri, Suriye seferinin önemli bir merhalesinin sona erdiğine işaret ediyordu. Özellikle, Belen Geçidi'nde kazanılan zafer, artık, Anadolu'nun kapılarının Mısır ordusuna açıldığı anlamına geliyordu. Mısır ordusu, Anadolu'ya rahatça ilerleyebilirdi.

Humus ve Belen galibiyetlerine rağmen, İstanbul'un ve özellikle de II. Mahmut'un barışmaya yanaşmayacağına inanan İbrahim Paşa, bu düşüncesini Mehmet Ali Paşa'ya yazdığı mektupta, "II. Mahmut, tahtta kaldığı sürece bir uzlaşmaya varılabileceğini sanmıyorum" diyerek ifade ediyordu.³¹¹ Dolayısıyla, İbrahim Paşa'ya göre, babasının ve kendi taleplerinin önündeki en büyük engel, Suriye'ye sefer düzenleyerek tamamen karşılarına aldıkları II. Mahmut'tu.³¹²

³⁰⁷ Hatta, Mehmet Ali Paşa ve İbrahim Paşa'nın isimleri, her sene hangi eyaletin kim tarafından yönetileceğini ilan eden Osmanlı atama defterinden de çıkarıldı. Virgina Aksan, **Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri, 1700-1870**, (Çev.: Gül Çağalı Güven), İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 390.

³⁰⁸ Suriye seferinin başarılı olmasının nedenlerinden birisi, Mısır kuvvetlerinin işgale giriştiği coğrafyada etkin bir muhalefetle karşılaşmamış olmasıydı. Armaoğlu, **op.cit.**, s. 198.

³⁰⁹ Antakya ile İskenderun Körfezi arasında yer alan Belen Geçidi, Amanos Dağları'nı batı-doğu doğrultusunda aşarak, Amik Ovası'na inmektedir.

³¹⁰ Anderson, **op.cit.**, s. 96.

³¹¹ Asad Jibrail Rustum, **The Royal Archives of Egypt and the Origins of the Egyptian Expedition to Syria, 1831-1841**, Beirut, The American University of Beirut Press, 1936, s. 47-48.

³¹² İlerleyen süreçte, İbrahim Paşa ile Mehmet Ali Paşa arasındaki yazışmalarda da açıkça görüleceği üzere, II. Mahmut'un tahttan indirilmesi konusu gündeme gelecektir.

Bunun yanı sıra, İbrahim Paşa, İstanbul'u daha fazla köşeye sıkıştırarak, Mehmet Ali Paşa'nın talepleri doğrultusunda yeni bir düzenleme yapılabileceğine inanıyordu. Ancak, Suriye'nin tamamen ele geçirilmiş olması, söz konusu taleplerin karşılanması için yeterli değildi. İbrahim Paşa'nın öncülüğündeki kuvvetler, Suriye'nin fethinin ardından, 31 Temmuz 1832'de Toros Dağları'nı aşip Tarsus ve Adana'yı ele geçirdi. Bu sırada, İstanbul, Mısır ordusunun hızlı ve başarılı ilerleyişi karşısında yeni askeri önlemler almak zorunda kaldı. II. Mahmut, Sadrazam Reşit Mehmet Paşa komutasında seksen bin kişilik bir ordu oluşturdu. Reşit Mehmet Paşa ile İbrahim Paşa'nın yönettiği ordular, Konya'da karşı karşıya gelecektir.

Suriye topraklarını ele geçirmiş olmasına rağmen, İbrahim Paşa'nın Anadolu'ya doğru ilerlemesi, bazı tarihçiler tarafından söz konusu seferin bir bağımsızlık savaşı olarak yorumlanmasına yol açmıştır.³¹³ Oysa, Mehmet Ali Paşa, temel olarak Suriye'ye sahip olmak ve Mısır'da kalıcı bir hakimiyet elde etmek peşindeydi. Hatta, Mısır'ı bağımsız bir ülke olarak yönetmek gibi bir niyeti olmadığını ifade etmişti.³¹⁴ Aslında, bağımsızlık fikri, Mehmet Ali Paşa tarafından değil, İbrahim Paşa tarafından dile getirilmekteydi ve bu konuda babasına baskı yapmaktaydı. Oysa, Mısır ordusunun Osmanlılara karşı üst üste kazandığı zaferlerden sonra, ele geçirilen şehirlerin imamları cuma hutbelerinin Mehmet Ali Paşa adına mı, yoksa II. Mahmut adına mı okutulacağını sorduklarında, Mehmet Ali Paşa, Padişah'ın adının kullanılmaya devam edilmesi emrini vermişti.³¹⁵ Çünkü, bu

³¹³ Dodwell, **The Founder of...**, s. 123 ve Marsot, **Egypt in the...**, s. 196-197.

³¹⁴ Abu-Manneh, **op.cit.**, s. 16.

³¹⁵ Fahmy, **Paşa'nın Adamları: Kavalalı...**, s. 70-71. İmparatorluk sınırları içerisinde bulunan bütün yerleşim yerlerinde her cuma namazında Padişah adına hutbe okunması, teb'anın Padişah'ın hükümrانlığını tanımış olduğu anlamına gelmekteydi. Yani, söz konusu uygulama, Padişah'ın otoritesinin meşruiyetine dair önemli bir göstergiydi. Padişah'ın adına hutbe okunmasının yanı sıra, Osmanlı hanedanının kullandığı diğer meşruiyet araçları için bkz.: Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922**, (Çev.: Ayşe Berkay), İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 147-154.

süreçte Mısır'ın bağımsızlığının anlamlı bir seçenek olmadığını düşünüyordu.³¹⁶ Mısır, bağımsız bir ülke olduğu takdirde, Büyük Güçler'in askeri müdahalesine açık bir bölge haline gelebilirdi.³¹⁷ Dolayısıyla, Mısır'daki Osmanlı hakimiyeti, herhangi bir Avrupa devletinin olası bir saldırısını önleyebilmek açısından hayli önemliydi. O yüzden de hedef, bağımsızlık kazanılması ya da Osmanlı saltanatının ele geçirilmesi değildi.

Mehmet Ali Paşa, Mısır'da kalıcı bir hakimiyet kurmasının önündeki en büyük engelin, II. Mahmut olduğunu düşünüyordu. Gerçekten de, Konya Savaşı başlamadan önce, bu düşüncesini İbrahim Paşa'ya yazdığı mektupta, “Şam ve Halep müftülerinden II. Mahmut'un yerine oğlu Abdülmecit'in tahta çıkmasının uygun olacağına ilişkin bir fetva alınması gerektiği”ni vurgulayarak dile getirmekteydi.³¹⁸

İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu ile Reşit Mehmet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu 21 Aralık'ta Konya'da karşılaştılar. Asker sayısı açısından, Osmanlı ordusu, Mısır ordusunun neredeyse iki katıydı. Fakat, Mısır'ın düzenli birlikleri, Osmanlı ordusundan çok daha iyi örgütlenmişti. Gerçekten de, Suriye seferi boyunca önemli başarılar elde eden Mehmet Ali Paşa'nın yeni ve iyi eğitilmiş düzenli ordusu Konya Savaşı sırasında da gücünü gösterdi. Savaş sırasında, özellikle Reşit Mehmet Paşa'nın esir alınması, Osmanlı ordusunun dağılmasına ve İbrahim Paşa'nın büyük bir zafer kazanmasına neden oldu.

³¹⁶ Aksan, *op.cit.*, s. 395-396.

³¹⁷ Fahmy, “The Era of...,” s. 167.

³¹⁸ Abu-Manneh, *op.cit.*, s. 18'den: Asad Jibrail Rustum, *A Calender of State Papers from the the Royal Archives of Egypt Relating to the Affairs of Syria*, Vol. 2, Beirut, The American Press, 1943, s. 184 ve Marsot, *Egypt in the...*, s. 224-225.

Konya Savaşı'nın hezimetle sonuçlanması, o ana kadar Osmanlı'nın iç meselesi olarak mütalaa edilen Mısır sorununa uluslararası bir boyut kazandırdı.³¹⁹

Konya zaferinin ardından, Kahire'deki İngiliz ve Fransız temsilcileri Mehmet Ali Paşa'ya Suriye'nin idaresini garanti edecek bir anlaşma karşılığında, birliklerini geri çekmesi konusunda baskı yaptılarsa da, herhangi bir sonuç alınamadı.³²⁰

Bu sırada, İstanbul'un askeri yardım taleplerine İngiltere, olumlu cevap vermekten kaçınıyordu. Aslında, İngiltere, Mehmet Ali Paşa isyanının kendisi yönünden sakıncalarını gördüğü halde, Avrupa'daki 1830 devrimlerinden dolayı hareketsiz kaldı.³²¹ Bu durum, İstanbul'un Rusya'yla işbirliğine yönelmesinin temel nedenlerinden birini oluşturacaktır.

Konya zaferinin ardından, İbrahim Paşa, Bâb-ı Âli'ye karşı işbirliği yapabileceğini düşündüğü Reşit Mehmet Paşa'ya "ne babasının ne de kendisinin Osmanlı tahtına talip olduklarını, aksine, İstanbul'a ilerleyip, II. Mahmut'un yerine Abdülmecit'i tahta çıkarmak niyetini taşıdıkları"nı dile getiriyordu.³²² Çünkü, İbrahim Paşa, İstanbul'la bir anlaşma sağlansa bile, II. Mahmut'un düşmanlığının bitmeyeceğini düşünüyordu.

İbrahim Paşa, Konya zaferinden sonra, hızla İstanbul'a ilerlemek istediğini Mehmet Ali Paşa'ya bildirdiyse de, bu talebi babası tarafından reddedildi.³²³ Mehmet

³¹⁹ Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "1833 Kütahya 'Antlaşması'nın Yeni Bir Değerlendirmesi," **Osmanlı Araştırmaları**, C. 17 (1997), s. 265.

³²⁰ Shaw ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve...**, s. 62-63.

³²¹ Ömer Kürkçüoğlu, **Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri**, Ankara, İmaj Yayınevi, 2006, s. 7. 1830 Devrimleri nedeniyle, Avrupa'daki sorunlarla uğraşan İngiltere, ilk etapta Suriye'deki gelişmelerle doğrudan ilgilenmedi. Bu yüzden de, İstanbul'un askeri yardım talebine olumlu bir cevap vermedi. İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston, Mehmet Ali Paşa'ya karşı İstanbul'un desteklenmesi gerektiği fikrini savunsa da, yardım konusunda İngiliz kabinesini ikna edemiyordu. İngiltere'nin bu politikası, ancak, Osmanlı-Rus ittifakı gerçekleşikten sonra değişecektir. Anderson, **op.cit.**, s. 97.

³²² Marsot, **Egypt in the...**, s. 225. Eğer, İbrahim Paşa, başkente ilerleyip Abdülmecit'i tahta çıkarabilseydi, Alemdar Mustafa Paşa'nın Osmanlı tarihinde oynadığına benzer bir role sahip olacaktı. Osmanlı saltanatının kaderini değiştiren ilk ve son taşra âyanı Alemdar Mustafa Paşa olmuştur.

³²³ Anderson, **op.cit.**, s. 99.

Ali Paşa da, tıpkı oğlu gibi, II. Mahmut'un tahttan indirilmesi gerektiğini düşünüyordu ama en azından söz konusu süreçte bunun yolunun İstanbul'a ilerlemekten değil, Padişah'ın meşruiyetinin zedelenmesine vesile olacak siyasi hamlelerde bulunmaktan geçtiğine inanıyordu. Bu açıdan, Mehmet Ali Paşa'nın ulemadan II. Mahmut'un saltanatının meşru olmadığına ilişkin fetva alınması yönündeki ısrarı, İbrahim Paşa'yla arasındaki fikir ayrılığına işaret etmekteydi.

İbrahim Paşa, Mehmet Ali Paşa'dan İstanbul'a ilerlemesine ilişkin herhangi bir emir gelmemiş olmasına rağmen, yine de ordusunu harekete geçirdi. 2 Şubat 1833'te Mısır ordusu, Osmanlı payitahtından sadece üç yüz elli kilometre uzaklıktaki Kütahya'ya kadar ulaşmıştı. İbrahim Paşa, babasına yazdığı mektupta bu davranışını şöyle gerekçelendiriyordu: "Sultan Mahmut yaşadığı sürece bize zarar vermek isteyecektir. Bu yüzden de, bizim görevimiz onu tahttan indirerek yerine Abdülmecit'i geçirmek olmalıdır."³²⁴

Mısır ordusunun, Kütahya'ya ulaşması üzerine, İngiliz desteğinden umudunu kesen II. Mahmut, İstanbul'daki Rus temsilcisinden askeri yardım konusunda talepte bulundu. Bunun üzerine, 20 Şubat 1833'te Rus donanması Boğaz'a geldi ve Rus askerleri de Hünkâr İskelesi'ne yerleştiler.³²⁵ Rus askerlerinin İstanbul'a gelmesi, İngiltere ve Fransa tarafından büyük bir tedirginlikle karşılandı. O tarihe kadar, söz konusu meselede doğrudan yer almayan bu iki Büyük Güç İmparatorluğun daha fazla Rus eksenine kaymasını önleyebilmek için, Mehmet Ali Paşa'ya II. Mahmut'la anlaşması yönünde baskı yapmaya başlayacaklardır. Böylelikle, Mısır ordusu Kütahya'da kamp kurmuşken, Kahire ile İstanbul arasında geçici bir uzlaşma sağlanacaktır.

³²⁴ Marsot, *Egypt in the...*, s. 226.

³²⁵ Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve...*, s. 63.

b. Geçici Uzlaşma: “Kütahya Antlaşması”

Rus kuvvetlerinin İstanbul’a ulaşmasının ardından, Şubat 1833’te Mehmet Ali Paşa barış koşullarını Padişah’a ilette. Mısır ordusunun başarılarından cesaret alarak, artık Suriye’nin yanı sıra Adana’nın da kendisine verilmesini istiyordu.³²⁶ Fakat, arkasına Rus desteğini aldığını düşünen Bâb-ı Âli, Paşa’nın bu isteğini kabul etmeye yanaşmadı.

Rus birliklerinin İstanbul’da bulunmasından rahatsızlık duyan Fransa ise, Mehmet Ali Paşa’yla irtibat kurarak, İstanbul’daki maslahatgüzarı aracılığıyla Bâb-ı Âli’ye, Adana hariç Suriye’nin Paşa’ya bırakılması durumunda, Mısır birliklerinin çekileceğine ilişkin garanti verdi.³²⁷ Buna karşılık, Bâb-ı Âli’ye Rus kuvvetlerini İmparatorluk topraklarından çıkarması şartını getiriyordu. Ertesi gün, Fransız temsilci, Mehmet Ali Paşa’ya, İbrahim Paşa’nın birliklerini geri çekmemesi durumunda, Mısır’ın İngiltere ve Fransa tarafından ablukaya alınacağını dile getiren bir mektup sundu.³²⁸ Taleplerinin karşılanmayacağını düşünen Mehmet Ali Paşa, 9 Mart’ta, Bâb-ı Âli’ye, Adana kendisine bırakılmadığı takdirde, Mısır güçlerinin İstanbul’a ilerleyeceğini ifade eden bir ültimatoma verdi. Bir ay öncesine kadar İbrahim Paşa’nın İstanbul’a doğru ilerleme fikrine muhalefet eden Mehmet Ali Paşa, şimdi, Bâb-ı Âli’yi başkenti kuşatmakla tehdit ediyordu.³²⁹

Bu süreçte, Bâb-ı Âli, Mısır ordusunun İstanbul’a doğru ilerlemesi durumunda, başkentin savunmasına ilişkin büyük bir endişe taşımaktaydı. Çünkü, Rusya, İstanbul’da bulunan kendi kuvvetlerinin başkentin savunması için yeterli

³²⁶ Anderson, **op.cit.**, s. 99.

³²⁷ **Ibid.**, s. 100-101.

³²⁸ **Idem.**

³²⁹ Başkenti kuşatma fikrine daha önce sıcak bakmayan Mehmet Ali Paşa’nın düşüncesini değiştirmesinin temel nedeni, işgal edilen yerlerde ve Anadolu’da II. Mahmut’un iktidarına karşı kapsamlı bir muhalif hareket yaratamamış olmasıydı.

olmadığını, asker takviyesinin de zaman alacağını dile getiriyordu.³³⁰ İngiltere ve Fransa ise, eğer İstanbul'un başarıyla savunulması olasılığı yoksa, Mehmet Ali Paşa'nın taleplerinin karşılanarak, bu sorunun çözüme kavuşturulmasından yanaydılar. Her iki güç de, İstanbul'a bu yönde daha fazla baskı yapmaya başladılar.

Bunun üzerine, Büyük Güçler'in askeri desteğini alamayan Bâb-ı Âli, 30 Mart'ta müzakere şartlarının görüşülmesi için oluşturulan bir heyeti, İbrahim Paşa'nın Kütahya'daki kampına gönderdi. Görüşmelerin sonucunda, II. Mahmut, Anadolu'nun bütün vezir, mirmiran, molla, naib, mütesellim, voyvoda, âyan ve diğer memurlarına hitaben yazılan 6 Mayıs 1833 tarihli genel bir fermanla, Mehmet Ali Paşa'ya Mısır, Hicaz ve Girit valiliklerinin; İbrahim Paşa'ya da Sayda, Şam, Trablusşam ve Halep eyaletleri ile Adana'nın "muhasallığının"³³¹ verildiğini ve yakın zamanda vuku bulmuş olaylara dahil olanların affedildiklerini ilan etti.³³² Böylece, Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul'la mücadelesinin ilk aşaması sona ermiş oluyordu.

Literatürde, genellikle, İstanbul ile Kahire arasındaki savaşın "Kütahya Antlaşması"yla sona erdiği dile getirilmektedir.³³³ Oysa, Şinasi Altundağ ve Muhammet Hanefi Kutluoğlu, konuyla ilgili olarak kaleme aldıkları çalışmalarında, II. Mahmut ile Mehmet Ali Paşa arasında resmen imzalanmış herhangi bir antlaşmanın olmadığını ileri sürmektedirler.³³⁴ Mehmet Ali Paşa'yla savaşı sona

³³⁰ **Idem.**

³³¹ Yani, İbrahim Paşa, Adana'da sadece vergi toplamakla yükümlü olacaktı.

³³² Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali...**, s. 133-134 ve Kutluoğlu, "1833 Kütahya 'Antlaşması'nın...", s. 283-284.

³³³ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun...**, s. 55; Shaw ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve...**, s. 63; Armaoğlu, **op.cit.**, s. 205; Aksan, **op.cit.**, s. 395 ve A. A. Paton, **A History of the Egyptian Revolution: From the Period of the Mamelukes to the Death of Mohammed Ali**, Vol. 2, London, Trübner&Co., 1870, s. 101.

³³⁴ Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali...**, s. 131-135 ve Kutluoğlu, "1833 Kütahya 'Antlaşması'nın...", **passim**. Özellikle Kutluoğlu'nun çalışması, Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanması nedeniyle, konu üzerine kaleme alınmış en yetkin eserlerden biridir. Ayrıca, Marsot da Mısır arşiv kaynaklarını

erdiren temel belge, yukarıda değinilen Padişah fermanıdır. Zaten, Padişah ile “asi” bir vali arasında herhangi bir antlaşmanın imzalanarak, karşılıklı taahhütlerde bulunulması Osmanlı yönetim geleneğinde var olan bir uygulama da değildir.³³⁵ Dahası, bu ferman bir muahedeyi ilan etmek gayesiyle değil, söz konusu eyaletlerin Mehmet Ali Paşa’ya ve İbrahim Paşa’ya bırakılmasının Padişah’ın bir lütfu olduğunu göstermek, Anadolu’da genel af ilan ederek mücadele esnasında Mehmet Ali Paşa’yla işbirliği yapmış olan halkı kuşkulandırmamak ve bozulan asayiş düzeltebilmek amacıyla hazırlanmıştır.³³⁶ Nasıl ki, daha öncesinde, Mehmet Ali Paşa’nın valiliği her yıl Padişah fermanıyla teyit ediliyorsa, Suriye’de yer alan ilgili eyaletlerin tevcihi de yine Padişah fermanıyla gerçekleştirilmiştir.

Kahire ile İstanbul arasındaki çatışma, Mehmet Ali Paşa’nın isteklerinin büyük bir bölümünün karşılanmasıyla sona ermişti. Fakat, yine de her iki tarafı tatmin etmeyen geçici bir uzlaşma sağlandığının altını çizmek gerekmektedir. Suriye’yi elde etmiş olmasına rağmen, Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’daki valiliği hâlâ Padişah’ın iradesine bağlıydı. Çünkü, Paşa, herhangi bir veraset imtiyazı elde edememişti. II. Mahmut ise, asi valisine gereğinden fazla taviz verildiğini düşünüyordu. Suriye’nin Mehmet Ali Paşa’nın egemenliğine girmesi, Padişah’ın otoritesine hâlel getirmişti. Dolayısıyla, II. Mahmut uygun bir konjonktür yakaladığı takdirde, bu durumu tersine çevirmeye çalışacaktı. Gerçekten de, 1839 yılında bu yönde bir adım attı.

kullandığı çalışmasında, Kütahya’da imzalanan resmi bir belge olmadığına dikkat çekmektedir. Marsot, **Egypt in the...**, s. 232. Diğer yandan Anderson da, her ne kadar bu minvalde bir iddiada bulunmasa da, “Kütahya Antlaşma”nın varlığından hiç söz etmemektedir. Anderson, **op.cit.**, s. 101.

³³⁵ Kutluoğlu, “1833 Kütahya ‘Antlaşması’nın...,” s. 285.

³³⁶ Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali...**, s. 134.

c. Hünkâr İskeley Antlaşması

İstanbul'un Mehmet Ali Paşa'yla geçici de olsa bir uzlaşmaya varmış olması, artık, Rusya'nın yardımına ihtiyacı kalmadığı anlamına geliyordu. Fakat, Rusya İstanbul'dan çekilmekte hiç acele etmiyor ve bu durum İngiltere ile Fransa tarafından şüphyle karşılanıyordu.³³⁷ İngiltere ve Fransa, çekilmenin bir an önce gerçekleştirilmesi konusunda hem Bâb-ı Âli'ye, hem de Rusya'ya baskı yapıyorlardı.

10 Temmuz 1833'te Rus birlikleri İstanbul'u terk etti. Fakat, bundan iki gün önce, II. Mahmut -Mehmet Ali Paşa'yla varılan uzlaşmayı kalıcı bir süreç olarak görmediği için- Paşa'nın Osmanlı'ya tekrar savaş ilan etmesi halinde yardım talebinde bulunabileceği Rusya'yla bir antlaşma imzaladı.

8 Temmuz 1833'te, sekiz yıllığına imzalanan Hünkâr İskeley Antlaşması, altı açık ve bir gizli maddeden oluşmaktaydı.³³⁸ Antlaşma'nın açık maddelerinden en önemlisi, tarafların herhangi bir saldırıya uğramaları halinde, birbirlerine askeri yardımda bulunacaklarını hükme bağlıyordu. Asıl önemli olan ve Fransa ile İngiltere'yi fazlaca endişelendiren ise, antlaşmanın gizli maddesiydi. Gizli maddeye göre, Osmanlı askeri gücünün zayıflığından dolayı, bu yardımı, Çanakkale Boğazı'nı Rusya hariç bütün devletlere kapatarak yerine getirecekti. Böylece, Rusya, Akdeniz'den gerçekleştirilecek bir saldırıya karşı, kendisini koruma altına almış olacaktı.

Aslında, gizli madde, Rusya'ya Boğazlar üzerinde herhangi bir hukuki hak tanıımıyordu. Boğazların savaş zamanında yabancı savaş gemilerine kapatılması, İstanbul'un yerleşik bir uygulamasıydı. Fakat, Avrupa devletleri, Rusya'nın Osmanlı

³³⁷ Armaoğlu, **op.cit.**, s. 206.

³³⁸ Antlaşma metni için bkz.: J. C. Hurewitz, **The Middle East and North Africa in World Politics: Documentary Recorded**, New Haven, Yale University Press, 1975, s. 252-253.

üzerindeki etkisinin giderek artmasından endişe duymaktaydılar. Antlaşma'nın imzalanmasının hemen akabinde, gizli maddeye ilişkin hükmün İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na ulaşmasının ardından,³³⁹ İngiltere ve Fransa, 26 Ağustos 1833'te Bâb-ı Âli'ye verdikleri notalarda, Osmanlı-Rus ittifakını geçersiz saydıklarını, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne bir askeri müdahalede bulunması durumunda kendilerinin de hareket serbestilerini koruyacaklarını bildirdiler.³⁴⁰ Bunun üzerine, Rusya, Boğazların kapalılığı ilkesine eskisi gibi riayet edileceği, Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın bundan başka bir anlama gelmediği konusunda teminat verdi.³⁴¹ İngiltere ve Fransa ise, Rusya'nın Osmanlı üzerindeki niyetinden şüphe duysalar da, Rusya'yla ilişkileri sertleştirecek bir girişimde bulunmadılar.³⁴²

2. Mücadelenin İkinci Aşaması

6 Mayıs 1833 tarihli Padişah fermanıyla, Kahire ile İstanbul arasında geçici bir uzlaşma sağlandığına, fakat söz konusu uzlaşmanın her iki taraf için de tatmin edici bir niteliğe sahip olmadığına değinilmişti. Dolayısıyla, iki taraf arasında kalıcı bir mutabakat gerçekleştirilemediği için, 1830'ların sonuna dek, zaman zaman yeni anlaşmazlıklar ortaya çıktı.

II. Mahmut ile Mehmet Ali Paşa arasındaki ilk anlaşmazlık, Paşa'nın her sene İstanbul'a göndermekle yükümlü olduğu verginin miktarını azaltmasından

³³⁹ Rus ittifakına muhalefet eden ve müzakerelere sokulmayan reisülküttabın antlaşma metnini İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi John Ponsonby'ye vermesiyle, Londra gizli maddeden haberdar oldu. Armaoğlu, *op.cit.*, s. 208.

³⁴⁰ *Idem.*

³⁴¹ *Ibid.*, s. 209.

³⁴² Hünkâr İskelesi Antlaşması, İngiltere'nin 19. yüzyılın son çeyreğine kadar devam edecek Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunmasından yana bir dış politika geliştirmesinde önemli bir kırılma noktası oldu.

kaynaklandı.³⁴³ Bâb-ı Âli, sürekli olarak, Mısır'ın gönderdiği vergi miktarının arttırılması gerektiğini dile getirse de, Paşa, bu konuda geri adım atmadığı için İstanbul daha fazlasını elde edemedi. Bir diğer anlaşmazlık ise, 1834'te Nablus'ta İbrahim Paşa'nın yönetimine karşı ortaya çıkan ayaklanmaya II. Mahmut'un destek vermesiyle doğdu.³⁴⁴ II. Mahmut, söz konusu ayaklanmadan yararlanarak, Suriye topraklarını yeniden ele geçirebileceğini düşünüyordu. Bu amaçla, Osmanlı ordusunun Suriye sınırına doğru harekete geçmesi emrini verdi. Buna karşılık, İbrahim Paşa da askerlerini Urfa'ya yakın bir bölgeye yerleştirdi. Fakat, İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve Rus temsilcileri, Mısır'la yeni bir savaş başlatılmaması yönünde Bâb-ı Âli'ye baskı yaptılar.³⁴⁵ Büyük Güçler'den destek alınamadığı için, söz konusu anlaşmazlık, sıcak bir çatışmaya dönüşmedi. Zaten, Nablus'taki ayaklanma da İbrahim Paşa tarafından bastırıldı.

1836 yılında ise, II. Mahmut, Mısır'a gönderdiği bir temsilcisi aracılığıyla, Akka dışında kalan Suriye topraklarının geri verilmesi şartıyla, Mısır ve Akka'nın idaresinin Mehmet Ali Paşa'ya bırakılabileceğini dile getirdi.³⁴⁶ Fakat, Mehmet Ali Paşa, bu teklifi reddetti. Bundan sonra, kaybedilen toprakların müzakere yoluyla kazanılamayacağını düşünen II. Mahmut'un kendisi Mısır'a karşı bir savaş başlatacaktır.

a. Osmanlı-Mısır Çatışması

Mehmet Ali Paşa, 1838 yılının başlarında, artık ilerleyen yaşı yüzünden Mısır'daki konumunu/iktidarını, mümkün olduğunca kısa bir süre içerisinde kendisi

³⁴³ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V..., s. 139.

³⁴⁴ **Ibid.**, s. 139-140.

³⁴⁵ Anderson, **op.cit.**, s. 108.

³⁴⁶ **Idem.**

ve ailesi için kalıcı bir hale getirmeyi amaç edinmişti.³⁴⁷ Bu amaç çerçevesinde, Mısır'ın bağımsızlığının ilan edilmesi durumunda, ülkelerinin nasıl bir tepki vereceğine ilişkin bilgi alabilmek gayesiyle Mısır'daki yabancı devletlerin konsoloslarıyla görüşmelerde bulundu.³⁴⁸ Gerçekten de, Paşa, artık, Osmanlı hakimiyetinden kurtulmaya ve bağımsızlık talep etmeye karar vermişti. Çünkü, İstanbul'la giriştiği askeri mücadele sonucunda, Mısır'a Osmanlı sınırları içinde imtiyazlı bir statü kazandırılmamıştı. Dolayısıyla, eğer Mısır'a Osmanlı sınırları içerisinde imtiyazlı bir statü kazandırılmıyorsa, bağımsızlık ilan edilmesi tek seçenek haline geliyordu. Fakat, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden yana olan Büyük Güçler ve bilhassa İngiltere, bu isteğe destek vermedikleri için Paşa, bu konuda somut bir adım atmadı.

Diğer yandan, 1838 yılının sonlarında, II. Mahmut, Mehmet Ali Paşa'ya 1833'te verdiği tavizleri Bâb-ı Âli lehine geri çevirmek için harekete geçmeye niyetliydi. Tıpkı Mehmet Ali Paşa gibi, II. Mahmut da bu konuda Büyük Güçler'in desteğini almaya çalıştı. Fakat, tavrı diğer devlet adamlarından daha belirleyici olan İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston, sadece Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlık ilan etmesi durumunda İstanbul'a askeri yardımda bulunabileceklerini dile getirdi.³⁴⁹ Yukarıda da değinildiği gibi, Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın bağımsızlığı konusunu gündeme getirdiyse de, bu yönde somut bir adım atmamıştı. Dolayısıyla da, İstanbul'un Büyük Güçler'den askeri bir yardım alması mümkün görünmüyordu. Fakat, Avrupa'nın desteği olsun ya da olmasın, Mısır'daki valisini yerinden etmeye karar veren II. Mahmut, Nisan 1839'da, Osmanlı ordusunun ve donanmasının Suriye'ye ilerlemesi yönünde emir verdi.

³⁴⁷ *Ibid.*, s. 112.

³⁴⁸ Quataert, *op.cit.*, s. 100 ve Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı...*, s. 71.

³⁴⁹ Anderson, *op.cit.*, s. 113.

İki ordu, 24 Haziran 1839'da Suriye'nin kuzeyindeki Nizip'te karşı karşıya geldiler. Bu savaş da, diğerlerine benzer şekilde, Osmanlı açısından hezimetle sonuçlandı.* Nizip yenilgisinin ardından, Kaptan-ı Derya Ahmet Fevzi Paşa, Osmanlı donanmasını İskenderiye'ye götürerek Mehmet Ali Paşa'ya teslim etti.³⁵⁰ Ahmet Fevzi Paşa'nın bu hareketi, savaşın kaybedilmesinin yanı sıra İstanbul'a indirilen bir diğer darbe oldu. Osmanlı'nın Mısır kuvvetlerine yenilmesi, Büyük Güçler'i, özellikle de İngiltere'yi harekete geçirdi. Bundan sonra, Mısır sorunu, ancak Büyük Güçler'in müdahalesi sonucunda çözüme kavuşturulacaktır.

b. Mısır'ın Yeni Statüsü: Salyaneli Eyaletten Eyalet-i Mümtaze'ye

İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston, Rusya, Avusturya ve Prusya ile anlaşarak, Mısır sorununa bir çözüm bulabilmek için Londra'da bir konferans düzenlenmesine ön ayak oldu.³⁵¹ 15 Temmuz 1840'ta başlayan Londra Konferansı sonucunda, Mısır sorununun çözümüne ilişkin şöyle bir formül ortaya çıktı:³⁵² Mısır, idaresi babadan oğula geçmek üzere, Mehmet Ali Paşa'ya bırakılacak ve Akka'nın yer aldığı Sayda valiliği, hayatta olduğu sürece, Paşa'nın idaresine verilecekti. Mehmet Ali Paşa, söz konusu teklifleri kabul ettiği takdirde, Osmanlı'nın yabancı devletlerle imzaladığı bütün antlaşmalar Mısır'da da geçerli olacak ve vergiler de Padişah adına toplanacaktı. Eğer, on gün içerisinde söz konusu şartları kabul etmezse

* II. Mahmut, yenilgi haberi İstanbul'a ulaşmadan kısa bir süre önce vefat etti. Yerine, oğlu Abdülmecit tahta çıktı.

³⁵⁰ Aksan, Ahmet Fevzi Paşa'nın, Osmanlı sadrazamı Hüsrev Paşa'nın donanmayı Ruslara teslim edeceğinden korktuğu için Mehmet Ali Paşa'ya teslim ettiğini dile getirmektedir. Aksan, **op.cit.**, s. 417.

³⁵¹ Bu sırada, Mehmet Ali Paşa'dan yana tavır alan Fransa ise, konferansa katılmadı. Armaoğlu, **op.cit.**, s. 213-214.

³⁵² **Idem.**

Sayda'yı kaybedecek, Mısır'la yetinmek zorunda kalacaktı. Paşa, ikinci on gün içerisinde Mısır'ın babadan oğula geçmek suretiyle kendisine bırakılması önerisini de kabul etmezse, İstanbul bu teklifi geri alma hakkına sahip olacaktı.

Ayrıca, konferansa katılan devletler, söz konusu teklifleri Mehmet Ali Paşa'ya kabul ettirmek için işbirliği içerisinde hareket edeceklerini; bu çözüm önerisinin kabul edilmemesi durumunda ise, İstanbul'a askeri yardımda bulunacaklarını taahhüt ediyorlardı.

Suriye'den vazgeçmek istemeyen Mehmet Ali Paşa, Büyük Güçler'in çözüm önerisini kabul etmedi. Bunun üzerine, İstanbul, Mehmet Ali Paşa'nın bütün haklarını kaybettiğini açıkladı. Akabinde, Ekim ayında İngiltere ve Avusturya donanmaları Suriye kıyılarını abluka altına aldılar. İngilizler, Suriye'ye asker de çıkardılar. Dört aylık bir mücadelenin sonunda, Şubat ayında, İngiliz ve Osmanlı kuvvetleri, İbrahim Paşa'nın kuvvetlerini yenilgiye uğrattılar. Mehmet Ali Paşa, yenilginin ardından, Osmanlı donanmasını geri vermeye ve Suriye'den çekilip Mısır'la yetinmeye razı oldu. Böylece, kendisine daha önce vaat edilen Sayda'yı kaybediyordu.

Bunun üzerine, Abdülmecit, 13 Şubat 1841'de Mehmet Ali Paşa'nın Mısır ve Sudan'daki haklarını garanti altına alan iki ayrı ferman ilan etti.³⁵³ Mısır, Mehmet Ali Paşa'ya ve Paşa öldükten sonra da ailesinin idaresine bırakılıyordu.³⁵⁴ Benzer şekilde, Sudan da Paşa'nın idaresine bırakılıyordu. Ama, Mehmet Ali Paşa öldükten sonra, Kavalalı hanedanından hiç kimsenin Sudan üzerinde herhangi bir hak iddia edemeyeceğinin altı çiziliyordu. Söz konusu iki fermanın ilanının ardından, 18 Şubat

³⁵³ Söz konusu iki fermana şu eserden ulaşılabilir: Hurewitz, **op.cit.**, s. 275-276.

³⁵⁴ Padişah, ailenin hangi üyesinin Mısır valisi olacağına karar verme yetkisine sahipti. Padişah'ın Mısır valisini seçme iradesi, aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, yeni bir fermanla sınırlandırılacaktır.

1841’de İbrahim Paşa bölgeyi boşaltarak, Mısır’a döndü. Böylece, Suriye’deki Mısır idaresi sona erdi. Mehmet Ali Paşa’nın ve haleflerinin Mısır’daki yönetiminin sınırlarını çizen yeni bir fermanla, Mısır sorunu uzun bir süreliğine çözüme kavuşturulmuş oldu.

Büyük Güçler’in önerileri doğrultusunda, Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’daki haklarını ayrıntılı bir şekilde düzenleyen temel belge, 1 Haziran 1841 tarihli veraset imtiyazı fermanıydı.³⁵⁵ Abdülmecit, bu fermanla, Mısır valiliğinin, hanedanın en yaşlı erkek üyesine geçmek suretiyle, Mehmet Ali Paşa ve ailesine bırakıldığını ilan ediyordu. Yukarıda da değinildiği gibi, söz konusu yeni düzenlemeyle, 13 Şubat 1841 tarihli fermanın farklı olarak, Padişah’ın Kavalalı hanedanı içerisinde vali seçme yetkisi ortadan kaldırıldı. Padişah, sadece sırası gelen hanedan mensubunu Mısır valiliğine atama yetkisine sahip olacaktı. Ancak, Kavalalı hanedanına mensup bir erkek üyenin yokluğu durumunda, istediği kişiyi Mısır’a vali olarak görevlendirebilecekti. Bunun yanı sıra, söz konusu ferman, Mısır valisinin Osmanlı sadrazamıyla eşit bir statüye kavuşacağını ve söz konusu statünün resmi yazışmalarda kullanılacağını taahhüt ediyordu.³⁵⁶ Nitekim, 1 Eylül 1842 tarihli yeni bir ferman ile, Mehmet Ali Paşa’ya verilen veraset imtiyazının saklı olduğu ve sadrazamlık mevkiini karşılamak için kullanılan “sadaret-i uzma” rütbesinin tevcih edildiği belirtildi.³⁵⁷

Dolayısıyla, her iki fermanla, Mısır’ın hukuki ve idari statüsü büyük oranda değişiyordu. Artık, Mısır, Osmanlı idari taksimatında salyaneli eyalet olmaktan çıkarak, eyalet-i mümtaze statüsüne kavuşuyordu. İstanbul’un merkezileşme

³⁵⁵ Fermanın tam metni için bkz.: Hurewitz, **op.cit.**, s. 276-278.

³⁵⁶ Osmanlı idaresinde, imtiyazlı bir eyalet olan Kırım Hanlığı’nın yöneticileri de Osmanlı sadrazamıyla eşit bir statüde temsil edilirdi. İkinci, **op.cit.**, s. 36.

³⁵⁷ Mehmet Ali Paşa’dan sonraki bütün Mısır valileri, resmi yazışmalarda aynı unvanla anılacaklardır. BOA. İ. MTZ (05), Dosya No: 10, Gömlek No: 265, 25 Recep 1258 (1 Eylül 1842), varak 1.

çabasına hız verdiği bir dönemde, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'a böyle bir statüyü kazandırabilmesi, büyük oranda hem Mısır'ın İmparatorluk başkentine uzaklığı, hem de Paşa'nın Mısır'da başlattığı reform hareketi sayesinde mümkün olmuştu.

Diğer yandan, 1 Haziran 1841 tarihli veraset fermanı, Kavalalı hanedanına veraset imtiyazını tanımış olmakla birlikte, Padişah'ın Mısır'daki otoritesini de garanti altına alıyor, hanedan mensuplarının valiliğinin devam edebilmesini kimi şartlara bağlıyor ve Mısır valilerine bazı yükümlülükler getiriyordu.

Birincisi, fermanda, 1839 yılında ilan edilmiş olan Tanzimat Fermanı'nın ve Bâb-ı Âli'nin yabancı devletlerle imzaladığı bütün antlaşmaların Mısır'da da geçerli olacağı ifade ediliyordu. Mısır valileri, hem Tanzimat Fermanı'nın hem de yabancı devletlerle imzalanan antlaşmaların hükümlerini Mısır'da uygulamakla yükümlüydüler. Aslında, Tanzimat Fermanı, İstanbul odaklı bir merkezileşme çabası öngörüyordu ve buna en büyük muhalefeti de Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki icraatları oluşturmuştu. Dolayısıyla, Tanzimat ilkelerinin, Mısır'da, Osmanlı saltanatına muhalefet eden alternatif bir modernleşme modelini ortadan kaldırmaya yönelik bir amaca hizmet edeceği düşüncesinden hareketle uygulamaya konulmak istendiği söylenebilir. Diğer yandan, Bâb-ı Âli'nin yabancı devletlerle imzaladığı antlaşmaların Mısır'da da uygulanacak olması, İngiltere'nin Osmanlı coğrafyasındaki ticari tekelleri ortadan kaldırmak amacıyla İstanbul'la imzaladığı Balta Limanı Sözleşmesi'nin de Mısır'da geçerli olacağı anlamına geliyordu. Böylelikle, İngiltere'nin ticaret serbestisini savunan ekonomi politikasına direnen Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da oluşturduğu ekonomik sistem büyük bir darbe alacaktır.

İkincisi, ferman, vergilerin Padişah adına toplanacağını ve toplanan verginin dörtte birinin İstanbul'a gönderilmesi gerektiğini belirtiyordu. Vergilerin Padişah adına toplanacak olması, veraset imtiyazına rağmen, Mısır'ın bir Osmanlı toprağı olduğunun vurgulanması anlamına geliyordu. Ayrıca, geleneksel olarak vergi muafiyetine sahip Haremeyn'in giderlerinin, eskiden olduğu gibi, Mısır bütçesinden karşılanmaya devam edileceğı dile getiriliyordu.

Üçüncüsü, 1820'lerden itibaren asker sayısı yüz bini geçen Mısır ordusunun askeri kapasitesi on sekiz bin askerle sınırlandırılıyordu.³⁵⁸ Bu sınırlandırmanın tek bir istisnası bulunmaktaydı. Mısır valileri, sadece savaş zamanında ve Bâb-ı Âli'nin talebi doğrultusunda asker sayısında bir artışa gidebilirlerdi. Ayrıca, yine fermana göre, Mısır yöneticileri, İstanbul'un izni olmaksızın donanma inşa etme hakkına sahip olamayacaklardı. Aslında, Mısır ordusunun sayısının sınırlandırılması ve donanma inşa edilmesinin yasaklanması, Mehmet Ali Paşa'nın ya da haleflerinin İstanbul'a karşı yeniden bir savaşa girmelerini engellemek için düşünülmüştü. Gerçekten de, daha önce ayrıntılı olarak ele alındığı gibi, Mehmet Ali Paşa'nın ordu merkezli reform hareketi, 1830'lardan itibaren İstanbul'u askeri açıdan birçok kez zor durumda bırakmıştı. İstanbul, buna benzer bir sürecin tekrar yaşanmasını engellemek için, Mısır ordusunun askeri kapasitesinin azaltılmasının ve donanma yapımının yasaklanmasının uygun olduğuna karar vermişti. İstanbul'un söz konusu önlemleri, sadece Mısır ordusuna büyük bir darbe indirmekle kalmayacak, Mısır'da askeri modernleşmeden ilham alarak diğer alanlarda girişilen yeniliklerin de aksamasına yol açacaktı.

³⁵⁸ İleride bahsedileceğı üzere, Hıdiv İsmail döneminde, Mısır ordusunda istihdam edilecek asker sayısının ne kadar olacağı İstanbul ile Kahire arasındaki en önemli anlaşmazlık noktalarından birisi olacaktır.

Padişah, yukarıda ele alınan şartlardan birinin ihlali halinde, Mehmet Ali Paşa ve ailesine tanıdığı veraset imtiyazını lağvetmek hakkına sahipti. Sonuç olarak, 1 Haziran 1841 tarihli veraset fermanı, Mısır'ın İmparatorluk içerisindeki hukuki ve idari statüsünde önemli bir değişim yaratmış olmakla birlikte, Mısır'ın bir Osmanlı toprağı ve Mısır valilerinin de Padişah'ın vasalı olduğunun altını çiziyordu. Böylece, Kahire ile İstanbul arasında bir denge sağlanmıştı. Mehmet Ali Paşa, Mısır'daki iktidarını kendisi ve halefleri için garanti altına alırken, İstanbul da bu eyaletteki otoritesini sınırlı bir şekilde de olsa devam ettiriyordu.

Söz konusu ferman, Avusturya, Prusya, Rusya, İngiltere ve daha sonra da Fransa tarafından onaylandı.³⁵⁹ Dolayısıyla, ferman, Padişah ile valisi arasındaki ilişkileri düzenleyen bir belge olmaktan çıkarak, Padişah'ın kendi iradesiyle hükümlerini değiştiremeyeceğı uluslararası bir belge niteliğı kazandı. Bu yönüyle İkinci Bölüm'de ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, veraset imtiyazının içeriğinin değiştirildiğı ve Mısır valilerine hıdiv unvanının verildiğı diğer fermanlardan büyük bir farklılık arz etmektedir.

³⁵⁹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, C. VI: Islahat Fermanı Devri, 1856-1861**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 85. Büyük Güçler, Mısır sorununun çözülmesinin ardından, Hünkâr İskelesi Antlaşması'yla ortaya çıkan Boğazlar meselesini çözebilmek ve Rusya'nın İstanbul üzerindeki siyasi etkisini sınırlandırabilmek amacıyla Londra'da bir araya geldiler. Avusturya, Prusya, Rusya ve İngiltere'nin yanı sıra, Mısır krizinin çözümü sırasında Büyük Güçler'le ortak hareket etmeyen Fransa'nın da katılımıyla, 13 Temmuz 1841'de Osmanlı Devleti'yle Boğazlar Sözleşmesi imzalandı. Sözleşme'nin tam metni için bkz.: Hurewitz, **op.cit.**, s. 279. Sözleşme'ye göre, Osmanlı Devleti, barış zamanında Boğazların bütün devletlerin savaş gemilerine kapalı olacağını, buna karşılık Büyük Güçler de söz konusu ilkeye saygı göstereceklerini teyit ediyorlardı. Aslında, Boğazları savaş gemilerine kapatmak, Osmanlı'nın sürekli olarak uyguladığı bir kuraldı. Fakat, Boğazlar Sözleşmesi'yle söz konusu kural, tek taraflı bir irade beyanı olmaktan çıkarak Avrupa devletlerinin ortak taahhütleriyle uluslararası bir nitelik kazanmış oldu. Artık Osmanlı Devleti, imzacı devletlerin onayı olmaksızın Boğazlar rejiminde herhangi bir değişikliğe gidemeyecekti. Bir anlamda, Sözleşme'yle Padişah'ın iradesi sınırlandırıldı. Sonuç olarak, Büyük Güçler'in müdahalesi sonucunda, 1 Haziran 1841 tarihli veraset fermanıyla İstanbul ile Kahire arasında uzlaşmazlık ortadan kaldırılırken, 1841 Boğazlar Sözleşmesi'yle de Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul'la mücadelesi neticesinde uluslararası bir nitelik kazanan Boğazlar sorunu çözüme kavuşturuldu.

E. Mehmet Ali Paşa'nın Son Yıllarında Mısır

Mehmet Ali Paşa, 1841'de veraset imtiyazını elde ettikten sonra, 1848'e dek Mısır'ı yönetmeye devam etti.³⁶⁰ Söz konusu dönemde, Kahire ile İstanbul arasındaki ilişkiler olumlu seyretti. Hatta, 1846'da Mehmet Ali Paşa, ilişkilerin seyrindeki iyileşmeye paralel bir biçimde, Padişah'a tâbi olduğunu göstermek amacıyla İstanbul'a bir seyahat gerçekleştirdi.³⁶¹ Dolayısıyla, 1 Haziran 1841 tarihli fermanla Kahire ile İstanbul arasındaki husumet sona erdirilmişti. Gerçekten de, ilerleyen yıllarda, özellikle de Hıdiv İsmail Paşa döneminde, ilişkiler daha çok savaşa varmayan siyasi krizler ve tarafların Mısır üzerindeki egemenlik alanlarını genişletmeye dönük mücadeleleri etrafında şekillenecektir.

Diğer yandan, 1841'den itibaren Mısır'da çeşitli alanlarda önemli değişiklikler yaşandığının altını çizmek gerekmektedir. En önemli değişiklik, ekonomi alanında ortaya çıktı. Özellikle, Balta Limanı Sözleşmesi'nin Mısır'da uygulamaya girmesinin ardından, gümrük duvarlarının düşürülmesiyle ve ticarete serbestlik ilkesinin Mısır'a da yerleştirilmesiyle, Mehmet Ali Paşa'nın tekel ekonomisi büyük bir darbe aldı.³⁶² Paşa'nın Mısır'ın tarımsal üretimini Kahire'den kontrol etmeye yönelik politikası çöktü. Çünkü, artık, Mısırlı fellahlar ürünlerini bizzat merkezi otoritenin belirlediği sabit bir fiyattan Paşa'ya satmak zorunda değillerdi. Aksine, Balta Limanı

³⁶⁰ Mehmet Ali Paşa, 1849'da vefat edecektir. Fakat, ilerleyen hastalığı nedeniyle Paşa, 1848'de valilik makamından Kavalalı hanedanının en yaşlı üyesi İbrahim Paşa lehine çekildi. Ancak, İbrahim Paşa, vali olduktan yaklaşık altı ay sonra vefat ettiği için, Paşa'nın Mısır'daki yönetimi bir hayli kısa sürdü. Bu yüzden, ilerleyen kısımlarda, Mısır'daki yönetimine değinilmeyecek, halefi I. Abbas Paşa dönemi ve sonrası ele alınacaktır.

³⁶¹ Toledano, "Muhammad Ali Pasha," s. 428. Karal ise, söz konusu ziyaretin 1846'da gerçekleştiğini belirtmektedir: Karal, **Osmanlı Tarihi, C. VI...**, s. 87.

³⁶² Barbara K. Larson, "The Rural Marketing System of Egypt over the Last Three Hundred Years," **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 27, No. 3 (July 1985), s. 510. 1838 Balta Limanı Sözleşmesi'nin 1840'lardaki Mısır ekonomisini nasıl etkilediğini ele alan ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Ahmed Abdel-Rahim Mustafa, "The Breakdown of the Monopoly System in Egypt After 1840," P. M. Holt (Ed.), **Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic**, London, Oxford University Press, 1968, s. 291-307.

Sözleşmesi uyarınca, yabancı girişimciler Mısır piyasasında faaliyette bulunabileceklerdi. Böylelikle, söz konusu Sözleşme öncesinde ürünlerin uluslararası pazarlara ihracatını tekelinde bulunduran merkezi otorite, 1841'den itibaren uygulanmaya başlanan ticarete serbestlik ilkesi gereğince, yeni araçların Mısır piyasasına girmesiyle önemli bir gelir kaynağından mahrum kaldı. Dolayısıyla, 1840'ların başından itibaren Mısır'ın tarımsal üretimini ve ticaretini tekelinde bulundurarak muazzam bir gelir elde eden ve söz konusu geliri farklı alanlardaki reform hamleleri için kullanabilen Paşa'nın kurmuş olduğu ekonomik yapı işlemez duruma geldi.

Tekel ekonomisinin ortadan kalkması Mısır'ın ekonomik yapısını derinden etkiledi. Mısır ekonomisi, Avrupa ve özellikle de İngiltere'nin ihtiyaçlarına göre şekillenmeye başladı.³⁶³ Dolayısıyla, kendine yeterli bir ekonomiden, uluslararası kapitalizmin ihtiyaçları doğrultusunda üretim yapan bir ekonomiye doğru evrilen Mısır, İngiliz tekstil sanayiinin ihtiyacı doğrultusunda, uluslararası ekonomik düzene bir tarım ekonomisi olarak entegre oldu ve pamuk üretimine dayalı bir hammadde ihracatçısı haline geldi.³⁶⁴ Söz konusu yeni ekonomik yapı, mali açıdan Mısır'ı iflasın eşiğine sürükleyecek bir süreci başlatacağı gibi, ülkeyi, İngiltere'nin kazançlı çıkacağı İngiliz-Fransız rekabetinin alanı haline de getirecektir.

Diğer yandan, 1841'deki fermanla, Mısır ordusunda istihdam edilen asker sayısının düşürülmesi, 1820'lerden itibaren temelde ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla inşa edilmiş fabrikaların varlığını da anlamsız hale getirdi.³⁶⁵ Bu yüzden de,

³⁶³ Cleveland, *op.cit.*, s. 107.

³⁶⁴ Robert F. Hunter, "Egypt under the Successors of Muhammad 'Ali," M. W. Daly (Ed.), **The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 181 ve Issawi, "Egypt Since 1800...", s. 4.

³⁶⁵ Marsot, **Egypt in the...**, s. 249-250 ve Issawi, "De-Industrialization and...", s. 471.

1840’larda Mısır’daki fabrikaların sayısında gözle görülür bir azalma yaşandı. Dolayısıyla, yeni düzenleme neticesinde Mısır’daki sanayileşme hamlesi de büyük bir darbe aldı.

Ekonomik alandaki dönüşüm, Giriş bölümünde “Osmanlı-Mısır eliti” kavramıyla tanımlanan yönetici zümrenin sınıfsal yapısının da değişmesine yol açtı. Ekonomik yapının her alanında hakimiyet kurarak zenginleşen Kavalalı hanedanı mensupları ve Osmanlı-Mısır eliti, ekonomik değişim sonucunda gelir kaynaklarını kaybetmeye başladılar. Bundan sonra, yönetici elit için yeni bir gelir kaynağı yaratılması zorunluluk haline geldi.³⁶⁶ Bu yüzden de, yönetici elitin ekonomik ve siyasal alandaki egemenliğini yeniden kurmak isteyen Mehmet Ali Paşa, 1820’lerde başlatmış olduğu belirli arazileri hanedan mensuplarına ve Osmanlı-Mısır elitine dağıtma politikasını 1840’larda daha da hızlandırdı. Yani, 19. yüzyılın ikinci yarısında da devam edecek şekilde, Kavalalı hanedanı mensuplarına ve Osmanlı-Mısır elitine yeni araziler tahsis edildi. Böylelikle, yönetici elit, toprak üzerinde kontrol kurmak isteyen yeni pamuk tacirlerine ve büyük toprak sahiplerine dönüştü.³⁶⁷ Bu gelişmeler sonucunda, 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde büyük toprak sahipleri, Mısır siyasetinin en temel aktörlerinden biri haline gelecektir.

Bu önemli değişikliklere rağmen, Mehmet Ali Paşa döneminde kurumsallaşan sivil ve askeri bürokrasi, 1840’larda ve 19. yüzyılın ikinci yarısında Mısır’daki merkezi otoritenin temel unsurları olmaya devam ettiler. Aslında, Mehmet Ali Paşa’nın ilerleyen dönemlerde Mısır siyasetine ve yönetimine miras bıraktığı en temel yapı, söz konusu iki alandaki kurumsallaşma olmuştu. 19. yüzyılın ikinci

³⁶⁶ Kenneth M. Cuno, “Egypt to 1919,” Francis Robinson (Ed.), **The New Cambridge History of Islam, Vol. 5: The Islamic World in the Age of Western Dominance**, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, s. 86.

³⁶⁷ Çağlar Keyder, **Memâlik-i Osmaniye’den Avrupa Birliği’ne**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 143-144. Ayrıca, ayrıntılı bilgi için bkz.: Baer, **A History of Landownership...**, s. 39-45.

yarısındaki merkezi otorite, söz konusu kurumsallaşmanın mirası üzerine şekillenecektir. Kavalalı hanedanına ve Osmanlı-Mısır elitine mensup isimlerin önemli görevlerde bulundukları sivil ve askeri bürokrasi, yönetim araçlarının gelişmesine paralel bir biçimde genişleyecek, hanedanlıktan gitgide bağımsızlaşarak kendine has özelliklere sahip bir “yerli” bürokratik elit haline gelecektir.

Sonuç olarak, Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’daki reform hareketi, yukarıda özetlenen yeni konjonktür nedeniyle kimi alanlarda darbe aldıysa da, güçlü bir sivil ve askeri bürokrasinin oluşmasına zemin hazırlayarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında Mısır’ın Bâb-ı Âli’yle ilişkilerinde zamanla hareket serbestisi kazanmasına giden sürecin yapı taşlarını da döşedi. Bunun yanı sıra, Hıdiv İsmail Paşa’nın Mısır’daki reformlara yeniden hız kazandıran faaliyetleri, Mehmet Ali Paşa döneminden miras kalan yapının ışığında şekillendi.

III. HİDİVLİK YÖNETİMİ: ÖZERKLEŞEN MİSİR

Mehmet Ali Paşa'nın ölümünün ardından, 1863'te İsmail Paşa vali oluncaya dek bir "geçiş dönemi" yaşanmış, bu süreç zarfında Mısır'ın statüsünde herhangi bir değişiklik gerçekleştirilmemiştir. Fakat, I. Abbas ve Sait Paşaların Mısır valiliğini yürüttükleri bu dönem, Mısır'daki alt yapı çalışmalarına hız verilerek, ülkenin İngiltere merkezli dünya kapitalizmiyle gitgide eklemlenmeye başladığı ve bu durumun da İstanbul-Kahire ilişkilerini doğrudan etkilediği bir dönem olmuştur. Mısır'ın bir hammadde üreticisi olarak peyderpey Avrupa kapitalizmine eklemlenmesi, valilerin hareket serbestilerinin artmasına yol açtığı gibi, 1860'lardaki özerkleşme sürecinin de ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Fakat, bu sürecin İngiliz işgaline zemin hazırladığının da altını çizmek gerekmektedir.

1867'de, Osmanlı Padişahı Abdülaziz tarafından Mısır valisi İsmail Paşa'ya ve dolayısıyla Kavalalı hanedanına verilen hıdiv unvanıyla Mısır'ın giderek özerkleşmesi, Mehmet Ali Paşa'nın veraset imtiyazı elde etmesinin bir adım ötesine geçilmiş olduğuna ve hem Mısır'ın Osmanlı eyalet sistemi içerisindeki konumu açısından, hem de İstanbul-Kahire ilişkileri bakımından önemli bir kırılma yaşandığına işaret etmektedir. En az hıdiv unvanının kazanılması kadar önemli bir başka gelişme, 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgal ederek Osmanlı-Mısır-İngiltere ekseninde yeni bir yönetim biçimi oluşturmasıdır. Her iki gelişme de Mısır'ın Osmanlı eyalet sistemi içerisindeki konumunu derinden etkilemiştir. Dolayısıyla, "Hıdivlik Yönetimi: Özerkleşen Mısır" başlıklı bu bölümdeki tarihsel gelişmeler, söz konusu iki kırılma noktası temel alınarak incelenecektir. Daha önce de değinildiği üzere, tez, Mısır'daki gelişmeleri Osmanlı bağlamında değerlendirmeyi amaçladığı

için, bu bölüm de Mısır'ın Osmanlı eyalet sistemi içerisindeki yerinin ve İstanbul-Kahire ilişkilerinin yukarıda anılan iki temel gelişmeden nasıl etkilendiğini ve bu süreçte Mısır'daki merkezi yönetimin nasıl değiştiğini, şekillendiğini ortaya koymayı hedeflemektedir.

A. İngiliz İşgaline Kadarki Dönemde Mısır'ın Osmanlı Eyalet Sistemi

İçerisindeki Yeri

19. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyılın başında başlatmış olduğu merkezileşme ve modernleşme çabasına hız kazandırmaya ve bu bağlamda İmparatorluk topraklarını birarada tutabilmek için yeni stratejiler geliştirmeye çalıştığı bir dönem olmuştur. Özellikle, 1860'lardan itibaren hem Rumeli'deki, hem de Arap coğrafyasındaki gelişmeler İmparatorluğu eyalet sistemini revize etmeye itmiştir. Bu tez açısından önemli olan ise, merkezileştirilmeye çalışılan idari sistemin Mısır'a nüfuz edememesinin ve dolayısıyla Mısır'ın İmparatorluğun sınırlarında bir eyalet olarak konumlanmasının koşullarını ortaya koyabilmek olduğu için, önce eyaletlerin sıkı bir denetim altına alınmasına vesile olan düzenlemelere, ardından da Mısır'daki gelişmelere değinilecektir.

Mehmet Ali Paşa döneminde eyalet-i mümtaze statüsünün kazanılmasıyla ayrıcalıklı bir eyalet konumu elde eden Mısır, herhangi yeni bir yasal düzenlemeye gerek duyulmaksızın söz konusu statüsünü geçiş döneminde de devam ettirdi. Fakat, I. Abbas ve Sait Paşaların Mısır valiliklerini yürüttükleri geçiş döneminde Mısır'ın İngiltere merkezli Avrupa kapitalizmiyle bütünleşme sürecinin giderek hızlanması, 1867'de "Hıdiviyet-i Mısır"ın kuruluşuna yol açacak hareket serbestisinin elde

edilmesine zemin hazırladı. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır'daki egemenliğini dengeleme potansiyeline sahip yeni güç odaklarının baskılarının arttığı bu evrede, 1860'larda kazanılan özerkliğin köşe taşları döşendi.

1867 ve 1873'te Osmanlı eyalet sistemi içerisinde önce içişlerinde özerklik, ardından da yabancı devletlerle borç antlaşması imzalayabilme gibi dışişlerinde önemli bir hareket serbestisi kazanan Mısır, İngiliz işgaline kadar bu yeni statüsünü devam ettirecektir. İmparatorluğun Rumeli'de ve Anadolu'daki adem-i merkeziyetçi yapıyı kısmen kırdığı ve egemenliğini yeniden tesis ettiği bu dönem, Mısır'ın İstanbul'la bağlarının giderek gevşediği bir dönem olmuştur. Mısır'ı diğer eyaletlerden ayıksı kılan bu durumun en temel nedenlerinden biri, İngiltere ve Fransa'nın eyaletteki ekonomik ve siyasal nüfuzunun giderek artmasıdır.

Bu uluslararası konjonktürün yanı sıra, Osmanlı-Mısır elitinin Mısır siyasal hayatındaki konumunun Mısırlıların lehine yeni bir gelişim göstermesinin ve İsmail Paşa döneminde taşradaki yerel elitlerin güç kazanmaya başlayarak Osmanlı-Mısır elitinin ekonomik gücünü zayıflatan bir durumun ortaya çıkmasının özerkleşme sürecine katkıda bulunduğu söylenebilir. İsmail Paşa döneminin reformlarıyla el ele giden bu süreç, Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı modernleşme hareketinin devamı olarak okunabilir. Fakat, temel farklılığın yönetici zümrenin niteliğinde ortaya çıkan değişimin İstanbul-Kahire ilişkilerine ve bu bağlamda da Mısır'ın Osmanlı eyalet sistemi içerisindeki yerine olan etkisi üzerinden gerçekleştiği iddia edilecektir.

1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Devam Eden Reformlar ve Yeni İdari Yapılanma

19. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi, ikinci yarısında da İstanbul'un temel sorunu, Avrupa'da ortaya çıkarak Rumeli'ye ulaşan milliyetçi ideoloji ve ayrılıkçı hareketler karşısında İmparatorluk topraklarının nasıl birarada tutulabileceğiydi. İmparatorluğun bekâsına ilişkin bu ana kaygı, 19. yüzyıldaki büyük dönüşümün tetikleyicisi olmuştu. Daha önceki kısımlarda, 19. yüzyılının ilk yarısında Rumeli'de ortaya çıkan ayrılıkçı hareketleri dizginleyebilmek için III. Selim'in reformlarından ilham alan II. Mahmut'un, hemen hemen her alanda merkezîyetçi bir politika izlemeye başladığına değinilmişti. II. Mahmut döneminde, merkezi otoriteyi güçlendirip bütün yetkileri yeniden padişahın elinde toplamak için bir dizi reform yürürlüğe sokulmuştu.³⁶⁸ III. Selim ve II. Mahmut gibi reform yanlısı padişahların reform hamleleri üzerine şekillenen Tanzimat Fermanı da müslümanlar ile gayrimüslimlerin kanun önünde eşit olacaklarını garanti altına almayı taahhüt eden yeni bir dönemi başlatmıştı.

Söz konusu dönemin İmparatorluğun yönetim tarzına etki eden ayırt edici bir özelliği de bulunmaktaydı. Tanzimat Fermanı'nın ilanından II. Abdülhamit'in tahta çıkışına kadarki süreçte padişahların etkinliği yavaş yavaş azalırken, İmparatorluğun modernleşmesine ve merkezileşmesine ilişkin reformlar Tanzimat bürokratları tarafından yürütülmeye başlandı.³⁶⁹ Dolayısıyla, Tanzimat Devri'nde iktidar, bir anlamda padişahın sarayından Bâb-ı Âli bürokratlarına doğru el değiştirdi.

³⁶⁸ Bahtiyar Akyılmaz, "Osmanlı Devletinde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi," **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 4 (1999), s. 141.

³⁶⁹ Shaw ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve...**, s. 93. Dönemin en önemli ve etkili Tanzimat bürokratları Mustafa Reşit Paşa, Âli Paşa ve Fuat Paşa'ydı. Her üç isim de dönem dönem dışışleri

Merkezi devletin bir gereği olarak, sivil ve askeri bürokrasinin güçlendirilebilmesi için, 1850'lerden itibaren bürokratik yapıda yeni düzenlemelere gidildi. Örneğin, II. Mahmut döneminde oluşturulan, yasama faaliyetlerini yürütmekle ve devlet görevlilerini yargılamakla yükümlü Meclis-i Vâlâ-yı Âhkâm-ı Adliye'nin iş yükünü azaltmak amacıyla, 1854'te Meclis-i Âli Tanzimat (Tanzimat Yüksek Meclisi) oluşturuldu.³⁷⁰ Yeni düzenlemeyle, yasama faaliyetlerinden Meclis-i Âli Tanzimat, yargılama işlerinden ise Meclis-i Vâlâ-yı Âhkâm-ı Adliye sorumlu olacaktı. Meclis-i Âli Tanzimat'ın temel görevi, Tanzimat reformlarını yaygınlaştırmak ve tamamlamaktı. Fakat, yetki paylaşımına ilişkin anlaşmazlıkların ortaya çıkması neticesinde istenilen olumlu gelişmeler gerçekleşmeyince, 1861'de iki meclis yeniden Meclis-i Vâlâ-yı Âhkâm-ı Adliye adı altında birleştirilerek yeni bir düzenlemeye daha gidildi. Yeni meclis kapsamında Umûr-ı İdare-i Mülkiye Dairesi'nin mülkî idareden, Kanun ve Nizâmât Dairesi'nin yasamadan ve yüksek temyiz mahkemesi gibi çalışacak Muhakemât Dairesi'nin adli işlerden sorumlu olduğu bir yapı oluşturuldu.³⁷¹ Meclis, çalışmalarını 1868'de yasamadan sorumlu Şûra-yı Devlet ve adli işlerle yükümlü Divan-ı Âhkâm-ı Adliye'nin kurulmasına kadar sürdürdü.³⁷² Şûra-yı Devlet, Tanzimat Devri'nin sonuna kadar yasama faaliyetlerini yerine getirmeye devam etti.

19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Bâb-ı Âli, Osmanlı teb'ası arasında eşitlik sağlayarak parçalanmanın önüne geçmeye yönelik politikasını devam ettirdi. Kırım

bakanlığı, sadrazamlık, Meclis-i Âli Tanzimat başkanlığı gibi önemli görevlerde bulundular. Hıdiv İsmail Paşa döneminde ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, özellikle Âli ve Fuat Paşalar Mısır'la ilişkilerde de temel aktörler olacaklardır.

³⁷⁰ Musa Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi," **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. I., İstanbul, İletişim Yayınları, t.y., s. 212.

³⁷¹ Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm- Adliye'ye ilişkin bir çalışma için bkz.: Mehmet Seyitdanlioğlu, "Tanzimat Dönemi'nde Yüksek Yargı ve (1838-1876)," Halil İnalcık, Bülent Arı ve Selim Aslantaş (Ed.), **Adalet Kitabı**, Ankara, Kadim Yayınları, 2012, s. 255-271.

³⁷² Modern Türkiye'de Şûra-yı Devlet Danıştay'a, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ise Yargıtay'a dönüşecektir.

Savaşı'nın ardından 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nda öngörülen ilkelerin altını çizmekle birlikte, İmparatorluğa ilişkin hukuki, idari ve toplumsal düzenlemeleri modernleşmenin ruhuna uygun biçimde bir adım daha öteye taşıyordu. Yıllık bütçenin denetlenmesi, bankaların kurulması, ekonominin düzeltilmesi için Avrupa sermayesinden yararlanılması, ceza ve ticaret kanunlarının yapılması, müslümanları ve gayrimüslimleri ilgilendiren davalara bakacak karma mahkemelerin kurulması gibi yeniliklerle³⁷³ hem merkezi otoritenin sağlamlaştırılması, hem hukuki alanda reformlar yapılması, hem de uluslararası kapitalizmin ihtiyaçları doğrultusunda bir ekonominin inşa edilmesi hedefleniyordu. Bunun yanı sıra, İmparatorluğu birarada tutabilmek amacıyla Tanzimat Fermanı'nın vurguladığı padişahın uyruğundaki herkesi kapsayan eşitlik ilkesi, Islahat Fermanı'nda çok daha net bir şekilde belirtildi.³⁷⁴ Askerlik hizmetinde, hukuki alanda, vergilerin ödenmesinde, sivil ve askeri okullara alınmada, kamu görevlerine girme ve toplum içinde saygı görmede herkes eşit olmalıydı. Eşitlik ilkesiyle bağlantılı olarak, Islahat Fermanı'nın temel özelliklerinden bir diğeri ise, İmparatorluk'taki bütün halkları kapsayan bir Osmanlı vatandaşlığının vurgulanmasıydı. Çünkü, İmparatorluk ancak dini ayrım gözetmeksizin herkesin eşitliğini vurgulayan bir Osmanlı kimliğinin inşasıyla ayakta kalabilirdi.

Yukarıda ele alınan genel çerçevenin yanı sıra, Tanzimat Devri'nin temel özelliklerinden bir diğeri, merkezi otoritenin eyaletlerde yeniden güçlendirilmesiydi. Gerçekten de, Tanzimat öncesinde hız kazanan merkezileşme çabası, 1840'larla birlikte taşraya da yansımaya başlamıştı. Bu çerçevede, 1842 ve 1844'te yapılan düzenlemeler ile valilerin yetkileri sınırlandırılarak merkezi otoritenin eyaletlerdeki

³⁷³ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VI..., s. 2-3.

³⁷⁴ Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform...**, s. 71.

etkisi arttırılmaya çalışıldı. Aynı şekilde, merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla sancakların başına İstanbul'un tayin ettiği kaymakamlar getirilmeye başlandı.

İstanbul eyaletlerde ve sancaklarda oluşturulan çeşitli meclisler aracılığıyla hem yerel elitleri yönetim sürecine entegre etmeye, hem de bu mekanizmaları doğrudan denetleyerek valilerin yetkilerini kısıtlamaya çalıştı. Bu amaçla, eyaletlerde “Büyük Meclis”ler oluşturuldu. Artık, valiler, yetkilerini Bâb-ı Âli'nin denetlediği söz konusu meclislerle paylaşmak zorundaydı. Vali başkanlığında toplanacak meclis, merkezden atanan defterdar, kadı, müslümanların seçecekleri dört üye ve gayrimüslimleri temsilen İstanbul'un seçeceği iki üyenin katılımıyla ilgili eyaletin yönetim, maliye, güvenlik ve benzeri bütün konularını tartışıp karara bağlamakla yükümlüydü.³⁷⁵ Büyük Meclislerin bir diğer önemli görevi ise, Tanzimat ilkelerinin eyaletlerde uygulanmasını sağlamak ve söz konusu ilkelere karşı çıkanları yargılayarak cezalandırmaktı. Hem İstanbul'dan atananların, hem de yerel elitlerin temsil edildiği bu yapı, merkezi otoritenin taşra bürokrasiyle işbirliği içerisinde yeniden tesis edilmeye çalışıldığına işaret ediyordu.

Eyaletlerdekine benzer şekilde, sancaklarda da “Sancak Meclis”leri oluşturuldu. Sancak Meclisleri, kaymakam, mal müdürü, kadı ve müslüman ve gayrimüslim toplulukların temsilcilerinden oluşuyordu.³⁷⁶ İlgili sancağın yönetim, maliye, güvenlik gibi hizmetleriyle alakalı sorunları istişare etmekle görevli Sancak Meclisleri, Şeriat uygulamasının dışında kalan hukuki işleri görmekle de yükümlüydüler. Sancaklara ilişkin düzenlemede göze çarpan en önemli değişiklik ise, eskiden valiye karşı sorumlu olan kaymakamların artık sadece merkezi otorite tarafından görevden alınabileceğine dair yenilikti. Söz konusu değişiklik ile İstanbul,

³⁷⁵ Çadırcı, *op.cit.*, s. 214-215.

³⁷⁶ *Ibid.*, s. 213.

eyaletten daha küçük idari birimlerde dahi etkinliğini arttırmak çabasında olduğunu ortaya koymaktaydı.

Fakat, yukarıda ele alınan eyalet yönetimindeki merkezileşme çabasının belirli bir sistematikten uzak olduğunun altını çizmek gerekmektedir. 1860'lara gelindiğinde, Tanzimat bürokratları arasında ayrıntılı bir düzenleme yapılması gerektiğine ilişkin görüş gittikçe ağırlık kazanmaya başladı. Çünkü, 1855-1862 arasında Cidde, Suriye, Eflak-Boğdan, Sırbistan ve Karadağ'da merkezi otoriteyi hedef alan ayaklanmalar ortaya çıkmıştı.³⁷⁷ Eyaletlerde merkezi otoritenin pekiştirilmesi fikrini tetikleyen asıl olay ise, 1860'ta Cebel-i Lübnan'da yaşanan gelişmelerdi.

1860'ta Cebel-i Lübnan'da Maruniler ile Dürziler arasında başlayan çatışmalar üzerine, Büyük Güçler'in güvenliği sağlamak üzere bölgeye asker çıkarmasıyla sorun uluslararası bir nitelik kazandı.³⁷⁸ Taraflar arasındaki çatışmalarda birçok kişinin ölmesi, Cebel-i Lübnan'a ilişkin özel bir düzenleme yapılması gerektiği fikrini gündeme getirdi. Ardından, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Osmanlı temsilcilerinden oluşan bir komisyon, 9 Haziran 1861 tarihli Cebel-i Lübnan Nizamnamesi'ni hazırladı. Söz konusu Nizamname'ye göre, Cebel-i Lübnan'a hıristiyan bir mutasarrıf tayin edilecek, mutasarrıfın yanına bölgede bulunan her cemaatten bir vekil atanacak ve cemaatleri temsilen ikişer üyeden müteşekkil bir merkezi meclis oluşturulacaktı.³⁷⁹ Bunun yanı sıra, Cebel-i Lübnan

³⁷⁷ Söz konusu dönemdeki ayaklanmalara ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz.: Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VI..., s. 29-74.

³⁷⁸ Aslında, Fransa Marunileri, İngiltere ise Dürzileri kışkırtarak ve destekleyerek soruna başından beri taraf olmuşlardı. Konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz.: A. Haluk Ülman, **1860-1861 Suriye Buhranı: Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1966, *passim*.

³⁷⁹ Daha sonra ele alınacak olan 1864 Vilayet Nizamnamesi'nde, vilayet ve kaza meclislerine girecek gayrimüslim üyelerin kendi cemaatleri tarafından seçilerek meclise gönderileceklerine ilişkin herhangi bir husus yer almamaktadır. Bu durum, Cebel-i Lübnan'a özgü bir uygulama olarak kalacaktır. İlber

İstanbul'a yıllık vergi vermeye devam edecekti.³⁸⁰ Böylece, Cebel-i Lübnan yarı-özerk bir sancak özelliği kazandı. Cebel-i Lübnan'a ilişkin düzenleme, merkezi otoritenin güçlendirilmeye çalışıldığı bir dönemde adem-i merkeziyetçiliğin ilk ve aşırı örneği idi.³⁸¹ Dolayısıyla, Cebel-i Lübnan'a verilen bu özel statü, Osmanlı coğrafyasında ayaklanmaların cereyan ettiği diğer eyaletler için emsal oluşturabilirdi. Üstelik, böyle bir olasılık Osmanlı'nın bekâsını sağlamayı şiar edinmiş Tanzimat bürokratları açısından II. Mahmut'tan itibaren uygulanmaya çalışılan merkezileşme politikasının iflası anlamına gelebilirdi.

Diğer yandan, öncesinde Mısır ve sonrasında Cebel-i Lübnan düzenlemeleri Büyük Güçler'in devreye girmeleriyle hazırlanmıştı. Dolayısıyla, Bâb-ı Âli bürokratları, özellikle Rumeli eyaletlerinde acil bir idari reforma gidilmediği takdirde dış müdahalenin artacağına bilincindeydiler.³⁸² Bu yüzden de, yabancı müdahale gerçekleşmeden idari düzenlemenin iç dinamiklerle gerçekleştirebilmesi için Bâb-ı Âli'nin harekete geçmesi gerekmektedir. İşte, 7 Kasım 1864 tarihinde, ilk defa Osmanlı idari yapısını hukuki bir zemine oturtan Vilayet Nizamnamesi söz konusu şartlar altında kaleme alındı.³⁸³

Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, s. 51-53.

³⁸⁰ Çadırcı, **op.cit.**, s. 227.

³⁸¹ Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı...**, s. 52.

³⁸² Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun...**, s. 154.

³⁸³ Söz konusu Nizamname'nin hazırlanmasında Niş'teki karışık duruma başarılı bir şekilde son veren ve merkezi otoriteyi yeniden tesis eden vali Mithat Paşa'nın fikirlerinden yararlanılmıştı. Dolayısıyla, Mithat Paşa'nın Nizamname üzerinde büyük etkisi vardı. Nitekim, Nizamname'nin getirdiği ilkelerin ilk olarak uygulanacağı Silistre, Vidin ve Niş'in birleştirilmesiyle oluşturulan Tuna vilayetine Mithat Paşa vali olarak atanacak ve bu vilayette büyük oranda başarılı bir yönetim sergileyecektir. Bu konuyla ilgili olarak kaleme alınmış bir çalışma için bkz.: Selda Kılıç, "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa," **A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 37 (2005), s. 99-111. Mithat Paşa'nın söz konusu başarısı, Nizamname'nin diğer vilayetlerde uygulanmasının itici gücünü oluşturdu. Bülent Tahiroğlu, "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri," **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. III., İstanbul, İletişim Yayınları, t.y., s. 599 ve Walter F. Weiker, *The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform*, **Administrative Science Quarterly**, Vol. 13, No. 3 (December 1968), s. 466. Öte yandan, Âli ve Fuat Paşalar da Nizamname'nin diğer vilayetlerde de uygulanması konusunda çaba harcadılar.

İlk olarak, “eyalet” terimi terk edilerek, yerine “vilayet” terimi getiriliyordu. Osmanlı toprakları vilayet, liva, kaza ve köylerden oluşan yönetim birimlerine ayrılıyordu. Vilayetlerin en yüksek memuru yine İstanbul’dan atanan valiler olacaktı. Livalar, kaymakamlar yerine mutasarrıflara bırakılıyor; kazalar ise, seçimle göreve gelen kaza müdürü yerine, kaza yöneticisi olarak atanacak bir kaymakamın yönetimine veriliyordu. Köyler ise, eskiden olduğu gibi, muhtarlar tarafından yönetilecekti. Muhtarlar hariç, taşradaki hiyerarşik yapıya ilişkin bütün atamaları Padişah tarafından gerçekleştirilecekti.

Vilayetlerdeki yüksek rütbeli memurlar yine valiye bağlı çalışsalar da, vali tarafından seçilmek yerine merkezden tayin edileceklerdi. Dolayısıyla, vali ve ona bağlı üst düzey memurlar, doğrudan Bâb-ı Âli’nin denetiminde olacaktı. Halk sadece vilayetlerin en alt düzeyindeki memurları (yani muhtarları) seçme hakkına sahip olacaktı. Dolayısıyla, piramidin -köyler hariç- bütün kademelerindeki görevlilerin doğrudan İstanbul tarafından atanması suretiyle, taşranın merkezi otoritenin denetimine girmesi sağlanacaktı.

Yeni Nizamname’yle, vilayetlerde iki önemli temsil meclisinin kurulması öngörülüyordu: Vilayet İdare Meclisi ve Vilayet Genel Meclisi. Vilayet İdare Meclisi, hem vilayetlerde, hem livalarda, hem de kazalarda kurulacaktı. Söz konusu mecliste maliye, dışişleri, ticaret ve tarımla ilgili konular tartışılacaktı.³⁸⁴

Her liva tarafından seçilen iki müslüman ve iki gayrimüslim üyeden oluşan Vilayet Genel Meclisi’nin, vali başkanlığında yılda bir kere toplanarak yolların yapım ve onarım işlerini, tarımın ve ticaretin gelişmesini, vergi işlerini ve halkın bu konudaki isteklerini tartışması öngörülüyordu.³⁸⁵ Aslında, söz konusu iki meclis de

³⁸⁴ Çadırcı, *op.cit.*, s. 216.

³⁸⁵ *Idem.*

danışma organı olarak çalışacaktı. Çünkü, her iki meclisin de alacağı kararların padişahın onayı olmaksızın yürürlüğe girmesi mümkün değildi.

1864'teki düzenlemenin merkezîyetçi eğilimini bir adım daha öteye götürebilmek için, 1871'de İdare-yi Umumiye-yi Vilayet Nizamnamesi adıyla yeni bir düzenlemeye gidildi.³⁸⁶ Özellikle, İstanbul'dan Vilayet İdare Meclisi ve Vilayet Genel Meclisi'ne gönderilen temsilcilerin sayısı arttırılarak, söz konusu iki organ üzerindeki merkezi denetim güçlendirilmeye çalışıldı. Fakat, yeni Nizamname, 1864'teki düzenlemenin ana ilkelerini saklı tutuyordu.

Mithat Paşa'nın Tuna vilayetindeki uygulamalarından sonra, Vilayet Nizamnamesi, İmparatorluğun genelinde geçerli hale getirildi. Cebel-i Lübnan ve Mısır yarı-özerk statüleri dolayısıyla, Bosna-Hersek³⁸⁷ ve Girit³⁸⁸ cemaatler arası çatışma olasılığının yüksek olması nedeniyle, Hicaz ve Yemen uzaklıkları ve aşiret düzeninin doğurduğu güçlükler yüzünden, İstanbul ise başkent olduğu için yeni uygulamanın dışında bırakıldılar.³⁸⁹

Vilayet Nizamnamesi'nin uygulanmadığı bölgeleri ayrıntılı olarak ele almak, bu tezin amacı dışında kalmaktadır. Bunun yerine, tezde, sadece Mısır'ın Vilayet

³⁸⁶ 1871'deki düzenleme, 1913'e dek yürürlükte kaldı. Carter Vaughn Findley, "The Tanzimat," Reşat Kasaba (Ed.), **Cambridge History of Turkey, Vol. IV: Turkey in the Modern World**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 27. Bu nizamnamenin transkripsiyonuna Mehmet Seyitdanlıoğlu'nun şu iki çalışmasından ulaşılabilir: Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri," **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C. 5, S. 5 (Eylül 1996), s. 89-103 ve "Yerel Yönetim Metinleri VII: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri," **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C. 5, S. 5 (Kasım 1996), s. 89-99.

³⁸⁷ Müslümanlar ile gayrimüslimlerin eşitliğini vurgulayan Tanzimat ilkeleri, Bosna-Hersek'teki çoğunluğu Müslüman olan toprak sahipleri üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştı. Zamanla, cemaatler arası çatışmanın doğması üzerine, 1865'te Bosna-Hersek için ayrı bir düzenleme yapıldı. Dolayısıyla, Bosna-Hersek genel uygulamanın dışında bırakıldı.

³⁸⁸ Daha önce Yunan İsyanı'na da destek vermiş olan Girit'in Hristiyan halkı, 1866'da İmparatorluğa karşı ayaklandı. Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında çatışmaların başlaması üzerine, Bâb-ı Âli 1867'de Girit Vilayeti Nizamnamesi'ni hazırladı. Bosna-Hersek vilayetine benzer şekilde, Girit'te de ayrı bir düzenlemeye gidilmiş oldu. Cenk Reyhan, **Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare: Merkezîyetçilik-Adem-i Merkezîyetçilik**, Ankara, İmge Kitabevi, 2007, s. 104-115.

³⁸⁹ İlber Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet...", s. 237.

Nizamnamesi'nin kapsamının ve Bâb-ı Âli'nin merkezileşme çabasının dışında kalabilmesinin koşulları ortaya konulacaktır.

1860'larda yaşanan en önemli gelişmelerden bir diğeri, Batılı eğitimden geçmiş, Tanzimat döneminin yarattığı entelektüel havanın içinde yetişmiş, İmparatorluğun değişiminden yana bir aydın kuşağının ("Yeni Osmanlılar") örgütlenmeye başlamasıydı.³⁹⁰ Tanzimat'la beraber matbaacılığın gelişmesi, buna paralel olarak gazete ve dergiciliğin ortaya çıkması, Osmanlı düşünsel hayatında siyasetten sanata kadar görece muhalif fikirlerin oluşmasına zemin hazırlamıştı.

Söz konusu düşünsel ortamdan beslenen "Yeni Osmanlılar", Osmanlı ekonomisinin gerilemeye yüz tuttuğu ve ağır dış borçlar yüzünden çökmenin eşiğine geldiği, Rumeli'de ayrılıkçı hareketlerin giderek güç kazandığı bir ortamda, tıpkı Bâb-ı Âli bürokratları gibi, İmparatorluğun parçalanmasının nasıl önlenebileceği sorusundan hareketle, Osmanlı teb'ası arasında eşitlik sağlanması ve bir anayasa hazırlanması talebiyle ortaya çıktılar.

Yeni Osmanlılar, genel olarak Tanzimat'la birlikte hız kazanan modernleşme hareketini savunsalar da, özellikle Âli Paşa ve Fuat Paşa'da cisimleşen "oligarşik" Tanzimat seçkinlerinin yönetimine muhalefet ediyorlardı. Yasama yetkisine sahip,

³⁹⁰ Yeni Osmanlılar, belirli amaçlar çerçevesinde biraraya gelmiş olsalar da modern anlamda bir siyasi parti değillerdi. Yeni Osmanlılar, Genç/Jön Türkler adıyla da anılmaktadırlar. Bu konuda bir adlandırma sorunu söz konusudur. Fakat, dönemin düşünürlerinin Osmanlı vatandaşlığı temelinde bütün uyrukları kapsayıcı bir politikadan yana oldukları göz önünde bulundurulduğunda, Yeni Osmanlılar teriminin daha yerinde bir adlandırma olduğu söylenebilir. II. Abdülhamit döneminde ortaya çıkan muhalif ve daha örgütlü hareketi tanımlamak için ise, Jön Türkler teriminin kullanılması yerinde olacaktır. Adlandırma sorununun yanı sıra, Yeni Osmanlıların örgütlenme biçimi ve kurucularının kimler olduğu konuları da karanlıkta kalmıştır. Fakat, Yeni Osmanlıların, ilk defa 1867'de Namık Kemal, Mehmet Bey, Ayetullah Bey, Refik Bey, Nuri Bey ve Reşat Bey gibi genellikle Tercüme Odası'nda yetişmiş bürokratların biraraya gelerek oluşturdukları bir grup oldukları söylenebilir. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform...**, s. 210-213. Shaw ise, Yeni Osmanlıların ilk defa 1865'te bir örgütlenme içerisine girdiklerini dile getirmektedir: Shaw ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve...**, s. 170. Mısır valisi İsmail Paşa'nın kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'nın, kurucular arasında yer almasa da, Yeni Osmanlılarla bağlantı içerisinde olduğunu belirtmek gerekmektedir. Mustafa Fazıl Paşa'nın, İsmail Paşa'nın Bâb-ı Âli nezdinde yürüttüğü Mısır veraset imtiyazının içeriğinin değiştirilmesine yönelik girişimleri sırasındaki rolüne, ilgili kısımlarda değinilecektir.

yürütmenin yetkilerini dengeleyebilecek bir meclisin oluşturulması gerektiğini savunuyorlardı. Böylelikle, söz konusu Tanzimat seçkinlerinin geniş yetkileri de kısıtlanabilecekti.

Yeni Osmanlılar, İmparatorluğun düşünsel hayatına önemli katkılarda bulundularsa da, etkin bir örgütlenme içerisinde olmadıkları için, İmparatorluk siyasetine doğrudan müdahale edemediler ve 1870’lerde dağıldılar. Ancak, savundukları fikirlerle, 1876 Anayasası’nın ilanının ve kısa süreli meşrutiyet deneyiminin ortaya çıkmasına zemin hazırladılar.

İstanbul’daki söz konusu gelişmeler, Mısır siyasetini de derinden etkileyecektir. Hıdiv İsmail döneminde, hanedanlıkla olan bağlarını gitgide koparıp özerkleşen Mısırlı bürokratlar, İstanbul’daki gelişmelerden ve özellikle anayasacılık hareketinden esinlenmek suretiyle, farklı kesimleri biraraya getirecek bir temsil mekanizması oluşturularak Hıdiv’in yetkilerinin sınırlandırılması yönünde talepte bulunacaklardır.

2. Mehmet Ali Paşa’dan Hıdivliğe: “Geçiş Dönemi”

1849’da Mehmet Ali Paşa’nın ölümünden, 1863’te İsmail Paşa’nın Mısır valisi oluşuna kadarki süreç, Mehmet Ali Paşa yönetiminden miras kalan kazanımların korunduğu, modernleşmenin ruhuna uygun adımların tedrici olarak atılmaya devam ettiği, İstanbul-Kahire ilişkilerinde kısmi bir dengenin yakalandığı bir dönemdir. I. Abbas Paşa (1849-1854)³⁹¹ ve Sait Paşa’nın (1854-1863)³⁹² Mısır’ı yönettikleri bu dönemi, “geçiş dönemi” olarak adlandırmak yerinde olacaktır.

³⁹¹ 1812’de doğan I. Abbas Paşa, Tosun Paşa’nın oğlu, yani Mehmet Ali Paşa’nın torunudur.

³⁹² 1822’de doğan Sait Paşa, Mehmet Ali Paşa’nın Mısır valisi olan tek oğludur.

Söz konusu dönemde, Mısır siyasetinde ve İstanbul-Kahire ilişkilerinde kırılma yaratacak denli önemli bir gelişme yaşanmamıştır. Bununla birlikte, Mehmet Ali Paşa yönetiminden miras kalan yapının devam ettirildiği geçiş döneminin, 1860'larda Mısır'ın Bâb-ı Âli'ye karşı önemli kazanımlar elde edeceği ve giderek otonom bir yapı kazanacağı bir sürece zemin hazırladığı söylenebilir. Dolayısıyla, 1850'ler bir anlamda, 1860'ların hazırlık aşamasıdır. Nitekim, Mehmet Ali Paşa dönemindekine benzer kapsamlı bir modernleşme hamlesi, 1860'larda İsmail Paşa tarafından başlatılacak ve Mısır'ın Osmanlı eyalet sistemi içerisindeki yapısı yeniden bir değişime uğrayacaktır.

a. I. Abbas Paşa Dönemi

Kavalalı hanedanının en yaşlı üyesi olan I. Abbas, Padişah tarafından kendisine paşalık unvanının verilmesinin ardından, 1849'da Mısır valiliğine atandı.³⁹³ Daha önce ele alınan Mehmet Ali Paşa'nın askeri ve sivil bürokraside hanedan mensuplarını önemli mevkilere getirmesi ilkesi uyarınca, I. Abbas Paşa 1831'deki Suriye seferi sırasında Mısır ordusunda görev yapmıştı.³⁹⁴ Ayrıca, 1839'da Mehmet Ali Paşa Sudan'a bir ziyaret gerçekleştirdiğinde, Mısır'ın idaresini geçici olarak I. Abbas Paşa'ya bırakmıştı. Dolayısıyla, I. Abbas Paşa'nın -kısa süreli de olsa- yöneticilik deneyimi bulunmaktaydı.

I. Abbas Paşa, 1848'den 1854'e kadar süren valiliği boyunca, İstanbul'la doğrudan bir çatışma içine girmekten imtina ettiyse³⁹⁵ de Mısır'ın özerkliğini sürdürmeye çalıştı. İstanbul'la iyi ilişkiler geliştirebilmek için, Kırım Savaşı

³⁹³ Tanman, *op.cit.*, s. 17.

³⁹⁴ Toledano, *State and Society...*, s. 7.

³⁹⁵ Edward Dicey, *The Story of the Khedivate*, London, Rivingtons, 1902, s. 460.

sırasında yaklaşık yirmi bin kişilik bir askeri birlik göndererek Bâb-ı Âli'nin askeri yardım talebine olumlu cevap verdi.³⁹⁶

Bu dönemde, giderek İngiltere'nin hammadde tedarikçisi haline gelen Mısır ürünlerinin İngiltere'ye kısa süre içerisinde ihraç edilebilmesi için güvenli bir nakliye sisteminin inşa edilmesi gerekmektedir. Bu yüzden de, ihraç edilecek ürünlerin önce İskenderiye Limanı'na, oradan da İngiltere'ye ulaştırılabilmesi amacıyla İskenderiye-Kahire bağlantısını sağlayacak bir demiryolu hattının yapımına girişildi. 1850'de İngiltere'nin talebi doğrultusunda başlayan ve 1852'de tamamlanan İskenderiye-Kahire demiryolunun inşası İngiltere tarafından finanse edildi.³⁹⁷ Böylece, I. Abbas döneminde Mısır'ın altyapısını güçlendirmeye yönelik atılan adımlardan en önemlisi, İskenderiye-Kahire demiryolunun tamamlanması oldu.

Aslında, I. Abbas, İstanbul'la doğrudan bir çatışmadan uzak durduğu halde, demiryolu hattının inşasının başlatılması emrini Bâb-ı Âli'den izin almaksızın vermişti.³⁹⁸ Söz konusu durum, küçük çapta bir krize yol açıtıysa da sorun İngiltere'nin devreye girmesiyle çözüldü.

I. Abbas Paşa, demiryolu hattının tamamlanmasıyla İngiltere'nin Mısır üzerindeki nüfuzunun giderek artacağını farkındaydı.³⁹⁹ Bununla birlikte, İngiltere, Osmanlı'ya karşı bir denge unsuru olarak kullanılabilirdi. Dolayısıyla, I. Abbas Paşa, Mısır üzerindeki etkinliklerini arttırmayı hedefleyen Bâb-ı Âli ile İngiltere arasında

³⁹⁶ Vatikotis, *op.cit.*, s. 77. 1 Haziran 1841 tarihli Padişah fermanında Mısır ordusunun asker sayısının on sekiz binle sınırlandırıldığına, fakat istisnai durumlarda, özellikle de İstanbul'un talebi doğrultusunda bu sayının geçici olarak arttırılabileceğine değinilmişti. Dolayısıyla, Mısır'ın Kırım Savaşı'na öngörülenden daha fazla sayıda asker gönderebilmesinin yasal zeminini, söz konusu ferman oluşturmaktaydı.

³⁹⁷ Toledano, I. Abbas Paşa'nın İstanbul'la iyi ilişkiler geliştirmekle birlikte İngiliz yanlısı olduğunu dile getirmektedir. Toledano, *State and Society...*, s. 7.

³⁹⁸ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Helen Rivlin, "The Railway Question in the Ottoman-Egyptian Crisis of 1850-1852," *Middle East Journal*, Vol. 15, No. 4 (1964), s. 365-388.

³⁹⁹ Demiryolu hattı, sadece ihracatın daha kolay gerçekleştirilecek olması açısından değil, İngiltere'nin Hindistan'la olan bağlantısının güvence altına alınabilmesi açısından da oldukça önemliydi. Hunter, "Egypt under the Successors...", s. 184.

bir denge siyaseti geliştirmeye çalışmaktaydı.⁴⁰⁰ çünkü, daha önce de değinildiği gibi, 1841’de Mısır’ın bir Osmanlı eyaleti olduğunun altı çizilmekle birlikte, 1840’larda İngiltere’nin Mısır ekonomisindeki etkisinde gözle görülür bir artış yaşanmıştı. Mısır ekonomik açıdan giderek İngiltere’nin etki alanına girmektedir. Bu yüzden de I. Abbas Paşa, hem İstanbul’la iyi ilişkiler geliştirerek, hem de İngiltere’nin Mısır’ın altyapısını güçlendirmek taleplerine olumlu yanıt vererek, Osmanlı Devleti’nin ve İngiltere’nin Mısır zerindeki etkilerini dengelemeye, Mısır için bir manevra alanı yaratmaya çalışmaktaydı.

I. Abbas Paşa, Mısır’daki reform hareketini Mehmet Ali Paşa dönemine nazaran daha sınırlı bir şekilde devam ettirdi.⁴⁰¹ Orduda istihdam edilen asker sayısı sınırlandırılmış olsa da, yeni askeri okulların açılmasına öncelik verildi. Hem askeri alanda, hem de mühendislik ve eczacılık gibi çeşitli bilim dallarında eğitim görmek üzere, Avrupa’ya yeniden bir ğrenci grubu gönderildi.

Bu dönemde hanedan mensupları ve Osmanlı-Mısır eliti sivil ve askeri bürokrasideki üstünlüklerini sürdürdüler. Ama, I. Abbas Paşa, özellikle, hanedanlığın Mısır yönetimindeki ağırlığını arttırmaya öncelik verdi. Bu amaçla, hanedan mensuplarına toprak dağıtarak, onları Mısır’ın büyük toprak sahipleri haline getirmeye çalıştı.⁴⁰²

⁴⁰⁰ **Idem.**

⁴⁰¹ **Ibid.**, s. 183. Yukarıda da değinildiği gibi, I. Abbas Paşa’nın reform hareketinin, Mehmet Ali Paşa dönemindeki faaliyetlerle kıyaslandığında son derece sınırlı kaldığını söylemek mümkündür. Fakat, söz konusu durum, klasik Mısır tarih yazımında vurgulandığının tersine I. Abbas Paşa’nın reform karşıtı bir vali olmasından kaynaklanmamaktaydı. Bu tartışmanın yrtldği bir eser için bkz.: Toledano, **State and Society...**, s. 11-20, 109-135. Aksine, Mısır’ın yeni konjonktürü, modernleşme hamlesinin ancak sınırlı bir şekilde yürütülmesine yol açmaktaydı. Daha önce de değinildiği gibi, 1840’lardan itibaren ekonomik açıdan İngiliz eksenine kayan Mısır’da reform faaliyetlerini kapsamlı bir şekilde devam ettirebilmek neredeyse imkansız hale gelmişti. Dolayısıyla, böyle bir konjonktürde Mısır’ı yöneten I. Abbas Paşa’nın hareket alanı sınırlıydı.

⁴⁰² Hanedan mensuplarının yönetimdeki egemenliği ancak Hıdiv İsmail Paşa döneminde kırılacaktır.

Hanedanın nüfuzunun arttırılmasına bağlı olarak yönetimdeki Osmanlı etkisinde bir azalma yaşanmakla birlikte, Osmanlı-Mısır elitinin siyasal, kültürel ve toplumsal hegemonyası I. Abbas Paşa döneminde de devam etti. Bürokratik yazışma dilinin Türkçe olarak kalmasına özen gösterildi. Fakat, sivil bürokrasinin alt kademelerinde Mısırlıların istihdam edilmeye başlanması,⁴⁰³ ileride Osmanlı-Mısır elitinin imtiyazlı konumuna karşı çıkacak bir grubun doğmasına yol açtı. Türkçe konuşan Osmanlı-Mısır elite dahil olmayan Mısırlılar, her ne kadar yazışma dilinin Arapça olması yönünde baskı yaptılarsa da, I. Abbas bu yönde somut bir adım atmadı. Çünkü, hâlâ yönetici elitin büyük bir çoğunluğu, Osmanlı yönetim pratiklerinin takipçisiydi. Arapçanın resmi yazışma dili olması yönünde girişimde bulunacak isim, I. Abbas Paşa'nın 1854'teki ölümünün ardından vali olacak Sait Paşa'ydı.

b. Sait Paşa Dönemi

1854'te, I. Abbas Paşa'nın ölümünün ardından, Mehmet Ali Paşa'nın en küçük oğlu Sait Paşa Mısır valisi oldu. Mehmet Ali Paşa'nın oluşturduğu merkezi idarede hanedanlık mensuplarının önemli görevlere getirilmesi ilkesi ışığında, Sait Paşa da, tıpkı I. Abbas Paşa gibi, Mısır yönetiminde mühim bir görev ifa etmiş ve bir süreliğine Mısır donanmasının komutanlığını yürütmüştü.⁴⁰⁴

Sait Paşa'nın valiliği sırasında, reform faaliyetleri ağır aksak devam etti.

⁴⁰³ Bu dönemde Mısırlıların, çok az sayıda da olsa, önemli görevlere getirildikleri görülmektedir. Bu açıdan Ali Mübarek çok önemli bir isimdir. Mehmet Ali Paşa döneminde Fransa'ya gönderilen ve orada eğitim alan Ali Mübarek, Mısır'a döndüğünde I. Abbas Paşa tarafından önce Topçu Okulu'nun başına getirilmiş, ardından da Mısır'daki eğitim sistemini Batı standartlarına göre şekillendirmekle görevlendirilmişti. Cleveland, **op.cit.**, s. 108. Ali Mübarek, I. Abbas Paşa'dan sonra da önemli görevlerde bulunmaya devam edecektir. Özellikle, Hıdiv İsmail Paşa döneminde eğitim alanındaki reformların uygulayıcısı olacaktır. Hunter, **Egypt Under the Khedives...**, s. 88-91.

⁴⁰⁴ Vatikotis, **op.cit.**, s. 77.

Fakat, söz konusu dönemde, bir sonraki vali İsmail Paşa'nın icraatlarını derinden etkileyecek ve Mısır'ı İngiliz-Fransız rekabetinin bir parçası haline getirecek önemli gelişmeler de yaşandı. Bu gelişmelerden en önemlisi, Fransa'nın girişimiyle Akdeniz ile Kızıldeniz'i bağlayarak, çok önemli bir uluslararası su yolu haline gelecek olan Süveyş Kanalı'nın inşasına başlanmasıydı.

Süveyş Kanalı'nın yapılması, Fransa'nın Kahire Konsolosu Ferdinand de Lesseps tarafından, Sait Paşa henüz vali olmamışken teklif edilmişti.⁴⁰⁵ Paşa, vali olduktan sonra, söz konusu teklifi değerlendirerek, 30 Kasım 1854'te Fransa'ya kanal inşasını organize etmekle görevli olacak bir şirket kurulmasına ilişkin ruhsat verdi.⁴⁰⁶ Fakat, Fransa'nın girişimiyle gündeme gelen kanal projesi, İngiltere'den destek bulamadığı gibi, Bâb-ı Âli de kanalın yapımına karşı çıkmaktaydı.

Söz konusu tarihte Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'yla beraber, Rusya'ya karşı Kırım Savaşı'nın içindeydi. Kırım Savaşı'nda hem İngiltere, hem de Fransa Osmanlı Devleti'nin müttefikleri olmalarına rağmen, Mısır meselesi konusunda İstanbul için İngiltere görece daha önemli bir aktördü. Bu açıdan, kanal projesine karşı, İngiliz desteğinin alınması bir hayli önemliydi.

İngiltere, kanalın İngiliz sermayesiyle inşa edilmiş Mısır demiryollarıyla haksız rekabete yol açacağı gerekçesiyle, projeyi veto etti.⁴⁰⁷ Ancak, Londra için asıl endişe verici olan, Fransa'nın Mısır üzerindeki etkisinin giderek artacak olmasıydı. Bu yüzden, Bâb-ı Âli'ye kanal projesinin onaylanmaması yönünde baskı yapıyordu.

⁴⁰⁵ Aslında, Akdeniz ile Kızıldeniz'i birbirine bağlayarak uluslararası ticareti kolaylaştıracak bir kanal yapılmasına ilişkin öneri, Mehmet Ali Paşa döneminde de gündeme gelmişti. Fakat, Mehmet Ali Paşa, Süveyş Kanalı'nın, Osmanlı'nın Boğazlar Sorunu'na benzer şekilde, Mısır'ı uluslararası "müdahale"nin odağı haline getireceğinden endişe ettiği için kanal fikrine sıcak bakmamıştı. Karal, **Osmanlı Tarihi, C. VI...**, s. 90-91.

⁴⁰⁶ I. Abbas Paşa'nın İngiliz yanlısı tutumuna karşı, Sait Paşa'nın Fransa taraftarı bir siyaset izlediği söylenebilir.

⁴⁰⁷ H. S. Deighton, "The Impact of Egypt on Britain: A Study of Public Opinion," P. M. Holt (Ed.), **Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic**, London, Oxford University Press, 1968, s. 235-237.

1841 fermanı, Sait Paşa'nın Lesseps'e verdiği ruhsatın Bâb-ı Âli tarafından onaylanmasını gerektiriyordu. Çünkü, ferman Mısır'a imtiyazlı eyalet statüsü tanımış olmasına rağmen, eyalete ilişkin düzenlemelerin ancak Padişah'ın onayıyla gerçekleştirilebileceğinin altını çizmekteydi. Osmanlı Devleti de İngiltere'ye benzer şekilde, kanalın Mısır'daki Fransız etkisini arttıracak endişesiyle, projeye itiraz etmekteydi. Bu yüzden, İstanbul, 1841 fermanıyla çizilen hukuki zeminin dışına çıkmayı hedefleyen Sait Paşa'nın Fransa'ya verdiği ruhsatı onaylamaya yanaşmadı.⁴⁰⁸

İstanbul'un onayı olmamasına rağmen, Mısır ve Fransa kanalın yapımı konusunda geri adım atmadılar. 1856'da Lesseps, Sait Paşa'dan Süveyş Kanalı'nın tarafsız kalacağı, bütün devletlerin ticaret gemilerine açık olacağı ve geçiş konusunda hiçbir devlete ayrıcalıklı bir işlem yapılmayacağı gibi temel kuralları içeren kanal kazma imtiyazını almayı başardı.⁴⁰⁹ Böylece, İngiltere'nin ve Osmanlı Devleti'nin itirazlarına rağmen, 1859'da kanalın inşasına başlandı. Bu sırada, Lesseps'in girişimiyle, Kanal Şirketi kuruldu. Şirket, her biri 500 franklık 400.000 hisse senedine sahip olacaktı.⁴¹⁰ Hisselerin 207.000 adedi Fransa'ya, 96.000'i Osmanlı Devleti'ne, 87.000'i ise İngiltere'ye ayrılmıştı. Fakat, İngiltere ve Osmanlı Devleti, başından itibaren kanal projesine karşı çıktıkları için hisse senetlerini almaya yanaşmadılar. Bunun üzerine, Sait Paşa, İngiltere ve Osmanlı Devleti'ne ayrılan hisseleri kendisi satın alarak, hisselerin bir kısmını da Kavalalı hanedanı

⁴⁰⁸ Süleyman Kızıltoprak, **Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 15.

⁴⁰⁹ **Idem.**

⁴¹⁰ **Ibid.**, s. 16.

mensuplarına tahsis etti.⁴¹¹

Ancak, bu şartlar altında başlayan kanal inşası, Mısır ekonomisi üzerinde büyük bir tahribata yol açtı. Çünkü, Süveyş Kanalı'nın inşası tamamen Fransa tarafından finanse edilmeyecekti. Dolayısıyla, kanal inşasının giderlerini karşılayabilmek için, Sait Paşa döneminden itibaren sürekli olarak Avrupalı bankerlerden borç alınmaya başlandı. 1870'lerde Mısır ekonomisine darbe vuracak finansal kriz, kanalın yapımı sırasındaki borçlanma dalgasının sonucunda ortaya çıkacaktır.

İstanbul'dan projeye ilişkin onay alındığında, kanal neredeyse yarı yarıya tamamlanmıştı.⁴¹² Aslında, Mısır, İstanbul'un onayı olmaksızın kanal projesini başlatarak, Osmanlı'nın Mısır'daki egemenliğinin hukuki temeline büyük bir darbe indirmiş oluyordu. Buna benzer gelişmeler, İsmail Paşa döneminde de suyüzüne çıkacak ve İstanbul-Kahire ilişkilerinde yeni krizlerin patlak vermesine yol açacaktır.

Kanal projesi, Mısır ekonomisini doğrudan etkilemesinin yanı sıra, Mısır'ın idari sistemine de dolaylı bir etkide bulunarak, bürokratik örgütlenmenin niteliğinde önemli bir değişikliğin ortaya çıkmasına yol açtı. Kanal inşası için, Avrupalı uzmanların ülkeye gelmesi, yabancıların zamanla idari görevlerde de istihdam edilmeleri sonucunu doğurdu.⁴¹³ Avrupalılar, sayıları sınırlı da olsa yönetim kademelerinde yer almaya başladılar. Buna paralel olarak, Sait Paşa döneminde, özellikle İskenderiye ve Kahire'ye yerleşmiş bulunan yabancıların sayısında artış

⁴¹¹ İleride ele alınacağı üzere, İsmail Paşa döneminde, mali kriz ortaya çıktığında Mısır'a ait olan hisselerin büyük bir kısmı İngiltere'ye satılacaktır. Bu durumda, Fransa'dan daha fazla hisse senedine sahip olacak İngiltere'nin Mısır üzerindeki etkisi giderek artacaktır.

⁴¹² Marsot, **Mısır Tarihi: Arapların...**, s. 67. Süveyş Kanalı'nın açılışı, Hıdiv İsmail Paşa tarafından 1869'da gerçekleştirilecektir.

⁴¹³ Cleveland, **op.cit**, s. 108.

yaşandı. 1858’de yürürlüğe giren Arazi Kanunnamesi’yle,⁴¹⁴ yabancılara toprak satın alma hakkı verildi.⁴¹⁵ Böylece, Avrupalılar Mısır’da toprak sahibi de olmaya başladılar. Bu durum, 1870’lerden itibaren, kendi vatandaşlarının haklarını korumak isteyen Avrupa devletlerinin, ülkedeki konsoloslukları aracılığıyla, Mısır siyasetine müdahil olmalarına yol açacaktır.

Yabancıların yanı sıra, Mısırlılar da sivil bürokrasinin alt kademelerinde görev almaya başladılar.⁴¹⁶ Mehmet Ali Paşa döneminde kurulan eğitim kurumlarında yetişen ya da Avrupa’da öğrenim görerek ülkeye dönen Mısırlılara taşra yönetiminde önemli görevler verildi. Ancak, hanedan mensupları ve Osmanlı-Mısır eliti merkezi yönetimdeki ağırlıklarını korumaya devam ettikleri için Sait Paşa’nın 1856’daki yazışmaların Türkçe yerine Arapça yapılmasına ilişkin buyruğu, pratik nedenlerle uygulanabilir değildi.⁴¹⁷ Yine de, Mısırlıların yönetimde yer almaya başlamalarıyla, “yöneten Osmanlı-Mısır eliti” ve “yönetilen Mısırlılar” ayrımı bir nebze olsun kırılmaya başladı. İsmail Paşa döneminde, bürokraside istihdam edilen Mısırlıların sayısı daha da artacak ve Mısırlılar, Osmanlı-Mısır elitinin egemenliğini kırmayı hedefleyen bir siyasal pozisyon geliştireceklerdir. Hatta, ileride ele alınacağı üzere, Mısır’daki milliyetçi hareketin en temel motivasyon unsurlarından birini,

⁴¹⁴ İmparatorluğun tamamında uygulanması planlanan Arazi Kanunnamesi’yle, toprağı işleyen köylülere tapu senedi verilerek, miri toprakların özelleştirilmesine giden sürecin kapısı aralandı. Kanunname’yle köylüler toprağı bağımlı hale getirilecek ve sıkı bir denetim altına alınacaklardı. Ayrıca, toprakta miras hakkı kabul edilerek, özel mülkiyet teşvik edilecekti. Donald Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri, 1812-1914,” Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C. 2: 1600-1914**, (Çev.: Ayşe Berktaş, Süphan Andıç ve Serdar Alper), İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004, s. 974-978. Fakat, daha önce de değinildiği üzere, 1820’lerden itibaren toprakların Kavalalı hanedanı mensuplarına ve Osmanlı-Mısır elitine dağıtılması suretiyle, Mısır’da fiili olarak özel mülkiyet uygulaması zaten yaygınlaşmaya başlamıştı. Şimdi ise, yönetici zümrenin yanı sıra, fellahlar da toprak sahibi olabileceklerdi. Dolayısıyla, Arazi Kanunnamesi’yle, bir yandan Mısır’daki özel mülkiyetin sınırları genişletiliyor, öte yandan da fiili duruma hukuki bir zemin kazandırılıyordu.

⁴¹⁵ Satoe Horii, “Pre-emption and Private Land Ownership in Modern Egypt: No Revival of Islamic Legal Tradition,” **Islamic Law and Society**, Vol. 18, No. 2 (2011), s. 179.

⁴¹⁶ Hunter, **Egypt Under the Khedives...**, s. 85.

⁴¹⁷ Hunter, “State-Society Relations...,” s. 156.

Mısırlıların Osmanlı-Mısır elitinin siyasal, askeri ve ekonomik alandaki egemenliğine karşı çıkışları olacaktır.

Sait Paşa döneminden başlayarak, İsmail Paşa yönetimine miras kalacak önemli bir diğer gelişme, Amerikan İç Savaşı'nın etkide bulunacağı ekonomik alanda ortaya çıktı. 1850'lerin sonunda İngiltere, tekstil sanayii için gerekli olan pamuğun yüzde seksenini Birleşik Devletler'den ithal etmekteydi.⁴¹⁸ Fakat, 1861-1865 arasındaki Amerikan İç Savaşı sırasında, Amerika'daki pamuk üretiminin sekteye uğraması ve İngiliz talebinin karşılanamaması üzerine, İngiltere pamuk üretiminde ön plana çıkmaya aday diğer coğrafılara, özellikle de Osmanlı topraklarına yönelmek zorunda kaldı.⁴¹⁹ Söz konusu durumdan ekonomik yarar sağlamayı amaçlayan Bâb-ı Âli, 1861'de tüm vilayetlere yolladığı talimatla, pamuk üretiminin arttırılması çağrısında bulundu.⁴²⁰

Anadolu'da da pamuk üretilmesine rağmen, Mısır, pamuk üretiminde en fazla uzmanlaşmış ekonomiye sahip olan bölgeydi. Daha önce de belirtildiği üzere, zaten 1840'lardan itibaren, Mısır pamuğu İngiltere'ye ihraç edilmekteydi. Dolayısıyla, yukarıda değinilen konjonktürde, Osmanlı coğrafyasında ön plana çıkan bölge, Mısır oldu.⁴²¹

⁴¹⁸ Cole, *op.cit.*, s. 58.

⁴¹⁹ Bu konuya ilişkin ayrıntılı bilgi şu eserde yer almaktadır: Edward Mead Earle, "Egyptian Cotton and the American Civil War," *Political Science Quarterly*, Vol. 41, No. 4 (December 1926), s. 520-545.

⁴²⁰ Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara, İmge Kitabevi, 2001, s. 252'den: NARA (National Archives and Records Administration), M-46, 8 October 1861). Amerikan İç Savaşı nedeniyle dünya piyasasında ortaya çıkan istikrarsızlık, bölgenin tarımsal üretiminin İngiliz kapitalizminin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden düzenlenmesine yol açtı. Faruk Tabak, "Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Rolü," Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Çev.: Zeynep Altok), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 159.

⁴²¹ Aslında, İngiliz sömürgesi olan Hindistan'da da pamuk üretilmekteydi. Fakat, Hint pamuğu hem Amerikan ve Mısır pamuğu kadar kaliteli değildi, hem de İngiliz sanayiinin talebini karşılayabilecek üretim kapasitesine ulaşamamıştı.

Söz konusu dönemde, İngiltere'nin talebine bağlı olarak Mısır'daki pamuk üretiminde ve dolayısıyla pamuktan elde edilen gelirde muazzam bir artış yaşandı; Mısır ekonomisi hızlı bir büyüme sürecine girdi. Hızlı büyüme, hem yabancı sermayenin girişini, hem de 1850'lerin sonundan itibaren zaten Mısır'a yerleşmeye başlamış olan Avrupalıların ülkeye akın etmelerini tetikledi. Süveyş Kanalı projesinin ardından, Amerikan İç Savaşı neticesinde ortaya çıkan ekonomik büyüme, yabancıların Mısır'a yerleşmelerini teşvik eden ikinci unsur oldu. Bu durum ise, yukarıda değinilen Mısır'daki Avrupa etkisinin daha da artmasına yol açtı. Zamanla, Mısır yönetiminde ve ekonomisinde yer almaya başlayan yabancılar, 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren, büyük toprak sahipleriyle birlikte Mısır siyasetinin önemli figürleri haline geleceklerdir.

Pamuktan elde edilen gelirin altyapı harcamalarına aktarılmasıyla ticaret, ulaşım ve arazi ıslahı gibi alanlarda -19. yüzyılın ilk yarısına oranla- daha gelişmiş bir yapı ortaya çıktı.⁴²² Fakat, Mısır'ın ekonomisini canlandıran bu durum, Amerikan İç Savaşı'nın bitmesi ve Amerikan pamuğun dünya piyasasına yeniden giriş yapmasıyla sona erdi. Yine de Mısır pamuğu, Avrupa ve özellikle de İngiltere için önemli bir hammadde kaynağı olmayı sürdürdü.

Sonuç olarak, yukarıda ele alınan gelişmeler ışığında, özellikle de Süveyş Kanalı'nın inşasına giden süreçte, Sait Paşa'nın Mısır'a çizilen hukuki çerçevenin dışında hareket ederek, Mısır'daki Osmanlı egemenliğini fiili olarak zayıflattığını, buna rağmen söz konusu vilayete ilişkin herhangi bir düzenleme yapılmadığını belirtmek gerekmektedir. 1867'de hıdiv unvanını alarak, Mısır'ın özerkliğine hukuki bir zemin kazandıran, İsmail Paşa olacaktır.

⁴²² Söz konusu gelişmeler "Hıdiv İsmail Paşa Döneminde Süregiden Reformlar" başlıklı kısımda ele alınacaktır.

3. Hıdiv İsmail Paşa Dönemi: Özerkliğe Doğru

1863'te Mısır valisi olan İsmail Paşa,⁴²³ Mehmet Ali Paşa'dan sonraki ikinci büyük reformist olarak görülmektedir.⁴²⁴ Gerçekten de, İsmail Paşa, I. Abbas ve Sait Paşalar döneminde ağır aksak ilerleyen reformlara yeniden hayat veren isimdir. “Ülkem artık Afrika’da değil, Avrupa’dadır”⁴²⁵ diyen İsmail Paşa, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Batılı anlamda modern kurumların oluşturulmasıyla büyük bir aşama kaydeden Mısır’ın 1860’lardan itibaren Batılılaşması yönünde çok önemli adımlar atacaktır. İsmail Paşa, pamuk ihracatından elde edilen gelir sayesinde, Mehmet Ali Paşa’nın kısmen yüzeysel kalan ve toplumsal alana nüfuz edemeyen modernleşme hamlesini bir adım daha ileriye götürebilmiştir.

Diğer yandan, Mısır’ın, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uluslararası kapitalizme eklemlenerek bir yandan zenginleştiği, öte yandan da dış borcunun artarak iflasın eşiğine geldiği bir dönem içerisinde bulunduğunu vurgulamak gerekmektedir. Dolayısıyla, İsmail Paşa, büyük bir reformist olduğu kadar, İngiltere ve Fransa’dan aldığı borçlarla ülkenin ekonomik açıdan iflas etmesine giden süreci de hazırlayan isimdir. Elbette ki, söz konusu durum, sadece İsmail Paşa’nın faaliyetleriyle açıklanabilecek kadar dar bir çerçevede değerlendirilemez. Mısır’ın giderek Avrupa devletleri arasındaki rekabetin en önemli öznelerinden biri haline gelmesi ve uluslararası kapitalizmin ihtiyaçları doğrultusunda ihracat odaklı ve bağımlı bir ekonomik yapıya evrilmesi, İsmail Paşa dönemindeki finansal krizin

⁴²³ 1830’da Kahire’de doğan İsmail Paşa, İbrahim Paşa’nın oğluydu. İsmail Paşa, Paris’te mühendislik eğitimi almış, Kahire’ye döndükten sonra da Avrupa başkentlerine birçok kez ziyarette bulunmuştu. Bu açıdan, İsmail Paşa’nın seleflerine oranla Batı’yı daha yakından tanıdığını ve Mısır’ı Batılı bir ülke haline getirmeyi amaçladığını söylemek mümkündür. Atilla Çetin, “İsmail Paşa, Hıdiv,” **İslam Ansiklopedisi**, C. 23, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, s. 117 ve Vatikiotis, **op.cit.**, s. 74.

⁴²⁴ Hunter, **Egypt Under the Khedives...**, s. 70. Cleveland, İsmail Paşa’yı “muhteşem” sıfatıyla anmaktadır. Cleveland, **op.cit.**, s. 110.

⁴²⁵ Vatikiotis, **op.cit.**, s. 74.

makro düzeydeki nedenini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, İsmail Paşa'nın Mısır'ı dönüştürmek amacıyla giriştiği reformları Avrupa devletlerinden aldığı borçlarla finanse etmesinin, mali krize yol açan önemli etkenlerden biri olduğunu teslim etmek gerekmektedir.

İsmail Paşa'nın Mısır'ı Batılı bir ülke haline getirme gayreti, Mısır üzerindeki Osmanlı egemenliğini sınırlandırma amacıyla paralel gitmekteydi. Hatta, İsmail Paşa, tahayyülündeki reformların gerçekleştirilmesinin önündeki en büyük engelin, Mısır'ın içişlerinde hâlâ Bâb-ı Âli'den özerk hareket edememesi olduğunu düşünmekteydi. Dolayısıyla, Mısır lehine yeni yapılacak bir düzenlemeyle, Mehmet Ali Paşa döneminde elde edilen kazanımların artırılmasına ve Mısır'ın özerklik alanının genişletilmesine gayret edilmeliydi. Fakat, İsmail Paşa -Mehmet Ali Paşa'nın aksine- İstanbul'la doğrudan bir çatışma içerisine girmektense, genellikle Padişah ve Bâb-ı Âli bürokratlarıyla iyi ilişkiler geliştirerek Osmanlı vilayet sistemi içerisinde Mısır'a özerk bir statü kazandırmaya çalışmıştır. Nitekim, İsmail Paşa'nın Bâb-ı Âli nezdindeki girişimleri sonuç verecek ve bazı kısıtlamaların saklı tutulduğu yeni düzenlemelerle Mısır'ın özerklik alanı bir hayli genişletilecektir.

İsmail Paşa, Mısır'daki modernleşme hamlesine hız kazandırmadan önce, Mısır'ı Osmanlı siyasi sisteminin bir adım daha dışına çıkarmayı hedeflediği için, öncelikle bu dönemin ilk evresinde Osmanlı-Mısır ilişkilerinin nasıl bir seyir izlediğine ve Abdülaziz'in Mısır seyahatine değinmek gerekmektedir. Ardından da, ikili ilişkilerde yeni bir dönem başlatan 1866 ve 1867 fermanlarının hangi koşullar altında ortaya çıktıklarına ve söz konusu düzenlemelerin içeriklerine yer verilecektir.

a. Osmanlı-Mısır Yakınlaşması

İsmail Paşa, iktidarının ilk yıllarında Sultan Abdülaziz’le ve Bâb-ı Âli bürokratlarıyla iyi ilişkiler geliştirmeye çalıştı. Mehmet Ali Paşa’nın muhatabı doğrudan II. Mahmut iken, İsmail Paşa, sadece Padişah’la değil, Tanzimat Dönemi’yle birlikte ön plana çıkmaya başlayan ve neredeyse Osmanlı iktidarının ana aktörü konumuna yükselen Bâb-ı Âli bürokratlarıyla da iletişime geçmek zorundaydı.⁴²⁶ İsmail Paşa’nın bu alandaki muhatapları ise, Osmanlı siyasetinin kilit isimleri Âli ve Fuat Paşalardı.

İsmail Paşa, vali olur olmaz, artık bir gelenek haline geldiği üzere, Padişah’a itaatini göstermek amacıyla İstanbul’a bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu seyahati esnasında, Abdülaziz’i Yavuz Sultan Selim’den beri hiçbir padişahın ayak basmadığı Mısır’a davet etti.⁴²⁷ Aslında, Abdülaziz’in ziyareti, Osmanlı’nın Mısır’daki otoritesinin tanınması anlamına gelecektiye de İsmail Paşa, valiliğinin başlangıcında, Osmanlı’yla doğrudan bir çatışma içerisine girmek yerine Padişah’ın ve Bâb-ı Âli’nin rızasıyla Mısır’a özel bir statü kazandırılabilceğini düşünmekteydi.

Bâb-ı Âli bürokratlarına göre, İsmail Paşa’nın davetine icabet edilmesi, Mısır’ın yeni yönetimine ve halkına ülkenin gerçek sahibinin Osmanlı padişahı olduğunun ve Osmanlı iktidarının bütünlüğünün ülkede devam ettiğinin kanıtlanması açısından önemli bir fırsat sunmaktaydı.⁴²⁸ Özellikle, Âli ve Fuat Paşalar, seyahatin gerçekleştirilmesinden yanaydılar.

⁴²⁶ Hayrettin Pınar, “Tanzimat Döneminde İktidar Oyunları: Bâbîâlî ve Hıdiv İsmail,” **Bilig**, S. 63 (Güz 2012), s.162-163.

⁴²⁷ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, C. VII: Islahat Fermanı Devri, 1861-1876**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 39-40.

⁴²⁸ Hayrettin Pınar, **Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları: Babıali ve Hıdiv İsmail**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2012, s. 18.

Âli ve Fuat Paşaların teşvikiyle, Abdülaziz'in yaklaşık bir ay sürecek Mısır seyahati, Nisan 1863'te başladı.⁴²⁹ Abdülaziz açısından seyahatin amacı, İstanbul ile Kahire arasındaki ilişkileri güçlendirmek ve İsmail Paşa'ya Padişah'ın valisinden/vasalından başka bir şey olmadığını hatırlatmaktır.⁴³⁰ Dolayısıyla, Abdülaziz'in ziyareti, Mısır'a ve yeni yöneticisine Mısır'ın bir Osmanlı toprağı olduğu örtülü mesajını vermek için tasarlanmıştı.

Abdülaziz, Mısır'da son derece sıcak karşılandı. Seyahati sırasında, İsmail Paşa Padişah'la iyi ilişkiler geliştirerek, Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne bağlılığının altını önemle çizdi. Bunun yanı sıra, Abdülaziz de, "ben burada Mısır valisinin misafiriyim ve öyle kalacağım" diyerek, mevcut ferman hükümleri çerçevesinde Mısır'ın imtiyazlı statüsünün muhafaza edileceğini belirtti.⁴³¹ Dolayısıyla, İsmail Paşa'ya 1841'deki yasal düzenlemeye sadık kaldığı ve Padişah'a itaat ettiği sürece, İstanbul-Kahire ilişkilerinde herhangi bir sorunun ortaya çıkmayacağı mesajı verildi.

Ziyaretin ardından, kısa bir dönem İstanbul-Kahire ilişkileri sorunsuz ilerledi. Hatta, İsmail Paşa, Padişah'a itaatini göstermek amacıyla, 1864-1865'te Hicaz'da çıkan bir ayaklanmayı bastırmak üzere dört bin beş yüz kişilik bir kuvvet göndererek Bâb-ı Âli'ye askeri yardımda bulundu.⁴³² Yine, 1866'da Eflak ve Boğdan'da isyan çıkınca, bu sefer de sekiz bin kişilik askeri birliğini İstanbul'a gönderdi. Abdülaziz ve Sadrazam Fuat Paşa, İsmail Paşa'nın yardımlarının iyi niyet göstergesi olduğunu düşünmekteydiler.

⁴²⁹ Bu seyahatinde Abdülaziz'e Veliaht Murat Efendi, Şehzade Yusuf İzzettin Efendi, Şehzade Reşat Efendi, Şehzade Abdülhamit Efendi ve Fuat Paşa gibi önemli isimler eşlik etmekteydi. Abdülaziz'in seyahatiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Ali Kemal Aksüt, **Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati**, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1944, *passim*.

⁴³⁰ *Ibid.*, s. 4.

⁴³¹ Karal, **Osmanlı Tarihi, C. VII...**, s. 40.

⁴³² *Ibid.*, s. 41.

Kısa süren bu sukûnet döneminin (1863-1866) ardından, İsmail Paşa, 1866'da veraset imtiyazının ailenin en büyük ferdine değil de, babadan oğula geçecek şekilde yeniden düzenlenmesi ve Mısır'ın muhtariyet haklarının genişletilmesi konusundaki taleplerini dile getirmeye başladı. İsmail Paşa'nın valiliğin babadan oğula geçmesi önerisi, Paşa'nın İstanbul'da bulunan kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'nın ve amcası Halim Paşa'nın Mısır üzerinde herhangi bir hak talep etmelerini engellemeyi hedefliyordu. Bu amaçla, 2 Mayıs 1866'da İstanbul'a bir ziyaret gerçekleştirerek Abdülaziz'i, Âli ve Fuat Paşaları veraset düzenlemesinde değişikliğe gidilmesi konusunda ikna etmeye çalıştı.

Bu noktada, asıl ön plana çıkan isim, Mustafa Fazıl Paşa'ydı. Çünkü, 1841'deki düzenlemeye göre, İsmail Paşa'nın ardından hanedanın en yaşlı üyesi sıfatıyla Mustafa Fazıl Paşa'nın vali olması gerekiyordu. Mustafa Fazıl Paşa da Mısır valiliğini elde etmek için her an harekete geçebilirdi. Nitekim, İsmail Paşa göreve geldikten hemen sonra, kardeşinin bir komplo düzenlemeye kalkıştığı, ama başarıya ulaşamadığı bilinmektedir.⁴³³

Mustafa Fazıl Paşa, 1860'lı yılların başında kısa süre maarif ve maliye nazırlıkları görevinde bulunmuştu. Fakat, 1866'ya gelindiğinde, önce Padişah'la arası açılmış, ardından da Yeni Osmanlılar hareketiyle bağlantı içerisinde olduğu gerekçesiyle Paris'e sürgüne gönderilmişti. Paris'teki sürgün yıllarında Yeni Osmanlılarla iletişime geçerek, Osmanlı iktidarına yönelik muhalif hareketin içinde yer almaya başlamıştı.⁴³⁴ Dolayısıyla, İsmail Paşa'nın evladiyet ilkesinin hukuki bir zemin kazanmasını sağlamaya yönelik girişimlerinin Mustafa Fazıl Paşa'nın Bâb-ı Âli'yle arasının açıldığı bir döneme rastlaması tesadüf değildi.

⁴³³ Pınar, **Tanzimat Döneminde İktidarın...**, s. 28'den; NA. FO. 78/1754, 13 Mart 1863.

⁴³⁴ Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform...**, s. 219.

İsmail Paşa'nın veraset usulüne ilişkin değişiklik talebi, Bâb-ı Âli tarafından kabul edilerek, Padişah fermanıyla hüküm altına alındı. Söz konusu fermanı ele almadan önce, Bâb-ı Âli'yi İsmail Paşa'nın önerisi doğrultusunda yeni bir düzenleme yapmaya iten dört temel nedeni ele almak gerekmektedir.⁴³⁵

İlk olarak, Osmanlı'nın 19. yüzyılda yaşadığı mali bunalım ve kaynak ihtiyacı İsmail Paşa'nın veraset usulünün değiştirilmesine ilişkin talebinin kabul edilmesinde kolaylaştırıcı bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. İmparatorluğun Kırım Savaşı'nın gerektirdiği yeni harcamaları finanse edebilmek için dış borçlanmaya başvurmuş olması, 1860'lara gelindiğinde Osmanlı maliyesini büyük bir sıkıntıya sokmuştu. Mali krizin eşiğindeki İstanbul'un İmparatorluğun en zengin vilayetlerinden biri olan Mısır'dan gelen vergiyi arttırmak karşılığında, zaten Kavalalı hanedanına tanınmış olan veraset imtiyazının içeriğinin değiştirilmesinde herhangi bir sakınca görmediği anlaşılmaktadır. Nitekim, Âli Paşa, Mısır'ın ödeyeceği vergiyi arttıracaklarını dile getiren İsmail Paşa'nın istediği değişikliği elde etmesinin önünde hiçbir engel olmadığını ve bu durumun Bâb-ı Âli açısından herhangi bir sıkıntı yaratmayacağını bildirmiştir.⁴³⁶

İkincisi, Abdülaziz'in kendisi de Osmanlı veraset düzenlemesinde bir değişikliğe giderek, hanedanın en yaşlı üyesi yerine, en büyük oğulun tahta geçmesini istiyordu. Başkentten önce Mısır, bu yönde bir değişikliğin ilk uygulama alanı olabilirdi.

Üçüncüsü, Sadrazam Fuat Paşa'nın, Osmanlı iktidarına karşı muhalif bir tavır sergileyen Mustafa Fazıl Paşa'yı bertaraf edebilmek, yani veraset imtiyazının dışında bırakabilmek amacıyla İsmail Paşa'nın söz konusu talebini kabul ettiği söylenebilir.

⁴³⁵ Pınar, **Tanzimat Döneminde İktidarın...**, s. 28-29 ve Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform...**, s. 217.

⁴³⁶ Pınar, **Tanzimat Döneminde İktidarın...**, s. 29'dan; NA. FO. 78/1909, 13 Mayıs 1866.

Son olarak, 1864 Vilayet Nizamnamesi sonrasında, Osmanlı idaresindeki bazı bölgelere ilişkin Büyük Güçler'in müdahalesiyle söz konusu Nizamname'nin kapsamı dışında farklı düzenlemeler yapılmıştı. Bu bağlamda, 1830'larda uluslararası bir sorun haline gelen Mısır'ı yeniden Büyük Güçler'in mücadele alanı haline getirmektense, içsel dinamiklerle yeni bir düzenlemenin tercih edildiğini söylemek mümkündür.

b. İsmail Paşa'ya Hıdiv Unvanının Verilmesi

Yukarıda genel hatları çizilen gelişmeler ışığında, Mısır'ın içişlerinde kısmen özerk olacağı ve özel bir unvanla anılacağı sürecin kapısı aralandı. İlk olarak, 27 Mayıs 1866 tarihli Padişah Fermanı'yla, veraset imtiyazının içeriğinde değişikliğe gidildi; ardından, İsmail Paşa'nın Bâb-ı Âli nezdinde yürüttüğü girişimlerin neticesinde 8 Haziran 1867 tarihli Padişah Fermanı'yla da Mısır valisine hıdiv unvanı verildi.

i. Veraset İmtiyazına İlişkin Yeni Düzenleme: 27 Mayıs 1866 Tarihli Ferman

27 Mayıs 1866 tarihinde, Abdülaziz'in fermanıyla Mısır'a ilişkin veraset düzenlemesinde önemli bir değişikliğe gidildi.⁴³⁷ 1841'deki fermanda belirtilen ailenin en yaşlı üyesinin Mısır valisi olacağına ilişkin kural, valiliğin boşalması halinde sabık valinin en büyük oğluna geçecek şekilde yeniden düzenlendi. Eğer, valinin oğlu yoksa büyük kardeş, kardeş de bulunmadığı takdirde en büyük yeğen valilik görevine getirilecekti. Veraset imtiyazının İsmail Paşa'nın isteği

⁴³⁷ 27 Mayıs 1866 tarihli fermana ilişkin bilgiler şu belgeden aktarılacaktır: BOA. İ. MTZ (05), Dosya No: 20, Gömlek No: 816, 12 Muharrem 1283 (27 Mayıs 1866), varak 1, 2, 3.

doğrultusunda düzenlenmesine karşılık, Mısır, her sene İstanbul'a gönderdiği vergi miktarını arttırmakla yükümlü kılındı. Seksen bin kese civarındaki altın miktarı, yüz elli bin keseye çıkarıldı.

1866'daki ferman, temel olarak, 1841'de ana ilkeleri çizilen düzenlemeleri tekrarlıyordu. Tanzimat ilkeleri ve Bâb-ı Âli'nin yabancı devletlerle imzaladığı antlaşmalar, Mısır'da geçerli olacaktı. Mısır ordusundaki asker sayısı, yine bir önceki düzenlemeye paralel biçimde, on sekiz binle sınırlı kalacaktı. Bunun yanı sıra, Mısır'ın bir Osmanlı vilayeti olduğunu vurgulamak için, egemenliğin önemli simgelerinden biri olan Osmanlı sancağının ve nişanlarının Mısır ordusunda kullanılması gerekliliğinin altı çizilmekteydi.

Fermanın getirdiği bir yenilik ise, Musavva ve Sevakin'in Mısır idaresine bırakılıyor olmasıydı.⁴³⁸ Böylece, Mısır'ı Osmanlı vilayet sistemi içinde tutabilmek pahasına, veraset düzenlemesindeki değişikliğe ek olarak, İsmail Paşa'ya bir taviz daha verilmiş olmaktaydı.

İsmail Paşa iktidara talip olabilecek isimleri 27 Mayıs 1866 tarihli ferman sayesinde bertaraf etmişti. Söz konusu kazanıma rağmen, Mısır'a muhtariyet haklarının genişletildiği özel bir statü kazandıramamıştı. Dolayısıyla, Mısır'ı içişlerinde özerk kılacak *sui generis* bir unvanla taçlandırabilmek için Bâb-ı Âli nezdinde yürüttüğü faaliyetlerine aynı yıl içerisinde yeniden başlayacaktır.

⁴³⁸ Musavva ve Sevakin, Kızıldeniz'deki iki önemli Osmanlı limanıydı. Bu limanlarla birlikte İsmail Paşa Afrika'ya düzenleyeceği seferlerde kullanılacak iki önemli üs elde etmiş olmaktaydı.

ii. Hıdiviyet-i Mısır: 8 Haziran 1867 Tarihli Ferman ve Devamındaki Düzenlemeler

Veraset usulünün yeniden düzenlenmesiyle önemli bir kazanım elde eden İsmail Paşa, Mısır'ın muhtariyet haklarını genişletebilmek ve ülkeyi içişlerinde özerk hale getirilebilmek için, Bâb-ı Âli'ye baskı yapabileceği uygun konjonktürü 1866'da Girit'te Osmanlı otoritesini hedef alan bir ayaklanmanın ortaya çıkmasıyla yakaladı.⁴³⁹ Bâb-ı Âli'yle yakın ilişkiler geliştirilen bu dönemde, on sekiz bin kişilik Mısır ordusunu Girit'e gönderildi.⁴⁴⁰ Söz konusu yardım karşılığında, Girit valiliğinin kendisine tevcih edilmesini isteyen İsmail Paşa'nın talebi, Fransa ve İngiltere'nin araya girmesiyle kabul edilmedi. 1867'de Girit'e ilişkin özel bir nizamname hazırlanarak, Osmanlı sınırları içerisinde özerk bir statü tanındı.

Bâb-ı Âli'nin Girit İsyanı'yla meşgul olduğu kaotik ortamda, Girit valiliğini elde edemeyen İsmail Paşa, yabancı devletlerle doğrudan antlaşma yapabilmek ve Padişah'ın onayı olmaksın borçlanma akti imzalayabilmek gibi konularda merkezi otoritenin dışına çıkmaya olanak tanıyacak yeni bir düzenlemenin yapılmasına ilişkin görüşlerini dile getirmeye başladı.⁴⁴¹ Mısır'daki reform hareketini yürütebilmek için ihtiyaç duyulan nakit para, ancak Avrupalı bankerlere borçlanarak elde edilebilirdi. Bunun önündeki en büyük engel ise, borçlanma aktinin ancak Padişah'ın onay vermesi şartıyla gerçekleştirilebiliyor olmasıydı.

Söz konusu taleplerinin yanı sıra, kendisini diğer vilayetlerin valilerinden farklı kılacak bir unvanla da anılmak isteyen İsmail Paşa, İstanbul'daki temsilcisi

⁴³⁹ Bâb-ı Âli'nin Girit İsyanı sırasındaki tutumuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Hayrettin Pınar, "Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Ali Paşa," **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 18 (Aralık 2008), s. 1-22.

⁴⁴⁰ Karal, **Osmanlı Tarihi, C. VII...**, s. 43.

⁴⁴¹ Pınar, **Tanzimat Döneminde İktidarın...**, s. 32.

Nubar Paşa aracılığıyla, kendisine Kuran’da Yusuf peygambere atıfla kullanılan “Aziz” unvanının verilmesini ve Mısır valilerinin bundan sonra “Aziz-i Mısır” (Mısır’ın Azizi) olarak anılacakları yeni bir düzenlemenin yapılmasını talep etti.⁴⁴² İsmail Paşa’nın “Aziz” unvanını talep etmesinin sembolik açıdan hayli önemli bir sebebi bulunmaktaydı. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, dünyanın sayılı uygarlıklarından biri olan Antik Dönem Mısır’ının tarihini, dilini, toplumsal hayatını, örgütlenme şeklini açığa çıkarmak amacıyla arkeolojik çalışmalara hız verilmiş ve *Mısır bilimi (Egyptoloji)* alanında önemli bir aşama kaydedilmişti.⁴⁴³ Zamanla, 19. yüzyıl Mısır’ı ile Firavunlar dönemi Antik Mısır’ı arasında tarihsel bir süreklilik olduğu vurgulanmaya başladı.⁴⁴⁴ Dolayısıyla, Mısır’ın kadim mirasıyla Kavalalı hanedanı arasında bağ kurulması açısından, “Aziz” unvanının sembolik bir anlamı bulunmaktaydı. Fakat, söz konusu tarihsellik içerisinde tercih edilen figür, bir Firavun yerine Yusuf peygamberdi. İsmail Paşa’nın “Aziz” unvanıyla anılmak istemesinin temel nedeni, “Mısır’da ‘istiklal’ ile hükmetmiş Yusuf peygamberin mertebesine kendisinin ihraz eylediğini” gösterebilmektir.⁴⁴⁵

⁴⁴² Karal, **Osmanlı Tarihi, C. VII...**, s. 43.

⁴⁴³ Mısır uygarlığına ilişkin çalışmaların, Napolyon’un Mısır seferi sonrasında, temel olarak Fransız bilim adamlarının girişimiyle başlatıldığını belirtmek gerekmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise, özellikle de İsmail Paşa döneminde, Mısır’ın kadim tarihine yönelik araştırmalara hız verildi. Hatta, İsmail Paşa, Ali Mübarek’i görevlendirerek Antik Mısır araştırmaları için özel bir okulun kurulmasını sağladı. Bunun yanı sıra, Rifa’a al-Tahtavi, Antik Mısır tarihini kaleme aldı; Ali Mübarek Firavunlar Dönemi’nin kutsal şehirlerinin haritasını çıkardı. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Donald M. Reid, **Whose Pharaohs? Archaeology, Museums, and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I**, Berkeley, University of California Press, 2002, s. 93-136.

⁴⁴⁴ Milliyetçi ideolojinin en temel özelliklerinden biri, ilgili ırkın ya da milletin tarihsel kökenlerinin mümkün olduğunca uzak bir geçmişte aranmasıdır. Bu bağlamda, kitleleri birarada tutabilecek kadim sembollerin, imgelerin ve geleneklerin zamanın ruhuna göre yeniden yorumlanarak, “icat edilmesi” ve söz konusu milletin “şanlı” tarihinin yazılması gerekmektedir. Eric J. Hobsbawm, **1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik**, (Çev.: Osman Akınhay), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995, s. 64-102. İsmail Paşa’nın Mısır’ın kadim tarihine olan ilgisi, kendisinin milliyetçi karakterinden kaynaklanmasa da, Paşa’nın söz konusu girişimi eğitim alanında atılacak adımlarla da birleşerek, yönetimde yer almayan Mısırlıların ülkelerinin tarihsel geçmişiyle tanışıp millet tahayyüllerinin filizlenmesine vesile olacaktır.

⁴⁴⁵ Karal, **Osmanlı Tarihi, C. VII...**, s. 43.

Nubar Paşa, Fuat Paşa'yı Mısır valilerine özel bir unvan verilerek Mısır'a ilişkin yeni bir ferman düzenlenmesi konusunda ikna etti.⁴⁴⁶ Fakat, Mısır valilerinin "Aziz" unvanı yerine Mehmet Ali Paşa döneminden beri gayri resmi olarak kullanılan hıdiv unvanıyla anılmalarına karar verildi.⁴⁴⁷ Çünkü, "abd" ve "aziz" kelimelerinin biraraya gelmesiyle oluşan Padişah Abdülaziz'in ismi, Arapçada "Aziz'in kulu" anlamına gelmekteydi. Eğer, Mısır valisine "Aziz" unvanı verilirse, Abdülaziz'in "Aziz-i Mısır"ın, yani İsmail Paşa'nın kulu olduğuna ilişkin bir yorum ortaya çıkabilirdi.⁴⁴⁸ Dolayısıyla, söz konusu unvanın Padişah'ın otoritesini sembolik açıdan değersizleştirmesini engellemek için İsmail Paşa'ya ve haleflerine hıdiv unvanı verilmesinde karar kılındı. Fuat Paşa'nın girişimiyle hazırlanan 8 Haziran 1867 tarihli Padişah Fermanı'yla, Mısır'ı içişlerinde özerk kılacak yeni bir düzenleme yapıldı.⁴⁴⁹

Söz konusu ferman, 1866'daki düzenlemede yer alan evladiyet ilkesini koruyarak, bundan böyle Mısır valilerine hıdiv denileceğini, Mısır vilayetinin de "Hıdiviyet-i Mısır" (Mısır Hıdivliği) olarak adlandırılacağını belirtmekteydi. Söz konusu belge, Hıdiv'in, Tanzimat Fermanı'nda öngörülen ilkeler doğrultusunda, teb'anın can ve mal güvenliğini sağlamakla yükümlü olduğunun altını çizmekteydi. Daha da önemlisi, Ferman, Hıdiv'in Mısır'ın içişlerinde gerekli düzenlemeleri

⁴⁴⁶ Pınar, **Tanzimat Döneminde İktidarın...**, s. 38. Âli Paşa ise, Mısır'ın İmparatorluk'tan giderek kopacağı endişesiyle yeni düzenlemeye karşı çıkmaktaydı. Bu nedenle, söz konusu ferman Âli Paşa'ya danışılmadan çıkarıldı. Özkaya-Özer, **op.cit.**, s. 189.

⁴⁴⁷ Daha önce bahsedildiği gibi, Mehmet Ali Paşa döneminde toplanan divan "Hıdiv Divanı" olarak adlandırılıyordu. Dolayısıyla, hıdiv unvanı rastgele seçilmiş bir unvan değildi. Mehmet Ali Paşa döneminden beri kullanılan, fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi olarak Mısır valilerine tevcih etmediği bir unvandı. Ayrıca, bazı kaynaklar İsmail Paşa'ya hıdiv unvanının verilerek, Mısır'ın içişlerinde özerk bir statü kazanabilmesinin nedeninin, Abdülaziz ile Paşa arasındaki ailevi bağdan kaynaklandığını dile getirmektedirler. İsmail Paşa'nın annesi Hoşyar'ın, Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'ın kız kardeşi olduğu dile getirilmektedir. Tanman, **op.cit.**, s. 33 ve Hassan, **op.cit.**, s. 79.

⁴⁴⁸ Adam Mestyan, **Art and Empire: Khedive İsmail and the Foundation of the Cairo Opera House**, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Hungary, Central European University, 2007, s. 55.

⁴⁴⁹ 8 Haziran 1867 tarihli fermana ilişkin bilgiler şu belgeden aktarılacaktır. BOA. İ. MTZ (05), Dosya No: 20, Gömlek No: 839, 5 Safer 1284 (8 Haziran 1867), varak 1 ve 2.

gerçekleştirebilmek için kanun yapma hakkına sahip olacağını vurgulamaktaydı. Fakat, gümrük duvarlarının belirlenmesi, yabancı devletlerle ticari ve siyasi anlaşmalar yapılması gibi konularda Hıdiv, Padişah'ın onayını almak zorundaydı.⁴⁵⁰ Dolayısıyla, İsmail Paşa, Hıdiv unvanını elde etmiş olmasına rağmen, Mısır'a dışişlerinde serbestlik tanıyacak bir statü kazandıramamıştı.

Mısır, söz konusu yeni statüsü nedeniyle -Bosna-Hersek, Cebel-i Lübnan ve Girit gibi özel düzenlemelerle yönetilen bölgelere benzer şekilde- Bâb-ı Âli'nin vilayetleri merkezi otoritenin denetimine alabilmek amacıyla yürürlüğe koyduğu Vilayet Nizamnamesi'nin sınırları dışında bırakılmış oluyordu.

Fakat, Mısır'a ilişkin düzenlemenin yapılış şekli, yukarıda anılan benzerlerinden önemli bir farklılık arz etmekteydi. Vilayet Nizamnamesi'nin kapsamı dışındaki diğer düzenlemeler, Büyük Güçler'in müdahalesi ve talebi doğrultusunda gerçekleştirilmişken, Mısır'ın statüsünü belirleyen ferman iç dinamiklerin neticesinde ortaya çıkmıştı. Ayrıca, 1866 ve 1867 Fermanları, Büyük Güçler'in garanti altına aldıkları 1841 düzenlemesi gibi uluslararası bir belge niteliğine sahip değillerdi.

1867'deki yeni düzenlemeyle İstanbul-Kahire ilişkilerinde yeni bir aşamaya geçildiği söylenebilir. Kavalalı hanedanına veraset imtiyazının tanınmasının ötesine geçecek şekilde, Mısır valilerinin *sui generis* bir unvanla anılacak olmaları, Mısır'ı Vilayet Nizamnamesi'nin uygulandığı vilayetlerden ayıran bir duruma işaret etmekteydi. Bunun da ötesinde, Mısır, Osmanlı idari sistemi içerisinde her zaman özerk olan Eflak-Boğdan Voyvodalığı, Kırım Hanlığı, Erdel Prensliği gibi bölgere

⁴⁵⁰ Mısır'a içişlerinde özerklik tanıyan, fakat yabancı devletlerle ilişkilerinde Osmanlı yetkesinde tutmayı amaçlayan söz konusu belge, Mısırlı tarihçi Abd al-Rahman al-Rafi tarafından Mısır'ın bağımsızlığını kazanmasına giden süreçteki ilk aşama olarak yorumlanmıştır. Abd al-Rahman al-Rafi, **Asr İsmail (İsmail Dönemi)**, C. 1, Kahire, Mektebetü'l Usra, 2000, s. 83.

tanınan statüyü yarım yüzyılı aşkın süren bir mücadelenin sonunda elde ederek, diğer Arap vilayetlerinde örneği görülmeyen bir yapı kazandı. Artık, Mısır içişlerinde tam anlamıyla özerk, dışişlerinde Bâb-ı Âli'ye bağlı olacaktı.

Fakat, İsmail Paşa'nın Mısır'ı Osmanlı'dan özerkleştirme çabasının -Mehmet Ali Paşa'nın girişimlerine benzer şekilde- milliyetçi hassasiyetlerden ve ulusal aidiyet fikrinden çok, Kavalalı hanedanının sürekliliği düşüncesinden ilham aldığıın altını çizmek gerekmektedir. Mısır'daki milliyetçi düşünce ve hareket, Hıdiv'in ve hanedanın ülkede kurduğu ekonomik, siyasal ve toplumsal yapıyı kırmayı hedefleyen bir anlayıştan esinlenerek kitleleri mobilize etmeye çalışacaktır.

Yukarıda ele alınan gelişmeler ışığında, İstanbul'un, Girit'teki ayrılıkçı hareketle baş etmek zorunda kaldığı böyle bir ortamda, İsmail Paşa'nın taleplerinin önemli bir kısmına cevap verdiği görülmektedir. Nitekim, Girit İsyanı'nın sona ermesinin ardından, Bâb-ı Âli, Mısır üzerindeki denetimini yeniden arttırmaya ve Mısır'ın herhangi bir Osmanlı vilayeti olduğunu vurgulamaya çalıştı. Örneğin, Fuat Paşa, hıdiv teriminin sadece bir unvandan ibaret olduğunu, özel bir anlam ifade etmediğini, İsmail Paşa'nın diğer vilayetlerdeki Osmanlı valilerinden farklı bir konumda bulunmadığını belirtmekteydi.⁴⁵¹ Fuat Paşa'ya göre, ferman aslında konjonktürel bir zorunluluk sonucu ortaya çıkmıştı.

Fakat, yeni ferman, Fuat Paşa'nın iddiasının aksine, İsmail Paşa'nın statüsünde ve Mısır'ın yönetiminde herhangi bir değişikliğe işaret etmiyor değildi. Kaldı ki, sadece 1867 Fermanı değil, 1841 Fermanı ve sonrasında Mısır valilerine “sadaret-i uzma” rütbesinin tevcih edilmesi, Mısır valilerini Osmanlı sadrazamıyla eşit statüde konumlandırmıştı, ki söz konusu statü bütün Osmanlı valilerine verilen

⁴⁵¹ Pınar, **Tanzimat Döneminde İktidarın...**, s. 39.

bir paye değildi. Kahire karşısında manevra alanı daralan Bâb-ı Âli, İmparatorluk için hem stratejik, hem de ekonomik açıdan büyük önem taşıyan Mısır'dan vazgeçmediğini göstermeye çalışıyordu. Aslında, Bâb-ı Âli, İmparatorluk hazinesi açısından önemli bir gelir kaynağı olan Mısır'ı kaybetmek istemiyordu.

Bâb-ı Âli'yle Hıdiv'in arasını açacak gelişmeler, çok geçmeden suyüzüne çıktı. Süveyş Kanalı'nın yapım masraflarının karşılanması için dış borca ihtiyaç duyan Hıdiv, Padişah'ın onayı olmaksızın yabancı devletlerle istikraz akdi gerçekleştirebileceğini dile getirirken, Bâb-ı Âli bürokratları, özellikle de Âli Paşa, hem 1866, hem de 1867 Fermanları'yla Mısır'a böyle bir hakkın tanınmamış olduğunu ifade ettiler.⁴⁵² 1866 ve 1867 Fermanları, Hıdiv'in Padişah'ın onayı olmaksızın yabancı devletlerle doğrudan istikraz akti yapıp yapamayacağı konusunda bir hüküm içermiyordu. Fakat, yabancı devletlerle anlaşma yapılması koşulu Padişah'ın iradesiyle sınırlandırılmıştı. İstikraz akdi de bir anlaşma olduğundan, söz konusu fermanların içeriklerinden İsmail Paşa'nın iddia ettiği gibi bir yorum çıkmıyordu. Nitekim, Bâb-ı Âli, Hıdiv'e böyle bir hakkın tanınmamış olduğu görüşünden geri adım atmadı. Eğer, Mısır'ın yabancı devletlerle İstanbul'un onayına ihtiyaç duymadan borç alma yetkisinin bulunduğu kabul edilirse, hem Mısır'ın ekonomik açıdan giderek İngiltere ve Fransa'nın etki alanına gireceğinden, hem de böyle bir yetkinin Mısır'ın bağımsızlığının kabulü anlamına geleceğinden endişe edilmekteydi. Fransa ve İngiltere'nin de dahil olduğu kriz, Bâb-ı Âli'nin geri adım atmaması üzerine, İstanbul lehine çözüme kavuşturuldu.

Kriz, Hıdiv'in borçlanma ve yabancı devletlerle doğrudan müzakere gibi konularda Bâb-ı Âli'ye tabi olduğunu tekrarlayan 1869'daki yeni bir fermanla kısa

⁴⁵² Borç kriziyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: **Ibid.**, s. 59-80.

bir süreliğine aşıldı.⁴⁵³ Hıdiv'i yukarıda anılan konularda Bâb-ı Âli'ye bağımlı kılan bu yeni düzenleme, merkeziyetçi refleksin bir yansıması olarak ortaya çıkmıştı. Ancak, Hıdiv, fermanı kabul etmiş olmasına rağmen, Bâb-ı Âli'nin rahatsız olduğu alanlardaki faaliyetlerini sürdürmeye devam edecektir.

Bu süreçte, Bâb-ı Âli, Hıdiv'in yabancı devletlerle Padişah'ın onayı olmaksızın antlaşma yapabilme talebini kabul etmemekle birlikte, Mısır'ın yeni statüsünü teyide devam etti. Örneğin, 1871 Mısır Sâlnâmesi'nde,⁴⁵⁴ evladiyet usulüne vurgu yapılarak, Hıdiv İsmail Paşa'nın ardından en büyük oğul olması nedeniyle Tefvîk Paşa'nın Mısır hıdivliğine getirileceğinin altı çizildi. Musavva ve Sevakin'in Mısır'ın egemenliğinde olduğu da teyit edildi. Aslında, İstanbul, her bir fermanla ve söz konusu sâlnâme ile, Mısır'ın Osmanlı'ya tabi olduğunu vurgulamaya çalışmaktaydı.

Bâb-ı Âli'nin bütün itirazlarına rağmen, İsmail Paşa, kabul görmeyen taleplerini elde etmek için yeniden hareket geçti. 15 Mayıs 1873'te, Abdülaziz'in tahta çıkışının yıldönümünde, İstanbul'a bir ziyaret gerçekleştirerek Padişah'a ve bürokratlara çok miktarda altın ve değerli hediyeler dağıttı. Âli ve Fuat Paşa gibi, İsmail Paşa'nın taleplerini dizginleyebilecek deneyimli bürokratların yokluğunda,⁴⁵⁵

⁴⁵³ **Ibid.**, s. 119-121.

⁴⁵⁴ Sâlnâmeler, Osmanlı geleneğinde teb'ayı gelişmeler konusunda bilgilendirmek, merkezi yönetim ile teb'a arasındaki ilişkileri geliştirmek amacıyla vilayetlerde kurulan matbaalarda basılıp yayımlanan yıllıklardır. Ele alınan vilayetin idari, iktisadi, coğrafi, demografik yapısı ile eğitim ve kültür hayatı hakkında kısa bilgiler ihtiva ederler. Osmanlı tarihinin birincil kaynakları olan bu belgeler, nüfus, üretim, ihracat ve ithalat gibi konularda istatistiki bilgiler içerdikleri gibi, idari taksimat, yönetim kadrolarında bulunan kimselerin biyografileri hakkında bilgiler sunulması açısından da bir hayli önemlidirler. 1871'deki sâlnâmesi, Mısır'a ilişkin yayımlanan ilk ve tek sâlnâmedir. Mustafa Öztürk ve Sevda Özkaya-Özer (Haz.), **Mısır Sâlnâmesi: 1871**, Elazığ, Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 10, 2005, s. V.

⁴⁵⁵ Âli Paşa, 1868'de; Fuat Paşa ise, 1871'de vefat etmişti.

9 Haziran 1873 tarihindeki yeni bir fermanla, 1866'dan bu yana Mısır'a ilişkin yapılmış bütün düzenlemeler tek bir belgede birleştirildi.⁴⁵⁶

1873 Fermanı'yla, Hıdiv'e, yabancı devletlerle Padişah'ın onayına ihtiyaç duyulmaksızın borçlanma ve Osmanlı Devleti'nin imzaladığı anlaşmalarla bir uyuşmazlık olmaması şartıyla ticaret antlaşması yapabilme hakkı verildi. Hıdiv'e Padişah onayı olmaksızın istikraz akti yapabilme yetkisinin verilmesi, İsmail Paşa'nın borçlanma antlaşması imzalamasının önündeki engelin kalkmasına yol açtı.

Yeni ferman, daha önceki düzenlemelerde vurgulanan Mısır ordusundaki asker sayısının sınırlandırılmasına ilişkin hükmü kaldırarak, ordunun kapasitesinin arttırılabileceğini dile getiriyordu. Bunun yanı sıra, donanma inşasının önündeki engeller de kaldırılıyordu. Fakat, zırhlı gemi yapılması kesinlikle yasak olacaktı.

Mısır ordusunun asker sayısının azaltılmasına ilişkin hüküm, Mehmet Ali Paşa'yla iki kez gerçekleştirilen savaşa benzer bir sürecin bir daha yaşanmasını önlemek için, veraset imtiyazının tanındığı 1841'deki fermanla ilk defa dile getirilmişti. Sonraki düzenlemelerde de, söz konusu kısıtlamadan vazgeçilmemişti. Fakat, 1873'e gelindiğinde Mısır'la herhangi bir savaş olasılığı ortadan kalkmıştı. Çünkü, daha önce de değinildiği gibi, İsmail Paşa Mısır'ın özerkliğini savaşıarak değil, siyasi hamlelerde bulunarak sağlamaya çalışıyordu. Bunun yanı sıra, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İmparatorluk sınırları içerisinde ortaya çıkan ayaklanmalarla başedebilmek ve yabancı devletlerle savaş yürütebilmek açısından Osmanlı ordusu iyice yetersiz kalmaya başlamıştı. İsmail Paşa, birçok kez

⁴⁵⁶ Söz konusu belge şu eserde yer almaktadır: Edwin De Leon, **The Khedive's of Egypt: The Old House of Bondage Under New Masters**, London, Searle&Rivington, 1877, s. 428. Süleyman Kani İrtem, İstanbul'daki İngiliz elçisinin İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği malumata dayanarak, Hıdiv'in 1873 Fermanı'ndaki ayrıcalıkları Abdülaziz'e yaklaşık bir milyon lira tutarında rüşvet vererek elde ettiğini belirtmektedir. Süleyman Kani İrtem, **Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi**, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), İstanbul, Temel Yayınları, 1999, s. 44-48.

Osmanlı'ya askeri yardımda bulunmuştu. Dolayısıyla, ilerleyen süreçte ihtiyaç duyulduğu takdirde, Mısır ordusundan yeniden asker talep edilebilirdi. Bu yüzden de, Bâb-ı Âli açısından Mısır ordusundaki asker sayısının arttırılması pragmatik bir zorunluluk haline gelmişti. Nitekim, Hıdiv, 1875'te Bosna-Hersek'te ayaklanma ortaya çıktığında ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne askeri yardımda bulunacaktır.⁴⁵⁷

Aslında, Hıdiv'e verilen tavizler, temelde Osmanlı maliyesinin giderek büyük bir krize girmiş olmasıyla yakından ilgili görünmektedir. Nitekim, 1873'teki fermanla, Mısır'ın Osmanlı hazinesine gönderdiği vergi miktarı yüz elli bin kese altından altı yüz seksen bin keseye çıkarıldı. Dolayısıyla, borç krizine girmiş olan Osmanlı İmparatorluğu, büyük oranda Mısır'ın statüsünü verginin yükseltilmesi karşılığında değiştirmiş oluyordu.

1873'teki düzenlemeyle, İsmail Paşa, iktidara geldiği andan itibaren elde etmek için çabaladığı bütün ayrıcalıklara sahip olmuştu. Mısır, kısa süreliğine, 1866 ve 1867'deki düzenlemelerle kendisine çizilenden çok daha gevşek bağlarla İstanbul'un siyasal sınırları içerisinde yer alacaktı. Çünkü, 1879'da Tevfik Paşa'nın hıdivliğe atanmasının ardından, Mısır'a verilen Padişah'ın onayı olmaksızın yabancı devletlerle istikraz akti imzalamak ve ordudaki asker sayısını arttırmak gibi ayrıcalıklar kaldırıldı, fakat 1867'deki düzenlemeye dokunulmadı.⁴⁵⁸

İsmail Paşa döneminde neredeyse "bağımsız" hale gelmiş Mısır'ın siyasal tarihinde ve İstanbul-Kahire ilişkilerinde bir dönüm noktası olan İngiliz işgaliyle ve giderek parçalanmaya yüz tutan Osmanlı Devleti'nde "Pan-İslamizm" in hakim ideoloji haline gelmesiyle, bir yandan Osmanlı Mısır'la idari bağlarını sıkılaştırmaya

⁴⁵⁷ Özkaya-Özer, **op.cit.**, s. 218.

⁴⁵⁸ **Ibid.**, s. 231.

çalışacak, öte yandan da yeni Hıdivler İngiltere'ye karşı bir denge unsuru olarak gördükleri Bâb-ı Âli'yle dirsek temasını sürdüreceklerdir. Böylece, Mısır'daki hıdivlik yönetimi, çoğu zaman kağıt üzerinde kalsa da, 1914'e kadar devam edecektir.

c. Modernleşmenin İkinci Evresi: İsmail Paşa Döneminde Süregiden Reformlar

Hıdiv İsmail Paşa, Mehmet Ali Paşa'dan sonra Mısır'ın ikinci büyük reformistiydi. 1866'da Meclis-i Nüvvab'ın⁴⁵⁹ açılışında yaptığı konuşmada, Avrupa uygarlığının Mısır'a girişini başlatan Mehmet Ali Paşa'dan ilham aldığını ve dedesinin halefi olduğunu dile getiriyordu:⁴⁶⁰

“Herkesin bildiği gibi, dedem Mehmet Ali Paşa Mısır halkının güvenliğini sağladı; ülke koşullarının el verdiği ölçüde, *ilerleme* düşüncesinden hareketle Mısır'ın *uygarlaşma* sürecini başlattı. Babam (İbrahim Paşa), onun sağ koluydu...Mısır, onların egemenliğinden sonra, yönetimi ben devralıncaya kadar, söz konusu sürecin geriye döndüğü bir evreye girdi. Benimse, valiliğimin ilk zamanlarından bugüne kadar, dedemin ve babamın miras bıraktığı *ilerleme* ve *uygarlık* fikirlerine bağlı olduğumu gördünüz. Devamında da Allah yardımcım olsun.”

Yukarıda İsmail Paşa'nın konuşmasından yapılan alıntıda yer alan “ilerleme” ve “uygarlık” kavramları, temelde Batılışmaya göndermede bulunmaktadır. Vali olmadan önce, birçok kere Avrupa başkentlerine ziyaret gerçekleştiren, bir süre de Fransa'da eğitim gören ve Avrupa'yı yakından tanıma fırsatı bulan İsmail Paşa,

⁴⁵⁹ Nüvvab, Arapçada vekil anlamına gelen “naib”in çoğuludur. İleride bahsedileceği üzere, Meclis-i Nüvvab adıyla kurulan Temsilciler Meclisi, Hıdiv'e danışmanlık yapmakla görevliydi.

⁴⁶⁰ Abd al-Rahman al-Rafi, **Asr İsmail (İsmail Dönemi)**, C. 2, Kahire, Mektebetü'l Usra, 2000, s. 85.

Mısır’da da benzer bir gelişmişlik düzeyine ulaşılması gerektiğine inanmaktaydı. 1867’de Avrupa’ya bir ziyaret gerçekleştirdikten sonra, ülkesine döndüğünde “Avrupa devletlerinin ve monarklarının iyi niyetleri ve yardım severliklerinin yanı sıra, bilimsel gelişmenin yol yapımı, köprü inşası, arazi düzenlemesi ve ekonomik gelişmişlik düzeyine olan etkisi hayranlık vericiydi” diyecektir.⁴⁶¹ Gerçekten de, Hıdiv’in ekonomiden orduya, ordudan bürokrasiye, bürokrasiden eğitime kadar temel alanlardaki reform hamleleri, Mehmet Ali Paşa’ya oranla çok daha fazla Batı yanlısıydı.

Öte yandan, İsmail Paşa döneminde ekonomiye oranla diğer alanlardaki reform hamlelerinin çok daha “başarılı” olduğunu söylemek gerekmektedir. Çünkü, Hıdiv, uluslararası konjonktürün ve buna bağlı olarak Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu mali krizin etkisiyle, Mısır ekonomisini iflasa sürükleyen bir ekonomik yapının oluşmasına da hizmet etmiştir. Bu anlamda, Mısır’ın kalkınması için gerekli olan geliri, büyük oranda dış borçlarla finanse ederek, zaten 1840’lardan itibaren uluslararası kapitalizme hammadde ihracatçısı olarak eklemelenmeye başlayan ülkeyi Batı’ya daha da bağımlı hale getirmiştir. Buna rağmen, Mısır’ın 20. yüzyıldaki siyasal ve toplumsal hayatını derinden etkileyecek gelişmelerin, Hıdiv İsmail Paşa dönemindeki reformların mirası üzerine şekillendiğinin altını çizmek gerekmektedir.

i. Tekel Ekonomisi’nden İhracat Odaklı Ekonomi’ye Geçiş

Balta Limanı Sözleşmesi hükümleri uyarınca, 1840’lardan itibaren, Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’da uyguladığı tekel ekonomisinin büyük bir darbe aldığına,

⁴⁶¹ Lorne M. Kenny, “The Khedive Ismail’s Dream of Civilization and Progress,” **The Muslim World**, Vol. 50, No. 2 (April 1965), s. 145-146’dan: al-Waqa’i al-Misriyah, 34 (28th Rabi’ II, 1867/27 Ağustos 1867), s. 1-2.

1820’lerde kurulan fabrikaların sayısının yavaş yavaş azaldığına ve ülkenin ticaretle serbestlik kuralıyla giderek kendine yeterli bir ekonomiden bağımlı bir ekonomiye doğru evrilerek, tarımsal bir birlik olarak İngiltere merkezli dünya ekonomisine entegre olmaya başladığına değinilmişti. Söz konusu süreç, Hıdiv döneminde daha da hız kazandı. İsmail Paşa döneminde, sanayileşme girişimi, Mehmet Ali Paşa dönemine oranla bir hayli sınırlı kaldığı gibi, Mısır ekonomisinin Avrupa’ya ve özellikle de İngiltere’ye olan bağımlılığı artarak devam etti.

İsmail Paşa, iktidarının 10. yılında, kapanan fabrikaları yeniden faaliyete geçirmeye çalıştıysa da, Mısır ekonomisine damgasını vuran borç sarmalı ve mali kriz nedeniyle, endüstriyel alanda Mehmet Ali Paşa dönemindekine benzer bir “başarı” yakalanamadı. 1870’lerin sonuna gelindiğinde, artık Mısır’da sadece on bir tane fabrika vardı.⁴⁶² Söz konusu fabrikalar da, Mehmet Ali Paşa dönemindeki deneyimden farklı olarak, Mısır’ın ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirilmemişlerdi. Aksine, büyük oranda Mısırlı ucuz işgücünden yararlanarak üretim gerçekleştirmek isteyen Avrupalıların etki alanına girmişlerdi.

Diğer yandan, İsmail Paşa döneminde, Mısır’ın ticaret hacminde büyük bir artış yaşandı. 1880’e gelindiğinde Mısır’ın ticaret hacmi, 1860’dakinin neredeyse beş katına ulaşmıştı.⁴⁶³ Mısır Sâlnâmesi’nde belirtildiği üzere, 1871’de, Mısır ticaretinin en büyük iki ortağı Fransa ve İngiltere’ydi; İngiltere’yle yapılan ihracat ise, Fransa’yla yapılanın neredeyse beş katı kadardı.⁴⁶⁴ Ticaret hacmindeki artış, şüphesiz 1869’da faaliyete geçen Süveyş Kanalı’nın Doğu ile Batı arasındaki yolu kısaltarak mal sevkıyatı maliyetini azaltan önemli bir uluslararası su yolu haline gelmiş

⁴⁶² Roger Owen, **The Middle East in the World Economy, 1800-1914**, London, Tauris, 2009, s. 150-151 ve Weinryb, **op.cit.**, s. 476.

⁴⁶³ Issawi, **Egypt in Revolution...**, s. 25.

⁴⁶⁴ Öztürk ve Özkaya-Özer, **op.cit.**, s. 34.

olmasından kaynaklandı. Ayrıca, Süveyş Kanalı'nın açılışı, kanal fikrinin ortaya çıktığı ilk zamanlarda projeye itiraz eden İngiltere'nin Mısır'a yönelik ilgisinin artmasına yol açtı. Dünyanın en önemli ekonomik gücü olan İngiltere için, Mısır üzerinde kontrol sahibi olmak temel saiklerden biri haline gelmeye başladı.⁴⁶⁵

Bunun yanı sıra, ülke içindeki taşımacılığı geliştirmek amacıyla, I. Abbas Paşa döneminde inşa edilen Kahire ile İskenderiye'yi birbirine bağlayan demiryolu bir hayli genişletildi.⁴⁶⁶ Yukarı ve Aşağı Mısır'da özellikle pamuk üretimi yapılan şehirler, demiryollarıyla ekonominin kalbi Kahire'ye bağlandı. Ayrıca, ülke genelinde dört yüze yakın köprü inşa edildi, telgraf ve posta sistemi oluşturuldu. Dolayısıyla, Mısır ekonomisinin kazandığı yeni yapı, ülkenin altyapısının da hızlı bir şekilde dönüşmesine yol açmaktaydı.

Mısır'ın ticaret hacmindeki artış, temelde tarımsal üretimin ivme kazanmış olmasından kaynaklanmaktaydı. İsmail Paşa döneminde tarımsal üretimin yapıldığı alanlar büyük ölçüde genişletildi.⁴⁶⁷ Yeni alanların tarıma açılabilmesi için sulama kanalları geliştirildi, topraklar ıslah edildi.⁴⁶⁸ 1862'de ekili alan 4.160.000 feddanken, 1877'ye gelindiğinde 4.743.000 feddana yükseldi. İngiliz kapitalizminin ihtiyacı doğrultusunda özellikle pamuk ve pamuğun yanı sıra da kısmi olarak şeker üretimine ağırlık verildi.⁴⁶⁹ Amerikan İç Savaşı'nın etkisiyle, ekonomik yapısı pamuk üretiminde uzmanlaşmaya indirgenen Mısır'ın pamuk ihracatından elde ettiği gelirde muazzam bir artış ortaya çıkmıştı. Fakat, Amerikan pamuğunun piyasaya yeniden giriş yapmasına bağlı olarak Mısır pamuğuna olan talebin azalmasıyla,

⁴⁶⁵ Issawi, **Egypt at Mid-Century...**, s. 19.

⁴⁶⁶ Vatikiotis, **op.cit.**, s. 84.

⁴⁶⁷ Arthur Edwin Crouchley, **The Economic Development of Modern Egypt**, London, Longmans, 1938, s. 132.

⁴⁶⁸ Ülke çapında, ekilebilir arazi alanlarının genişletilmesi amacıyla, yaklaşık yüz on iki kanal kazıldı. Vatikiotis, **op.cit.**, s. 84.

⁴⁶⁹ Şeker kamışının üretimiyle birlikte, Nil Deltası'nda birkaç şeker fabrikası da kuruldu. Frederic Courtland Penfield, **Present-day Egypt**, New York, The Century Co., 1899, s. 225.

1861-1865 yılları arasında geçici olarak ekonomik patlama yaşanan ülkenin pamuktan elde edilen kârlarında önemli bir düşüş yaşandı.

Pamuk ihracatına dayanan ekonomik yapı yeni tarımsal alanların açılmasını gerekli kıldığından, toprak giderek değer kazandı. Toprak sahibi hanedan mensupları ve Osmanlı-Mısır eliti, pamuktan elde ettikleri geliri yine araziye yatırıyorlardı. Zaten, 1858 Arazi Kanunnamesi'yle hukuki bir zemine oturan topraktaki özel mülkiyette büyük bir artış gözlemlenmişti.⁴⁷⁰ Büyük pamuk plantasyonlarına ihtiyaç duyulması, hem yönetici zümrenin topraktaki zenginliğinin artmasına, hem de pamuk tacirlerine doğru evrilmelerine neden olmaktaydı. Fakat, 19. yüzyılın ilk yarısındaki yapıdan farklı olarak, yönetici zümrenin büyük toprak sahipliğine ek olarak, hukuki olarak toprakta özel mülkiyetin garanti altına alınmasıyla, Aşağı ve Yukarı Mısır'da ve özellikle de pamuk üretiminin yapıldığı yerlerde Mısırlı yerel toprak sahibi bir sınıf da oluşmaya başladı. Bu durum, ileride ekonomik ve siyasal alanı masseden Osmanlı-Mısır elitine karşı kendi çıkarlarını koruma altına almaya çalışacak Mısırlı elitler arasında bir çıkar birliği fikrinin gelişmesine yol açacaktır. 1870'lerin sonunda Mısırlı yerel elitlerin, ordu içerisindeki düşük rütbeli Mısırlı askerlerle yapacakları ittifak, Hıdiv'in ve yönetici zümrenin ülkedeki otoritesini tehdit eder hale gelecektir.

Osmanlı-Mısır elitinin ve taşrada hakimiyet kazanan Mısırlı yerel elitlerin yanı sıra, ülkeye yerleşen yabancılar⁴⁷¹ da Mısır ekonomisinin önemli aktörlerinden biri haline gelmeye başladılar. Avrupalı sermayedarlar, büyük toprak sahipleriyle ittifak yaparak ticaret ve finans faaliyetlerine giriştiler.⁴⁷² Aslında, Süveyş Kanalı'nın

⁴⁷⁰ Cleveland, İsmail Paşa'nın ülkenin en verimli arazisinin beşte birine sahip olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla, Hıdiv ülkenin en büyük toprak sahibiydi. Cleveland, *op.cit.*, s. 11.

⁴⁷¹ 1836'da Mısır'da 3.000 kadar Avrupalı yaşamaktaydı. Bu sayı, 1878'de 68.653'e yükseldi. Heyworth-Dunne, *op.cit.*, s. 343.

⁴⁷² Keyder, *op.cit.*, s. 142-143. 19. yüzyılın başından itibaren Mısır'a yerleşen yabancıların ülkenin sosyo-ekonomik yapısı üzerindeki etkilerini ele alan bir çalışma için bkz.: Marius Deeb, "The

inşası ve tarımsal üretim kapasitesinin arttırılması amacıyla yeni sulama sisteminin yapılabilmesi için Avrupa'dan alınan dış borçlar sayesinde, tarımsal alana hakim olan büyük toprak sahipleri ile kredi sahibi Avrupalı sermayedarlar arasında bir uzlaşma sağlanmıştı. Pamuk üretimiyle zenginleşen büyük toprak sahipleri ve Avrupalı sermayedarlar, Mısır'ın uluslararası kapitalist ekonomi içerisinde kendisine çizilen tarımsal bir çevre ülke olması rolünün devam etmesi yönünde fikir birliği içerisindeydiler. Dolayısıyla, Mısır ekonomisinin 1870'lerdeki niteliğini söz konusu ittifak belirlemekteydi. Oluşan bu ekonomik yapı, Mısır'da siyasal alandaki mücadelenin niteliğini de belirleyecektir. Gerçekten de, Ahmet Arabi Paşa liderliğinde ortaya çıkacak milliyetçi tonu baskın ayaklanma Mısırlı yerel elitlerle ittifak yaparak, Osmanlı-Mısır elitinin ve Avrupalı sermayedarların ülkenin ekonomik ve siyasal hayatındaki egemenliklerini hedef alacaktır.

İsmail Paşa döneminde, Mısır ekonomisine damgasını vuran gelişme ise, dış borçlanmaya bağlı olarak ortaya çıkan mali kriz oldu. Söz konusu krizi çeşitli nedenler tetikledi. Bir kere, Mısır, Sait Paşa döneminden itibaren zaten borçlanmaya başlamıştı. Bu dönemden itibaren, İsmail Paşa döneminde de Mısır'ın dış borcu katlanarak devam etti. 1870'lerde Mısır'ın eski borçlarının ödenebilmesi için dahi yeniden borçlanmaya başvurulması gerekiyordu.

İkincisi, pamuktan önemli bir gelir elde edilmesine rağmen, söz konusu gelir Hıdiv'in altyapı harcamalarını finanse etmek için bile yeterli değildi. Ülkesine Batılı bir görünüm kazandırmaya çalışan İsmail Paşa döneminde, Kahire'nin

Socioeconomic Role of the Local Foreign Minorities in Modern Egypt, 1805-1961,” **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 9, No. 1 (January 1978), s. 11-22. Mısır'da sayısı artan yabancıların, zamanla hukuksal durumlarının düzenlenmesi de gündeme geldi. 1875 yılında Avrupa hukukunu Mısır'a sokan ve Mısır'da yaşayan yabancıların ülkede işledikleri suçlar nedeniyle atanacak yabancı hakimler tarafından yargılanacakları ve Mısır hukukundan muaf tutulacakları Karma Mahkemeler kuruldu. Söz konusu mahkemelerle yabancılara tanınan ayrıcalıkların hukuksal güvence altına alınması, Mısırlıların “yabancı düşmanlığı”nı tetikleyen en önemli unsurlardan biri olacaktır.

mimarisi büyük oranda Batılı standartlara göre yenilenmeye başlamıştı. Sadece Kahire'yle de sınırlı kalınmadı. Diğer büyük şehirlere de modern bir görünüm kazandırabilmek amacıyla, altyapı faaliyetlerine girişildi. Diğer yandan, Hıdiv ileride ele alınacak olan ordu modernizasyonu ve pamuk üretiminin yapıldığı alanların ıslahının gerçekleştirilmesi için de dış borçlara başvuruyordu. Dolayısıyla, İsmail Paşa'nın Mısır'ı Batılılaştırma faaliyetleri, artık kendine yeterli bir ekonomiye sahip olmayan ülkenin kendi kaynaklarıyla karşılanamıyor, ancak dış borçla finanse edilebiliyordu. Örneğin, İsmail Paşa'nın iktidarının 10. yılında Mısır'ın dış borcu neredeyse otuz kat artmıştı.⁴⁷³ 1870'lerin ortalarına doğru, borçları ödeyemeyen Hıdiv, kendisine ait olan Kanal Şirketi hisselerinin büyük bir kısmını İngiliz hükümetine satmak zorunda kaldı.⁴⁷⁴ İngiltere, Şirket hisselerinin neredeyse yarısına sahip oldu.⁴⁷⁵ Fakat, hisse satışları dahi Mısır ekonomisinin iflasa sürüklenmesini engelleyemedi.

1870'lerin ortasında Mısır, artık tam anlamıyla bir borç sarmalının içine girmişti. Hıdiv, 1876'da tüm borç ödemelerini üç ay süreyle durdurduğunu ilan edince, Avrupalı güçler devreye girerek alacaklarını tahsil etmek için "Borçlar Sandığı" idaresini kurdular.⁴⁷⁶ Mısır gümrük vergilerinin, demiryolu işletmeciliğinden elde edilen kârların, tütün vergisi ve belirlenen diğer kaynaklardan gelen gelir fazlasının akması planlanan bu yapı, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Avusturyalı dört yabancı denetçinin idaresine bırakılmıştı; Hıdiv'in Mısır

⁴⁷³ Edward Dicey, **Egypt of the Future**, London, William Heinmann, 1907, s. 163.

⁴⁷⁴ Hıdiv, Kanal Şirketi hisselerinin bir kısmını İngiltere'ye satarak krizin aşılabileceğini düşünüyordu. John Eliot Bowen, "The Conflict of East and West in Egypt," **Political Science Quarterly**, Vol. 1, No. 2 (June 1886), s. 317.

⁴⁷⁵ İngiltere, Kanal Şirketi hisselerinin yüzde kırk beşini ele geçirdi. Peter Mansfield, **The British in Egypt**, New York, Holt, Rinehart, and Winston, 1971, s. 7.

⁴⁷⁶ Süleyman Kızıltoprak Mısır'daki kullanımı "Sunduk el-Duyun" olan bu yapının Borçlar Sandığı olarak Türkçeleştirilmesini önermektedir. Tezde de, söz konusu çeviri tercih edilmiştir. Süleyman Kızıltoprak, "Mısır Sorunu Çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin Üçlü İttifaka Yaklaşımı (1882-1892)," Ersin Embel (Ed.), **Fahir Armaoğlu'na Armağan**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2008, s. 214.

maliyesinden atayacağı iki müfettiş de yabancı denetçilerle ortak çalışacaktı.⁴⁷⁷ Bu minvalde, söz konusu kurum borç ödemelerini denetleyecekti. Fakat, Borçlar Sandığı'nda dört ülke temsilcisinin yer almasına rağmen, Mısır maliyesi temelde İngiltere ve Fransa'nın denetiminde olacaktı. Nitekim, 1876-1881 arasında İngiltere ve Fransa'nın Mısır maliyesi üzerinde kurdukları sistem "İkili Kontrol" (Dual Control) olarak adlandırıldı.⁴⁷⁸ Dolayısıyla, İngiliz işgaline kadar, Fransa ve İngiltere Mısır maliyesini denetim altına aldılar.

Aslında, Mısır'ın içine girdiği borç krizi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki borçlanmayla paralel gitmekteydi. Nitekim, Kırım Savaşı sırasında borçlanmaya başlayan Osmanlı, 1876'ya gelindiğinde borç ödemelerini sürdürmeyeceğini açıklamıştı. 1881'de Düyun-u Umumiye'nin kurulmasıyla, Osmanlı mali sistemi de Büyük Güçler'in kontrolüne girdi.⁴⁷⁹ Dolayısıyla, Mısır'dakine benzer şekilde Osmanlı İmparatorluğu da mali açıdan iflasın eşiğine gelmişti.

Fakat, bu sürecin Mısır ve Anadolu'da farklı sonuçlara yol açığının ve uluslararası kapitalizme eklemlenenen bu iki coğrafyanın farklı tarihsel süreçler deneyimlediğinin altını çizmek gerekmektedir. Mısır, 1882'de İngiltere tarafından işgal edilirken, Osmanlı doğrudan bir müdahaleyle karşılaşmadı; İngiltere'nin "informel" bağlarla yönettiği bir İmparatorluk olmaya devam etti. Söz konusu farklılığın iki temel nedeni olduğu söylenebilir.⁴⁸⁰

Birincisi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu ve Mısır dünya kapitalizmiyle bütünleşme konusunda benzer bir deneyim yaşadılar. Fakat, iki

⁴⁷⁷ Anderson, **op.cit.**, s. 254.

⁴⁷⁸ Kızıltoprak, "Mısır Sorunu Çerçevesinde...", s. 214.

⁴⁷⁹ Çevre ülkelerin mali krizlere sürüklenmelerinin, 1870'lerde başlayan dünya bunalımıyla doğrudan ilgisi bulunmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme: 1820-1913**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s. 63-68.

⁴⁸⁰ Jesse Dillon Savage, "The Stability and Breakdown of Empire: European Informal Empire in China, the Ottoman Empire and Egypt," **European Journal of International Relations**, Vol. 17, No. 2 (2011), s. 176; Pamuk, "Anatolia and Egypt...", s. 49-51 ve Keyder, **op.cit.**, s. 151.

coğrafi bölgenin kapitalizme eklemlenme dereceleri ve biçimleri birbirlerinden oldukça farklıydı. Örneğin, Mısır, Anadolu'dan farklı olarak ihracat odaklı bir ekonomi modeline evrilmişti. Bunun yanı sıra, Mısır tek bir hammaddenin yani pamuğun üretiminde uzmanlaşmışken, Anadolu'daki üretim çeşitlilik arz ediyordu.⁴⁸¹ Anadolu'daki üretimin çeşitliliği ihracat gelirlerinde tek bir kalemin ağırlık kazanmasının önüne geçtiği gibi, tarımsal artığın belli ellerde toplanmasını da engelliyordu.⁴⁸² Tarımsal artığın belirli kesimlerde toplandığı Mısır gibi coğrafyalarda hem büyük toprak sahipleri siyaseten daha etkili hale geliyorlar, hem de Avrupa'yla ticaretin hız kazandığı çevre ülkelerdekine benzer şekilde olgunlaşan tacirleri tahakküm altına alabiliyorlardı. Oysa, Anadolu'da küçük üreticinin hakimiyeti kırılamadığından toprak sahibi sınıfın hükmedebileceği bir yapı ortaya çıkmıyordu. Anadolu'dan farklı olarak Mısır ekonomisinde güç kazanan büyük toprak sahipleri 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Mısır siyasetinin önemli aktörleri konumuna gelebilmişlerdi.

İkincisi, yukarıda değinilen büyük toprak sahiplerinin ekonomideki ağırlıklarına bağlı olarak Mısır'daki hakim yapıyı hedef alan milliyetçi bir ayaklanmanın ortaya çıkmış olması, İngiltere'nin Mısır üzerindeki denetimini kaybetmesine yol açabilirdi. Çünkü, İngiltere'nin Mısır'daki varlığı, Hıdiv, büyük toprak sahipleri ve Avrupalı sermayedarların ekonomik işbirliğinin devam etmesine bağlıydı. Mısır yönetimini ele geçirerek, farklı bir ekonomik ve siyasal yapı kurmayı hedefleyen milliyetçileri bertaraf edebilmek ve Mısır'ı İngiliz egemenlik alanı içerisinde tutabilmek gibi amaçlar, İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesine yol açtı.

⁴⁸¹ Örneğin, Mısır'a benzer bir yapı Anadolu'nun tamamında değil, sadece pamuk üretilen ve buna bağlı olarak büyük plantasyonların mevcut olduğu Çukurova'da ortaya çıkmıştı. İki bölgenin karşılaştırması için bkz.: Beinin, **op.cit.**, s. 52-54.

⁴⁸² Keyder, **op.cit.**, s. 151.

Osmanlı saltanatını hedef alan benzer bir durum söz konusu olmadığı için, İngiltere, serbest ticaret antlaşmalarıyla “informel” bir bağımlılık yaratarak İmparatorluğu kendi etki alanında tutmaktan yana bir politika izledi.

Sonuç olarak, Hıdiv İsmail Paşa döneminde Mısır, bir yandan tarımsal üretimin arttırıldığı, öte yandan da yabancı sermayenin ülkeye girişiyle ve borçlanma nedeniyle ekonominin iflasa sürüklendiği bir dönem yaşadı. Mısır’ın gelirlerindeki artış ve sonrasındaki borç krizi Mısır toplumsal yapısına da etkide bulundu. Yönetici elitler ile yönetilenler arasındaki çatışma gün yüzüne çıkmaya başladı.⁴⁸³ Arabi Paşa ayaklanmasında ordudaki etnik ayrıma dayalı yapı gibi birçok başka nedenin yanı sıra, ekonomik nedenler de önemli bir rol oynadı.

ii. Askeri Modernleşme ve Emperyal Mısır Tahayyülü

Mehmet Ali Paşa döneminde kurulan düzenli ordu, Mısır modernleşmesinin itici gücünü oluşturmaktaydı. Zorunlu askerlik uygulaması başta olmak üzere, askeri okulların açılmasından, subay yetiştirmek için öğrencilerin yurt dışına gönderilmesine ve donanma inşasına kadar önemli girişimlerde bulunulmuştu. Askeri modernleşme hamlesi, sanayi, bürokrasi ve eğitim gibi alanlardaki reform hamlelerini de gerekli kılmıştı. Ayrıca, Mısır ordusu Hicaz, Suriye ve Sudan gibi Mısır’ın tarihsel olarak genişleme alanı olarak görülen coğrafyada “bölgesel nüfuz alanı” oluşturmanın en önemli aracı olmuştu. Yine daha önce değinildiği gibi, zorunlu askerlik uygulamasıyla Mısır ordusundaki giderek artan asker sayısı, 1841 düzenlemesiyle on sekiz binle sınırlandırılmıştı.

⁴⁸³ Cole, *op.cit.*, s. 84-85.

Hıdiv, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Mehmet Ali Paşa döneminde oluşturulan fakat 1841'deki düzenlemeyle darbe alan askeri yapıyı yeniden canlandırmaya çalıştı. Fakat, İsmail Paşa'nın orduyla ilgili düşüncesi, Mehmet Ali Paşa dönemindeki gelişmelerle bir farklılık, bir de benzerlik göstermekteydi. Mehmet Ali Paşa'dan farklı olarak İsmail Paşa'nın modernleşme hamlesinin itici gücünü sadece ordu modernizasyonu oluşturmuyordu. Artık Mısır modernleşmesinin askeri modernleşmeyi aşan bir yanı ortaya çıkmaktaydı. Örneğin, eğitim konusuna gelindiğinde bahsedileceği gibi, sadece askeri okullar değil, Batı standartlarında eğitim vermesi planlanan ilköğretim okulları da ülkede yaygınlık kazanmaya başladı. Mehmet Ali Paşa döneminde toplumsal alana nüfuz etmeyen, sadece ordunun ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirilen eğitim reformu, İsmail Paşa'nın girişimiyle ülkenin her alanında etkisini hissettirecek şekilde entelektüel bir uyanışa, “matbuat kapitalizmi”nin⁴⁸⁴ doğuşuna ve kültürel hayatta büyük bir canlanmanın ortaya çıkmasına yol açacaktır.

Diğer yandan, nasıl ki Mehmet Ali Paşa döneminde, yukarıda belirtilen coğrafyada hem Osmanlı'ya karşı tampon bir bölge oluşturma düşüncesinden, hem de ekonomik kaygılardan hareketle bölgesel bir hegemonyanın inşasına girildiyse, İsmail Paşa da Kızıldeniz ticaretini tekelinde tutabilmek ve Afrika'dan getirilecek köleleri orduda ve çeşitli görevlerde istihdam edebilmek için Mısır'ın güneyine doğru yayılarak Afrika Boynuzu'nda “emperyal bir imparatorluk” kurmak amacıyla seferlere girişti. İsmal Paşa, Bâb-ı Âli'den henüz ordudaki asker sayısının arttırılabileceğine ilişkin bir taviz elde edemediği dönemde dahi, bu yönde adımlar

⁴⁸⁴ Benedict Anderson, “matbuat kapitalizmi” kavramını, kültürel milliyetçiliğin ortaya çıkışında basım-yayın faaliyetlerinin hız kazanarak farklı kitlelerin biraraya gelmesine vesile olduğu durumu betimlemek için kullanmaktadır. Benedict Anderson, Hayali **Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, (Çev.: İskender Savaşır), İstanbul, Metis Yayınları, 2004.

atmaktan geri kalmadı. Nitekim, 1865'te yirmi bin olan asker sayısı 1870'te altmış bir bine ulaştı.⁴⁸⁵ 1873 Fermanı'yla ordudaki askeri sayısını sınırlandıran hükmün kaldırılmasının ardından, 1875 yılına gelindiğinde bu miktar doksan bine kadar yükseldi.⁴⁸⁶

İsmail Paşa, asker sayısı artan orduyu yeniden örgütleyebilmek amacıyla hem Fransa'ya öğrenciler gönderdi, hem de Fransa'dan uzmanlar getirterek çeşitli askeri okulların kurulması için yardım aldı.⁴⁸⁷ Bu minvalde, 1864'te Piyade Okulu, 1865'te ise Süvari Okulu açıldı. Bunları, 1874'te Kahire Kalesi'ndeki Askeri Okul'un açılışı takip etti. Söz konusu okulların yönetimi yeni kurulan Harp Okulları İdaresi'ne verildi.

Mehmet Ali Paşa döneminde askeri modernleşmenin altyapısının hazırlanması için gerekli subay okullarının kurulması gibi konularda yabancılardan, özellikle de Fransızlardan yardım alındığına değinilmişti. İsmail Paşa da benzer bir geleneği devam ettirmekteydi. Fakat, Fransızların yanı sıra Amerikan İç Savaşı sonrasında “savaş artığı” Amerikalı subayların Mısır ordusunda hizmet etmeye başladıklarına da şahit olundu.⁴⁸⁸ Amerikan İç Savaşı, Mısır'daki tarımsal örgütlenme biçimine etkide bulunduğu gibi, Mısır'ın silahlanması konusunda da bir dönüşüm yaratmıştı. İç savaş sırasında kuzeyde ve güneyde kurulan silah fabrikalarına olan ihtiyaç 1865'e gelindiğinde ortadan kalktığından, mevcut silahlar için artık yeni bir pazar ihtiyacı ortaya çıkmıştı.⁴⁸⁹ Yarım yüzyıldır askeri modernleşme kapsamında düzenli bir ordu kurulan ve İsmail Paşa döneminde

⁴⁸⁵ Dunn, *Khedive Ismail's Army*, s. 32.

⁴⁸⁶ *Idem.*

⁴⁸⁷ Heyworth-Dunne, *op.cit.*, s. 350.

⁴⁸⁸ Andrew McGregor, *A Military History of Modern Egypt: From the Ottoman Conquest to the Ramadan War*, London, Praeger Security International, 2006, s. 142-143.

⁴⁸⁹ John Dunn, “Egypt's Nineteenth-Century Armaments...”, s. 242.

yeniden silahlanma faaliyetlerine hız verilen Mısır, yeni silah pazarı olarak ön plana çıkmaktaydı. Bunun yanı sıra, Mehmet Ali Paşa döneminde açılan silah fabrikaları artık işlevsiz hale gelmişti. Dolayısıyla, Mısır'ın silah ihtiyacı ABD'den karşılanabilirdi. Bu nedenlerle Mısır, bir yandan ABD'den silah ithal ederken, bir yandan da Amerikalı subaylar Mısır ordusunda önemli bir rol oynamaya başladılar. Amerikalılar, Mısır ordusunda danışmanlık görevi yürütmelerinin yanı sıra, Mısırlı askerlerin eğitiminde de doğrudan görev üstlendiler. 1869'dan 1878'e kadar yaklaşık kırk sekiz Amerikalı subay Mısır ordusuna hizmet etti.⁴⁹⁰ Bu subaylar, Mısır'ın Afrika seferinin yürütülmesinde de görev aldılar. Özellikle 1876'daki Habeşistan seferinin hazırlık aşamasında birçok Amerikalı subaydan yararlanıldı. Seferin başarısızlıkla sonuçlanması, Amerikalı subayların suçlanmalarına yol açınca Hıdiv'in isteği üzerine, 1878'de ülkeden ayrılmak zorunda kaldılar.

İsmail Paşa, bir yandan Kızıldeniz ve Nil Nehri üzerinde yapılacak ticaretin Mısır ekonomisine katkıda bulunacağı, öte yandan da pamuk ve şeker plantasyonlarında ihtiyaç duyulan ucuz iş gücünün Afrikalı kölelerden sağlanabileceği düşüncesiyle Afrika'nın doğusunda Mısır merkezli emperyal bir yapı kurmak amacıyla söz konusu bölgeye seferler düzenledi. Bu açıdan, Mısır'da tarımsal üretimin yapılmasına olanak tanıyan Nil Nehri'nin uzandığı Sudan'ın güneyi, Habeşistan ve Somali'nin yer aldığı Afrika Boynuzu bir hayli önemliydi.⁴⁹¹

⁴⁹⁰ Czeslaw Jesman, "American Officers of Khedive Ismail," **African Affairs**, Vol. 57, No. 229 (October 1958), s. 303.

⁴⁹¹ Antik dönemden modern döneme kadar olan süreçte, Nil Vadisi'nin Mısır ekonomisi açısından taşıdığı öneme ilişkin bir çalışma için bkz.: Paul F. Gemmill, "Egypt is the Nile," **Economic Geography**, Vol. 4, No. 3 (July 1928), s. 295-312.

İsmail Paşa, İngiliz diplomatlara, Afrika'ya ilişkin emperyal bir tahayyülünün olmadığını, Afrika'daki köle ticaretine son vermek⁴⁹² ve Doğu Afrika'yı ticaretin yeni mekanı yapmak amacıyla sefer düzenlediğini dile getirmekteydi.⁴⁹³ 1863'te Amerika'da köleliliğin ilgâsının ardından, İngiltere de Arap dünyası ve Afrika'daki köle ticaretine son verilmesi konusunda Mısır'a baskı yapmaya başlamıştı.⁴⁹⁴ Dolayısıyla, İsmail Paşa, Büyük Güçler'in köle ticaretinin sonlandırılmasına ilişkin baskı yapmaya başladıkları bir dönemde, Afrika Boynuzu'nu egemenlik altına almak için gerçekleştireceği seferlerin temelde köle ticaretine son vermek amacıyla yürütüleceğine vurgu yaparak, emperyal yayılmacılığına meşru bir zemin yaratmaya çalışmaktaydı. Bununla birlikte, Mısır'ı Kızıldeniz ve Nil Vadisi'ndeki ticaretin merkezi haline getirmeyi hedefleyen İsmail Paşa, bölgenin Mısır çatısı altında birleştirilmesinin Mısır'ın Avrupalılarla eşit bir statüde olduğunun vurgulanması gibi bir amaca hizmet edebileceğini de düşünmekteydi.⁴⁹⁵

Seferlerin artık Afrika'yı bir genişleme alanı olarak görmeye başlayan Büyük Güçler'in muhalefetiyle karşılaşmaması için özellikle İngiliz komutanlardan yararlanıldı. 1869'da İsmail Paşa, Osmanlı ordusunda da görev yapmış olan Samuel

⁴⁹² 19. yüzyılın başından itibaren Afrika'dan getirilen köleler çeşitli alanlarda, özellikle de tarımsal arazilerde ve Osmanlı-Mısır elitinin özel hizmetlerinde kullanılmaktaydı. Bu açıdan, Mısır'da kölelik oldukça yaygın bir niteliğe sahipti. Ehud R. Toledano, **Suskun ve Yokmuşçasına: İslam Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları**, (Çev.: Y. Hakan Erdem), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 180 ve Ehud R. Toledano, "Late Ottoman Concepts of Slavery (1830s-1880s)," **Poetics Today**, Vol. 14, No. 3 (Autumn 1993), s. 497. İsmail Paşa döneminde ise, Mısır'daki kölelerin sayısında bir artış yaşanmıştı. 19. yüzyılda Afrika'dan Mısır'a getirilen kölelerin genel durumu konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.: Kenneth M. Cuno, "African Slaves in 19th-Century Egypt," **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 41, No. 2 (May 2009), s. 186-188 ve Gabriel Baer, "Slavery in Nineteenth Century Egypt," **The Journal of African History**, Vol. 8, No. 3 (1967), s. 417-441.

⁴⁹³ Eve M. Troutt Powell, **A Different Shade of Colonialism: Egypt, Great Britain and Mastery of the Sudan**, California, University of California Press, 2003, s. 65.

⁴⁹⁴ Baer, "Slavery in Nineteenth...", s. 431.

⁴⁹⁵ Dunn, **Khedive Ismail's Army**, s. 82.

Baker'ı Sudan'ın güneyindeki Ekvatorya⁴⁹⁶ bölgesine bir sefer düzenleyerek köle ticaretine son vermek ve Nil Nehri üzerinde ticaret yapabilmenin koşullarını sağlayacak bir düzen tesis etmekle görevlendirdi.⁴⁹⁷ Baker, kısa sürede başarı elde etti ve söz konusu bölgenin Mısır egemenliğine girmesini sağladı. 1873'e dek bölgede görev yapan Baker'ın ardından, General Charles Gordon Ekvatorya'nın yöneticiliğine atandı.⁴⁹⁸ Fakat, ne Baker, ne de Gordon farklı krallıkları biraraya getirerek Hıdiv'in otoritesi altında bir birlik sağlayabildiler ve sonuçta söz konusu bölgede kalıcı bir Mısır egemenliği oluşturulamadı.⁴⁹⁹ Fakat, Baker ve Gordon'un katkılarıyla, Afrika'daki köle ticaretine son verildi. 1877'de İngiltere'yle imzalanan Köle Ticaretinin Yasaklanması Anlaşması'yla, Mısır Afrika Boynuzu'ndaki köle ticaretine son verildiğini kabul etti.⁵⁰⁰

İsmail Paşa da tıpkı Mehmet Ali Paşa'ya benzer bir şekilde Mısır merkezli bir bölgesel liderlik kurulabileceğini düşünmekteydi. Ancak, Mehmet Ali Paşa'dan farklı bir coğrafyayı tercih ediyordu. Sudan'a doğru genişlerken İstanbul'dan onay almış olan Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu'nun giriş kapısı Suriye'yi işgali, Kahire-İstanbul krizinin uluslararası bir boyut kazanmasına yol açmıştı. Büyük Güçler'in müdahalesiyle de Mısır'ın Suriye'deki kısa süreli egemenliğine son verilmişti. Bu tarihsel deneyim, İsmail Paşa'ya güneye doğru ilerleme tahayyülünün doğrudan bir müdahaleyle karşılaşmayacağını gösteriyordu.

⁴⁹⁶ Ekvatorya, bugün Güney Sudan'ın güneyinde yer alan ve Uganda'nın kuzeyini kapsayan bölgeyi tanımlamak için kullanılmaktaydı. 1870 yılında Mısır'a bağlı bir eyalet olarak Baker tarafından kurulmuştu.

⁴⁹⁷ P. M. Holt, "Egypt and the Nile Valley," John E. Flint (Ed.), **The Cambridge History of Africa, Vol. 5: From c. 1790 to c. 1870**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 42. Sefere katılan Teğmen Julian A. Baker'in gözlemlerinin yer aldığı bir eser için bkz: Julian A. Baker, "Geographical Notes of the Khedive's Expedition to Central Africa," **Proceedings of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 18, No. 2 (1873-1874), s. 131-148.

⁴⁹⁸ F. W. Moffitt, "Some Despatches from Khedive Ismail to Major-General Charles Gordon," **Journal of the African Royal Society**, Vol. 34, No. 135 (April 1935), s. 110-111.

⁴⁹⁹ Holt, "Egypt and the Nile...", s. 42.

⁵⁰⁰ Baer, "Slavery in Nineteenth...", s. 428.

İsmail Paşa, 1866'da edindiği Musavva ve Sevakin limanları üzerinden egemenliğini Somali ve Habeşistan'a genişletmek için önemli adımlar attı. Ekvatorya'daki "başarısızlığı"nın ardından, 1875 ve 1876'da Habeşistan'da ve sonrasında Somali'de art arda alınan mağlubiyetler, Hıdiv'in emperyal bir imparatorluk kurma fikrinin tam anlamıyla başarısızlığa uğradığına işaret etmekteydi. Zaten, 1876'dan itibaren Mısır'ın giderek İngiltere ve Fransa'nın ekonomik himayesine girmesiyle de, İsmail Paşa Afrika'ya yayılma politikasını sona erdirmek zorunda kaldı. Dolayısıyla, Hıdiv'in Afrika'ya ilişkin emperyal tahayyülü, başarısızlıkla sonuçlandı. İsmail Paşa'nın Afrika seferinin önemli sonuçlarından bir diğeri, ordudaki asker sayısının düşürülmesiydi. 1875'te doksan bin olan asker sayısı, 1870'lerin sonuna gelindiğinde Afrika seferlerindeki başarısızlıkla bağlantılı olarak otuz altı bine düşmüştü.⁵⁰¹

Askeri alanda bu gelişmeler yaşanırken, Osmanlı-Mısır elitinin ordunun önemli kademelerinde görev aldığı, Mısırlıların ise askerlik görevini yerine getirdikleri askeri yapı varlığını sürdürdü. Ordudaki subaylar ve askerler arasındaki etnik ayrıma dayanan bu yapı, 1870'lerin sonundan itibaren Mısır'daki milliyetçi hareketi besleyen en önemli unsurlardan birisi olarak ortaya çıktı. Zamanla, Mısırlıların ordu içerisinde yükselmelerini engelleyen anlayışta bir kırılma yaşandıysa da, Mısır ordusunda üst rütbeli bir subay olabilmek için hâlâ Osmanlı-Mısır elite dahil olmak gerekiyordu. Örneğin, İsmail Paşa döneminde Mısır ordusunda sadece dört Mısırlı albaylık rütbesine kadar yükselebilmişti ve bunlardan biri de Ahmet Arabi Paşa'ydı.⁵⁰² Nitekim, Arabi Paşa liderliğinde ortaya çıkan

⁵⁰¹ Donald Malcolm Reid, "The 'Urabi Revolution and the British Conquest, 1879-1882," M. W. Daly (ed.), **The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 220.

⁵⁰² Hashim, **op.cit.**, s. 65.

hareketin temel hedeflerinden birisi, Mısır ordusundaki yöneten Osmanlı-Mısır eliti ve hizmet eden Mısırlılar ayırımına dayanan “kast sistemi”ni kırmaya çalışmak olacaktır.

iii. Bürokratik Dönüşüm

İsmail Paşa döneminde, Mısır ekonomisinin giderek dünya kapitalizmine eklemlenmesi, merkezi iktidarın ve sivil bürokrasinin niceliksel ve niteliksel açıdan örgütlenme biçiminde önemli bir değişim yarattı. Bu süreçte, bürokratik aygıt sayıca genişlerken, uzmanlaşmanın etkisiyle 1830’larda Mehmet Ali Paşa’nın oluşturduğu kurumlara da yenileri eklendi. 1857’de İçişleri, 1864’te Kamu İşleri, 1872’de Adalet ve 1874’te de Tarım Bakanlıkları kuruldu.⁵⁰³ İçişleri Bakanlığı, Mısır’ın içişlerinde özerkleşmesinin, Kamu İşleri Bakanlığı merkezi iktidarın toplumsal alana nüfuzunun, Adalet Bakanlığı ekonomik açıdan dönüşüm geçiren Mısır’ın modern bir hukuk sistemine doğru evrilmesinin ve Tarım Bakanlığı, pamuk üretimine bağlı olarak şekil değiştiren yeni ekonomik yapının sonucunda ortaya çıktı.

1866’da Meclis-i Nüvvab adıyla ilk parlamento açıldı. Halktan daha çok vergi toplanabilmesi konusunda Hıdiv’e yardımcı olmak amacıyla oluşturulan ve taşradaki Mısırlı yerel elitlerin ağırlıklı olarak yer aldığı Meclis-i Nüvvab’ın salt bir danışma meclisi niteliği taşıması ve yılda iki kez toplanması öngörülüyordu.⁵⁰⁴ Meclis-i Nüvvab’ın varlığına rağmen, yasama, Hıdiv’in otoritesine bağlı kalmaya devam etti. Kahire’nin egemenliğinin pekiştirilmesi bağlamında, 1871’de eyaletlerde merkezi yönetimin kararlarını uygulamakla mükellef küçük danışma meclisleri ve Fransa’dan

⁵⁰³ Hunter, **Egypt Under the Khedives...**, s. 46.

⁵⁰⁴ Marsot, **Mısır Tarihi: Arapların...**, s. 69.

örnek alınarak hazırlanan Ceza Hukuku kurallarını uygulamakla yükümlü mahkemeler oluşturulmaya başladı.⁵⁰⁵

Meclis-i Nüvvab'ta ülkenin tarımsal refahından çıkarı olan toprak aristokrasisi ve taşranın nüfuzlu aileleri tarafından seçilen temsilciler yer alıyordu.⁵⁰⁶ Artık, Mehmet Ali Paşa döneminin taşrayı merkezden atanan memurlar aracılığıyla yönetim stratejisinden farklı olarak, merkezi otorite taşradaki varlığını sürdürebilmek için önemli bir güç merkezi olarak ortaya çıkmaya başlayan Mısırlı yerel elitlerin aracılığına ihtiyaç duymaktaydı. Bu işbirliği ve tarımsal üretimin denetlenmesi bağlamında, dünya kapitalizmine entegre olan vilayette üçü Yukarı Mısır'da, ikisi Aşağı Mısır'da olmak üzere Ziraat Teftiş Meclisleri (Mecalis Taftish al-Zira'a) kuruldu. Yerel elitlerin de yer aldığı söz konusu meclisler, ekilebilir arazi alanlarının genişletilmesi ve tarımsal üretimin denetlenmesi gibi konularda etkin görevler üstlendiler.⁵⁰⁷ Bu anlamda, İsmail Paşa döneminde bürokratik yapı, tarımda ve toprak mülkiyetinde ortaya çıkan yeni yapının etkisiyle doğan Mısırlı yerel elitlerle işbirliği içerisinde yeni bir örgütlenme tarzına doğru evrildi. Böylece, Osmanlı-Mısır elitinin sivil bürokrasideki hakimiyetinin ilerleyen dönemde Mısırlılar tarafından sınırlandırılabilceği bir yapının ortaya çıkmasına olanak tanıyacak bir zemin doğdu. Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa döneminde taşradaki görevlilerin bizzat merkezden atandığı katı merkeziyetçi yapı, İsmail Paşa dönemine gelindiğinde biçim değiştirmek ve yeni güç odaklarıyla ittifaka doğru evrilmek zorunda kaldı.

⁵⁰⁵ Hunter, "State-Society Relations...", s. 149. İlk aşamada belirli eyaletlerde açılan meclisler, 1870'e gelindiğinde Mısır'ın bütün eyaletlerine yayılmıştı. Aynı şekilde, taşrada ortaya çıkan suçların cezai yargılaması için de köylerden başlayarak eyaletlerde mahkemeler kuruldu. Hunter, **Egypt Under the Khedives...**, s. 44.

⁵⁰⁶ John Chalcraft, "Engaging the State: Peasants and Petitions in Egypt on the Eve of Colonial Rule," **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 37, No. 3 (August 2005), s. 314. Yetmiş beş delegenin altmışa yakını Mısırlı toprak sahipleri oluşturuyordu. Reid, "The Urabi Revolution...", s. 221.

⁵⁰⁷ Hunter, **Egypt Under the Khedives...**, s. 45.

Yukarıda anılan gelişmelere bağlı olarak, 1870'lerle birlikte, sivil bürokraside istihdam edilen kişilerin etnik kompozisyonlarında önemli bir değişikliğin ortaya çıktığının altını çizmek gerekmektedir. Bu değişimin iki temel nedeni bulunmaktaydı. Birincisi, Mehmet Ali Paşa döneminde Osmanlı-Mısır elitinin egemenliğinde kurumsallaşan bürokratik yapı, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sınırlı da olsa değişim geçirmiş ve Mısırlılar sivil bürokrasinin alt kademelerinde istihdam edilmeye başlamışlardı. Hem yurt dışında eğitim görerek ülkeye dönen, hem de zamanla taşraya nüfuz eden eğitim sisteminden faydalanan Mısırlılar, sivil bürokraside geçmişe oranla daha fazla yer aldılar. Buna rağmen, Osmanlı-Mısır, eliti yönetimin üst kademelerindeki ağırlığını korumaya devam etmekteydi.⁵⁰⁸ Dolayısıyla, egemene sadakat üzerinden şekillenen ve hane halkına dayanan yönetim yapısının varlığını devam ettirdiğini söylemek mümkündür. Örneğin, İsmail Paşa döneminde önemli görevlere atananlar, genellikle Hıdiv'in hareminden ya da kızlarından biriyle evlenerek yönetici zümreye dahil oluyorlardı.⁵⁰⁹

İkincisi, Türkçe konuşan ve Osmanlı yaşam tarzını benimsemiş bürokratların bir kısmı, hem uzun yıllardır Mısır'da yaşadıkları, hem de çoğunlukla Mısırlılarla evlendikleri için Mısır toplumunun kültürel yapısı içerisinde kendi kimliklerini kaybederek asimile olmaya başlamışlardı.⁵¹⁰ Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır dışında doğan ve İmparatorluğun farklı coğrafyalarından ülkeye gelen kişilerin oluşturduğu elit kompozisyonu, hem yerel Mısırlıların bürokraside yer almaya başlamalarıyla, hem de Osmanlı kimliğini ön plana çıkaran bürokratların kültürel açıdan asimile olmalarıyla önemli bir değişim geçirdi. 1870'lerin sonuna

⁵⁰⁸ Örneğin, 1849-1879 yılları arasında sadece sekiz Mısırlı bakanlık görevine getirilmişti. Hunter, **Egypt Under the Khedives...**, s. 88.

⁵⁰⁹ **Ibid.**, s. 72.

⁵¹⁰ İbrahim Abu-Lughod, "The Transformation of the Egyptian Elite: Prelude to the 'Urabi Revolt,'" **Middle East Journal**, Vol. 21, No. 3 (Summer 1967), s. 330.

doğru, Osmanlı-Mısır eliti içerisinde hem kültürel, hem de sınıfsal bir ayrım oluşacaktır. Osmanlı-Mısır eliti, giderek Mısırlılaştıran küçük toprak sahipleri ile kültürel açıdan Osmanlı geleneğini devam ettiren büyük toprak sahipleri olmak üzere iki tabakaya bölünecektir. Bu ayrım, Arabi Paşa isyanının ardından Mısır'daki iktidar paylaşımı sırasında etkisini gösterecektir.

Mehmet Ali Paşa dönemindekine benzer şekilde devam eden bir diğer gelenek ise, yönetim kademelerinde azınlıkların istihdam edilmesi idi. Eyaletlerin idaresinde ve merkezi yönetimde “Avrupalılaştıran” ve iyi eğitim görmüş Ermenilerden yararlanılıyordu.⁵¹¹ Örneğin, İsmail Paşa'nın uzun süre danışmanlığını ve Dışişleri Bakanlığı yapan Ermeni kökenli Nubar Paşa, hem yabancı dil bilgisiyle, hem de kültürel yakınlığı nedeniyle Avrupalılarla ilişkilerin geliştirilmesinde en çok başvurulan isimdi. Azınlıkların bürokraside önemli görevlere getirilmesi eski bir gelenektir. Fakat, Mısır'ın 1870'lerde ekonomik açıdan İngiliz etkisine girmesine paralel olarak, İngiliz danışmanların bürokrasinin çeşitli kademelerinde görev almaya başlamaları yeni bir istihdam biçiminin ortaya çıkmasına neden oldu. Mısır'ın giderek ekonomik ve siyasal açıdan Avrupa'nın nüfuzuna girmesi ise, zamanla Mısırlıların tepkisiyle karşılandı. Dolayısıyla, alt kademedeki görev alan Mısırlılar hem Osmanlı-Mısır elitinin, hem de Avrupalı danışmanların hakimiyetindeki yönetim anlayışının kırılmasından yana bir siyasal pozisyon geliştirmeye başlayacaklardır.⁵¹²

Bürokratik yazışma dilinin Türkçeden Arapçaya doğru evrilmesi, yukarıda bahsedilen dönüşümle bağlantılı olarak dönemin en önemli gelişmelerinden bir diğeri idi. İsmail Paşa döneminde, Arapça kitapların basımında bir artış yaşanmıştı. Ayrıca, eğitim kurumlarının yaygınlaştırılmasıyla Mısırlıların eğitimden giderek

⁵¹¹ Hunter, **Egypt Under the Khedives...**, s. 84.

⁵¹² Toledano, “Social and Economic...,” s. 268.

daha fazla yararlanmaları, Arapça konuşan eğitimli bir kitlenin doğuşuna da zemin hazırlamıştı. 1870’te, İsmail Paşa, Sait Paşa’nın bürokratik yazışma dilinin Arapça olmasını emreden fakat sivil bürokrasinin önemli kademelerinde görev alanların sadece Türkçe yazışma yapabilmeleri gibi pratik nedenlerle uygulamaya koyulamayan emrinin yürürlüğe girmesini sağladı.⁵¹³ Mehmet Ali Paşa döneminde Türkçe ve Arapça olarak iki dilde yayımlanan ülkenin resmi gazetesi Vekayi-i al-Mısriye sadece Arapça yayımlanmaya başladı.⁵¹⁴ Dolayısıyla, sivil bürokraside ve ordunun alt kademelerinde Arapça konuşan Mısırlıların sayısının giderek artması, zamanla yazışma dili olan Türkçenin yerini Arapçaya bırakmasına yol açtı. Nitekim, Hidiv İsmail’in uygulamalarıyla da Arapça neredeyse bir “ulusal” dil haline gelmeye başladı. Fakat, sivil bürokrasinin aksine Mısırlıların ordudaki üst düzey görevlere gelmelerinin önündeki engeller hâlâ kaldırılmadığı için, Mısır ordusundaki hakim yazışma dilinin Türkçe olduğu belirtmek gerekmektedir. Yani, sivil bürokrasinin aksine, askeri yapılanmanın etnik kompozisyonunda tam bir dönüşüm ortaya çıkmamıştı. İleride ele alınacağı üzere, Mısır tarihinde farklı ekonomik ve toplumsal grupların ittifakını yansıtan Arabi Paşa liderliğindeki ayaklanmanın, Mehmet Ali Paşa döneminden beri kurumsallaşan Mısır ordusundaki Osmanlı-Mısır eliteine dayanan yapıyı hedef alması bu açıdan şaşırtıcı değildir.

Mısır’ın bürokratik yapısındaki dönüşüm, Mısır siyasetinde yer alan öznelerin farklılaşmasına, siyasal alanda yeni kavramların ve hatta yönetim biçiminin tartışılmaya başlanmasına olanak tanıdı. 1866’da İsmail Paşa’nın bir meclis oluşturmasının ardından, 1870’lerin ortasından itibaren yerel elitlerin liderliğini yaptığı anayasal meşrutiyet talep eden siyasi hareket doğmaya başladı. Ülkenin

⁵¹³ Hunter, “State-Society Relations...,” s. 156.

⁵¹⁴ Abu-Lughod, **op.cit.**, s. 338.

ekonomik dönüşümü çalışanların haklarını düzenleyen genelgelerin yayımlanması, yöneticiler ile yönetilenler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi, toprak rejimi, özel mülkiyet ve ticaret gibi alanlarda çokça düzenlemeyi de beraberinde getirdiği için, giderek genişleyen ve etnik yapısı da farklılaşan bürokrasinin içerisinde, Hıdiv'in otoritesinin sınırlandırılması gerekliliğini savunan görüşler yaygınlık kazandı.⁵¹⁵

Hıdiv'in otoritesini ve ülke üzerindeki Avrupa nüfuzunu sınırlandırmayı amaçlayan söz konusu hareket, aynı dönemde Abdülaziz'in tahtan indirilerek II. Abdülhamit'le birlikte meşruti monarşi taleplerinin dile getirildiği Osmanlı'daki gelişmelerden ilham almaktaydı. Özellikle pamuk üretiminin artmasıyla büyük gelirler elde eden yeni toprak sahibi sınıf, kendi çıkarlarının anayasal koruma altına alınmasını sağlayabilmek için Hıdiv'in otoritesini sınırlandırmaya dönük bir girişim başlattı. 1876'dan itibaren Mısır'ın doğrudan İngiltere ve Fransa'nın ekonomik denetimine tabi kılınmasının ardından, Mısırlı toprak aristokrasisi, anayasal monarşiden yana olan bürokratlar, Mısırlı entelektüeller ve ordunun alt kademelerindeki subaylar Arabi Paşa liderliğinde hem Hıdiv'in, hem de Avrupa'nın hakimiyetine karşı çıkacak ilk milliyetçi muhalefetin temsilciliğini yapacaklardır.

iv. Eğitim Reformu ve Kültürel Hayatta Canlanma

İsmail Paşa döneminde eğitim alanında gerçekleştirilen reformların, askeri modernleşmeyi aşarak daha geniş bir perspektifle ele alınmaya başlandığına değinilmişti. Eğitim sistemindeki söz konusu değişim, ekonomik ve siyasal alandaki gelişmelerle doğrudan bağlantılıydı. Eğitim sistemi, giderek kök salan toprakta özel mülkiyete ve Avrupa pazarına yönelik üretime dayalı ekonomik yapının gerektirdiği

⁵¹⁵ Hunter, "State-Society Relations...", s. 147.

yeni bir siyasal ve toplumsal örgütlenme ihtiyacının doğmasına paralel şekilde değişti.⁵¹⁶ Çünkü, yeni ekonomik yapının devam ettirilebilmesi için, Mısırlıların artık üretim sürecinin verimli unsurlarına ve hatta modern anlamda “yurttaş” dönüştürülmeleri gerekmektedir. Söz konusu dönüşüm ise, ancak eğitim sisteminin kitleselleşmesiyle ve yaygınlaşmasıyla gerçekleşebilirdi.

İsmail Paşa vali olur olmaz, eğitim sisteminin askeri modernleşme temelinde kurumsallaştırılmış yapısını kırabilmek amacıyla, Mehmet Ali Paşa döneminde Savaş Bakanlığı’na bağlı olan eğitim kurumlarının ayrı bir merkezden idare edilebilmesi için Okullar Bakanlığı’nı kurdurdu.⁵¹⁷ Ardından, Bakanlığın yetkisi altında sadece Kahire’de değil, Aşağı ve Yukarı Mısır’ın farklı yerlerinde de askeri ve teknik okulların yanı sıra ilköğretim okullarının açılmasına öncelik verildi. Eğitim kurumlarının daha kapsayıcı hale getirilmesi amacıyla, 1873’te ilk defa kız öğrenciler için de bir okul açıldı. 1875’e gelindiğinde, tüm ülke çapında neredeyse otuza yakın temel eğitim kurumu oluşturulmuştu.⁵¹⁸ İsmail Paşa döneminde, eğitim sistemi askeri modernleşme odaklı yapısından sıyrılarak, merkezi iktidarın toplumsal alana nüfuz etmesini sağlayacak bir yapı kazanmaya başladı.

1867’de Ali Mübarek’in “başta Kahire olmak üzere, diğer büyük şehirlerdeki ve taşradaki mevcut devlet okullarını denetlemek, söz konusu okulların geliştirilmesiyle ilgilenmek ve uygun bir biçimde idare edilmelerini sağlamak” amacıyla Okullar Bakanlığı’na atanması, Mısır’daki eğitim sisteminin Batılı anlamda yeniden örgütlenmesi açısından bir dönüm noktası oldu.⁵¹⁹ Bu girişim, eğitim sisteminin merkezileşmesi, tek tipleş(tiril)mesi ve böylece kitlelerin iktidarın talebi

⁵¹⁶ Mitchell, **Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi**, s. 141.

⁵¹⁷ Heyworth-Dunne, **op.cit.**, s. 346.

⁵¹⁸ Mitchell, **Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi**, s. 146.

⁵¹⁹ **Ibid.**, s. 131.

doğrultusunda şekillendirilmesi gibi önemli amaçlara hizmet edecekti. Artık büyük şehirlerdeki ve taşradaki eğitim kurumları aracılığıyla Mısırlı kitlelere sınırları ve kuralları belirli yeni bir toplumsal düzen içerisinde yaşamının yolları öğretilecekti. Eğitim alanındaki yenilik, fellahlar üzerinde kurulan baskıya dayanan 19. yüzyılın ilk yarısındaki disipline edici iktidar mekanizmasının içeriğinin ve biçiminin değiştiğine, merkezi iktidarın bir anlamda “modern yurttaş” yaratmaya yöneldiğine işaret etmekteydi. Bu saiklerle başlatılan eğitim reformu sayesinde, ilerleyen dönemde Mısır siyasal alanının önemli öznelerinden biri haline gelecek yeni bir Mısırlı entelektüel kuşak da ortaya çıktı.⁵²⁰

1871’de taşradaki ilköğretim okullarında görev alarak kitleleri eğitecek öğretmenlerin yetiştirilmesi amacıyla Dâr’ul Ulum kuruldu. Bunun yanı sıra, uzun yıllar boyunca ülkenin eğitim hayatına damgasını vuran El-Ezher’in İslami öğreti odaklı eğitim anlayışını kırabilmek için, El-Ezher öğrencilerinin çoğuna Dâr’ul Ulum’da eğitim verilmeye başladı.⁵²¹ Böylece, eskiye oranla daha seküler bir eğitim sistemi oluşturulacaktı.

Hem taşradaki eğitim kurumlarında yetişen, hem de taşradan Kahire’ye gelerek çeşitli okullarda eğitim alan Mısırlılar, eğitim seviyeleri yükseldikçe, yöneten Osmanlı-Mısır eliti ve yönetilen Mısırlılar ayrımına dayanan ekonomik ve siyasal yapının kırılmasını hedefleyen ve zaman zaman Mısır milliyetçiliğinin savunuculuğunu yapan entelektüel bir hareket oluşturdular. Dolayısıyla, 1870’lerdeki

⁵²⁰ Hoda A. Yousef, “Reassessing Egypt’s Dual System of Education under Ismail: Growing ‘Ilm and Shifting Ground in Egypt’s First Educational Journal, Rawdat al-Madaris, 1870-1877,” **International Journal of Middle East**, No. 40 (2008), s. 109-110.

⁵²¹ Donald M. Reid, “The Rise of Profession and Professional Organization in Modern Egypt,” **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 16, No. 1 (January 1974), s. 31. Görece daha seküler bir eğitim anlayışı geliştirme çabalarının yanı sıra, El-Ezher merkezli geleneksel İslami öğretiye dayanan eğitim sistemi de varlığını sürdürmeye devam etti. Mahmud A. Faksh, “The Consequences of the Introduction and Spread of Modern Education: Education and National Integration in Egypt,” Elie Kedourie ve Sylvia G. Haim (Ed.), **Modern Egypt: Studies in Politics and Society**, London, Frank Cass and Company Limited., 1980, s. 43.

eğitim reformu, kitlelerin zihin dünyalarının dönüşüme uğraması ve bunun iz düşümünün siyasal alanda hissedilmesi açısından önemli bir kırılma yarattı.

İsmail Paşa döneminde, eğitim sistemindeki dönüşümün yanı sıra, 1850'lerde kapatılan matbaa yeniden açıldı. Vekayi-i Mısriye, Hıdiv döneminde birçok diğer gazetenin ortaya çıkmasının yanı sıra, günlük olarak basılmaya başladı. İsmail Paşa döneminin sonuna gelindiğine, onu Arapça olmak üzere, yaklaşık on altı gazete basılmaktaydı.⁵²²

Matbaanın gelişimi, Mısır'daki entelektüel hayata canlılık getirdiği gibi, milliyetçi ideolojinin gelişimine de büyük katkı sağladı. Gazetelerin yanı sıra, Aydınlanma fikirlerinin yansıdığı temel eserler Arapçaya çevrildi. Zamanla, kendi ülkelerindeki baskıcı yönetimlerden dolayı fikirlerini ifade edemeyen Arap coğrafyasından ve ilerleyen dönemde de Osmanlı'dan Kahire'ye gelen entelektüeller aracılığıyla Mısır'daki basın-yayın hayatında önemli bir aşama kaydedildi.⁵²³ Özellikle, 1870'lerden itibaren Osmanlı'nın baskısı nedeniyle kendi ülkelerinde fikirlerini ifade edemeyen Suriyeli Hristiyanlar, Mısır'a gelerek entelektüel hayatın canlanmasına zemin hazırladılar.⁵²⁴ Örneğin, 1900'e gelindiğinde ülkede faaliyet gösteren altmış bir gazeteden yaklaşık otuz biri Suriyeliler tarafından çıkarılmaktaydı.⁵²⁵ Suriyeli Hristiyanların yanı sıra, II. Abdülhamit'in baskıcı yönetiminden kaçan Yeni Osmanlılar da Kahire'ye gelerek, çeşitli gazete ve

⁵²² Fahmi Tawfik Mukbil, "Some Aspects of the Political, Social, Intellectual and Educational Developments which Influenced Egypt in the Nineteenth Century," https://www.uop.edu.jo/download/Research/members/306_985_Fahm.pdf, Erişim Tarihi: 18.03.2013, s. 22.

⁵²³ *Ibid.*, s. 23-24.

⁵²⁴ Suriyelilerin Mısır toplumsal hayatına etkileri için bkz.: Albert Hourani, **The Emergence of the Modern Middle East**, Berkeley, University of California Press, 1981, s. 103-124.

⁵²⁵ Suriyeli Hristiyanlar, Arabi Paşa liderliğindeki ayaklanma sırasında Mısırlı entelektüellerle ortak bir pozisyon benimseyecekler ve milliyetçi harekete destek vereceklerdir. Sean Lyngaas, "Ahmad Urabi: Delegate of the People Social Mobilization in Egypt on the Eve of Colonial Rule," **al Nakhlah: The Flecher School Online Journal for Issues related to Southwest Asia and Islamic Civilization**, (Spring 2011), s. 4.

dergilerde propaganda faaliyetlerini sürdürdüler.⁵²⁶ Böylece, özellikle Osmanlı'nın anayasal bir monarşiye evrilmesinden yana olan muhaliflerin yazıları, Mısırlı entelektüeller tarafından yakından takip edilebildi. Dolayısıyla, Osmanlı'yla benzer dönemde anayasa tartışmaları ve egemenin otoritesini sınırlandırmaya yönelik fikirler Mısır'a da ulaşmış oldu.

1860'ların başından itibaren Mısır'da iktidar farklı simgesel göndermelerle meşrulaştırılmaya çalışılıyordu. Mısır'ın ezel-ebed bir uygarlığın mirasçısı ve Batılı ülkelerle benzer bir gelişmişlik düzeyine sahip olduğunun vurgulanması önem taşıyordu. Bu açıdan, Mısırbilimi çalışmalarına hız verilerek, 1863'te Antik Dönem Mısır tarihinin önemli eserlerinin sergilendiği Mısır Müzesi kuruldu.

Diğer yandan, İskenderiye ve Kahire'nin Londra ve Fransa gibi Avrupa başkentleriyle yarışabilecek sanat merkezleri haline getirilebilmesi amacıyla tiyatro salonları kuruldu.⁵²⁷ Ülkeye Batılı bir görünüm kazandırılması için Kahire'de bir opera binası inşa edildi. Mısır'ın hem Firavunlar dönemiyle, hem de Batı uygarlığıyla olan bağının vurgulanması bağlamında, Süveyş Kanalı'nın açılış töreni için İtalyan besteci Guiseppe Verdi'ye Antik Dönem Mısır'ını konu alan bir opera bestelemesi için sipariş verildi. Kanal'ın açılış törenine yetişmese de "Aida" adlı eserin ilk prömiyeri 1871'de Kahire'deki Hıdivlik Opera Binası'nda gerçekleştirildi.⁵²⁸ Bunun yanı sıra, Mısır'ın Avrupa kültürünün bir parçası olduğunun vurgulanması için, açılış törenine Avusturya İmparatoru, Fransız İmparatoriçesi Eugene ve Emile Zola gibi isimler davet edildi.⁵²⁹ Aslında bu

⁵²⁶ Bu konuyla ilgili olarak kaleme alınmış bir çalışma için bkz.: Caesar E. Farah, "The Young Turks and the Arab Press," Colin Imber ve Keiko Kiyotaki (Ed.), **Frontiers of Ottoman Studies**, Vol. 1, London, Tauris, 2005, s. 217-241.

⁵²⁷ Mestyan, **op.cit.**, s. 56-57.

⁵²⁸ Reid, **Whose Pharaohs? Archaeology...**, s. 129.

⁵²⁹ Robert L. Tignor, **Egypt: A Short History**, Princeton, Princeton University Press, 2010, s. 224.

dönemde, bir yandan Antik Dönem Mısırı'na ilişkin çalışmalarla, bir yandan da Batı kültürünün ülkede yaygınlaştırılmasıyla “eski” ve “yeni”yi biraraya getirecek kültürel bir sentez yaratılmaya çalışıldı. İsmail Paşa döneminde deneyimlenen kültürel canlanma 20. yüzyıla gelindiğinde, Mısır'da Arap dünyasındaki diğer bölgelerden farklı bir düşünsel yapının ortaya çıkmasına yol açtı. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki deneyim nedeniyle Mısır, 20. yüzyılda edebiyat, müzik, sinema gibi alanlarda Arap dünyasının hep bir adım ilerisinde oldu.

1875'te, Avrupa emperyalizminin meşruiyet aracı olarak kurulan muadillerinden ilhamla, Mısır'ın Afrika'yla olan coğrafi ve tarihsel bağlarının geliştirilmesi ve Nil Nehri'ndeki sulama sisteminin işlevsel hale getirilerek pamuk üretiminin arttırılmasına ilişkin çalışmalar yapılması gibi amaçlarla Mısır Coğrafya Topluluğu kuruldu.⁵³⁰ Bu kurum, Mısır ve Afrika arasındaki ekonomik bağların güçlendirilmesini sağlayacak altyapı çalışmalarını gerçekleştirmekle görevliydi. Temelde Mısır'ın Afrika Boynuzu'ndaki varlığına meşru bir zemin kazandırmak amacıyla oluşturulan bu kurum, İsmail Paşa'nın Mısır'a Avrupalı bir görünüm kazandırmak istemesinin bir diğer sembolik göstergesiydi.

Bunların yanı sıra, Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren yurt dışına öğrenci gönderilmesi ilkesi, Hıdiv döneminde de devam ettirildi. Batılı bir eğitimden geçerek Mısır'a dönen entelektüeller, hem yabancı dildeki kitapların Arapçaya çevrilmesine ön ayak oldular, hem de Batılı fikirlerin Mısır'da yankı bulmasına zemin hazırladılar. Batı'daki milliyetçilik ideolojisinden esinle, “vatan”, “vatan sevgisi” ve “millet” gibi kavramlar, hem gazetelerde tartışılmaya başlandı, hem de söz konusu fikirlerin geniş bir kitleye ulaşması mümkün hale geldi. Bu kavramların tartışılmaya başlanmasıyla,

⁵³⁰ Mukbil, **op.cit.**, s. 24. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Donald M. Reid, “The Egyptian Geographical Society: From Foreign Laymen's Society to Indigenous Professional Association,” **Poetics Today**, Vol. 14, No. 3 (Autumn 1993), s. 539-572.

İslami değerleri dışlamayan fakat Mısır topraklarına atıfla yeni bir milliyetçilik anlayışının gelişmesindeki etkenlerden biri, 1870’lerden itibaren ekonomik ve siyasal alandaki etkileri bir hayli hissedilmeye başlayan Avrupalılara karşı ortaya çıkan tepkiydi.

Sonuç olarak, 1870’lerde eğitimin kitleselleşmesi ve kültürel alandaki faaliyetler, Mısır’daki Arabi Paşa “Devrimi”nin düşünsel altyapısını oluşturacak milliyetçi ideolojinin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. İsmail Paşa’nın kitleleri eğitim aracılığıyla merkezden kontrol etmeye yönelik çabasını aşarak Mısır’daki ilk milliyetçi hareketin doğuşuna varan süreç, İngiltere’nin Mısır’ı kendi siyasal ve ekonomik sistemi içerisinde tutma gayretinin yn vereceği bir işgale de neden olacaktır.

d. Büyük Güçler’in Müdahalesi ve Hıdiv İsmail Paşa’nın Azli

1876’dan itibaren, İngiltere ve Fransa Borçlar Sandığı ve İekli Kontrol gibi mekanizmalarla Mısır ekonomisini denetim altına almışlardı. Söz konusu ekonomik kontrol, zaten Hıdiv döneminde bürokraside ve siyasal alanda etkileri hissedilmeye başlayan Avrupalıların Mısır’ı her alanda denetlemeye çalıştıkları bir sürece zemin hazırlamıştı. Dolayısıyla, 1876’dan sonra Büyük Güçler’in Mısır zerindeki baskıları giderek artmaya başladı.

1878’de Mısır’ın mali durumunu incelemek amacıyla kurulan uluslararası komisyonun hazırladığı rapor sonrasında Hıdiv İsmail Paşa, İngiltere ve Fransa’nın baskısıyla bir İngilizin Maliye Bakanı, bir Fransızın da Kamu İşleri Bakanı olarak

yer aldığı, Nubar Paşa'nın başkanlığında yeni bir hükümet atamak zorunda kaldı.⁵³¹ Bundan böyle, hükümet Hıdiv'in başkanlığında değil, başbakanın idaresinde toplanacaktı.⁵³² Fakat, hükümeti atama yetkisi yine de Hıdiv'de olacaktı.

Uzun yıllar Mısır'ın maliyesinden ve dışişlerinden sorumlu olan Nubar Paşa'nın İngiliz ve Fransız ortak yönetimiyle iyi ilişkiler geliştirebileceğine inanılıyordu. Nubar Paşa'nın başkanlığında daha geniş yetkilerle oluşturulan hükümet, Kavalalı hanedanının siyasal alandaki kontrolünün kırılması açısından bir ilkti. O zamana dek, bütün temsiliyet çabalarına rağmen, Hıdiv'in ülkedeki mutlak otoritesini sınırlandırmaya yönelik herhangi bir girişime izin verilmemişti.⁵³³ Dahası, yeni hükümet sadece Hıdiv'in otoritesini sınırlandırmakla kalmıyor, İngiltere ve Fransa'nın Mısır üzerindeki mali baskılarının siyasal alandaki tezahürünü simgeliyordu.

Nubar Paşa başkanlığında kurulan hükümette yabancıların yer alması, Mısır'da 1870'lerden itibaren ortaya çıkmaya başlayan “yabancı düşmanlığı”nı körüklediği gibi, siyasal, askeri ve kültürel alanda etkileri giderek artan Mısırlıların ülke üzerindeki yabancı kontrolünü sona erdirmeyi hedefleyen bir koalisyon oluşturmalarına da yol açtı. Bunun yanı sıra, 1879'un başlarında İngilizlerin baskısıyla ordudaki bin altı yüz Mısırlı askerin işten çıkarılması da süreci hazırlayan bir diğer hamle oldu.⁵³⁴ Mısır ordusundaki düşük rütbeli Mısırlı askerlerin yabancı karşıtlığı, İngiltere'yi bu yönde adım atmaya iten en önemli nedenlerden biriydi.

⁵³¹ Anderson, **op.cit.**, s. 254.

⁵³² Vatikiotis, **op.cit.**, s. 133.

⁵³³ **Ibid.**, s. 138.

⁵³⁴ Reid, “The ‘Urabi Revolution...,” s. 220. Avrupalılar, ordu bütçesinin kısılarak borç krizinin aşılabileceğini dile getiriyorlardı. Cole, **op.cit.**, s. 218. Dolayısıyla, Mısırlı askerlerin tasfiyesi ekonomik gereklilik gibi bir söylemle meşrulaştırılmaya çalışılmaktaydı.

Mısırlı askerlerin Osmanlı-Mısır elitine ve hanedana karşı geliştirdikleri tepki, Mısırlılara yönelik tasfiye girişimiyle daha da belirginleşti. Mart 1879’da askerlerin, entelektüellerin ve Mısırlı yerel elitlerin yer aldığı “Ulusal Cephe”, Hıdiv’e Avrupalı bakanların tasfiye edilerek “ulusal” bir hükümetin oluşturulması konusunda baskı yaptılar.⁵³⁵ Ardından, bu koalisyonun liderliğinde Nisan 1879’da ilk defa Avrupalıları hedef alan gösteriler gerçekleştirildi.⁵³⁶ Kahire’de Mısırlı subayların gösterisi ve bu gösteriye toprak sahibi Mısırlı yerel elitlerin ve entelektüellerin destek vermesi, Hıdiv’i “Avrupalı yönetimi” azletmek zorunda bıraktı. Anayasal monarşı talebini de göz önünde bulunduran Hıdiv, Ulusal Cephe’nin isteği doğrultusunda Nubar Paşa hükümetini feshetti. Muhammet Şerif Paşa başkanlığında Avrupalıların yer almayacağı ve anayasa hazırlamakla yükümlü yeni hükümeti onayladı.⁵³⁷

Genellikle İngiltere ve Fransa’yla işbirliği içerisinde hareket eden Hıdiv, 1870’lerin ikinci yarısından itibaren ülkedeki Avrupa nüfuza karşı ortaya çıkan tepkiyi, Avrupalıların Mısır’daki etkilerini sınırlandırmak amacıyla kendi lehine kullanabileceğini düşünüyordu. Bu yüzden de, muhaliflerin talebi doğrultusunda Avrupalıları tasfiye etmeye yönelik adım atmaktan çekinmedi. Hıdiv’in bu tutumu, olası bir milliyetçi hükümetin Mısır’daki ekonomik çıkarlarına büyük bir darbe vuracağını düşünen İngiltere ve Fransa’yı endişelendirdi. İstanbul nezdinde harekete geçerek II. Abdülhamit’e Hıdiv’in azledilerek oğlu Tevfik Paşa’nın yeni hıdiv olarak atanması konusunda baskı yapmaya başladılar.⁵³⁸ İstanbul’a telgraf çekerek

⁵³⁵ Vatikiotis, *op.cit.*, s. 139.

⁵³⁶ Kızıltoprak, *Mısır’da İngiliz İşgali...*, s. 36.

⁵³⁷ Agatha Ramm, “Great Britain and France in Africa, 1876-1882,” Frosser Gifford ve Wm. Roger Louis (Ed.), *France and Britain in Africa*, New Haven, Yale University Press, 1971, s. 81.

⁵³⁸ Reid, “The Urabi Revolution...,” s. 220.

Padişah'a olan bağlılığını belirten İsmail Paşa'nın girişimlerine rağmen,⁵³⁹ Fransa ve İngiltere'nin baskılarına direnemeyen II. Abdülhamit 26 Haziran 1879'da İsmail Paşa'nın Mısır hıdivliğinden azledildiğini, yerine Tevfik Paşa'nın atandığını duyurdu.⁵⁴⁰ Böylece, Hıdiv İsmail Paşa'nın on altı yıl süren yönetimi sona ermiş oldu.

İsmail Paşa'nın ülkesini Batılı anlamda modernleştirme çabası, bir yandan Mısır'ın Osmanlı idari sistemi içerisindeki konumunda önemli değişiklikler yaratırken, bir yandan da ülkenin giderek İngiltere ve Fransa'nın denetimine girmesine yol açmıştı. Özellikle, kültürel alanda yaşanan canlanma sonucu Batılı fikirlerle tanışan Mısırlı entelektüellerde uyanan milliyetçilik düşüncesi ile toprak sahibi Mısırlı yerel elitlerin orduda ve bürokraside giderek daha fazla yer almaya başlamaları, yöneten Osmanlı-Mısır eliti ve yönetilen Mısırlılar ayrımının keskinleşmesine, Hıdiv'in otoritesini ve Avrupalıların Mısır'daki nüfuzunu hedef alan muhalif bir hareketin ortaya çıkmasına neden olmuştu. İsmail Paşa'nın azledilmesinin ardından, Mısırlı askerlerin, entelektüellerin ve yerel elitlerin ekonomik ve siyasal çıkarlarının uzlaşması, orduda alt düzeydeki Mısırlı subayların öncülük edeceği bir ayaklanmaya ve kısa süreli yeni bir iktidar yapılanmasının doğmasına yol açtı. Söz konusu gelişmeler, Mısır tarihinde önemli bir kırılma yaratacak ve yeni bir evrenin doğmasına neden olacak İngiliz işgaline zemin hazırlayacaktı.

Orduda Osmanlı-Mısır elitinin ve Avrupalıların hakimiyetine karşı çıkan düşük rütbeli Mısırlı askerler, milliyetçilik düşüncesiyle tanışan ve Mısırlılık fikrine atıfla kitleleri harekete geçirme yetisine sahip entelektüeller ve özel mülkiyet

⁵³⁹ Kızıltoprak, **Mısır'da İngiliz İşgali...**, s. 37.

⁵⁴⁰ Ülkeden ayrılmak zorunda kalan İsmail Paşa, uzun bir süre Napoli'de yaşadktan sonra II. Abdülhamit'in izniyle İstanbul'a geldi, 1895'te İstanbul'da vefat etti.

hakkının tanınmasıyla zenginleşen ve siyasal alanda daha aktif bir biçimde yer almayı talep eden yerel elitler arasındaki uzlaş, mevcut ekonomik, siyasal ve toplumsal yapıyı kırarak Mısırlılar lehine yeni bir düzen oluşturulabilmesi için eyleme geçecek Arabi Paşa önderliğinde bir hareketin doğmasına yol açtı. Dolayısıyla, İsmail Paşa yönetimi, Mısır'da siyasal dengelerin değişmeye yüz tuttuğu ve Mısır tarihinin en önemli hareketlerinden birinin doğumuna yol açacak yeni bir muhalif hareketin oluştuğu bir süreç miras bıraktı.

B. İngiliz İşgali ve Sonrasında Hıdivlik Yönetimi

Tevfik Paşa döneminde 1860'lardan beri Mısır toplumsal ve ekonomik hayatında yer almaya başlayan yeni özneler, siyasal alanda etkili bir konum elde ettiler. Yukarıda da değinildiği gibi, farklı ekonomik ve toplumsal kesimlerin biraraya gelmesiyle oluşan ve mevcut iktidar yapısını kırmayı hedefleyen hareket, 1880'den itibaren giderek güç kazanmaya ve Mısır siyasetinin en etkin muhalif kesimini oluşturmaya başladı. Fakat, bu hareket neredeyse 1956'ya dek sürecek olan İngiliz işgaliyle birlikte bastırıldı.

Mısır'da ordunun öncülüğünü yaptığı muhalif hareketin İngiliz işgaliyle bastırılmasının ardından, hıdivlik yönetiminin korunduğu fakat İngilizlerin de yönetimde söz sahibi olduğu yeni bir düzen ortaya çıktı. Özellikle, II. Abdülhamit döneminde İmparatorluğun Rumeli'deki toprak kayıplarındaki muazzam artışın sonucu olarak Müslüman teb'ayı birarada tutabilmek amacıyla uygulamaya sokulan Pan-İslamcılık politikası çerçevesinde genel olarak Arap dünyasının, özel olarak da Mısır'ın Osmanlı siyasal sınırları içerisindeki konumunun muhafaza edilmesine

öncelik verildi. Bunun yanı sıra, İngiltere de Mısır'daki İngiliz karşıtlığını önleyebilmek için ülkedeki Osmanlı egemenliğinin devamından yana bir politika izlemeyi tercih etti.

19. yüzyılın son çeyreği, Osmanlı İmparatorluğu'nun tam anlamıyla bir varolma mücadelesi yaşadığı ve İmparatorluğun hem dış politikasının, hem de eyaletlerle ilişkisinin bu mücadele zemininde belirlendiği bir dönem oldu. Dolayısıyla, diğer Arap eyaletleri gibi Mısır'da da -İngiliz işgaline rağmen- Osmanlı egemenliğinin yeniden ve yeniden tesis edilmeye çalışıldığı bir süreç yaşandı. 1841 ve 1867 düzenlemeleriyle diğer Arap eyaletlerinden farklı bir statü kazanan Mısır, bu sefer de İngiliz işgalinin ülkede yarattığı yeni dengeler ve düzen nedeniyle 1914'e dek Osmanlı egemenliğinin *sınırında* konumlanan bir vilayet olmaya devam etti.

1. II. Abdülhamit'in Pan-İslamizmi ve Arap Vilayetlerinin İmparatorluğa "Entegrasyon"u

1876'dan 1909'a dek tahtta kalan II. Abdülhamit, literatürdeki en tartışmalı padişahlardan biridir. Kimi tarihçiler tarafından despotik bir yönetim sergilemekle eleştirilen, kimi tarihçiler tarafından da Osmanlı modernleşmesinin önemli temsilcilerinden biri olduğu ileri sürülen⁵⁴¹ II. Abdülhamit ve yönetiminin niteliğine ilişkin derinlikli bir tartışma yürütmek, bu tezin kapsamı dışında kalmaktadır. Bu

⁵⁴¹ II. Abdülhamit yönetimine ilişkin tartışma, İmparatorluk'la bağlarını koparmak isteyen Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu elitleriyle 1990'larda yükselen ve Pan-İslamizm fikrine sahip çıkan siyasal İslamcılar arasındaki iktidar mücadelesi nedeniyle akademik bir tartışmadan, salt ideolojik bir çekişmeye indirgenmiştir. Türkiye'deki İslami hareketin Pan-İslamizm politikası nedeniyle sahiplendiği II. Abdülhamit, Türkiye'nin kurucu kadroları ve Kemalistler tarafından muhalefeti, dolayısıyla Jön Türk hareketini bastıran ve ilk Osmanlı parlamentosunu feshederek anayasayı askıya alan despotik bir yönetici olmakla ihtam edilmiştir. Bu tartışmaya yer veren bir çalışma için bkz.: Nadir Özbek, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme," **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 2, S. 1 (2004), s. 71-90.

Çalışma açısından önemli olan, II. Abdülhamit döneminde Pan-İslamizm temelinde Arap vilayetlerini İmparatorluğa entegre etmeyi hedefleyen bir siyaset izlenmiş olmasıdır. Çünkü, Osmanlı'nın Mısır'daki egemenliği, bu geniş perspektif içerisinde değerlendirildiğinde anlamlı olacaktır. Böyle bir değerlendirme, Mısır'ın diğer Arap vilayetleriyle karşılaştırılmasına da olanak tanıyacaktır.

II. Abdülhamit'in hükümranlığı 1876'da Kanun-i Esasi'nin ilanı ve 1877'de ilk Osmanlı parlamentosunun açılmasıyla başladı. Fakat, 1877-1878 yıllarındaki Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rumeli'deki büyük toprak kayıplarının ardından, II. Abdülhamit meclisi feshederek Tanzimat ncesi dönemdekine benzer bir yönetim anlayışı geliştirmeye çalıştı. Tanzimat'la beraber, Osmanlı siyasal sistemi içerisindeki güç dengelerinin Bâb-ı Âli lehine değiştiğine ve Padişah'ın kişiliğinde cisimleşen Saray'ın etkisinin giderek azaldığına değinilmişti. II. Abdülhamit'le beraber ise, 1878'den sonra, iktidarın tam anlamıyla yeniden Saray'a geçtiğini söylemek mümkündür. Bu açıdan, II. Abdülhamit yetkinin bürokratlarla paylaşıldığı Tanzimat dönemi padişahlarından çok, bütün yetkilerin tek elde toplandığı klasik dönem padişahlarının bir örneğidir. Buna bağlı olarak, II. Abdülhamit'in uzun saltanat yılları, Osmanlı'daki muhalif hareketlerin, özellikle de Yeni Osmanlıların baskı altına alındığı, basına sansür uygulandığı bir dönem olmuştur. Bu durum, ancak 1908'de Jn Türk devrimiyle birlikte Anayasa'nın yeniden ilan edilmesi ve meclisin açılmasıyla sona erecektir.

1870'lerin ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu, bir yandan mali krizle, bir yandan da Rumeli'de 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren devam eden ayrılıkçı hareketlerle uğraşmak zorunda kaldı. Mali kriz ve Rumeli'deki ayaklanmalara müdahil olan Rusya'yla yapılan savaşlar nedeniyle, İmparatorluğun

taşradaki idaresi de giderek zayıflamaya başladı. Özellikle, büyük bir yenilgiyle sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin (93 Harbi) ardından, İmparatorluğun demografik yapısı büyük ölçüde değişti. Rumeli'deki toprak kayıpları, müslüman nüfusun İmparatorluk içerisindeki ağırlığının artması sonucunu doğurdu. II. Abdülhamit bu durum karşısında, İmparatorluğun bekası için Arap vilayetlerini kapsayacak yeni bir politika/strateji geliştirmek zorunda kaldı.⁵⁴² Çünkü, Rumeli'de yeni ulus-devletlerin doğuşu Araplara örnek oluşturabilirdi.⁵⁴³ Bunun önlenmesi için İmparatorluk nüfusunun çoğunluğunu oluşturan iki etnik grubu, Türkleri ve Arapları, birarada tutabilecek tek bağ olan İslamiyet işlevsel bir araç olarak kullanıldı. Dolayısıyla, II. Abdülhamit döneminde ortaya çıkan ve Pan-İslamizm'e evrilen politika ile birlikte Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı teb'asının eşitliği etrafında şekillenen devlet politikası terk edildi, devlet İslami pratiklere ve sembollere göndermelerle tanımlanmaya başladı. Bununla birlikte, II. Abdülhamit'in Tanzimat'la yerleşmeye başlayan başta eğitim reformu olmak üzere, yenilikçi hareketi tamamen terk etmeksizin İslami pratiklerle sentezlenen yeni bir ideolojik çerçeve oluşturduğunun altını çizmek gerekmektedir. İslami pratiklerin ve dolayısıyla müslümanların yoğun olarak yaşadığı Arap vilayetlerinin ön plana çıkmasının ana nedeni, İmparatorluğun kendisini maddi ve manevi açıdan tehdit altında hissetmesiydi.⁵⁴⁴ Büyük Güçler'den kaynaklanan dış tehditlere ve özerklik talepleri ile ortaya çıkan iç tehditlere karşı, vilayetlerin merkezi otoritenin denetimine

⁵⁴² Fortna, Benjamin C., "The Reign of Abdülhamid II," Reşat Kasaba (Ed.), **Cambridge History of Turkey, Vol. IV: Turkey in the Modern World**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 47.

⁵⁴³ Kemal Karpat, **Osmanlı'da Değişim ve Modernleşme**, (Çev.: Dilek Özdemir), Ankara, İmge Kitabevi, 2006, s. 434.

⁵⁴⁴ Selim Deringil, **Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 112.

alınması gerekmekteydi.⁵⁴⁵ Diğer yandan, demografik değişimin yanı sıra, ekonomik nedenler de Arap vilayetlerinin İmparatorluk içerisindeki öneminin artmasına yol açmıştı. Mali krizin içindeki İmparatorluğun, Arap vilayetlerindeki yerel kaynaklara olan ihtiyacında gözle görülür bir artış ortaya çıkmıştı.⁵⁴⁶

1870'lerin sonuna doğru Rumeli'deki toprak kayıplarıyla aslında İmparatorluğun vilayet kompozisyonu büyük bir değişim geçirmişti. Daha önce değinilen özel statülü vilayetlerin yanı sıra, 1881'de Tunus⁵⁴⁷ Fransız, 1882'de Mısır İngiliz işgaline uğramışlardı. Bu dönemde, temel olarak 1864 Vilayet Nizamnamesi'yle getirilmiş olan düzenlemeler devam ettirildi. Vilayet valilerini merkezden atama geleneği sürdürüldüyse de, bu yöntem pratikte işlemez hale geldi. Çöküşe doğru giden İmparatorluğun vilayetlerdeki etkinliğinin ve merkezileşme çabasının şu temel faktörler nedeniyle yara aldığını söylemek mümkündür. Birincisi, valilerin sık sık değiştiriliyor olması vilayetlerin idaresinde kronik bir istikrarsızlığa sebep olmaktaydı. İkincisi, toprak kayıplarının ve finansal bağımlılığın etkisiyle ekonomik kriz içindeki İmparatorluğun yönetim zafiyeti taşra idaresine de yansımaktaydı. Örneğin, taşradaki memurların maaşlarının uzun süre ödenememesi nedeniyle, önemli bir gelir kaynağı olarak görülen rüşvet iyice yaygınlaşmaya başlamıştı. Son olarak, Arap vilayetleri açısından ise, İstanbul'dan atanan valilerin

⁵⁴⁵ François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, (Çev.: Ali Berkay), İstanbul, Homer Kitabevi, 2006, s. 196-197.

⁵⁴⁶ Engin D. Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System," David Kushner (Ed.), **Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation**, Jerusalem, Yad Izhak Ben-Zvi, 1986, s. 75.

⁵⁴⁷ Tunus da Mısır'la benzer bir tarihsel süreç deneyimlemişti. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki reformlarına benzer şekilde, 1837-1855 yılları arasında Tunus'ta Ahmet Bey düzenli bir ordu oluşturarak, ordunun temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere sanayileşme hamlesi başlatmıştı. Tıpkı Mısır gibi, İmparatorluk başkentine uzak bir coğrafyada yer alan Tunus da Osmanlı idari sistemi içerisinde ayrıksı bir örnek teşkil edebilmişti. Eugene L. Rogan, **The Arabs: A History**, New York, Basic Books, 2009, s. 101. 23 Ekim 1871 tarihli veraset fermanıyla, İstanbul'a bağlı olacak Ahmet Bey'in haleflerinin yani Huseyni Hanedanlığı'nın yönetime hakim olacağı "Tunus Emirliği" oluşturuldu. Ahmet Kavas, "Osmanlı Döneminde Tunus," **İslam Ansiklopedisi**, C. 41., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, s. 391. Dolayısıyla, Tunus, Mehmet Ali Paşa'nın 1841'de kazandığı veraset imtiyazını ancak 1871'de elde edebilmişti.

Arapça bilmiyor olmaları, merkez ile taşra arasında sağlıklı bir iletişim kurulmasının önündeki en büyük engellerden birini oluşturmaktaydı.

Osmanlı'nın Rumeli'deki kayıplarının ardından İmparatorluk siyasetinde ön plana çıkan Arap vilayetlerini⁵⁴⁸ İmparatorluk sınırları içerisinde tutabilmek için, yukarıda da değinildiği gibi, yeni bir stratejiye ihtiyaç duyulmaktaydı. Siyasal birlikteliğin tesisinde ön plana çıkan strateji, Osmanlıcılık'ın yerini alan Pan-İslamizm (İttihad-ı İslam) olmuştu. Bu bağlamda, hilafet kurumu ön plana çıkartılmaya başladı. Halifeliğin meşrulaştırılması açısından Hicaz, Mısır'ın 1882'deki kaybının ardından da Suriye, Arap coğrafyasına yönelik siyasetin öncelikli merkezleri haline geldiler. Hicaz, "Kutsal Toprakların Koruyucusu" ve müslümanların Halifesi sıfatıyla II. Abdülhamit'in otoritesinin meşrulaştırılması açısından sembolik bir öneme sahip oldu.⁵⁴⁹

II. Abdülhamit merkezileşme politikasına devam etmekle birlikte, vilayetlerde Tanzimat döneminden beri uygulanan yerel elitlerin idari aygıtlarla bütünleştirilmesine yönelik siyaseti de sürdürdü. Bu durum, İmparatorluğun yeni süreçteki koşullarının dayatmasıydı. Birincisi, vilayetlerin doğrudan merkezi otoritenin denetimine alınarak yönetilmesi için gerekli olan nitelikli insan sayısı oldukça azdı. İkincisi, 19. yüzyılın ilk yarısında baskı altına alınmış büyük aileler, 1860'lardaki merkez ile taşra arasındaki işbirliğinin sonucu olarak vilayet

⁵⁴⁸ Arap vilayetleri resmi kayıtlarda Rumeli ve Anadolu vilayetlerinin önüne geçtiği gibi, söz konusu coğrafyada görev yapan valilere de daha yüksek maaşlar bağlandı. Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)**, (Çev.: Türkan Yöney), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 36. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren öncelikli genişleme alanı Rumeli'ydi. Tahrir ve atama defterlerinde de Rumeli'deki eyaletler öncelikli sıradaydı. Fakat, yüzyılın son çeyreğinde toprak kayıplarıyla birlikte Arap vilayetleri Rumeli'nin önüne geçmişti.

⁵⁴⁹ Selim Deringil, "The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808 to 1908," **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 35, No. 1 (January 1993), s. 22.

yönetiminde daha fazla görev edinmeye başladılar. Artık, merkezi otoritenin yerel elitlerle işbirliği yapması kaçınılmazdı.

Yerel elitlerle işbirliğine gidilirken, Arap vilayetlerinin İmparatorluğa entegre edilmesi amacı nedeniyle, merkezi idarede görev alan Arapların sayısı daha önce hiç olmadığı kadar arttırıldı.⁵⁵⁰ Özellikle, II. Abdülhamit'in Yıldız Sarayı'nda cisimleşen yönetiminde Arap elitlere önemli görevler verildi. Fakat, II. Abdülhamit'in bu süreci tek başına yürüttüğünün ve Tanzimat Devri'ndeki güç paylaşımının artık işlemediğinin altını çizmek gerekmektedir. Gerçekten de, vilayetlere ilişkin atamalar, Dahiliye Nazırı'nın dahi görüşü alınmadan bizzat II. Abdülhamit tarafından yapılmaya başlandı.⁵⁵¹

II. Abdülhamit döneminde, bürokraside yer alacak kişilerin yetiştirilmesi amacıyla yeni eğitim kurumları oluşturuldu. Bu kurumlar, Halife'ye bağlılığın vurgulandığı ideolojik aygıtlar olarak da işlev gördüler. 1892'de açılan Aşiret Mektebi, özellikle Arap vilayetlerindeki nüfuzlu ailelere mensup çocukların eğitilerek İmparatorluk yönetiminde görev almaları amacıyla tasarlanmıştı. Şam, Musul, Halep, Bağdat gibi vilayetlerin yanı sıra Mısır'dan da Aşiret Mektebi'ne öğrenci kabul edildiği bilinmektedir.⁵⁵² Bunun yanı sıra, ileride Arap vilayetlerindeki idari kadrolarda görev yapacak bürokratların yetiştirilmesi amacıyla, Arap

⁵⁵⁰ Akarlı, **op.cit.**, s. 78. İmparatorluğun kuruluşundan itibaren yüzünü Rumeli'ye döndüğünü ve zamanla yerleşen devşirme sistemiyle yönetim kademelerinde yer alanların çoğunun da bu bölgeden geldiğini belirtmek gerekmektedir. Devşirme sisteminin işleyişinin aksamaya başladığı dönemlerde dahi, bu uygulama devam ettirmeye çalışıldı. II. Abdülhamit dönemine kadar, merkezi idarede Araplar sınırlı sayıda görev alabilmişlerdi.

⁵⁵¹ Georgeon, **op.cit.**, s. 203.

⁵⁵² Dönemin Mısır Olağanüstü Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından kaleme alınan raporda, "İslam ve Osmanlı birliğinin devamının sağlanması için Mısır ileri gelenlerinin ailelerinden her sene üç-dört çocuğun Aşiret Mektebi'ne alınacağı" belirtilmektedir. Söz konusu belge şu eserde yer almaktadır. Uğur Ünal (Haz.), **Osmanlı Belgelerinde Mısır**, İstanbul, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 120, 2012, s. 313.

coğrafyasındaki nüfuzlu ailelerin çocuklarına Mekteb-i Mülkiye’de eğitim verilmeye başlandı.

Ayrıca, İstanbul ile Arap vilayetleri arasındaki iletişimi güçlendirerek siyasal bağları geliştirebilmek amacıyla, Arap vilayetlerindeki alt yapı çalışmalarına hız verildi. 1876 öncesinde Osmanlı demiryollarının üçte ikisi Rumeli’de inşa edilmişken, 1882-1908 yılları arasında inşa edilen demiryollarının yüzde kırk yedisi Suriye, yüzde otuz yedisi Anadolu ve sadece yüzde on beşi Rumeli’deydi.⁵⁵³

Bu şartlar altında, Mısır, İngiliz egemenliğine girdikten sonra dahi İmparatorluğun yoğun ilgisine mazhar olmaya devam etti. II. Abdülhamit’in Arap vilayetlerine yönelik politikasının odağını Suriye coğrafyası oluştursa da, Mısır’daki Osmanlı egemenliği hem sembolik açıdan, hem de İslam dünyasının Halife’nin yönetimi altında kalması açısından önemliydi. Mısır’ın 1882-1914 yılları arasındaki konumunu, II. Abdülhamit’in Arap vilayetlerini İmparatorluğa entegre etme çabası ve İngiltere’nin Mısır’daki nüfuzunu arttırmaya çalıştığı bir gerilim hattı belirledi.

1870’lerin sonundan I. Dünya Savaşı’na kadar olan dönemde, İmparatorluğu birarada tutabilme gayreti, 1882’de İngiliz işgaline uğrayan Mısır’da da anlam bulacaktır. II. Abdülhamit, İngiliz işgaline engel olamasa ve sonrasında işgali sonlandıramasa da, iktidarı boyunca Mısır’ı Osmanlı idari sınırları içerisinde tutmaya çalışacaktır. Benzer bir şekilde, Mısır’da işgalin ardından kimi zaman hıdivler kimi zaman da muhalif hareketler, İngiltere’ye karşı bir denge unsuru olabileceğini düşündükleri Osmanlı’yla bağların sürdürülmesinden yana bir politika geliştireceklerdir.

⁵⁵³ Carter Vaughn Findley, “The Ottoman Lands to the post First World War Settlement,” Francis Robinson (Ed.), **The New Cambridge History of Islam, Vol. V: The Islamic World in the Age of Western Dominance**, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, s. 54 ve Georgeon, **op.cit.**, s. 212.

1908 Jön Türk devriminin ardından, İttihat ve Terakki'nin de temel amacı İmparatorluğun toprak kayıplarını önlemek ve ayakta kalmasını sağlamak oldu. Bu açıdan, Arap coğrafyasının İmparatorluğa entegre edilmesi politikası devam ettirildi. Arap vilayetlerinde eğitim reformu sürdürüldü. Şam, Kudüs ve Medine gibi Araplara yönelik politikanın bel kemiğini oluşturan bölgelerde okullar açılmasına çalışıldı.⁵⁵⁴ Fakat, İttihat ve Terakki Arap vilayetlerinin İmparatorluğa entegrasyon politikasını, II. Abdülhamit'in Pan-İslamizmi'nden farklı olarak, Arap coğrafyasından gelecek temsilcileri Osmanlı parlamenter sistemine dahil ederek temsiliyet ilkesi çerçevesinde sürdürmeyi tercih etti. Yirmi beş yaşını doldurmuş vergi mükellefi olan erkek Osmanlı yurttaşlarının oy kullanabildiği 1908 seçimleri, Arap vilayetlerinde düzensiz bir şekilde gerçekleştirildiyse de -İmparatorluğun Hıristiyan topraklarının elden çıkmış olması nedeniyle- Türk etnisitesinin ağır bastığı fakat Arapların da temsil edildiği bir meclisin oluşturulmasıyla sonuçlandı.⁵⁵⁵ Bunun yanı sıra, 1909 yılında, II. Abdülhamit döneminde uygulanan basın sansürünün kaldırılması amacıyla basın yasası yürürlüğe sokuldu. Arap coğrafyasında II. Abdülhamit'in baskıcı yönetimine ses çıkaramayan kitleler, basın yasasıyla birlikte kendilerini ifade etme imkanı yakaladılar.

Bununla birlikte, İttihat ve Terakki, II. Abdülhamit'in iktidar yıllarında kilit görevlere getirdiği Arap elitleri tasfiye etmekten de geri kalmadı. Bu tasfiye hareketinin Arapları İmparatorluk siyasetinden uzaklaştırmaktan çok, II. Abdülhamit'te cisimleşen iktidar bloğunu kırmak için gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. Bu girişimin, II. Abdülhamit'in merkezde ve vilayetlerde Arap

⁵⁵⁴ Kayalı, **op.cit.**, s. 86.

⁵⁵⁵ **Ibid.**, s. 73-75.

coğrafyasındaki toprak sahibi ailelerle kurduğu ittifakı eleştiren Araplar tarafından da bir hayli olumlu karşılandığının altını çizmek gerekmektedir.

İttihat ve Terakki'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasından ve Arapları İmparatorluğa entegre etme politikasından yana olduğu bu dönem, 1912-1913 Balkan Savaşları'na dek devam etti. Balkan Savaşları'nda alınan yenilgiyle Rumeli'deki topraklarını neredeyse tamamen kaybeden İmparatorluğun siyasetinde önemli bir kırılma yaşandı. Artık, Osmanlı çok uluslu bir imparatorluktan neredeyse Türk-Arap çekirdeğinin tam anlamıyla hakim olduğu bir yapıya bürünmüştü.⁵⁵⁶ Türk etnisitesini temel alan milliyetçilik anlayışının gelişmeye başlaması, Arap vilayetlerinin İmparatorluğa entegrasyon çabasını sonlandırdığı gibi, 1914 yılında patlak veren I. Dünya Savaşı da İmparatorluk siyasetinin ana aksının değişerek, Türklük üzerinden tanımlanan ulus-devlet inşasına gidecek süreci araladı.

2. İngiliz İşgaline Giden Yol

İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesinin Büyük Güçler arasında -Kuzey Afrika'dan başlamak üzere- emperyalist yarışın hız kazanması gibi makro bir nedeni bulunduğu söylenebilir. Fakat, Mısır siyasetinde yabancı egemenliğine ve Osmanlı-Mısır elitinin hakimiyetine karşı tutum alan yeni öznelerin muhalefetinin işgal sürecini hızlandırdığını belirtmek gerekmektedir.

⁵⁵⁶ **Ibid.**, s. 129.

**a. Mısır Siyasetinin Yeni Özneleri: Milliyetçiler ve Arabi Paşa
“Devrimi”**

İsmail Paşa’nın iktidardan uzaklaştırılmasına giden süreçte, toprak sahibi Mısırlı yerel elitlerin, anayasal reformdan yana olan bürokratların ve ordudaki düşük rütbeli Mısırlı askerlerin yabancı egemenliğine ve Hıdiv’in mutlak otoritesine karşı geçici bir koalisyon oluşturdıklarına değinilmişti. Bu koalisyon, 1879-1882 yılları arasında zaman zaman kırsal kesimdeki fellahların ve entelektüellerin de desteğiyle Mısır siyasetini derinden etkileyecek bir içerik ve yapı kazandı.

1879-1882 yılları arasındaki sürece damgasını vuran ve İngiliz işgaliyle sona eren Ahmet Arabi Paşa liderliğindeki ayaklanma, bir anlamda 1879 yılında Muhammed Şerif Paşa’nın başında bulunduğu parlamentonun onayına sunulmuş olan Ulusal Program’ın ilham verdiği hareketin devamı niteliğindeydi.⁵⁵⁷ Arabi Paşa ayaklanması Mısırlı toprak sahiplerinin, anayasal meşrutiyet modelinden yana olan bürokratların, entelektüellerin ve düşük rütbeli Mısırlı subayların oluşturduğu koalisyona dayanan⁵⁵⁸ 1879 hareketinden farklı olarak liderliğini toprak aristokrasinin değil, ordunun yürüttüğü bir ayaklanmaydı. 1879 hareketinin bel kemiğini, 1870’lerin ortalarından itibaren borç sarmalına giren Mısır’ın sorunlarını çözmek üzere ülkeye daha fazla müdahil olmaya başlayan Avrupalılara karşı, kendi ekonomik ve toplumsal çıkarlarını muhafaza etmek isteyen Mısırlı toprak sahipleri oluşturmaktaydılar. Daha önce de değinildiği gibi, Mısır’ın bürokratik yapısı değişmeye başlamış, özellikle taşranın ileri gelenlerini biraraya getiren toprak

⁵⁵⁷ George M. Haddad, “The Arabi Revolt: Comparisons and Comments,” **The Muslim World**, Vol. 54, No. 4 (October 1964), s. 263.

⁵⁵⁸ İbrahim Abu-Lughod, “The Transformation of the Egyptian Elite: Prelude to the ‘Urabi Revolt,” **Middle East Journal**, Vol. 21, No. 3 (Summer 1967), s. 326.

aristokrasisi önderliğinde muhalif bir hareket ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla, Mısırlı yerel elitler, Avrupalıların Mısır yönetiminin önüne koydukları yeni mali ve siyasi önlemleri kendi çıkarlarını tehlikeye atacağı gerekçesiyle reddetmiş, bunun yerine Mısır yönetiminde İngiliz etkisinin sınırlandırılacağı, Kanun-i Esasi'nin bir benzerinin Mısır'da uygulamaya koyularak parlamenter bir sistemin oluşturulmasını öngören taleplerle İsmail Paşa'nın desteğini almaya çalışmışlardı.⁵⁵⁹

Henüz, İsmail Paşa'nın hıdivliği devam ederken, Mısır'da meşrutiyet tartışmaları başlamış ve milliyetçi bir ideolojiye sahip olan Vatan Partisi 13 Nisan 1879'da kurulmuştu. Üç yüz yirmi yedi Mısırlı tarafından kurulan partide, eski ve yeni subaylar, ulemeden temsilciler, Kıpti ve Yahudi cemaatinin liderleri, tacirler ve toprak sahipleri dengeli bir şekilde yer alıyordu.⁵⁶⁰ Hıdiv İsmail Paşa, 1879 yılının Nisan ayında Avrupalı bakanların da içinde bulunduğu hükümeti feshederek Muhammet Şerif Paşa başkanlığında yeni bir hükümetin oluşturulmasına izin vermişti. Aslında, Ulusal Cephe taraftarlarının Muhammet Şerif Paşa başkanlığında Avrupalıların yer almadığı bir hükümet kurulmasından yana oldukları bu dönem, Mısırlıların geleneksel elitlerle işbirliği yapmak zorunda kaldıkları bir dönemdi. Nitekim, Şerif Paşa ve hükümete atanan bakanların çoğu Hıdiv'e sadık olmalarının yanı sıra Osmanlı-Mısır eliti içerisinde yer almaktaydılar.⁵⁶¹ Söz konusu hükümette bir tane dahi Mısırlıya yer verilmemişti.⁵⁶² Sadece, Şerif Paşa'nın Hıdiv'in otoritesini sınırlandırmaya yönelik adımlar atılacağına ilişkin işaretler vermiş olması, söz konusu işbirliğinin nedeniydi. İsmail Paşa'nın muhalif kesimin taleplerine uygun

⁵⁵⁹ Abdel Aziz EzzelArab, "The Experiment of Sharif Pasha's Cabinet (1879): An Inquiry into the Historiography of Egypt's Elite Movements," **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 36, No. 4 (November 2004), s. 561-580.

⁵⁶⁰ Kızıltoprak, **Mısır'da İngiliz İşgali...**, s. 40.

⁵⁶¹ Cole, **op.cit.**, s. 276.

⁵⁶² Hunter, **Egypt Under the Khedives...**, s. 223.

adımlar atması sonucunda da İngilizler ve Fransızlar II. Abdülhamit'e baskı uygulayarak Hıdiv'in azledilmesini sağlamışlardı. Fakat, İsmail Paşa'nın azli ülkedeki muhalif hareketin durulmasına yetmedi. Nitekim, Şerif Paşa hükümeti de uzun süre iktidarda kalamadı.

Tevfik Paşa'nın, iktidara geldikten hemen sonra, 1880 yılında İngilizlerin ve Fransızların baskısıyla, Mısır'ın gelirlerinin yüzde altmış altısının borç ödemelerinde kullanılmak üzere ipotek altına alındığı Tasfiye Yasası'nı yürürlüğe sokması, ülkedeki mevcut hoşnutsuzluğun daha da artmasına yol açtı.⁵⁶³ Çünkü, yasaya göre, ülke gelirinin kalan kısmıyla, Mısır'ın hem Bâb-ı Âli'ye yıllık vergisini ödemesi, hem de Borçlar Sandığı'nın çıkarabileceği tüm zararları telafi etmesi bekleniyordu.⁵⁶⁴ Tevfik Paşa, söz konusu yasanın yanı sıra ordudaki Mısırlı askerlerin tepkisini çekecek önemli bir girişimde daha bulunmuştu. İsmail Paşa döneminin sonlarından itibaren ordudaki asker sayısının azaltılmasına ilişkin politika, Tevfik Paşa tarafından devam ettirildi. Yeni Hıdiv, ordudaki asker sayısının on iki bine düşürüleceğini açıkladı.⁵⁶⁵ Ardından, Savaş Bakanlığı'na ordudaki Osmanlı-Mısır elitinin egemenliğinin sürmesinden yana olan Osman Rıfkı Paşa'yı ataması, Mısırlı askerlerde tasfiye edileceklerine ilişkin bir korku yarattı.⁵⁶⁶ Dolayısıyla, yeni dönemde Mısırlı askerlerin tasfiyesine yönelik girişimler nedeniyle, muhalif damar toprak aristokrasisinden askeriye doğru eksen değiştirdi.

Bu gelişmeler üzerine, içerisinde Arabi Paşa'nın da yer aldığı muhalifler, Osmanlı İmparatorluğu'na ve Hıdiv'e bağlı olduklarını açıklamakla birlikte, "Mısır Mısırlılarındır" sloganı ile yabancı müdahaleye, İkili Kontrol ve Borçların Tasfiyesi

⁵⁶³ Dicey, **Egypt of the...**, s. 171.

⁵⁶⁴ Marsot, **Mısır Tarihi: Arapların...**, s. 70-71.

⁵⁶⁵ Cole, **op.cit.**, s. 218.

⁵⁶⁶ **Ibid.**, s. 218-219.

Kanunu'na kesin bir dille karşı çıkılması gerektiğini dile getirmeye başladılar.⁵⁶⁷ Elbette ki, “Mısır Mısırlılarıdır” sloganı, Avrupa'nın ülkedeki ekonomik nüfuzunu aşan bir söyleme sahipti. Ekonomik imtiyazların yanı sıra, 1875 yılında Avrupa hukukunu Mısır'a sokan ve Mısır'da yaşayan yabancılara önemli ayrıcalıklar tanıyan, Avrupalıların yargılanacakları davalara yabancı hakimlerin bakacağı Karma Mahkemelerin kuruluşu, Mısırlı elitlerde rahatsızlık yaratmıştı.⁵⁶⁸ Bunun yanı sıra, ülkede yaşayan Avrupalıların sayısının artması ülkede yeni bir ayrımın ortaya çıkmasına neden olmuştu. Avrupalıların yaşadıkları mekanlar dahi giderek Mısırlılarınkinden ayrılmaya başlamıştı. Dolayısıyla, ekonomik alandaki güç mücadelesi etkisini toplumsal alanda da hissettirmekteydi.

Bu çerçevede, ordudan ve ordunun sivil müttefiklerinden Tevfik Paşa'nın yeni bir hükümet oluşturması gerektiğine yönelik baskılar arttı. Tekrar Muhammet Şerif Paşa'nın başkanlığında kurulan hükümetle, yeni bir aşamaya geçildi. Hemen ardından anayasa hazırlıklarına başlandı. Fakat, Fransa ve İngiltere'nin araya girmesiyle bu girişim de engellendi. Çünkü yeni parlamento Mısır'ın finansal meselelerinin çözümüne Avrupalı güçleri dahil etmemekten yanaydı.⁵⁶⁹ Bunun üzerine, 1881'de Hıdiv'e yakınlığıyla bilinen Riyad Paşa'nın başkanlığında yeni bir hükümet oluşturuldu. Anayasa çalışmalarının askıya alındığı, statükonun devamından yana olan bu hükümete karşı muhalif hareket yeniden canlandı.

1881 yılının yazında Arabi Paşa, yerel elitlerin ve ulemanın desteğini arkasına alarak, Riyad Paşa hükümetinin feshedilerek yeni bir hükümetin oluşturulması ve anayasa hazırlık çalışmalarına bir an önce başlanması talebini dile getirmeye başladı.

⁵⁶⁷ Kızıltoprak, **Mısır'da İngiliz İşgali...**, s. 40.

⁵⁶⁸ Genel olarak Avrupa hukuk sisteminin Mısır'daki hukuk sistemini nasıl etkilediğine ilişkin ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Byron D. Cannon, “Social Tensions and the Teaching of European Law in Egypt before 1900,” **History of Education Quarterly**, Vol. 15, No. 3 (Autumn 1975), s. 299-315.

⁵⁶⁹ Haddad, **op.cit.**, s. 264.

9 Eylül 1881’de Abidin Sarayı’nın önünde düzenlenen ve Hıdiv’in Riyad Paşa başkanlığındaki hükümeti feshetmesini ve ordudaki asker sayısının arttırılmasını talep eden büyük çaplı gösterilerle Arabi Paşa “devrimi” başlamış oldu.⁵⁷⁰ Bu gösterilere damgasını vuran yine “Mısır Mısırlılarıdır” sloganıydı. Bu slogan, bir ulus-devlet tahayyülünden çok, 1860’lardan beri Mısır’ın ekonomik ve dolayısıyla sınıfsal yapısında yaşanan değişimin ortaya çıkardığı iktidarın yeniden paylaşımına yönelik bir talebin ifadesiydi. Örneğin, doğrudan Osmanlı sultanını hedef alan ve onun Mısır’daki otoritesine meydan okuyan bir içeriğe sahip değildi.⁵⁷¹ Aksine, bu hareket Osmanlı çizgisinden herhangi bir sapma olmayacağını altını ısrarla çiziyordu. Arabi Paşa, 5 Mayıs 1882’de II. Abdülhamit’e gönderdiği arzıda, Tevfik Paşa’nın İngilizlerle ortak hareket ettiğini, yerli halkın işlerinden çıkarılarak İngilizlerin idari görevlere tayin edildiğini, Hıdiv’in Mısır’ı Hindistan gibi İngiliz himayesine geçirerek müstakil bir hükümdarlık oluşturmak istediğini, kendisinin maksadının ise Osmanlı tabiyetinden ayrılmak olmayıp aksine İslam birliği, Osmanlı Saltanat ve Hilafeti için canını vermeye razı olduğunu, Mısır halkının da kendisiyle aynı fikirde bulunduğunu” dile getirmekteydi.⁵⁷² Mısır’daki hareketin Osmanlı karşıtı bir vurguya sahip olmaması nedeniyle, II. Abdülhamit, İngilizlerin Arabi Paşa’nın emrindeki orduyu Tel el-Kebir’de bozguna uğratmasından yedi gün öncesine kadar Arabi Paşa’yı asi ilan etmemişti.⁵⁷³

Arabi Paşa’nın bu söylemine rağmen muhalif hareketin, özellikle orduda hâlâ egemen konumunu muhafaza eden Osmanlı-Mısır elitini hedef aldığı da altını çizmek gerekmektedir. Buna rağmen, Osmanlı-Mısır eliti içerisinde de söz konusu

⁵⁷⁰ Hashim, *op.cit.*, s. 65.

⁵⁷¹ Israel Gershoni ve James P. Jankowski, **Egypt, Islam, and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930**, Oxford, Oxford University Press, 1987, s. 5.

⁵⁷² Belgenin aslı için bkz.: Ünal, *op.cit.*, s. 414-419.

⁵⁷³ Reid, “The ‘Urabi Revolution...”, s. 218.

harekete kısmi bir destek geldiği söylenebilir. Çünkü, ordudaki asker sayısının azaltılmasının yanı sıra, Mısır ordusundaki birçok üst rütbeli subayın da işine son verilmesi nedeniyle, Türklerin oluşturduğu bu üst düzey ordu mensupları da durumdan rahatsızdı. Dolayısıyla, sayıları çok az olmakla birlikte, Arabi Paşa Osmanlı-Mısır elitine mensup subaylar tarafından da destekleniyordu.

1881'in Eylülü'ndeki gelişmelerin ardından, Hıdiv, Riyad Paşa hükümetini feshederek yeniden Şerif Paşa başkanlığında hükümet oluşturulduysa da, Aralık 1881 ile Şubat 1882 arasında Mısırlı yerel elitler Şerif Paşa ve Büyük Güçler arasındaki ittifaka yeniden karşı çıkmaya başladılar. Mısırlı askerlerin desteklediği yerel elitlerin girişimiyle Şerif Paşa hükümeti düşürüldü. Yeni hükümet, 4 Şubat 1882'de Osmanlı-Mısır elitine dahil olan ve Arabi Paşa liderliğindeki ayaklanmayı destekleyen Mahmut Sami al-Barudi liderliğinde oluşturuldu. Mahmut Sami Paşa'nın liderliğinde kurulan yeni hükümet önemli bir değişikliğe işaret etmekteydi. Şerif Paşa'yla benzer bir siyasal ve kültürel jargona sahip olan Mahmut Sami Paşa'yı muadillerinden ayıran en önemli özelliği, Osmanlı-Mısır eliti içerisindeki daha alt bir tabakayı temsil ediyor olmasıydı. Örneğin, Şerif Paşa iki bin beş yüz feddanlık bir araziye sahipken, Mahmut Sami Paşa'nın sadece yüz elli feddanlık arazi üzerinde hakkı bulunmaktaydı.⁵⁷⁴ Dolayısıyla, Osmanlı-Mısır eliti arasındaki kültürel ve sınıfsal ayrışma su yüzüne çıkmış, yönetici zümrenin Mahmut Sami Paşa'nın öncülük ettiği küçük bir grubu Arabi Paşa taraftarlarının siyasal ve ekonomik taleplerine destek vermeye başlamışlardı.

Mahmut Sami Paşa'nın hükümeti, Mısır siyasal hayatındaki bir ilke işaret etmekteydi: Arabi Paşa, Savaş Bakanlığı görevine kadar yükselen ilk Mısırlı oldu.

⁵⁷⁴ Cole, *op.cit.*, s. 237.

Arabi Paşa'nın Savaş Bakanlığı'na atanmasının yanı sıra, ordudaki yaklaşık beş yüz Mısırlının da terfisi onaylandı.⁵⁷⁵ Yeni hükümet, Mısırlıların ordudan tasfiye edilmesine ilişkin süreci tersine çevirerek, bir adım daha ileri gitti. Hıdiv'e yakın konumda bulunan Osmanlı-Mısır elitine mensup birçok subayın ve İngiliz danışmanın işine son verildi.⁵⁷⁶ Arabi Paşa, kendisine yönelik bir suikast girişimi hazırlığında oldukları gerekçesiyle, Osman Rıfkı Paşa'nın da içinde bulunduğu yaklaşık elli subayın yargılanmasını sağladı, bu kişilere verilen idam cezası Hıdiv'in II. Abdülhamit'le uzlaşması sonucunda sürgün cezasına çevrildi.⁵⁷⁷ Dolayısıyla, 1882'nin Şubatı'ndan itibaren, Mısır siyasetine rengi veren artık Arabi Paşa'nın liderliğinde milliyetçi karakteri ağır basan söz konusu hareketti.

Fakat, Mahmut Sami Paşa hükümeti, İngiltere ve Fransa'nın baskısıyla karşı karşıyaydı. Büyük Güçler, Hıdiv'e Mahmut Sami Paşa hükümetinin istifası ve Arabi Paşa'nın bakanlıktan uzaklaştırılması konusunda ısrar ettilerse de, Hıdiv'den ret yanıtını aldılar.⁵⁷⁸ Bu durumda, ülkedeki yabancı konsoloslar taleplerini doğrudan Mahmut Sami Paşa'ya iletiler. Mahmut Sami Paşa, yabancıların Mısır'ın içişlerine karışamayacağını ifade ederek, söz konusu baskıyı protesto ettiği için istifa etti.⁵⁷⁹ Bundan sonra, Hıdiv yeni bir hükümetin oluşturulması için çabalarken, Büyük Güçler Mısır'daki gelişmelere doğrudan müdahalede bulunmaya başladılar. Arabi Paşa ayaklanmasıyla başlayan süreç, İngiliz işgaliyle sona erdi.

Sonuç olarak, Arabi Paşa liderliğindeki milliyetçi hareket neticesinde, Mısır'da ilk defa Mısırlıların doğrudan yönetimde yer aldıkları kısa süreli "devrimci"

⁵⁷⁵ Hashim, **op.cit.**, s. 65.

⁵⁷⁶ John Eliot Bowen, "The Conflict of East and West in Egypt II," **Political Science Quarterly**, Vol. 1, No. 3 (September 1886), s. 465.

⁵⁷⁷ Vatikiotis, **op.cit.**, s. 153.

⁵⁷⁸ Kızıltoprak, **Mısır'da İngiliz İşgali...**, s. 44.

⁵⁷⁹ **Idem.**

bir süreç yaşanmıştı. Fakat, Mahmut Sami Paşa ve Arabi Paşa'nın kısa süreli iktidar deneyimleri, ülkede neredeyse yüzyıldır oluşmakta olan mevcut iktidar yapısını kırarak yeni bir düzenlemeye gidilmesini sağlayacak bir alt yapı oluşturmaktan oldukça uzaktı. Zaten, söz konusu girişim, İngiltere'nin Mısır'ı işgaliyle yarım kaldı.

b. İngiliz İşgali ve Osmanlı'nın Tepkisi

Genellikle İngiltere'nin Mısır'ı işgalinin 1879'dan itibaren ülkenin içinde bulunduğu "kaotik" ortamı sona erdirmek ve Hıdiv'in otoritesini yeniden tesis etmek üzere kısa süreli olarak planlandığı dile getirilmiştir.⁵⁸⁰ Müdahalenin geçici olacağına ilişkin vurgu, işgalin meşrulaştırılması açısından bir hayli önemliydi. Ülkedeki kaos ortamının sona erdirilerek, Hıdiv'in otoritesinin yeniden tesis edileceğinin dile getirilmesi ise, İngiltere'nin Osmanlı'yı yabancılaştırmama amacına hizmet etmekteydi.

Bunun yanı sıra, Mısır işgalinin söz konusu dönemdeki İngiliz-Fransız rekabetinden kaynaklandığına ve Süveyş Kanalı üzerindeki İngiliz çıkarlarının korunması amacıyla gerçekleştirildiğine vurgu yapılmıştır.⁵⁸¹ İngiltere'nin Mısır'ı işgalinin Fransa'yla rekabet ve Süveyş Kanalı'nın korunması bağlamında

⁵⁸⁰ İşgalin geçici olacağı ve Mısır'daki kaos ortamının sonlandırılarak ülkenin hemen boşaltılacağı İngiliz resmi makamlarınca dile getirildiği gibi, akademik çalışmalarda da tekrarlanan iki önemli husus olmuştur. Örneğin, Robinson ve Gallagher'ın genel olarak Victoria Çağı'nda İngiltere'nin Afrika politikasını ele alan eserleri, İngiltere'nin Mısır'ı işgaline ve sonrasındaki gelişmelere de ayrıca odaklanmaktadır. Alanının en önemli çalışmalarından biri olan bu eser, Mısır'daki işgalin kaos ortamının sonlandırılması saikiyle gerçekleştirildiğini iddia ederek, aslından "azgelişmiş" bir ülkede nizamın ancak Batılı bir güç tarafından oluşturulabileceği düşüncesinden hareket eden klasik Oryantalist bir yaklaşımın izlerini taşımaktadır. Robinson ve Gallagher, **op.cit.**, s. 76-160. Söz konusu yaklaşımın eleştirisi için bkz.: A. G. Hopkins, "The Victorians and Africa: A Reconsideration of the Occupation of Egypt, 1882," **The Journal of African History**, Vol. 27, No. 2 (1986), s. 370-385; Alexander Schölch, "The 'Men on the Spot' and the English Occupation of Egypt in 1882," **The Historical Journal**, Vol. 19, No. 3 (1976), s. 773-774 ve John S. Galbraith ve Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "The British Occupation of Egypt: Another View," **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 9, No. 4 (November 1978), s. 471-488.

⁵⁸¹ Robinson ve Gallagher, **op.cit.**, s. 76-160.

gerçekleştirildiği iddiasının elbette ki doğruluk payı bulunmaktadır. Fakat, İngiliz işgalinin Mısır'daki kaos ortamına son vermek amacıyla gerçekleştirildiğine ilişkin argüman, gerçekliği yansıtmaktan uzaktır. Arabi Paşa taraftarlarının yönetim kademelerinde etkin konuma gelmiş olmaları, Mısır siyasetinin kaosa sürüklenmiş olmasından ziyade, ülkedeki İngiliz varlığının tehlikeye girmesi bağlamında Londra için kaotik bir durumun ortaya çıkmış olması demektir. Dolayısıyla, İngiltere'nin temel amacı, Mısır siyasetinin rayına oturtulması değil, İngiliz çıkarlarına hizmet edecek bir yönetimin oluşturulmasıydı.

1880'lere kadar, Balta Limanı Sözleşmesi'yle Mısır'da oluşturulan ekonomik yapı İngiliz kapitalizminin ticarete serbestlik ilkesine cevap vermekteydi. Dahası, geleneksel elitler, Osmanlı'nın Tanzimat'la beraber merkezileşme çabasına hız vererek adem-i merkeziyetçi yapıyı kırmayı hedeflemesi üzerine İmparatorluk merkezini dengeleyebilmek için çoğu zaman Avrupalılarla ve özellikle İngilizlerle işbirliğine gitmekten çekinmemişlerdi.⁵⁸² Bu işbirliği devam ettiği sürece, İngiltere açısından herhangi bir sorun ortaya çıkmamıştı. Uzun yıllar Mısır'da etkin olan İngiltere'nin artık bölgeyi informel bağlarla "yönetemeyeceği"ni göz önüne seren milliyetçi hareket ise, İngilizlerin politika değiştirmelerinin itici gücünü oluşturdu. Arabi Paşa liderliğindeki ayaklanmanın temelinde bu işbirliğini kırmaya yönelik hedefi, İngiltere'nin Mısır'ı işgaline zemin hazırladı.

İşgalin, Büyük Güçler arasındaki dengenin değişmesiyle ortaya çıkan yeni uluslararası konjonktürle de doğrudan ilgisi bulunmaktaydı. Bir yandan ulusal birliklerini görece geç bir tarihte gerçekleştirmiş olan Almanya ve İtalya gibi ülkeler sömürgecilik yarışına katılırken, bir yandan da ABD dünya ekonomisinin yükselen

⁵⁸² Savage, *op.cit.*, s. 176.

gücü olarak doğmaktaydı. 1870'lerdeki ekonomik kriz nedeniyle İngiliz ekonomisinin durgunluğa girmesiyle eş zamanlı olarak Almanya'nın Avrupa piyasasında ekonomik açıdan etkin hale gelmesi, İngiliz hegemonyasının düşüşe geçmeye başladığının en önemli göstergelerinden biriydi. Almanya'nın ekonomik yükselişinin önemli sonucu, Afrika kıtasında yeni bir emperyalist yayılmayı tetiklemiş olmasıydı.⁵⁸³ Ayrıca, yakın dönemde ulusal birliğini gerçekleştirmiş olan İtalya ve iç savaştan çıkan ABD de 1880 sonrasında emperyalist politikalar izlemeye başlamışlardı. İngiltere için büyük öneme sahip olan Hindistan savunmasının güvenceye alınması bağlamında da Mısır ön plana çıkmaktaydı. Bir hammadde üreticisi olarak Avrupa ekonomik sistemine aşama aşama eklemlenmiş olan Mısır'ın, sistem içindeki mevcut rolünün sürekliliğinin sağlanması dönemin en büyük sanayi imparatorluğu İngiltere için büyük önem arz etmekteydi.⁵⁸⁴

Aslında, İngiltere'nin Mısır politikasında iki farklı yaklaşım söz konusuydu. 1880'e kadar iktidarda olan Muhafazakarlar, henüz Mısır'ın işgaline sıcak bakmıyorlardı. 1876'da Kanal hisselerinin İngiltere'ye kazandırılması konusunda ısrarcı olan Disraeli, Mısır'ın işgaline ilişkin görüşleri "zırvalık" olarak nitelendirmişti.⁵⁸⁵ Bir sene sonra Sudan'da İngiltere'nin sömürge tarihinde eşi olmayan bir üne kavuşan General Gordon, "Mısır'ı ilhak etmenin veya ele geçirmenin getireceği sorumlulukları yüklenmek tam anlamıyla delilik" diye yazıyordu.⁵⁸⁶ İngiliz yöneticileri hâlâ İngiltere'nin uzunca bir dönem devam ettirdiği Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaktan yana bir politika

⁵⁸³ Patrick J. McGowan ve Bohdan Kordan, "Imperialism in World-System Perspective: Britain, 1870-1914," **International Studies Quarterly**, Vol. 25, No. 1 (March 1981), s. 53.

⁵⁸⁴ Roger Owen, "Egypt and Europe: From French Expedition to British Occupation," Albert Hourani, Philip S. Khoury ve Mary C. Wilson (Ed.), **The Modern Middle East**, London, Tauris, 1993, s. 112.

⁵⁸⁵ Anderson, **op.cit.**, s. 255'ten Lord Derby'ye yazılan 21 Ekim 1876 tarihli mektup, Monypenny ve Buckle, VI., s.100.

⁵⁸⁶ **Idem.**'den: H. Ausubel, **In Hard Times: Reformers among the Late Victorians**, New York-London, 1960, s. 242.

izlemekteydiler. Emperyalist yarışın Kuzey Afrika'ya sıçradığı ve Balkanlar'daki Rus etkisinin giderek arttığı bu dönemde, Osmanlı topraklarına yönelik bir müdahale diğer Büyük Güçler'in de toprak paylaşımına ilişkin emellerini harekete geçirebilirdi. Bu durum da İngiliz hegemonyasının yara almasına yol açabilirdi. Fakat, 93 Harbi'nin ardından Berlin Antlaşması'yla Rusya, Balkanlar'daki Ortodoks unsurlar üzerinde önemli haklar elde etmesinin yanı sıra, Ardahan, Artvin, Batum ve Kars gibi bölgeleri ele geçirerek Karadeniz'deki varlığını pekiştirme yolunda adımlar atmıştı. Bu durumda, Rusya'nın Akdeniz'e olası yayılmasını engelleyebilmek için, Hindistan yolunun güvenceye alınması amacıyla, İngiltere için Akdeniz'de önemli bir üs elde etmek gerekliliği ortaya çıkmıştı. Osmanlı'nın toprak bütünlüğüne yönelik en büyük tehdidin Rusya'dan kaynaklandığı bu konjonktürde, İmparatorluğun savunması açısından stratejik öneme sahip olduğu düşünülen Kıbrıs'a yerleşilmesi fikri gündeme gelmişti.⁵⁸⁷ İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu nezdinde yürüttüğü girişimler sonucunda Kıbrıs, İngiltere'ye kiralandı.

Fakat, 1880'de göreve gelen Gladstone kabinesi, müdahaleye daha yakın bir siyaset izlemeye başladı.⁵⁸⁸ Bu değişiklik, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasına ilişkin politikanın terk edilmesinden değil, Mısır'da ortaya çıkan yeni durumdan ve bu duruma göre yeni bir pozisyon alınması gerekliliğinden kaynaklanmaktaydı. Mısır'da Arabi Paşa ayaklanmasıyla ortaya çıkan devrimci süreç, İngiltere'nin Mısır'daki ekonomik ve siyasal çıkarlarına büyük

⁵⁸⁷ 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgali sırasında Kıbrıs, harekâtın gerçekleştirilmesi açısından önemli bir stratejik işleve sahip olacaktır. Bu konuya ilişkin ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Maria Panayiotou, "The Role of Cyprus in the Arabi Revolt and the Resulting Egyptian Campaign of 1882," **European History Quarterly**, Vol. 40, No. 2 (2010), s. 266-287.

⁵⁸⁸ Gladstone, 1877'de kaleme aldığı "Mısır'a Hücum" başlıklı yazısında dahi İngiltere'nin Fransa'yla birlikte Mısır konusunda sorumluluk alması gerektiğini, Mısır'ın İngiltere'nin Afrika'daki çıkarları açısından çok önemli bir bölge olduğunu dile getiriyordu. R. C. Mowat, "From Liberalism to Imperialism: The Case of Egypt, 1875-1887," **The Historical Journal**, Vol. 16, No. 1 (March 1973), s. 109.

bir darbe indirme potansiyelini barındırdığından, İngiliz politikasının yönü de Mısır'ın işgaline doğru çevrilmeye başladı. Çünkü, İngiltere'nin Rusya'ya karşı Hindistan yolunun güvenliği için Kıbrıs'a yerleşmeye çalıştığı böyle bir konjonktürde, Mısır'ın olası kaybı bölgedeki İngiliz çıkarlarının büyük bir darbe yemesi anlamına gelecekti.

Gladstone, 1879'dan itibaren Mısır siyasetinde aktifleşen muhalif unsurların ülkedeki Avrupa çıkarlarına zarar vermelerinin önüne geçilebilmesi için, olası bir müdahalenin Fransa ve Osmanlı'yla beraber gerçekleştirilmesi gerektiğini savunuyordu.⁵⁸⁹ Söz konusu coğrafya üzerindeki emperyalist yarışın ivme kazanmasının önüne ancak böyle bir yöntemle geçilebilirdi.⁵⁹⁰ Milliyetçi hareketin Osmanlı'yla işbirliği içerisinde bastırılması, İngiltere'ye uluslararası alanda meşruiyet sağlayabilirdi. Fakat, Mahmut Sami Paşa hükümeti düştükten sonra, ülkede meydana gelen protestolar dolayısıyla İngiltere'nin işgal planı yapmaya başladığı dönemde, II. Abdülhamit Osmanlı askerlerinin Mısır'a gönderilmesi konusunda ikna edilmeye çalışıldıysa da bu talebi kabul etmeye yanaşmadı.

Mısır'da Mahmut Sami Paşa başkanlığında Arabi Paşa taraftarlarının ağırlıkta olduğu bir hükümetin kurulmasının ardından yaşanan gelişmeler, İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a ilişkin müdahaleci bir politika geliştirmelerine zemin oluşturdu. Özellikle İskenderiye'de ortaya çıkan ve yabancıları hedef alan protesto gösterileri, 1882'den itibaren Büyük Güçler'in eskiye oranla daha aktif bir siyaset izlemelerine yol açtı. Önce, 6 Ocak 1882 tarihinde İngiltere ve Fransa sert bir notayla Vatan Partisi taraftarlarını uyardılar. Dönemin Fransa Başbakanı ve Dışişleri Bakanı olan Leon Gambetta'nın önerisiyle oluşturulan bu deklarasyon "Gambetta Notası" adını

⁵⁸⁹ Anderson, *op.cit.*, s. 255.

⁵⁹⁰ Graham D. Goodlad, **British Foreign and Imperial Policy, 1865-1919**, London and New York, Routledge, 2000, s. 18.

taşımaktadır.⁵⁹¹ Buna göre, eğer Mısır'daki karışıklık sonlandırılmazsa İngiltere ve Fransa, Hıdiv'in otoritesinin yeniden tesis edilmesi için askeri güç kullanımı da dahil olmak üzere gerekli tedbirleri alabileceklerdi. Fakat, bu süreçte Mısır siyaseti İngiliz ve Fransız çıkarlarının korunacağı bir mecraya evrilmedi.

15 Mayıs 1882'ye gelindiğinde İngiltere ve Fransa, Mısır'da Hıdiv'in otoritesini güçlendirmek, düzenin tesis edilmesine katkıda bulunmak amacıyla İskenderiye'ye donanma göndereceklerini bildirdiler.⁵⁹² Yaklaşık on gün sonra İngiliz ve Fransız donanmaları İskenderiye önlerinde demir attı. Mısır'da yeni hükümetin oluşturulması süreci devam ederken, İngiliz ve Fransız donanmalarının İskenderiye'ye gelmiş olması, 1870'lerden itibaren olgunlaşmaya başlayan “yabancı düşmanlığı”nın kabarak, özellikle İskenderiye'de yaşayan Rumları hedef alan gösterilerin ortaya çıkmasına yol açtı. İskenderiye'deki gösterilerin ana talebi, Arabi Paşa'nın görevine iade edilmesiydi. Kitlesel gösterilerin kendi egemenliğini tehdit edeceğinden çekinen Hıdiv'in Arabi Paşa'yı yeniden Savaş Bakanlığı'na atamasının ardından, İskenderiye'deki protesto gösterileri Kahire'ye sıçrayarak şiddetlendi. 1882 Haziranı'nda İskenderiye'de Avrupalıları hedef alan büyük çaplı ayaklanma, belki de Mısır tarihinde Mısırlılar ile Avrupalılar arasındaki çatışmayı simgeleyen ilk büyük ayaklanmaydı.⁵⁹³

Bu gelişmeler üzerine, 11 Temmuz 1882'de İngiliz donanması İskenderiye'yi bombalamaya başladı. Kentin ele geçirilmesinin ardından, 13 Eylül'de İngiliz güçleri Tel el-Kebir'de Arabi Paşa'nın emrindeki orduyu mağlup ettikten sonra Kahire'yi ele

⁵⁹¹ Galbraith ve Marsot, **op.cit.**, s. 475.

⁵⁹² Kızıltoprak, **Mısır'da İngiliz İşgali...**, s. 45.

⁵⁹³ Cole, **op.cit.**, 190.

geçirdi.⁵⁹⁴ Gladstone, işgalin sürekli olmayacağını, müdahaleyle Mısır'da düzenin yeniden sağlanmasının hedeflendiğini ve Hıdiv'in otoritesi güvence altına alındıktan sonra İngiliz askerlerinin tahliye edileceğini dile getirmekteydi.⁵⁹⁵ Söz konusu iddiaya rağmen, İngiltere uzun yıllar Mısır'dan çıkmayacaktı. Çünkü, İngiltere'yi Mısır'ı işgale zorlayan temel neden, sadece Mısır'daki düzeni yeniden tesis etme amacı değildi. İngiltere'yi endişelendiren milliyetçilerin egemen olduğu yeni bir siyasal yapı nedeniyle Mısır'daki ekonomik çıkarlarının kesintiye uğrama ihtimaliydi.⁵⁹⁶ Bunun yanı sıra, Mısır'daki İngiliz etkisinin ortadan kalkmasıyla, Hindistan'la olan bağların da sekteye uğrayacağına ilişkin düşünce, İngiltere'yi Mısır'ı işgale yönlendiren bir diğer önemli nedendi.

Osmanlı İmparatorluğu, işgalden önce olası bir müdahaleyi önlemeye çalıştığı gibi, sonrasında da İngilizlerin Mısır'ı bir an önce boşaltmaları için girişimlerde bulundu. Fakat, İmparatorluğun o dönemde içinde bulunduğu konjonktür, ne diplomatik girişimlerle işgali önleyebilmesine ne de askeri tedbirler alabilmesine elverişliydi. Arabi Paşa liderliğindeki hareketin başlangıcından itibaren II. Abdülhamit, Mısır'daki Osmanlı egemenliğini tehdit edecek bir gelişmenin gerçekleşmesini önlemek için birtakım tedbirler almaktan geri kalmamıştı. Çünkü, İmparatorluk siyasetinde Arap coğrafyasının ön plana çıktığı konjonktürde, Mısır'ın olası kaybı diğer Arap vilayetlerine örnek teşkil edebilirdi. Askeri müdahaleye karşı olan II. Abdülhamit, Mısır'a sorunun çözüme kavuşturulması için gönderilen

⁵⁹⁴ Arabi Paşa kuvvetlerinin bozguna uğratılmasının ardından, başta Arabi Paşa olmak üzere harekete destek verenlerin çoğu sürgüne gönderildi. Arabi Paşa, uzun yıllar Seylan'da yaşadı.

⁵⁹⁵ Robert L. Tignor, "The 'Indianization' of the Egyptian Administration under British Rule," **The American Historical Review**, Vol. 68, No. 3 (April 1963), s. 636 ve Wm. M. Sloane, "Egypt and England," **Political Science Quarterly**, Vol. 19, No. 3 (September 1904), s. 402

⁵⁹⁶ Mısır'ın mevcut statüsünün korunması, İngiliz tekstil sanayisi için de önemliydi. İngiliz tekstil üreticileri Mısır'ın "elden çıkması"yla, Amerikan pamuğuna olan bağımlılıklarının artacağından endişe duymaktaydılar. Earle, **op.cit.**, s. 543.

heyetlerin hem Hıdiv'le, hem de Arabi Paşa taraftarlarıyla görüşerek karşıklığı sona erdirebileceğini düşünmekteydi.

Diğer yandan, Mısır'da yaşanan gelişmeler, 1866, 1867 ve 1873 fermanıyla vilayete tanınan imtiyazlı statünün feshedilerek 1841 fermanının referans alındığı yeni bir düzenleme yapılabilmesi ve mümkünse Mısır'ın İmparatorluk başkentine daha sıkı bağlarla bağlanabilmesi açısından önemli bir fırsat olarak görülmekteydi. Bu amaçla, II. Abdülhamit, 1879-1882 yılları arasında Tevfik Paşa'yı hıdivlikten azlederek, Kavalalı hanedanı mensubu Sait Halim Paşa'nın hıdivliğe getirilmesine ve böylece Mısır konusunda yeni bir düzenleme yapılabilmesine ilişkin bir politika izlemeye çalıştıysa da Büyük Güçler'in muhalefeti nedeniyle başarılı olamadı.⁵⁹⁷ Sadece 1873 düzenlemesinin Mısır'a yabancı devletlerle Padişah onayı olmaksızın istikraz akti imzalama hakkı tanıyan ve dışişlerinde özerklik veren ilgili hükmünün 1879 yılındaki yeni bir fermanla ortadan kaldırılması konusunda bir başarı sağlandı.⁵⁹⁸ İlerleyen dönemde Mısır'daki gelişmelere müdahale edilmeye ve zaman zaman da Mısır siyasetinin öznelere Osmanlı lehine "kullanılabilmesi"ne yönelik adımlar atılmaya devam edildi.

Bu süreçte, II. Abdülhamit, Büyük Güçler'in Mısır'a Osmanlı askerinin gönderilmesine ilişkin taleplerine olumlu yanıt vermekten imtina eden bir tutum içerisinde hareket etti. Hem Ekim 1881'de Ali Nizami Paşa başkanlığında, hem de Mayıs 1882'de Derviş Paşa başkanlığında Kahire'ye gönderilen heyetlere verilen talimat, "Hıdiv'den ve Avrupalı devletlerden gelecek olan Mısır'a Osmanlı askerinin gönderilmesine ilişkin talepleri önlemek, Arabi Paşa taraftarlarının İstanbul'a davet edilerek Mısır'dan uzaklaşmalarını sağlamak ve Hıdivlik makamını güçlendirerek

⁵⁹⁷ İrtem, **op.cit.**, s. 63.

⁵⁹⁸ Özkaya-Özer, **op.cit.**, s. 231.

Mısır'ın merkezi yönetime bağlılığını sağlamlaştırmak" gibi temel unsurları içeriyordu.⁵⁹⁹ Dolayısıyla, II. Abdülhamit'in amacı, önemli bir gelir kaynağı olan Mısır'ı Osmanlı sınırları içerisinde tutabilmektir.

II. Abdülhamit, henüz işgal gerçekleşmeden önce İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı askerinin Mısır'a gönderilmesi konusunu görüşmek üzere uluslararası konferans düzenlenmesi önerilerine de sıcak bakmıyordu. Arap vilayetlerinin İmparatorluğa entegre edilmeye çalışıldığı dönemde, Araplarla savaşmak üzere Mısır'a asker gönderilmesi, II. Abdülhamit'in İmparatorluğu birarada tutma politikasının iflası anlamına gelebilirdi. Buna rağmen, Büyük Güçler, Haziran 1882'de Mısır meselesini ele almak için Osmanlı'nın katılmadığı İstanbul Konferansı'nda biraraya geldiler.⁶⁰⁰ Osmanlı askerlerini de içerecek şekilde planlanan müdahale kararının Bâb-ı Âli'ye bildirilmesi konusunda görüş birliğine varılmış olmasına rağmen, bu karar henüz Bâb-ı Âli'ye bildirilmeden İngiltere İskenderiye'yi bombalamaya başladı. Dolayısıyla, işgal sürecine İstanbul dahil olmadı.

Daha önce de bahsedildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu İngilizlerin Kahire'ye girişine kadar Arabi Paşa taraftarlarını doğrudan karşısına alacak bir girişimde bulunmamıştı. Örneğin, Derviş Paşa heyeti Mısır'a vardığında, heyeti karşılamaya gelen Hıdiv'in temsilcisi yerine Arabi Paşa'nın emrindeki bir görevliyle Kahire'ye gitmeyi tecih etmişti.⁶⁰¹ Dolayısıyla, II. Abdülhamit de iki taraf arasında dengeli bir siyaset izlenerek sorunun çözülmesinden yanaydı. Fakat, İstanbul'un Kahire'deki sorunun çözümüne yönelik temasları sonuç vermedi. 1880'lerin ortalarına kadar

⁵⁹⁹ Selim Deringil, "The Ottoman Response to the Egyptian Crises, 1881-1882," **Middle Eastern Studies**, Vol. 21, No. 1 (1988), s. 8.

⁶⁰⁰ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, C. VIII: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devrileri, 1876-1907**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 94-96.

⁶⁰¹ Kızıltoprak, **Mısır'da İngiliz İşgali...**, s. 56.

devam eden bu politika işlemeyince, II. Abdülhamit, Mısır'daki İngiliz işgaline rağmen ülkedeki Osmanlı varlığını çoğu zaman sembolik göndermelerle de olsa yeniden ve yeniden tesis etmeye çalıştı.

3. Mısır'da “Örtülü İngiliz Himayesi”

İngiltere, 1882'de Mısır'ı işgal ettikten sonra hıdivlik yönetimini feshetmeksizin ülkeyi Osmanlı sınırları içerisinde tutmayı tercih etti.⁶⁰² Mısır'ın hukuki statüsünün belirlendiği uluslararası bir belge olan 1841 yılındaki Padişah fermanına atıfla, Mısır'ın Osmanlı toprağı ve Hıdiv'in de Padişah'ın vasalı olduğunu kabul ettiğini açıkladı.⁶⁰³ Dolayısıyla, 1882-1914 arası dönemde İngiltere, Mısır'ın idari statüsüne ilişkin yeni herhangi bir hukuki düzenleme yapmadı. Mısır'da işgalci güç olarak bulunduğu dönem boyunca, meşruiyetini ülkedeki Osmanlı egemenliğini tanıyor oluşuyla sağlamaya çalıştı.

İngiltere, Mısır'ın mevcut idari statüsünü değiştirmese de Mısır'da görevlendirdiği İngiliz memurların denetiminde, idari, askeri ve ekonomik alanlarda adı koyulmamış yeni bir yapı oluşturmaya çalıştı. 1882 öncesinde oluşan mevcut yapının hukuki olarak korunduğu, fakat çeşitli pratiklerle Mısır yönetiminin İngiltere etkisinde şekillendiği bu yeni yönetim yapısı, 1890-1892 yılları arasında Mısır Maliye Bakan Yardımcılığı'nı yürüten İngiliz diplomat Alfred Milner tarafından

⁶⁰² Bu açıdan Tunus'taki gelişmelerin Mısır'la benzerlik gösterdiğinin altını çizmek gerekmektedir. Fransa da 1881'de Tunus'u işgal ettikten sonra, tıpkı İngiltere gibi, Osmanlı siyasi sınırları içerisinde yönetmekten yana bir politika izlemişti. P. M. Holt, “The Later Ottoman Empire in Egypt and the Fertile Crescent,” P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis (Ed.), **The Cambridge History of Islam, Vol. 1A: The Central Islamic Lands from Pre-Islamic Times to the First World War**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 388.

⁶⁰³ L. Hirszowicz, “The Sultan and the Khedive, 1892-1908,” **Middle Eastern Studies**, Vol. 8, No. 3 (October 1972), s. 287.

İngiliz “örtülü himaye”si (veiled protectorate) olarak tanımlanmıştı.⁶⁰⁴ Gerçekten de, 1914’e dek Hıdiv’in ve bakanların hakimiyetinde oluşturulan bir yapının yanı sıra, bütün yetkilerin İngiliz Genel Konsülü’nün elinde toplandığı, İngilizlerin sivil ve askeri bürokraside danışmanlık görevi yürüttükleri sentez bir yapı oluşturuldu.⁶⁰⁵ Hukuki açıdan Osmanlı Padişahı’nın egemenliğinde, Hıdiv’in iktidarının garanti altına alındığı bu yapıda, İngilizler ülkeyi üstü kapalı bir şekilde yönetmekteydiler. 1883’te Mısır Genel Konsülü olan Lord Cromer’in deyiimiyle İngiltere, “Mısır’ı doğrudan yönetmeyi değil, Mısır’ı yönetenleri yönetmeyi” tercih etmekteydi.⁶⁰⁶

a. Hıdiv Tevfik Paşa Dönemi

1892 yılındaki ölümüne dek iktidarda kalan Hıdiv Tevfik Paşa dönemi, İngiltere ve Fransa’nın talebi doğrultusunda İsmail Paşa’nın azledilmesiyle başlamıştı. İsmail Paşa’nın azlinden üç yıl sonra, Mısır İngiltere tarafından işgal edildiği için Tevfik Paşa’nın yönetimi İngilizlerin baskısı altında şekillendi. İngilizlerin ülkede oluşturduğu yeni bürokratik yapı ve muhaliflere karşı uyguladığı baskı nedeniyle, Hıdivlik kurumu daha çok sembolik bir anlam kazandı. Bu bağlamda, Tevfik Paşa’nın da giderek etkisizleştiği söylenebilir. Fakat, 1892’de Hıdiv olan II. Abbas Paşa, ülkedeki muhalif hareketin özellikle 1900’lerden itibaren yeniden güç kazanmasıyla Tevfik Paşa’ya oranla daha aktif bir siyaset izleyebilecektir.

⁶⁰⁴ Sir Alfred Milner, **England in Egypt**, Piscataway, Gorgias Press, 2002, s. 24-36.

⁶⁰⁵ Arthur Goldschmidt, “The Egyptian Nationalist Party: 1892-1919,” P. M. Holt (Ed.), **Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic**, London, Oxford University Press, 1968, s. 308-309.

⁶⁰⁶ Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, **Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations**, New York, Praeger, 1969, s. 68.

i. Mısır'da Yeni Düzen ve Osmanlı “Varlığı”

Yukarıda da değinildiği gibi, İngiliz işgalinden sonra, Mısır'da Osmanlı egemenliği altında Hıdivlik yönetiminin devam edeceği teyit edildi.⁶⁰⁷ Mısır'daki Osmanlı varlığının simgesel öğelerine dokunulmadı. Örneğin, sikke, Osmanlı Padişahı adına basılmaya devam edilecek, vergiler yine Padişah adına toplanacak, Mısır ordusu ve donanması Osmanlı üniforması giyecek ve Osmanlı bayrağı taşıyacaktı.⁶⁰⁸ Mısır, eskiden olduğu gibi her yıl İstanbul'a vergi göndermekle yükümlü olmaya devam edecekti.

İngiltere, işgalden sonra İstanbul elçisi Lord Dufferin'i Kahire'ye göndererek, yönetimde İngilizlerin de etkili olacakları bir düzenleme yapmakla görevlendirdi.⁶⁰⁹ Dufferin'in girişimiyle, Mısır'da Osmanlı Padişahı, Hıdiv, aşağıda ele alınacak olan Meclisler ve İngiltere'nin Mısır Genel Konsülü arasında yetki paylaşımına gidildiği dört ayaklı bir yapı oluşturuldu. Piramitin en tepesinde Osmanlı Padişahı'nın bulunduğu varsayılıyordu. Örneğin, yeni hıdiv ancak Padişah fermanıyla atanabilecekti. Fakat, ileride bahsedileceği üzere, Padişah'ın Mısır'daki egemenliği daha çok kağıt üzerinde kalacaktı. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'un merkezileşme çabasının sınırında yer alan Mısır, İngilizlerin ülkede giderek etkin hale gelmeleriyle Osmanlı'yla bağların oldukça gevşediği bir sürece evrildi.

Mısır'ın 1866 ve 1867 fermanlarıyla kazandığı imtiyazlı statüye bağlı olarak, Hıdivlik kurumu devam edecek ve veraset babadan oğula intikal edecekti.

⁶⁰⁷ M. W. Daly, “The British Occupation, 1882-1922,” M. W. Daly (Ed.), **The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 240 ve Hirszowicz, **op.cit.**, s. 287.

⁶⁰⁸ Oded Peri, “Ottoman Symbolism in British-Occupied Egypt, 1882-1909,” **Middle Eastern Studies**, Vol. 41, No. 1 (2005), s. 108.

⁶⁰⁹ Kızıltoprak, **Mısır'da İngiliz İşgali...**, s. 179. Lord Dufferin'in Mısır'a ilişkin gerçekleştirdiği düzenlemeler şu eserde yer almaktadır. Harry J. Carman, “England and the Egyptian Problem,” **Political Science Quarterly**, Vol. 36, No. 1 (March 1921), s. 54-57.

Dolayısıyla, hanedanının ülkedeki veraset hakkı saklı tutulmaktaydı. Yasama faaliyeti ve herhangi bir hukuki düzenleme Hıdiv'in imzasıyla gerçekleştirilecekti. Hükümetin oluşturulması ve bakanların belirlenmesi de yine Hıdiv'in yetkisindeydi.

1883'te Meclis-i Nüvvab'a ek olarak, merkezi yönetimin bir diğer ayağı olarak Meclis-i Şura-yı Kâvânin (Yasama Konseyi) ve taşra örgütlenmesinin bir ayağı olarak da Eyalet Meclisi oluşturuldu.⁶¹⁰ Meclis-i Nüvvab ve Meclis-i Şura-yı Kâvânin temelde danışma organları olarak tasarlanmışlardı. Seksen iki üyeden oluşan Meclis-i Nüvvab'ın kırk altı üyesi dolaylı seçimle geliyordu, altısı bakanlık görevini yürütüyor⁶¹¹ ve Meclis-i Şura-yı Kâvânin'in otuz üyesi de Meclis-i Nüvvab'da temsil ediliyordu. Kanun ve kararnameleri hazırlayan otuz üyeli Meclis-i Şura-yı Kâvânin, yılda sadece iki kere toplanmakla yükümlüydü. Bu durum, yasama organının efektif bir şekilde işlemesinin önünde büyük bir engel teşkil ediyordu. Dolayısıyla, İsmail Paşa döneminde kurumsallaşan iktidar aygıtı, küçük değişikliklerle birlikte işlemeye devam edecekti.

Eyalet Meclisi ise, on dört eyaletten üyelerin katılımıyla yaklaşık yetmiş kişiden oluşmaktaydı. Eyalet Meclisi'nin tarımsal üretimin geliştirilmesine yönelik alt yapı çalışmalarıyla ilgili kararlar alabilmesinin dışında etkin bir gücü bulunmuyordu. Söz konusu meclis, taşradaki tarımsal üretimin aksamadan devam edebilmesi ve yerel elitlerin yönetime katılımının sağlanması amacıyla oluşturulmuştu.

⁶¹⁰ Archie Hunter, **Power and Passion in Egypt: A Life of Sir Eldon Gorst, 1861-1911**, London, Tauris, 2007, s. 188-190.

⁶¹¹ İçişleri, Dışişleri, Maliye, İmar, Savaş ve Adalet Bakanlıkları oluşturulmuştu.

İngiliz hükümeti tarafından atanacak olan Mısır Genel Konsülü, hukuken Hıdiv'in danışmanı konumunda olacaktı.⁶¹² 1883'te bu göreve Lord Cromer⁶¹³ getirildi. Getirilen yeni uygulamalarla ve ileride bahsedileceği gibi Lord Cromer'in de katkılarıyla, İngiltere'nin ülkedeki varlığını fiilen güvence altına alan bir yapı ortaya çıkarıldı. Gayri-hukuki olarak, Mısır'a ilişkin düzenlemelerde son sözü söyleyen ve gerektiğinde kararların yürürlüğe girmesi için Hıdiv'e baskı yapan Mısır Genel Konsülü oldu. Yönetim yapısı içerisinde Konsül'e bağlı çalışan çok sayıda İngiliz görevliye de yer verildi. Her bakanlıkta bir İngiliz danışman istihdam edilmek zorundaydı. Bakanlığa ilişkin kararlar da ancak danışman tarafından uygun görüldüğü takdirde alınabiliyordu.⁶¹⁴ Eğer, finansmanla ilgili bir konu gündemdeyse son sözü Genel Konsül söyleyecekti. Ayrıca, danışmanların Mısırlı meslektaşlarına değil, doğrudan Mısır Genel Konsülü'ne karşı sorumlulukları bulunmaktaydı.⁶¹⁵ Kıdemli İngiliz danışmanların yanı sıra, zamanla ülkeye oldukça genç İngiliz danışmanlar da akın etmeye başladı. 1896'ya gelindiğinde bürokraside hizmet eden İngiliz sayısı neredeyse üç yüze ulaşacak ve bu sayı 1906'da iki katına kadar çıkacaktır.⁶¹⁶

İngiltere'nin Mısır'da oluşturmaya çalıştığı yapı, Hindistan deneyiminin ışığında şekillenmekteydi. Özellikle Hindistan'daki sömürge yönetiminde görev alan İngilizlerin, Mısır bürokrasisinde danışmanlık görevine getiriliyor olmaları bunun en

⁶¹² Kızıltoprak, **Mısır'da İngiliz İşgali...**, s. 183.

⁶¹³ 1883 ve 1907 yılları arasında Mısır Genel Konsülü olan Lord Cromer'in asıl ismi Evelyn Baring'dir. 1902'de Lord (Earl of Cromer) unvanını aldıktan sonra, Lord Cromer adıyla anılmaya başladı. İngiliz sömürgesi Hindistan'da uzun yıllar sömürge yönetiminin en önemli ismi olan Cromer, Mısır'a Genel Konsül olarak atanmadan önce 1877-1879 arasında Borçlar Sandığı'nda İngiltere adına görev yapmış ve 1879 yılında Maliye Bakanlığı'nın başında bulunmuştu. Tignor, **Egypt: A Short History**, s. 229.

⁶¹⁴ Cleveland, **op.cit.**, s. 120.

⁶¹⁵ Tignor, **Egypt: A Short History**, s. 236 ve Carman, **op.cit.**, s. 55.

⁶¹⁶ Marsot, **Egypt and Cromer...**, s. 139.

açık göstergelerinden biriydi.⁶¹⁷ Hindistan'daki sömürge idaresi deneyimi, Mısır'ın sömürgeleştirilmesinde farklı uygulamalarla sentezlenerek yeni bir sömürge yönetimi anlayışının doğmasına zemin hazırladı.

Mısır bürokratik yapısı, işgal sonrasında İngilizler lehine dönüştürülürken, ülkedeki en etkin muhalefet aygıtı olan ordu da işgal güçlerinin denetimine girdi. İngiltere, Mısır ordusunu ve muhalifleri denetim altına alabilmek amacıyla Sir Evelyn Wood'u ordu komutanlığına atadı.⁶¹⁸ İngiltere'nin Afrika'daki ve özellikle Sudan'da emperyal çıkarları açısından Mısır ordusu, ileride önemli bir işleve sahip olacaktı. 1881'de Sudan'daki Osmanlı-Mısır yönetimine karşı ortaya çıkan Mehdi ayaklanması, ancak 1898'de İngiliz-Mısır ortak askeri harekatiyle bastırıldı.⁶¹⁹ Böylece, Sudan, İngiliz-Mısır ortak yönetimine girdi. Dolayısıyla, Mısır, İngiltere açısından sadece stratejik ve ekonomik öneme sahip bir bölge değildi, aynı zamanda Afrika'daki İngiliz çıkarlarının korunmasına hizmet edebilecek önemli bir sıçrama noktasıydı.

İngiltere Mısır'da Osmanlı egemenliği altında “örtülü bir himaye” rejimi kurmuştu, fakat Mısır'daki İngiliz işgalinin/yönetiminin hiçbir hukuki zemini bulunmuyordu. Söz konusu fiili durumu hukuki çerçeveye oturtacak bir uzlaşmaya varmak amacıyla Sir Drummond Wolff gerekli görüşmeleri yapmak üzere İstanbul'a gönderildi. İstanbul'daki görüşmelerin ardından, 24 Ekim 1885 tarihinde imzalanan ilkesel bir antlaşmaya göre, İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu Mısır'a Hıdiv'e

⁶¹⁷ Robinson ve Gallagher, **op.cit.**, s. 638-639.

⁶¹⁸ Daly, **op.cit.**, s. 240.

⁶¹⁹ Sudan'daki Mehdi ayaklanmasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Powell, **op.cit.**, s. 1-64. Ayrıca, Sudan'daki İngiliz-Mısır ortak yönetimi için bkz.: Rayford W. Logan, “The Anglo-Egyptian Sudan, a Problem in International Relations,” **The Journal of Negro History**, Vol. 16, No. 4 (October 1931), s. 371-381.

danışmanlık yapmakla görevli iki yüksek komiser göndereceklerdi.⁶²⁰ Yüksek komiserler, Mısır'daki ve Sudan'daki durumu kontrol altına almaya çalışacaklardı.⁶²¹ Mısır ordusunu yeniden düzenleyecekler, Padişah fermanları da dahil olmak üzere gerekli gördükleri değişiklikleri yapabilecekler, Mısır topraklarına huzur ve emniyetin yerleştirildiğini gördüklerinde İngiltere'nin Mısır'ı boşaltması konusunda kendi hükümetlerine rapor sunarak süreci başlatacaklardı.

Aslında, bu antlaşmayla birlikte Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere'nin Mısır'ı işgalini kabul etmiş oluyor ve böylece İngiltere'nin Mısır'daki durumu da hukuki bir zemin kazanıyordu. Her ne kadar, antlaşma hükümlerinden biri, İngiltere'nin Mısır'ı tahliye etmesi sürecine odaklanmışsa da, 1887'de yeniden başlayan görüşmelerde İngiltere Mısır'ı boşaltmaya varacak bir sürecin aralanmasından ziyade, ülkedeki varlığını pekiştirmeye yönelik hükümlerin yeni antlaşmada yer almasında ısrar edince bir sonuca ulaşamadı.

1885'te İngilizlerle belli konularda uzlaşılmasının ardından, II. Abdülhamit, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı Mısır Yüksek Komiseri olarak görevlendirdi. Osmanlı'nın Mısır'daki en büyük meşruiyet kaynağını, Mısır'da vergilerin Padişah adına toplanması ve paranın Padişah adına basılması gibi uygulamaların yanı sıra, 1909'a dek Mısır'da Yüksek Komiser olarak görev yapacak olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın varlığı oluşturdu.⁶²² Nitekim, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır'daki görevi, tam da daha önce bahsedildiği gibi, Padişah'ın otoritesinin çeşitli sembolik göndermelerle meşrulaştırılmaya çalışıldığı bir döneme denk gelmişti. Dolayısıyla,

⁶²⁰ Karal, **Osmanlı Tarihi, C. VIII...**, s. 98-100.

⁶²¹ Mehdi ayaklanmasının ardından, İngiltere Osmanlı'yı Sudan'a asker göndermeye ikna etmeye çalışsa da bu konuda bir sonuca ulaşamamıştı. Mısır'ın yardımıyla denetim altına alınacak Sudan'ın en azından antlaşma hükümlerine girmiş olması bu açıdan önemliydi.

⁶²² Gazi Ahmet Muhtar Paşa hakkında kaleme alınmış ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Rifat Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası Dönemi**, y.y., Milliyet Yayınları, 1976.

Mısır Yüksek Komiserliği'nin böyle bir sembolik göndermeyi içinde barındırması, Mısır'ın en azından "görünürde" bir Osmanlı toprağı olarak algılanmasında işlevsel bir role sahipti.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Mısır'da görev yaptığı yıllar boyunca Osmanlı Padişahı'nın Mısır'daki nüfuzunu arttırmaya ve İngilizlerin ülkeyi bir an önce tahliye etmelerini sağlamaya çalıştıysa da başarılı olamadı. 1886'dan itibaren İngiliz meslektaşları Drummond Wolff⁶²³ ile tahliye sürecini müzakere eden Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1887 yılında İngiltere ile Osmanlı arasında yeni bir antlaşma yapılmasına giden sürecin kapısını araladıysa da, İstanbul'daki görüşmeler neticesinde ortaya çıkan antlaşma hükümleri İngiliz yönetimini Mısır'da kalıcı hale getirdi. Söz konusu antlaşmaya göre, İngiltere üç yıl içerisinde Mısır'ı boşaltacaktı. Ancak, Mısır'ın iç ve dış güvenliğini bozacak herhangi bir olayın ortaya çıkması durumunda yeniden müdahale etme hakkına sahip olacaktı.⁶²⁴ Ayrıca, yine antlaşma hükümleri uyarınca, İngiliz askerlerinin Mısır ordusundaki görevleri de devam edecekti. Mısır'a müdahale hakkını kendi tekelinde bulundurmak isteyen Osmanlı İmparatorluğu için, söz konusu hüküm kabul edilemez nitelikteydi. Bunun yanı sıra, antlaşmanın Mısır'daki İngiliz varlığını garanti altına alacağını ve İngiltere'nin Mısır'a tam anlamıyla yerleşeceğini düşünen Fransa ve Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na antlaşmanın onaylanmaması yönünde baskı yaptılar. Fransız ve Rus desteğini arkasına alan II. Abdülhamit antlaşmayı onaylamadı. Böylece, Mısır'daki İngiliz varlığını garanti altına alan antlaşma yürürlüğe girmemiş olmaktaydı.

⁶²³ İngiltere, Drummond Wolff'u Mısır Yüksek Komiseri olarak görevlendirmişti.

⁶²⁴ Kızıltoprak, **Mısır'da İngiliz İşgali...**, s. 223-225.

Müzakerelerin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından, İngiltere, Mısır Yüksek Komiseri Wolff'u geri çağırarak, Mısır meselesiyle ilgili görüşmelerde artık Osmanlı Komiseri'ni tanımayacağını, Sadrazam ve Hıdiv'in muhatap alınacağını bildirdi. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, bu gelişmenin ardından istifasını sunduysa da II. Abdülhamit, Paşa'nın görevde kalması konusunda ısrarcı oldu.⁶²⁵ Dolayısıyla, bu tarihten sonra Mısır'daki varlığının hukuki zemini yara almış olsa da Paşa, 1909'a dek Mısır'daki görevini sürdürdü.

Bundan sonra, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Mısır'daki Osmanlı egemenlik hakları aleyhinde gelişen olayları araştırarak ve bunları Bâb-ı Âli'ye rapor ederek görevini sürdürdü. Mısır'daki İngiliz işgali devam ettiği için, 1890 yılının başlarından itibaren II. Abdülhamit Gazi Ahmet Muhtar Paşa aracılığıyla Mısır üzerinde Osmanlı hukukunu garanti altına alacak bir antlaşma yapılması için girişimlerde bulundu.⁶²⁶ Fakat, II. Abdülhamit'in talebi doğrultusunda yeni bir antlaşmanın imzalanması İngilizler tarafından kabul edilmedi. Sonuç olarak, Osmanlı Devleti İngiltere'nin Mısır'ı işgalini sona erdiremediği gibi, Mısır üzerindeki egemenliği de gitgide sembolik bir hale geldi.

ii. Lord Cromer Yılları

Yukarıda ana hatları çizilen “melez” yapının görünürdeki merkezinde Osmanlı Padişahı ve Hıdiv bulunmasına rağmen, Mısır'ı uzun süre asıl yöneten Lord Cromer oldu. Hem Tevfik Paşa, hem de II. Abbas Paşa iktidarında klasik bir sömürge valisi olarak uzun yıllar Mısır'da bulunan Lord Cromer, İngiliz emperyal

⁶²⁵ Yunus Özger, “Mısır'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha,” **History Studies: Ortadoğu Özel Sayısı** (2010), s. 307.

⁶²⁶ Uçarol, **op.cit.**, s. 209-215.

geleneğinin takipçisi olan bir yöneticiydi. Göreve geldiği ilk dönemde, Hindistan yolu tam anlamıyla güvence altına alınır alınmaz işgalin sonlandırılması gerektiğini düşünmekteydi.⁶²⁷ Fakat, zamanla, Mısır'daki İngiliz karşıtı ve hatta çoğu Osmanlı taraftarı hareketin varlığı nedeniyle, İngiltere'nin Mısır'ı tahilye etmesinin mümkün olmadığı görüşünü savunur bir konuma geldi.

Mısır'daki İngiliz yönetiminin kuruluş aşaması olan 1892'ye kadarki dönemde, milliyetçi hareketin ezilerek baskı altına alındığı, Hıdiv'in pasifize edilerek Lord Cromer'in otoritesinin güçlendirildiği bir süreç yaşandı. Ülke yönetimine ilişkin kararlar Cromer'in ve İngiliz danışmanların baskısıyla alındığı gibi, ekonomik, siyasal ve toplumsal alan da İngilizlerin direktifleri doğrultusunda şekillendi.

Cromer'in odak noktası, Mısır ekonomisinin İngiliz çıkarlarına zarar vermeyecek şekilde mali açıdan denetim altına alınması ve ülkenin borçlarını ödeyebilecek kapasiteye ulaştırılmasıydı. Cromer, Hindistan deneyiminden yola çıkarak "barbarları yönetmektense" "beyaz adamla ticaret yapma"nın öncelikli hedef olduğunu düşünmekteydi.⁶²⁸ Dolayısıyla, ticaret yapabilmenin ön koşulu tarımsal üretimin özellikle de pamuk üretiminin arttırılması olduğundan, sulama sistemlerinin geliştirilerek yeni arazilerin tarım plantasyonlarına dönüştürülmesine öncelik verildi.⁶²⁹ Sulama sistemlerinin geliştirilmesi ve yeni tarım alanlarının açılmasıyla birlikte, 1886 ile 1914 arasında, Mısır'ın tarımsal çıktısında yaklaşık yüzde yirmilik

⁶²⁷ Robert L. Tignor, "Lord Cromer: Practitioner and Philosopher of Imperialism," **The Journal of British Studies**, Vol. 2, No. 2 (May 1963), s. 142-146.

⁶²⁸ Mona Russell, "Competing, Overlapping, and Contradictory Agendas: Egyptian Education Under British Occupation, 1882-1922," **Comparative Studies of South Africa and the Middle East**, Vol. 21, No. 1-2 (2001), s. 51.

⁶²⁹ Sulama sisteminin geliştirilmesinde de Hindistan'da benzer görevler yürütmüş olan İngiliz personelden yararlanıldı. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Sidney Peel, "British Administration and Irrigation in Egypt," **Political Science Quarterly**, Vol. 20, No. 3 (September 1905), s. 519-523.

bir artış ortaya çıktı.⁶³⁰ Mısır gelirin büyük bir kısmı, borçların ödenmesinde kullanıldı. Tarımsal üretimdeki artışa bağlı olarak, İngiltere, Mısır'ın en büyük ticari ortağı olmaya devam etti. Mısır, İngiliz kapitalizminin hammadde ihracatçısı bir çevre ülke olma rolünü sürdürdü. İngiliz kapitalizminin ihtiyacı doğrultusunda geliştirilen bu politikanın temel amacı, büyük toprak sahiplerinin İngiliz yönetimine destek vermelerini sağlamaktı.⁶³¹ İsmail Paşa döneminde toprak aristokrasisiyle Avrupalı sermayedarların Mısır'ın hammadde ihracatçısı bir ülke olmaları konusundaki uzlaşmaları, Cromer döneminde yeniden kurulmaya çalışıldı. İzlenen siyaset nedeniyle de, bu konuda büyük oranda başarı sağlandı.

Mısır'daki eğitim sistemi de klasik emperyalist politikaların gölgesinde yeniden şekillendi. Mısırlıların eğitim faaliyetlerinden ücretsiz olarak yararlanmaları kısıtlanarak, eğitim kurumlarının toplumsal alana nüfuz eden yapısı değiştirildi. Cromer açısından eğitilmiş Mısırlılar, tıpkı Hindistan'da olduğu gibi, İngiltere'nin ülkedeki varlığının potansiyel “düşmanları”ydılar.⁶³² Cromer, Mısırlıların ücretsiz eğitim haklarını sınırlandırarak, eğitim kurumları aracılığıyla Mısır'ın orta tabakalarına kadar nüfuz eden milliyetçi fikirlerin daha geniş kitlelere yayılmasının önüne geçilebileceğini düşünmekteydi. Bu yüzden de, İsmail Paşa döneminde büyük şehirlerde ve taşrada kurulan ilköğretim okullarının sayısı azaltılarak, özel okullara öncelik verildi.⁶³³ Eğitim harcamalarında büyük bir kısıntıya gidildi.⁶³⁴ Dolayısıyla, eğitim reformu Cromer'in önceliklerinden biri değildi. Nitekim, İsmail Paşa

⁶³⁰ Owen, **The Middle East...**, s. 228.

⁶³¹ Cuno, “Egypt to 1919...,” s. 97-98.

⁶³² Tignor, **Egypt: A Short History**, s. 234.

⁶³³ Cleveland, **op.cit.**, s. 120.

⁶³⁴ Cromer döneminde, eğitim harcamaları Mısır bütçesinin sadece yüzde biri kadardı. Donald Malcolm Reid, **Cairo University and the Making of Modern Egypt**, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, s. 18.

dönemindeki eğitim alanında gerçekleştirilen reformlara rağmen, Mısır'ın ilk üniversitesi 1908 gibi oldukça geç bir tarihte açılacaktır.

Osmanlı-Mısır eliti, Mısır milliyetçilerine karşı ittifak yapılabilecek önemli bir denge unsuru olarak görüldüğü için, İngiltere, ülkeyi geleneksel elitlerle işbirliği içerisinde yönetmeyi tercih etti. Bu yüzden de, Osmanlı-Mısır elitinin önemli isimlerinden Nubar Paşa ve Riyad Paşa gibi isimler, uzun yıllar başbakanlık görevinde bulundular ve İngiliz yönetimine hizmet ettiler.⁶³⁵ Fakat, ileride değinileceği üzere, 1880'lerin sonuna doğru Osmanlı-Mısır elitinin giderek Mısır kültürü içerisinde “Mısırlılaştırılması”yla ve geleneksel elitlerin siyasetten çekilmeleriyle eş zamanlı olarak, Mısır'daki muhalif hareketin Halife'ye sadakat üzerinden Osmanlıcı bir ton kazanmasıyla Osmanlı-Mısır eliti ve Mısırlılar arasında İngiliz egemenliğini sona erdirmeye yönelik bir uzlaşma ortamı doğacaktır.

b. Hıdiv II. Abbas Paşa Dönemi

1892'de Tevfik Paşa'nın ölümünün ardından II. Abbas Paşa,⁶³⁶ hıdivliğe getirildi. 1914'te İngiltere'nin Mısır'ı himayesine aldığını açıklamasına kadar da görevini sürdürdü. Bu dönemde, Mısır'da 1882'den itibaren kurulmuş olan “örtülü İngiliz himayesi” devam etti. Bunun yanı sıra, II. Abbas Paşa dönemi, 1870'lerin sonundan itibaren canlanan, fakat İngiliz işgaliyle baskı altına alınan milliyetçi ideolojinin çoğu zaman Hıdiv'in de desteğiyle yeniden ivme kazandığı bir dönem oldu. Özellikle 1900'lerin başında artık tam anlamıyla kendini siyasal alanda ifade etmeye başlayan milliyetçi hareketin odak noktası, İngiliz işgalinin bir an önce sona

⁶³⁵ The Earl of Cromer, **Abbas II**, London, Macmillan and Co., Limited., 1915, s. 28-42.

⁶³⁶ Aslı adı Abbas Hilmi olan son Mısır hıdivi, iktidara geldikten sonra genellikle II. Abbas Paşa olarak anılmıştır.

erdirilmesiydi. Bu açıdan, Osmanlı’yla ilişkiler ve Mısır’ın Osmanlı siyasal sınırları içerisindeki yeri çok az tartışılan bir konuydu. II. Abdülhamit’in Pan-İslamizm siyasetinin Sultan-Halife’ye yaptığı vurgu, tam anlamıyla seküler bir nitelik kazanamamış olan Mısır milliyetçilerinin Padişah’a bağlı kalmalarını sağlayan önemli bir unsur oldu.

i. İkinci Muhalif Dalga: Osmanlılık mı, Arapçılık mı?

1914 öncesinde, Mısır’ın yanı sıra, Arap coğrafyasının tamamında da siyasal programı belli, İmparatorluk’la bağlarını koparmayı hedefleyen ve dolayısıyla bağımsızlık yanlısı bir milliyetçi hareketin doğduğunu söylemek mümkün değildir. Fakat, 1870’lerden itibaren, İmparatorluk siyasetini eleştiren ve Arapça basın-yayın faaliyetlerinin artmasıyla kültürel alanda etkisi hissedilen bir “Araplık bilinci”nin ortaya çıktığı doğrudur. Yine de, kültürel alandaki canlanmanın siyasal alanda ifade bulması için manda dönemini beklemek gerekecektir.

Aslında, edebi ve kültürel anlamda Arap milliyetçiliğinin temelleri 19. yüzyılın ilk yarısında atılmış olsa da,⁶³⁷ bunun bir siyasal harekete evrilmesi Balkan Savaşları sonrasında İmparatorluk yöneticilerinin Türkçülük fikrine yönelmeleri ve Birinci Dünya Savaşı’nın Orta Doğu’da yarattığı kriz ortamıyla mümkün hale

⁶³⁷ Örneğin, Rifaa el-Tahtavi, Tunuslu Hayrettin gibi ilk kuşak düşünürler kültürel bir uyanışın temellerini atmışlarsa da, “Arap ulusu” kavramsallaştırmasına ulaşan bir hareketin öncüleri değillerdi. Batı Avrupa’daki “ilerleme” ve modernleşme fikirlerinin İslami düşünceyle nasıl uyumlaştırılabileceğine ilişkin temel bir sorudan hareket ederek, modernleşmenin İslamiyet’in ruhuna aykırı olmadığını, aksine İslam toplumlarının modern dünyanın bir parçası olabileceğini ispatlamaya çalışıyorlardı. Hourani, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, s. 112. 19. yüzyılın ikinci yarısında da Muhammed Abduh, Reşid Rıza ve Cemaleddin Afgani gibi düşünürler benzer bir sorudan hareketle Müslüman dünyasının “geri kalmışlığı”nı aşabilmenin yolunu modernleşmeyle İslamiyet’in uzlaştırılmasında aramaktaydılar. Bunun yanı sıra, Arap milliyetçiliğinin çıkış noktası, Arapların “Müslüman ümmeti”nin temsilcisi olan Osmanlı İmparatorluğu’na ait olmalarından dolayı, devlet talebi değil, kültürel özerkliğin kabul edilmesiydi. Mohammed Harbi, “Arap Ulusal Mitini Sorgularken,” Jean Leca (Ed.), **Uluslar ve Milliyetçilikler**, çev. Siren İdemen, İstanbul, Metis Yayınları, 1996, s. 84.

gelmiştir. Nitekim, Ernest Dawn, 1914'ten önce kendisini Arap milliyetçisi olarak tanımlayanların sayısının azlığına dikkat çekmektedir.⁶³⁸ Sayı azlığının yanı sıra, Araplar arasındaki örgütlenmelerde de bağımsızlık fikri, I. Dünya Savaşı'na kadar dile getirilmemişti. Örneğin, 1913'te Paris'te toplanan Arap Kongresi'nde İmparatorluk sınırları içerisinde adem-i merkeziyetçi bir yapılanmanın tesis edilmesinden yana bir politika izlenmesi gerektiği hususunda uzlaşılmıştı.⁶³⁹ Dolayısıyla, 1914'ten önce Arapların temel saikleri, kendi kültürel haklarını İmparatorluk sınırları içerisinde garantiye almaktı. Arap coğrafyasına benzer şekilde, II. Abbas Paşa döneminde, Mısır'daki muhalif hareketin siyasi pozisyonunun da Pan-İslamizm politikası bağlamında şekillendiğini ve bağımsızlık talebinin net bir şekilde dile getirilmediğini söylemek mümkündür.

Lord Cromer'in Mısır Genel Konsüllüğü'nü devam ettirdiği dönemde, II. Abbas Paşa hıdiv olur olmaz selefinden farklı olarak Cromer'le uzlaşmaz bir siyaset izledi. II. Abbas Paşa, ülkede yeniden alevlenen İngiliz karşıtlığından ve Hilafet yanlısı muhalif hareketten cesaret alarak, ülkede Cromer'de cisimleşen İngiliz etkisini sınırlandırmaya yönelik adımlar atmaktan kaçınmadı. Ülkeye ilişkin alınacak her kararın Cromer'in denetiminde olması, Konsül'le Hıdiv arasındaki çatışmanın en temel nedenini oluşturmaktaydı. Hıdiv, her defasında Cromer'in baskısıyla kurulan hükümeti feshederek, kendine yakın isimleri atamaya çalıştıysa da, bu girişimi çoğu

⁶³⁸ C. Ernest Dawn, **Osmanlıcıkta Arapçılığa**, (Çev.: Bahattin Aydın ve Taşkın Temiz), İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1998, s. 170.

⁶³⁹ Kongre başkanı İskender Ammun yaptığı konuşmada, "Arap ümmeti (ulusu) kendisini Osmanlı İmparatorluğu'ndan kurtarmak istemiyor...Tüm arzuladığı halihazırdaki hükümet biçimini, bu İmparatorluğu oluşturan unsurların ihtiyaçlarıyla uyumlu olan bir başkasıyla, herhangi bir vilayetin sakinlerinin kendi içişlerinde son sözü söylemelerine imkan verecek şekilde değiştirmektir" diyordu. Ziene N. Zeine, **Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliği**, (Çev.: Emrah Akbaş), İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2003, s. 93'ten "Al-Lacnah al-Ulya li-Hizb al-Lamarkaziyyah," Al-Mu'tamar al-Arabi Al-Awwal, s. 104.

zaman sonuç vermedi.⁶⁴⁰ Cromer'in etkisini, dolayısıyla da İngiliz nüfuzunu sınırlandıramayan Hıdiv, 1890'ların sonundan itibaren Mısır'da çıkarılmaya başlayan İngiliz aleyhtarı gazetelere verdiği maddi yardımlarla milliyetçileri destekledi.⁶⁴¹

1880'lerde umulduğunun aksine, 1890'lara gelindiğinde İngiltere'nin Mısır'dan ayrılmamış olması, Mısır'daki milliyetçi hareketin kendisini daha keskin bir İngiliz karşıtlığıyla ifade etmesine yol açtı. Özellikle Mısır Genel Konsülü Cromer'in ülkedeki baskıcı yönetimi, söz konusu hareketin gelişimini tetikleyen en önemli unsurlardan biri oldu. Diğer yandan, II. Abdülhamit'in muhalefeti baskı altına almaya yönelik tutumu nedeniyle, İstanbul'u terk etmek zorunda kalan İttihat ve Terakki üyelerinin bir kısmı Kahire'ye gelerek, bir yandan muhalif fikirlerini çeşitli gazeteler ve dergilerde ifade etmeye başladılar, bir yandan da Mısırlı milliyetçilerle iletişime geçtiler. II. Abdülhamit'in baskıcı yönetimine karşı olmakla birlikte, ana kaygıları İmparatorluk topraklarını birarada tutmak olan İttihat ve Terakki üyeleri ile Mısır milliyetçilerinin temel çıkış noktaları Osmanlıcılıktı.

Mısır'daki milliyetçi damarın kültürel alandan siyasal alana doğru evrilmesine neden olan İngiltere'nin baskıcı politikaları ile Kahire'ye gelen İttihat ve Terakki üyelerinin muhalif fikirlerinin basım-yayın faaliyetleri aracılığıyla kitlelere ulaşmaya başlamalarının sonucunda, 1907'de Mısır siyasal hayatını 1914'e dek yönlendirecek olan üç siyasal parti ortaya çıktı.⁶⁴² Aslında, 1907'den önce ülkede faaliyet yürüten küçük siyasal yapılanmalar ve gruplar bulunmaktaydı, fakat 1907'de

⁶⁴⁰ Cromer, **op.cit.**, s. 5-6.

⁶⁴¹ Cleveland, **op.cit.**, s. 123.

⁶⁴² Goldschmidt, **op.cit.**, s. 319-322. Ahmet Yaramış, siyasal partilerin kurulmasında 1906'da gerçekleşen "Danişva olayı"nın doğrudan etkisi olduğunu dile getirmektedir. İngiliz askerlerin avlanmak için gittikleri Aşağı Mısır'daki bir köy olan Danişva'da, köylüler ile askerler arasında çıkan çatışma sonucunda bir İngiliz askeri hayatını kaybetmişti. İngilizlerin kurduğu mahkemede yargılanan köylülerin dördü ölüm cezasına, bir kısmı da kırbaç cezasına mahkum edilmişti. Bu olay, Mısır'da geniş çaplı protesto gösterilerinin ortaya çıkmasına ve ülkedeki İngiliz karşıtlığının perçinlenmesine yol açmıştı. Ahmet Yaramış, "Mısır'da Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883-1907)," **Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 9, N. 2 (Aralık 2007), s. 127-128.

kurulan siyasal partiler I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Mısır siyasal hayatına damga vurdular. Üç partinin de programında şu üç nokta büyük önem taşımaktaydı: Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkiler, İngiliz işgali karşısında milliyetçilerin takınacağı tutum, Hıdiv ve Hıdivlik kurumuna yaklaşım.⁶⁴³

Söz konusu siyasal partilerden ilki, Pan-İslamist bir çizgide hareket eden, zamanla milliyetçi tonu baskın hale gelmeye başlayan Mustafa Kamil liderliğindeki Hizb al-Vatani (Milliyetçi Parti)'ydi.⁶⁴⁴ 1900'den beri yayımlanan al-Liva gazetesi, zamanla partinin yayın organı haline geldi. Bu gazetenin, Hıdiv II. Abbas Paşa'dan maddi destek aldığı bilinmekteydi. Mustafa Kamil liderliğindeki hareketin çizgisi, İngiliz karşıtlığı ve Osmanlı taraftarlığıydı. İslam dünyasının lideri olan Halife'ye bağlılık, İslamiyet'le bağlarını koparamamış olan Mısır milliyetçiliğinin önemli özelliklerinden biriydi.⁶⁴⁵ Mustafa Kamil "Osmanlı Devleti'nin Tarihi" adlı eserinde, Mısırlıları İmparatorluğu ve Halife-Sultan'ı desteklemeye çağırıyordu.⁶⁴⁶ Bunun yanı sıra, Mısır'ın Osmanlı idari sistemi içerisindeki özerk yapısının korunması, hıdivlik kurumunun muhafaza edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Elbette ki, bu yaklaşım dönemin konjonktürünün ürünü olarak ortaya çıkmaktaydı. Ülkedeki İngiliz varlığına karşı Osmanlı İmparatorluğu önemli bir denge unsuru olarak görülmekteydi. Mısır'ın İngiltere'yle mücadele ederek bağımsızlığını kazanması mümkün olmayacağından İngiliz işgalinden kurtulmanın tek yolu Osmanlı'yla ittifak yapmaktı. 1908'te I. Meşruiyet'in ilanının ardından bile, Milliyetçi Parti'nin Pan-

⁶⁴³ Zeynep Güler, **Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık**, İstanbul, Yeni Hayat Kütüphanesi, 2004, s. 70.

⁶⁴⁴ Hizb al-Vatani, Türkçeye "Vatan Partisi" olarak da çevrilmesine rağmen, yaygın olarak "Milliyetçi Parti" çevirisi kullanılmaktadır. Hourani, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, 208-211.

⁶⁴⁵ Halifelik Osmanlı'dan Araplara geçmesini dile getiren görüşler bulunsa da siyasal alanda asıl olarak yankı bulan tutan Osmanlıcılıktı. Hilal Görgün, "Mısır'da 19. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kamil," **İslam Araştırmaları Dergisi**, S. 4 (2000), s. 112-114.

⁶⁴⁶ James Jankowski, "Ottomanism and Arabism in Egypt, 1860-1914," **The Muslim World**, Vol. 70, No. 3-4 (October 1980), s. 238.

İslamizm temelinde şekillenen Osmanlıcılık anlayışında herhangi bir sapma meydana gelmedi. Mustafa Kamil'in 1908'de ölümünün ardından partinin liderliğine getirilen Muhammet Ferid, 1908'de iki kere İstanbul'a giderek İttihat ve Terakki üyeleriyle yakın ilişki kurmaya çalıştı ve Osmanlı'da ilan edilen anayasanın bir benzerinin Mısır'da da oluşturulması gerektiğini vurgulamaya başladı.⁶⁴⁷ Dolayısıyla, Milliyetçi Parti'nin Osmanlıcılık politikası 1908'den sonra da devam etti.

İkincisi, genellikle toprak sahiplerinin desteklediği, Ahmet Lutfi al-Sayid liderliğindeki Hizb al-Umma (Halk Partisi)'ydi. Arabi Paşa geleneğinin takipçilerinin yer aldığı bu parti, Osmanlı-Mısır aristokrasisinin hakimiyetine karşı çıkmaktaydı. 19. yüzyılın ikinci yarısında zenginleşen Mısırlı bir toprak sahibi aileden gelen⁶⁴⁸ Lutfi al-Sayid doğrudan Halife'yi hedef alan bir söylem geliştirmemişti. İngiltere'nin ülkedeki konumu hakkında ise diğer partilerden farklı bir görüş dile getirilmekteydi. İngiliz işgalinin ve işgal süresince yürürlüğe giren reformların, ülkeyi bağımsızlığa hazırladığı vurgulanmaktaydı.⁶⁴⁹ Dolayısıyla, İngiliz yönetimi söz konusu hazırlık sürecinin tamamlanması açısından ilerici bir aşama olarak görülmekteydi. Nitekim, Cromer, Halk Partisi için "Avrupalı ıslahatçıların doğal müttefikleri" tanımını yapıyordu.⁶⁵⁰ Fakat, Halk Partisi, bu sürecin sonunda İngiliz işgalinin sona ermesi gerektiğinin de altı çizilmekteydi.

Üçüncüsü, Şeyh Ali Yusuf'un liderliğindeki Hizb al-Islah al-Dusturi (Anayasal Reform Partisi)'ydi. Bu parti, diğer siyasal hareketlere oranla Hıdiv'e daha yakın bir konumdaydı. 1889'dan beri yayımlanan, kuruluşundan sonra da

⁶⁴⁷ Muhammed Ferid, **Mısır Mısırlılarıdır: İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti**, (Çev.: Ali Benli ve Macit Karagözoğlu), İstanbul, Klasik, 2007, s. 13-15.

⁶⁴⁸ Nadav Safran, **Egypt in Search of Political Community: An Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt, 1804-1952**, Londra, Oxford University Press, 1961, s. 92.

⁶⁴⁹ Zachary Lockman, "Imagining the Working Class: Culture, Nationalism, and Class Formation in Egypt, 1899-1914," **Poetics Today**, Vol. 15, No. 2 (Summer 1994), s. 169-170.

⁶⁵⁰ J. M. Ahmed, **The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism**, Oxford, Oxford University Press, 1960, s. 78.

partinin sözcüsü haline gelen al-Muayyad gazetesi, tıpkı al-Liva gibi Hıdiv tarafından desteklenmekteydi. Bu parti de Hıdiv'in Padişah fermanlarıyla garanti altına alınmış otoritesinin saklı tutulmasından ve İngilizlerin Mısır'ı tahliyesinin bir an önce gerçekleştirilmesinden yanaydı.⁶⁵¹

Aslında, İngiliz işgali öncesinde, Osmanlı'ya bağlılık Mısırlı entelektüellerin düşüncesinde ikinci derecede önemli bir konuydu. Bu dönemde ön plana çıkan, daha çok vatan kavramı üzerinden şekillenen Mısır teritoryal milliyetçiliği idi.⁶⁵² İngiliz işgali, Mısır'daki milliyetçi hareketin İmparatorluğun bekasından ve Mısır'ın da Osmanlı toprağı olarak kalmasından yana bir konuma evrilmesinde önemli bir etkiye bulundu.

1907'de Mısır'da ortaya çıkan üç siyasal partinin yön verdiği muhalefetin, temelde uzlaştığı nokta ülkenin Osmanlı egemenliğinde kalmasıydı. Bu uzlaş, II. Abdülhamit'in Pan-İslamizm politikasından etkilendiğı kadar, Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren ülkede Osmanlı-Mısır elitinin hakimiyetinden oluşturulan yapının dönüşmeye başlamış olmasından da beslenmekteydi. 1890'lardan itibaren İngiltere, Osmanlı-Mısır elitiyle işbirliği yapmaktansa, yönetimde Suriyelileri ve Kıptileri istihdam etmeye başlamıştı. Nitekim, 1900'lerin başında Mısır'daki üst düzey bürokratların sadece yüzde yirmi sekizi Mısırlıydı; yüzde kırk ikisini İngiliz memurlar, kalanını ise Suriyeliler ve Ermeniler oluşturmaktaydı.⁶⁵³ Bunun yanı sıra, Şerif Paşa, Nubar Paşa ve Riyad Paşa gibi isimler de siyasal alandaki konumlarını kaybetmişlerdi. Osmanlı-Mısır elitinin giderek Mısır kültürü içerisinde eridiğı ve "Mısırlılaştığı" bu dönemde, Mısırlılara Osmanlı siyasal ve kültürel geleneğı miras bırakılmıştı. Dolayısıyla, I. Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte Mısır'daki

⁶⁵¹ *Ibid.*, s. 80.

⁶⁵² Jankowski, "Ottomanism and Arabism...", s. 230.

⁶⁵³ Marsot, *Egypt and Cromer...*, s. 140 ve Toledano, "Social and Economic...", s. 267.

muhalefetin ana çıkış noktasını Mısırlılık ve Araplık gibi kavramların vurgulanması yerine, Pan-İslamist Osmanlıcılık temelinde şekillenen İngiliz karşıtlığı oluşturdu.

Mısır'daki İngiliz karşıtı hareketin Cromer'in kurduğu baskıcı yönetim nedeniyle giderek güçlenmesiyle eş zamanlı olarak, İngiltere'de Liberallerin iktidara gelmesinin ardından Londra'nın Mısır'da izlediği siyasette bir kırılma yaşandı. Fakat, asıl olarak Danişva olayının ardından, ülkede gittikçe itibar kaybeden İngiltere Mısır'daki meşruiyetini tesis edilebilmek için görece ılımlı bir politika izlemeye başladı. Bu politika değişikliği doğrultusunda, 1907'de Mısır Genel Konsülü olarak atanan Eldon Gorst, Cromer'den farklı olarak Mısır'ın kendini yönetmesine imkan tanıyacak kurumların oluşturulmasına yönelik adımlar attı. Cromer'in Hıdiv üzerinde tahakküm kurmaya yönelik stratejisi yerini, İngiliz karşıtı milliyetçi hareketle ilişki içerisindeki Hıdiv'le ilişkilerin iyileştirilmesi politikası aldı. Hıdiv'in otoritesinin kısmen güçlendirilmesiyle, hem İngiliz-Mısır ilişkilerinde bir revizyon yaratılacaktı, hem de Hıdiv'in muhalif hareketi desteklemesinin önüne geçilebilecekti.

1909'da Eyalet Meclisi'nin yapısına ilişkin yeni bir düzenlemeyle, belli oranda vergi ödeyen kişilerin aday olabilecekleri seçim sistemi ile yeni meclisin oluşmasını sağlayacak bir yapı tesis edildi.⁶⁵⁴ Yeni düzenlemeyle, Mısırlı toprak aristokrasisinin yönetime daha fazla katılması sağlanarak, ülkedeki İngiliz karşıtı muhalif hareketle işbirliğine gitmelerinin önüne geçilmeye çalışıldı. Cromer döneminde etkisizleştirilmiş olan Meclis-i Şura-yı Kâvânin'in yetkileri genişletilerek, yasama faaliyeti tam anlamıyla bu kuruma verilmeye çalışıldı.⁶⁵⁵ Cromer döneminde yetkileri oldukça kısıtlanan yasama erkinin güçlendirilmesinin yanı sıra, Mısırlıların İngiliz karşıtlığının yumuşatılabilmesi amacıyla yönetim

⁶⁵⁴ Hunter, **Power and Passion...**, s. 190.

⁶⁵⁵ Daly, **op.cit.**, s. 244.

kademelerinde yer alan İngilizlerin sayısı azaltıldı.⁶⁵⁶ Bunun yanı sıra, Gorst, Hıdiv'in otoritesinin güçlendirilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle, Hıdiv'le ve Hıdiv'in yakınındaki kişilerle de yakın ilişkiler geliştirmeye çaba sarf etti.⁶⁵⁷

Gorst'un 1911 yılında ölmesinin ardından, ilk olarak, ülkedeki İngiliz karşıtı harekete yönelik sert ve tavizsiz bir politika izlendi. Gerçekten de, 1911'den 1914'e dek Mısır Genel Konsülü olarak görev yapan Herbert Kitchener,⁶⁵⁸ milliyetçi hareketi sindirebilmek için muhaliflerin önemli bir kısmını sürgüne göndererek baskı uyguladı. Fakat, bu politikanın sonuç vermemesi üzerine, tıpkı Grost döneminde olduğu gibi, İngiltere'nin ülkedeki milliyetçilerle uzlaşma siyasetine dönüldü. Yükselen İngiliz karşıtlığını “yumuşatabilmek” için işgal sonrasında oluşturulan sistemde yapılan değişikliklerle Mısırlıların temsiliyetinin arttırılacağı yeni bir sistem kurulmaya çalışıldı. Kitchener'in girişimiyle, 1913'te bir anayasa hazırlanarak Mısırlıların yer aldığı yetkileri genişletilmiş bir meclis oluşturuldu.⁶⁵⁹ I. Dünya Savaşı sonrası dönemde Mısır siyasetine yön verecek Saad Zaglul gibi isimlerin yer aldığı bu meclis, Mısır milliyetçiliğinin siyasal alanda ifadesini bulduğu kurumlardan en önemlisi oldu.⁶⁶⁰ Dolayısıyla, İngiltere'nin oluşturduğu kurumlarda deneyim edinen politikacılar, ilerleyen dönemde aktif bir siyaset izleyerek, hem kitlelerin harekete geçirilmesinde, hem de bağımsızlığın kazanılmasında oldukça önemli bir rol oynadılar.

⁶⁵⁶ **Idem.**

⁶⁵⁷ Saad Abi-Hamad, “The Colonial State and Its Multiple Relations: A Case Study of Egypt,” **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, Vol. 32, No. 1 (2012), s. 8. Nitekim, II. Abbas anılarında, Cromer'in aksine Gorst'den “iyi bir dost ve Mısır için elinden geleni yapmaya çalışan bir yönetici” olarak bahsetmektedir. Amira Sonbol (Trans. By), **The Last Khedive of Egypt: The Memoirs of Abbas Hilmi II**, Cairo, The American University in Cairo Press, 2006, s. 257-259.

⁶⁵⁸ Sudan'daki ayaklanmayı bastıran İngiliz-Mısır ordusunun komutanı olan Herbert Kitchener, Hindistan'da da görev yapmıştı.

⁶⁵⁹ Daly, **op.cit.**, s. 244.

⁶⁶⁰ Arthur Goldschmidt, **A Brief History of Egypt**, New York, Infobase Publishing, 2008, s. 104.

ii. Sultan ve Hıdiv

İngiliz işgalinden sonra, Osmanlı'nın Mısır'daki otoritesinin darbe aldığına, fakat İngiltere'nin Mısır'ı Osmanlı siyasal sınırları içerisinde yönetmeyi tercih ettiğine değinilmişti. II. Abbas Paşa döneminde de benzer bir politika takip edildi. İngiltere'nin yanı sıra, Fransa da benzer bir politikayı benimsemişti. İki Büyük Güç, Rusya'ya karşı Padişah ile Hıdiv arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Bir yandan II. Abbas Paşa'ya sürekli olarak Padişah'ın vasalı olduğu hatırlatılırken, diğer yandan Abdülhamit'e de Hıdiv'i desteklemesi konusunda baskı yapılmaktaydı.⁶⁶¹ Bunun yanı sıra, II. Abdülhamit iktidarına karşı çıkan Jön Türklerin basın ve yayın faaliyetlerini yürütmek için Mısır'ı tercih ettikleri ortamda, II. Abbas Paşa'ya Padişah'ın düşmanlarıyla işbirliği yapmaması da telkin edilmekteydi.⁶⁶² Hıdiv ise, zaman zaman Sultan'dan yana bir tavır sergilemekte, zaman zaman da İttihat ve Terakki üyelerinin faaliyetlerini kısıtlamayarak gizliden gizliye II. Abdülhamit karşıtı bir propagandanın gelişimine hizmet etmekteydi. Fakat, Mısır'daki İngiliz karşıtı muhalif hareketin İmparatorluk sınırları içerisinde bir Mısır tahayyülünden hareketle, II. Abbas Paşa da doğrudan Sultan karşıtı bir politika izlemiyordu.

II. Abdülhamit'in amacı, Pan-İslamizm politikasının bir yansıması olarak Mısır'daki İngiliz işgalini sona erdirmek ve kendi otoritesini yeniden tesis edebilmektir. Bu yönde birçok adım da atıldı. Fakat, İngiliz işgalinin sona erdirilememesini takiben, Mısır'ın bir Osmanlı toprağı olduğunun vurgulanması önem kazandı. Sultan, Hıdiv'in her yıl İstanbul'u ziyaret etmesi gerektiğinin altını

⁶⁶¹ Hirsowicz, *op.cit.*, s. 287.

⁶⁶² *Ibid.*, s. 288.

çizdi, Mısır'daki demiryollarının satılmasına karşı çıktı.⁶⁶³ Bunun yanı sıra, Sultan'ın tahta çıkışının yıldönümü bütün İmparatorluk topraklarında olduğu gibi, Mısır'da da kutlanmaya devam edildi. II. Abbas Paşa, hıdiv olduktan hemen sonra Avrupa'ya bir seyahat gerçekleştirmek istedi. II. Abdülhamit'in önce İstanbul'u ziyaret etmesine ilişkin baskılarına direnmeye çalıştı. Sultan, Hıdiv'in önce İstanbul'u ziyaret etmesini sağlayarak İngiltere'ye değil, Osmanlı'ya tabi olduğunun vurgulanmasına özel bir önem atfetmekteydi. Büyük Güçler, Hıdiv'e söz konusu ziyaretin gerçekleştirilerek II. Abdülhamit'in otoritesini kabul etmesi konusunda baskı yaptılar. Bunu üzerine, II. Abbas Paşa, düzenli olarak yaz aylarında İstanbul'a ziyaretler gerçekleştirdi. Bu ziyaretler, 1914'e dek, Sultan'ın Hıdiv üzerindeki otoritesinin devam ettiğinin gösterilmesi açısından sembolik bir değer taşıdı. Bunun yanı sıra, II. Abdülhamit döneminde, Kavalalı hanedanının İmparatorluk'la bağlarının kuvvetlendirilmesi için, İstanbul'un çeşitli semtlerinde köşkler inşa edilerek hanedanlık mensuplarına tahsis edildi. II. Abbas Paşa döneminde, Hıdiv ailesinin İstanbul mimarisindeki ve kültürel hayatındaki etkisinin giderek arttığı söylenebilir.⁶⁶⁴

II. Abdülhamit'in Mısır'daki otoritesini hukuki bir zemine oturtabilmek için, II. Abbas Paşa iktidarı sırasında İngiltere nezdinde birçok girişimde bulunduğu değinilmişti. Çünkü, 1880'lerin başında Mısır'daki İngiliz işgalinin geçici olacağına ilişkin düşünceden hareketle herhangi bir hukuki düzenleme ihtiyacı doğmamışken, 1890'ların ortasına gelindiğinde Mısır'daki İngiliz varlığı devam etmesine rağmen ülkenin hâlâ Osmanlı toprağı olduğuna ilişkin hükümler bulunuyordu. Bu açıdan, Mısır'ın hukuki yapısı karmaşık bir yapı arz etmekteydi. Sultan'ın niyeti de bu durumun netliğe kavuşturulmasıydı. Fakat, Padişah, İngiltere'yle görüşmelerde

⁶⁶³ *Ibid.*, s. 290.

⁶⁶⁴ Kavalalı hanedanının İstanbul'daki izleri için bkz.: Tanman, *op.cit.*, s. 78-128.

Hıdiv'i muhatap almıyor, Mısır sorunun nasıl çözüleceğine ilişkin Hıdiv'le görüş alışverişinde bulunmuyordu. Sultan'ın temel gayesi, Mısır sorununun çözümünde muhatabın Hıdiv değil, bizzat kendisi olduğunu göstermekti. Dolayısıyla, İstanbul açısından önemli olan, Mısır'da egemenin Sultan olduğunun sembolik göndermelerle de olsa teyit edilmesiydi. Fakat, II. Abdülhamit'in Mısır sorununun çözümüne ilişkin bütün girişimlerine rağmen, hiçbir sonuç alınamadı. İngiliz işgalinden sonra oluşturulan yapı, 1914'e dek varlığını devam ettirdi.

II. Abbas Paşa dönemi, II. Abdülhamit'in her defasında Mısır üzerindeki egemenlik haklarını korumaya çabaladığı, buna karşılık II. Abbas Paşa'nın kimi zaman İngiltere'ye karşı Sultan'la iyi ilişkiler geliştirdiği kimi zaman da İmparatorluğun olası çöküşünün Arap dünyasında yaratacağı iktidar boşluğunu doldurma gayretiyle hareket ettiği bir dönem oldu. Osmanlı'nın parçalanmasıyla doğacak iktidar boşluğu, Halifelik makamının tartışmaya açılacağı ve yeni güç mücadelesinin bu statü üzerinden şekilleneceği bir zemin yaratabilirdi. II. Abbas Paşa'nın Arap dünyasına ilişkin düşüncesi de, halifeliğin Araplara geçmesi ve bu görevi kendisinin yürütmesi gerektiği doğrultusunda idi. Nitekim, 1895'te Al-Afgani'yle görüşen II. Abbas Paşa, Arap dünyasının Sultan'la bağlarının kopması durumunda bütün müslümanların kendi halifeliği altında birleşebileceğini düşündüğünü dile getirmişti.⁶⁶⁵ 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren, Arap coğrafyasının farklı yerlerinde, Batı karşısındaki geri kalmışlığın sebebinin Osmanlı hakimiyeti olduğunu düşünen ve bu yüzden de halifeliğin Araplara geçmesi gerektiğini savunan bir entelektüel kuşak doğmaya başladığını söylemek

⁶⁶⁵ J. M. Landau, "An Egyptian Petition to Abdül Hamid II on behalf of al-Afgani," Mose Saron (Ed.), **Studies in Islamic History and Civilization in Honour of Professor David Ayalon**, Jerusalem, Cana Ltd., 1986, s. 211-212.

mümkündür.⁶⁶⁶ Özellikle, Suriye’den Mısır’a gelen entelektüeller, Hıdiv’in bu fikirle tanışmasına vesile olmuşlardı. Fakat, Mısır’daki muhalif hareketlerin halifeye bağlılıkları, Hıdiv’in bu konuda ısrarcı olmasının önüne geçmekteydi. Nitekim, II. Abbas Paşa’nın benzer bir düşüncüyü gündeme getirebilmesi için I. Dünya Savaşı’nı beklemesi gerekecekti. 1911-1912 Trablusgarp Savaşı’nda İmparatorluğun yanında yer alan Hıdiv, I. Dünya Savaşı’ndan önce Mekke’de özerk bir yapı oluşturmayı hedefleyen Şerif Hüseyin’le iletişime geçerek, İslam dünyasının kendisinin hilafeti altında birleşmesi gerektiğini dile getirirse de,⁶⁶⁷ 1914’te İngilizlerin II. Abbas Paşa’yı hıdivlikten azletmeleriyle bu girişim de sonuçsuz kaldı.

Diğer yandan, II. Abdülhamit, II. Abbas Paşa’nın halifelik tahayyülünü öğrenir öğrenmez Kavalalı hanedanının Mısır’daki iktidarına son vererek, ülkeyi merkezden atayacağı valiler aracılığıyla yönetebileceği yeni bir politika geliştirmeye çalıştıysa da,⁶⁶⁸ İngilizler tarafından desteklenmeyen bu fikrin uygulanması pek mümkün görünmüyordu. Kahire’deki Rus temsilcisinin aktardığına göre, aslında bu fikir, II. Abbas Paşa’nın halifeliğin Kavalalı hanedanına geçmesine ilişkin girişimlerinden haberdar olan Suriye ve Arap Yarımadası’ndaki yerel liderlerin Hıdiv’in iktidardan uzaklaştırılarak ve hanedana mensup isimlerin Mısır’dan sürülerek cezalandırılması gerektiğine ilişkin kaleme aldıkları taleplerinden ilham almıştı.⁶⁶⁹ Fakat, Mehmet Ali Paşa döneminden beri, Mısır İmparatorluk iktidarının sınırlarında konumlanmıştı. İstanbul, İngiliz işgalinden önce dahi Mısır’ı merkezi otoritenin yetkesine sokacak herhangi bir girişimde bulunamamıştı. Aksine, Mısır’ın muhtariyet hakları zaman geçtikçe daha da genişletilmişti. İngiliz işgali devam

⁶⁶⁶ Hourani, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, 245-266.

⁶⁶⁷ Jankowski, “Ottomanism and Arabism...,” s. 257.

⁶⁶⁸ Hirsowicz, **op.cit.**, s. 305.

⁶⁶⁹ **Idem.**

ederken, II. Abdülhamit'in Mısır'ı İmparatorluğa daha sıkı bağlarla eklemlene çabasının sonuç vermesi mümkün görünmemekteydi.

II. Abbas Paşa'yla Sultan arasındaki ilişkilerin zaman zaman gerilmesine rağmen, İngilizlere karşı bir denge unsuru olarak görülen ülkedeki Osmanlı varlığı muhafaza edildi. Fakat, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kasım 1914'te Almanya'yla beraber savaşa girdiğini ilan etmesi, İngiltere'nin strateji değiştirmesine sebep oldu. Savaş ilanı ile birlikte, bir Osmanlı toprağı olan Mısır da İngiltere'nin içinde yer aldığı İtilaf Devletleri'ne karşı müttefiklerin yanında savaşa girmiş olmaktaydı. Bu durumda, İngiltere, Hindistan bağlantısının kritik noktasında yer alan Mısır'a ilişkin yeni bir düzenlemeye gitmek zorunda kaldı. 18 Aralık 1914'te Mısır'ı himayesine aldığını, ülkedeki Osmanlı egemenliğinin son bulduğunu ve Mısır'ın "İngiliz protektorası" ilan edildiğini açıkladı.⁶⁷⁰ Bu sırada, İstanbul'da bulunan II. Abbas Paşa hıdivlikten azledildi ve Osmanlı'yla olan bağların tamamen koparılması amacıyla Mısır Hıdivliği'ne son verildi. II. Abbas Paşa'nın amcası Hüseyin Kamil Paşa, "Sultan" unvanıyla Mısır yönetimine getirildi. Böylece, 1517'den beri Mısır'da süren Osmanlı hakimiyeti sona ermiş oldu.

Osmanlı'yla bağların kopmasının ardından 1914'te İngiliz himayesine giren Mısır'da, milliyetçi hareket tam da işgal döneminde siyasal bir harekete evrilerek, anti-empyalist bir nitelik kazanacaktır. Dolayısıyla, Osmanlı egemenliği döneminde kültürel bir uyanışla sınırlı kalan milliyetçi düşüncenin siyasal bir

⁶⁷⁰ Söz konusu açıklama, II. Abbas Paşa'nın anılarını kaleme aldığı kitabın ek bölümünde bulunmaktadır. Bkz.: Sonbol, **op.cit.**, s. 365. Literatürde iki ülke arasındaki himaye ilişkisinin ancak iki taraflı bir antlaşmayla kurulabileceği belirtilmektedir. Protektora, sömürgeci olarak söz konusu ülkenin yabancı topraklar olarak kabul edildiği, mevcut yapının korunduğu yarı-resmi bir idari statüdür. Yabancı toprak olarak kabul edilen bu topraklarda, yasa yapma yetkisi İngiltere'ye aittir. Güler, **op.cit.**, s. 75 ve Glen Balfour-Paul, **The End of Empire in the Middle East: Britain's Relinquishment of Power in her Last Three Arab Dependencies**, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, s. 101-102. Mısır örneğinde ise, böyle bir antlaşma yapılmaksızın protektora ilanı gerçekleştirilmiştir. John Darwin, "An Undeclared Empire: The British in the Middle East, 1918-1939," **The Journal of Imperial and Commonwealth History**, Vol. 27, No. 2 (1999), s. 163.

harekete ve bağımsızlık düşüncesine evrilmesi İngiliz işgal yönetimi altında gerçekleşecektir.

IV. SONUÇ

Bu çalışma, Mısır'ın uzun 19. yüzyıldaki özerkleşme sürecinin, Osmanlı modernleşmesi ve taşra örgütlenmesi içerisinde nasıl konumlandırılabilceğine ilişkin bir sorudan yola çıkarak hazırlandı. Özerkleşme süreci açısından 1841, 1867 ve 1882 yıllarındaki üç ana kırılma noktasını referans alan bu tez, Mısır'ın İmparatorluğun idari taksimatı içerisindeki statüsüne ilişkin değişimin ancak İstanbul ve Kahire merkezli benzer modernleşme süreçleri ve karşılıklı etkileşim bağlamında değerlendiriliğinde daha anlaşılır hale geldiğini iddia etmektedir. Bu çerçevede, Mısır'da ortaya çıkan yeni ve merkezi siyasal iktidar modelinin İmparatorluk'taki dönüşümle bağlantılı bir şekilde ele alınması, Osmanlı'nın yıkılışının ardından ulus-devletleşme sürecindeki Türkiye ve Arap devletlerinin birbirlerini ötekileştiren, milliyetçi tonu baskın geleneksel tarih yazımlarının aşılması, 19. yüzyıl Mısır'ına ilişkin yeni, daha eşitlikçi ve görece “objektif” bir tarih anlatısı kurgulanmasına olanak tanıyabilir. Bu bağlamda, 19. yüzyıl boyunca Mısır her ne kadar giderek özerkleşmişse de, analiz düzeyi siyasal sınırları içerisinde yer aldığı Osmanlı İmparatorluğu olmalıdır.

Diğer yandan, Mısır'ın özerkleşmesi Osmanlı eyalet sisteminin hangi koşullar altında değiştiğine ilişkin önemli veriler sunmaktadır. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu toprak bütünlüğünü korumak için merkezi yönetimi güçlendirmeye ve eyaletlerdeki otoritesini arttırmaya çalışırken, merkezi otoritenin tam anlamıyla tesis edilemediği önemli uygulama alanlarından biri Mısır olmuştur. Fakat, Mısır'ın özerkleşme süreci milliyetçi saiklerle şekillenmekten ziyade, Osmanlı idari yapısının Mısır gibi ayrık ve özgün örneklere ilişkin yeni yönetim modelleri geliştirebilme ve

yeni koşullara uyum sağlama kapasitesinden kaynaklanmıştır. Mehmet Ali Paşa d6neminden itibaren Osmanlı-Mısır eliti ve Kavalalı hanedanı eliyle, Osmanlı modernleşmesi ve merkezileşmesiyle eş zamanlı olarak, Mısır'da merkezi ve modern bir iktidar yapısının oluşturulması, Mısır'ın İmparatorluk sınırları içerisindeki statüsünün değişiminin temel dinamiğini oluşturmuştur. Buradan hareketle, şarkiyatçı yazında dile getirildiği gibi, Osmanlı y6netim sisteminin monolitik bir yapıya sahip olmadığının, merkezileşme d6neminde dahi esnek modeller veya adem-i merkeziyetçi eyalet y6netimleri geliştirilerek, farklı uygulamalarla toprak b6t6nlüğünün sağlanmaya çalışıldığının altını çizmek gerekmektedir. Dolayısıyla, Mısır'ın 19. y6zyıldaki 6zerk statüsünün, merkez kaç kuvvetlerin Osmanlı siyasal sınırları içerisinde tutulması çabasının sonucu olarak ortaya çıktığını s6ylemek m6mk6nd6r.

Mısır, İstanbul merkezli modernleşme deneyiminin mikro alandaki uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Arap eyaletleri arasında yeni bir rejim ve iktidar yapılanması oluşturularak 6zerklik elde eden de sadece Mısır olmuştur. Bu alışma, 6zerkleşme s6recinin temelini, Osmanlıı unsurlar taşıyan Mısır modernleşmesi oluşturduğunu iddia etmektedir. Mısır modernleşmesinin Osmanlı modernleşmesiyle benzerliği, Mısır 6zerindeki Fransız ve İngiliz etkisi vurgusunun da sorgulanmasına yol açmaktadır. Elbette ki, 19. y6zyılda Mısır, bu çalışmada da vurgulandığı 6zere, B6y6k G6ler'in 6nemli m6cadele alanlarından biri olmuştur. Fakat, Mısır modernleşmesinin Osmanlı k6lt6rel yapısından kaynaklanan ve etkilenen doğasının vurgulanması, Fransız ve İngiliz etkisine ilişkin yapılan “abartılı” yorumların aşılması açısından oldukça 6nemlidir. B6ylece, şarkiyatçıların hem Mısır hem de Osmanlı modernleşme s6relerine ilişkin olarak sıklıkla

vurguladıkları Avrupa etkisini dengeleyecek ve İstanbul ile Kahire merkezli modernleşme deneyimlerini karşılıklı etkileşim bağlamında ele alacak yeni bir analiz çerçevesi, literatürdeki geleneksel anlatıların egemenliğini kırabilir. Nitekim, Mısır'daki modernleşme modeli ve İstanbul ile Kahire arasında zaman zaman ortaya çıkan siyasal ve askeri çekişme, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal ve idari yapısı üzerinde doğrudan etkide bulunmuştur. Nasıl ki 19. yüzyıl Mısır tarihi Osmanlı etkisi temelinde incelenmeliyse, Osmanlı tarihi de Mısır faktörü göz ardı edilmeksizin ele alınmamalıdır. Bu karşılıklı etkileşim vurgusu, geleneksel tarih yazımlarının aşılıp hem Osmanlı hem de Mısır tarihine ilişkin daha eşitlikçi bir anlatının kurgulanması açısından elzem görünmektedir.

19. yüzyıl Mısır tarihi, eyaletin ayrıksı konumu nedeniyle literatürde kendisine oldukça geniş bir yer edinmiş, Mısır'ın özerkleşmesi de ulus-devletleşme süreci temelinde ele alınmıştır. Özellikle, Mehmet Ali Paşa'nın Suriye seferi ve sonrasında yaşanan gelişmeler, literatürün en tartışmalı konularından biri haline gelmiştir. Suriye'ye yayılma çabası, Mehmet Ali Paşa'nın İmparatorluk'la bağlarını koparmak isteyen ve Mısır milliyetçiliğinden ilhamla hareket eden asi bir vali olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Özellikle, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardından Osmanlı İmparatorluğu'yla bağlarını koparmak isteyen Kemalist elitlerin gölgesinde yazılan tarih, Arapların ötekileştirildiği ve bu süreçten Mısır'ın da payını aldığı bir anlatı temelinde kurgulanmıştır.

Osmanlı tarihine ilişkin yazının Arap dünyasını ve bu konu özelinde Mısır'ı ötekileştiren anlatısının tersten okumasını Mısır tarih yazımında da görmek mümkündür. Özellikle, 1920'lerden itibaren Mısır'da Kavalalı hanedanının hüküm sürdüğü dönemde, hanedanlığın meşruiyetinin arttırılması amacıyla Mehmet Ali

Paşa'ya ilişkin eserlerin sayısında artış yaşanmıştır. Bu dönemde, Mehmet Ali Paşa Mısır ulusunu simgeleyen ve Osmanlı egemenliğindeki Mısır'ın "karanlık çağı"nı sona erdiren bir kahraman olarak ele alınmıştır.

Bu çalışma ise, Mehmet Ali Paşa'nın her iki ülkenin milliyetçi tarih yazımına damgasını vuran yukarıda değinilen ana temaların aksine, ulusal bir kahraman olarak değerlendirilmesinin retrospektif bir tarih okuması olacağını savunmaktadır. Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı'yla mücadelesi eyaletin İmparatorluk sınırları içerisindeki konumuna ilişkin bir düzenleme talebiyle ya da olsa olsa "bölgesel nüfuz alanı" oluşturma amacıyla açıklanabilir. Bu yüzden, Mısır'daki reformların içeriğini, düzenli ve disiplinli bir ordu kurulmasından, askeri okulların açılmasına, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla fabrikaların inşa edilmesine ve subay yetiştirmek için Batılı tarzda bir eğitim sisteminin oluşturulmasına kadar geniş bir yelpazede etkileri hissedilen askeri modernleşme çabası belirlemiştir. Mehmet Ali Paşa'yı düzenli ve disiplinli bir ordu kurmaya ve Osmanlı'ya karşı savaşa iten en önemli nedenlerden biri, II. Mahmut'un İmparatorluk topraklarını doğrudan merkezden atanan valiler aracılığıyla yönetmeye çalıştığı konjonktürde, Paşa'nın valilikten azledileceğine ilişkin duyduğu korku oluşturmaktadır. Suriye seferi sırasında ve sonrasında, Paşa'nın temel amacı olsa olsa II. Mahmut'un yerine kendi taleplerini kabul edeceğini düşündüğü Abdülmecit'in Osmanlı tahtına çıkarılabilmesidir. Dolayısıyla, Paşa, Mısır'a Osmanlı idari sistemi içerisinde manevra alanı sağlayabilecek birtakım düzenlemelerin yapılarak ülkede Kavalalı hanedanlığı temelinde görece özerk bir siyasi yapı oluşturmayı amaçlamıştır. Nitekim, Paşa, 1838'e dek, II. Mahmut'un kendisini tasfiye etmeye yönelik bir girişimde bulunmasından önce bağımsız Mısır fikrini gündeme dahi getirmemiştir. Dolayısıyla,

Mehmet Ali Paşa, Mısır ulusuna vurgu yapan milliyetçi ideolojiyi temsil eden bir figür olarak resmedilmemelidir.

Mehmet Ali Paşa, geleneksel tarih yazımlarında vurgulandığının aksine, yukarıda da değinildiği gibi, kimi zaman İstanbul'dan ilham alarak kimi zaman da ona ilham vererek, Kahire odaklı yeni ve merkezi bir ekonomik, bürokratik ve askeri örgütlenme modeliyle Mısır'ı Osmanlı sınırları içerisinde yer alan, ama İmparatorluk iktidarının tam anlamıyla nüfuz edemediği bir özerk bir eyalet konumuna getirmiştir. Bu statü, 19. yüzyıl boyunca da çeşitli veçheler kazanarak devam etmiştir. Yukarıda da değinildiği gibi, bu süreçte üç tarihsel kırılma anı ön plana çıkmaktadır. Mısır'ın özerkleşmesi sürecini de bu kırılma noktaları temelinde okumak mümkündür. Birinci kırılma anı, 1841'de Mısır'a eyalet-i mümtaze statüsünün verilmesiyle ortaya çıkmıştır. Mısır'ın İmparatorluk içerisindeki statüsünün 1841 Fermanı'yla salyaneli eyaletten, eyalet-i mümtazeye evrilmesi, İmparatorluğun Rumeli'de ayrılıkçı hareketlerle mücadele etmek durumunda kaldığı ve Fransız işgali ertesinde Mısır'daki otoritesinin oldukça yara aldığı bir dönemde, Mehmet Ali Paşa'nın bir Osmanlı askeri olarak merkezden epey uzak bir eyalette iktidarı ele geçirip modernleşme hamlesi başlatmasıyla mümkün olmuştur. Osmanlı yönetim geleneği içerisinde Kırım Hanlığı, Eflak-Boğdan Voyvodalığı gibi benzer statülerin tanındığı eyaletlerden farklı olarak Mısır, söz konusu statüyü İmparatorluk sınırları içerisinde yer almaya başladığı 1517'de değil, Mehmet Ali Paşa döneminin sonuna doğru kazanmıştır. 1841'deki düzenlemeyle, Mısır'a Kavalalı hanedanının yöneteceği eyalet-i mümtaze statüsü verilerek, Mısır'ın Osmanlı idari taksimatı içerisinde görece "özerk" bir statü elde etmesi sağlanmıştır. 1841'de Kavalalı hanedanına verilen veraset imtiyazı, 1953'te Krallık rejimi ortadan kaldırılıncaya dek devam etmiştir.

Mehmet Ali Paşa'nın merkezi bir iktidar oluşturarak Mısır'da uygulamaya koyduğu kapsamlı reformlar sayesinde, Mısır'da modern devletin oluşum sürecini başlattığını söylemek mümkündür. Fakat, yukarıdan dayatılan reformların bir ulus yaratmaktan daha çok, egemenin otoritesinin tesis edilmesine ve süreklilik arz etmesine odaklandığının altını ısrarla çizmek gerekmektedir. Çünkü, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da başlattığı modernleşme deneyiminin en temel karakteristiklerinden biri, Abbasilerden itibaren Arap toplumlarının siyasal örgütlenme biçimine rengini veren, etnik açıdan Türk, Çerkez ve Kürtlerden oluşan küçük bir yönetici kliğin geniş Arap kitlelerini yönettiği iktidar yapısının bir benzerinin Mısır'da kurulmuş olmasıdır. Bu yönetici klik, Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinden gelenlerin ve Kavalalı hanedanı mensuplarının yer aldığı Osmanlı siyasal ve kültürel hayatının bir parçası olan Osmanlı-Mısır elitinden oluşmaktadır. Kültürel ve siyasal açıdan "Osmanlı dünyası"na ait bu yönetici elitin varlığı, Mısır'daki Osmanlı etkisini ortaya koyan en temel göstergelerden birisidir. Bu tezin en özgün yanlarından birini, Mısır'daki Osmanlı etkisini gösteren Osmanlı-Mısır elite ve Kavalalı hanedanlığına dayanan iktidar bloğunun yüzyıl boyunca geçirdiği dönüşüm üzerinden yeni bir Mısır tarihi okuması yapılabileceğine ilişkin iddia oluşturmaktadır.

Siyasal ve askeri alandaki nüfuzları toprakta özel mülkiyet hakkının tanınmasıyla ekonomik alana da sıçrayan Osmanlı-Mısır eliti, 1882'deki Arabi Paşa ayaklanmasıyla ortaya çıkan milliyetçi hareketin gelişimine dek her alandaki egemenliğini devam ettirmiştir. İşgalin ardından, İngiltere de zaman zaman söz konusu yönetici zümreyle işbirliği içerisinde Mısır'ı yönetmeyi tercih etmiştir. Fakat, Mısır siyasal yapısı ve kültürel hayatı içerisinde giderek Mısırlılaştan yönetici elit,

zamanla İngiliz karşıtı milliyetçi harekete destek vermeye başlamıştır. Bunun yanı sıra, Halife'ye sadakat üzerinden gelişen muhalefet, Osmanlı-Mısır elitinin dünya görüşünden etkilenmiştir.

1860'lardan itibaren pamuk üretimiyle ve Süveyş Kanalı'nın açılışıyla birlikte ekonomik bir sıçrama yaşayan Mısır'ın Osmanlı idari sistemi içerisindeki konumu 1867'de ikinci kez değişmiştir. 1864 Vilayet Nizamnamesi'yle İmparatorluk topraklarının Tanzimat Devri'nin ruhuna uygun olarak merkezi otoritenin yetkesine sokulmaya çalışıldığı dönemde, Cebel-i Lübnan, Girit ve Bosna-Hersek gibi topraklarda adem-i merkeziyetçi düzenlemelere gidilmiştir. Dolayısıyla, İmparatorluk bir yandan merkezileşmeye çalışırken, bir yandan da toprak kayıplarını önleyebilmek için gerekli görülen coğrafyalarda adem-i merkezi bir idari yapının oluşturulmasına ya da devamına izin vermek zorunda kalmıştır. Nitekim, İsmail Paşa'nın valiliği sırasında, önce 1866'da Mısır veraset imtiyazının valiliğin babadan oğula geçecek şekilde yeniden düzenlenmesi ve sonra 1867'de Mısır valilerine muadillerinden farklı olarak "hıdiv" unvanının verilerek Mısır'ın özerklik alanının genişletilmesi, her şeye rağmen Mısır'ı Osmanlı idari sınırları içerisinde tutma çabasının sonucu olarak ortaya çıkan düzenlemelerdir. Ancak, Cebel-i Lübnan, Girit ve Bosna-Hersek gibi bölgelerdeki düzenlemeler Büyük Güçler'in müdahalesiyle hayata geçirilirken, Mısır'ın özerklik alanını genişleten düzenlemeler iç dinamiklerin zorlamasıyla gerçekleştirilmiştir. İç dinamiklerin zorlaması, Mısır'ın statüsünü diğer örneklerden farklılaştıran temel etken olmuştur.

İsmail Paşa döneminin en önemli gelişmelerinden biri, 1838 Balta Limanı Sözleşmesi'nin hükümlerinin eyalette uygulamaya sokulmasının ardından tek el ekonomisi darbe alan Mısır'ın gitgide İngiltere ve Fransa'nın finansal denetimine

girmeye başlamasıdır. Özellikle 1873'te Hıdiv'e Padişah onayı olmaksızın istikraz akti yapabilme yetkisi tanıyan yeni fermanla birlikte, Mısır giderek borç sarmalının içine girmiştir. Hıdiv'in Mısır'daki reformları gerçekleştirebilmek için her seferinde dış borca başvuruyor olması ve Mısır'ın ekonomik alandaki düzenlemelerle kendine yeterli bir ekonomiden özellikle İngiliz sanayisi için hammadde üreten bir ekonomiye doğru evrilmesi, ülke ekonomisinin çöküşüne neden olmuştur. Zamanla İngiltere ve Fransa'nın mali denetimine giren Mısır, yabancı nüfuzunun sadece ekonomik alanla sınırlı kalmadığı, siyasal ve kültürel hayatı da önemli ölçüde etkilediği bir süreç yaşamıştır. Ülkedeki yabancı nüfusun artışından, sivil ve askeri bürokrasideki personel istihdamına kadar etkileri geniş bir alanda hissedilen Avrupalılar, Mısır milliyetçiliğinin gelişimini tetikleyen önemli bir unsur olmuşlardır.

Mehmet Ali Paşa döneminin mirası üzerine şekillenen İsmail Paşa yönetimi sırasında, Mısır Batılılaştırılmaya çalışılırken Kavalalı hanedanının meşruiyetine dayanan bir yapı da inşa edilmiştir. Fakat, özellikle sivil bürokrasideki egemenliği kırılmaya başlayan Osmanlı-Mısır elitine karşı, Aşağı ve Yukarı Mısır'da toprak edinerek zenginleşen Mısırlı yerel elitlerin ordu içerisindeki alt düzey Mısırlı askerlerle işbirliğine giderek Hıdiv'in otoritesini sınırlandırmaya dönük bir muhalif hareket geliştirebildikleri görülmektedir. Dolayısıyla, yöneten Osmanlı-Mısır eliti ve yönetilen Mısırlılar ayrımına dayanan “kast” sisteminin kırılmaya başlamasıyla, Mısır siyasetinin de içerik ve şekil değiştirdiğini söylemek mümkündür. Mısır'daki toplumsal alana nüfuz etmeye başlayan eğitim reformu, matbaanın gelişimi, entelektüel hayatın canlanması ve Batılı fikirlerin ülkeye girişi, modern anlamda ilk kez Mısırlı entelektüellerin doğuşuna zemin hazırlamıştı. “Vatan”, “millet” gibi

kavramların tartışıldığı ve Antik Dönem Mısır tarihine atıfla ezel-ebed bir Mısır ulusunun tahayyül edilmeye başladığı bu dönem, kültürel anlamda bir Mısır milliyetçiliğinin ortaya çıkışına olanak tanımıştır. Mısırlı toprak sahipleri ve alt düzey ordu mensupları arasındaki koalisyondaki düşünsel temelleri de yukarıda bahsedilen entelektüeller tarafından atılmıştır.

Hıdiv İsmail Paşa ile birlikte sivil ve askeri bürokrasiye hakim olan Osmanlı-Mısır elitine ve ülkede artan Avrupa nüfuzuna karşı ortaya çıkan Arabi Paşa liderliğindeki milliyetçi hareket, Mısır tarihindeki bir başka önemli kırılma anına işaret etmektedir. Arabi Paşa ayaklanmasıyla başlayan hanedanlık ve İngiliz-Fransız karşıtı hareket, yine ancak ordu içerisindeki alt düzey Hür Subaylar'ın yönetime el koyması ve 1953 yılında Kavalalı hanedanına, 1956'da da İngiliz egemenliğine son verilmesiyle tamamlanmıştır.

Arabi Paşa liderliğindeki ayaklanmanın doğrudan bir Osmanlı karşıtlığı içermediğinin, hatta İmparatorluğun İngiliz etkisinin dengelenmesinde önemli bir güç olarak görüldüğünün altını çizmek gerekmektedir. Ülkedeki Avrupa egemenliğine karşı çıkan bu muhalif hareketin taktiksel olarak Osmanlı karşıtı bir söylem geliştirmede de söylenebilir. Her şeye rağmen, söz konusu dönemde II. Abdülhamit'in Pan-İslamist politikasının kısmen Mısır'da da ideolojik bir işleve sahip olduğu görülmektedir. Arabi Paşa tarafından Halife-Sultan'a itaat edileceğinin vurgulanması, II. Abdülhamit'in politikasından kaynaklandığı kadar söz konusu dönemde ortaya çıkmaya başlayan Mısır milliyetçiliğinin İslami tonundan da beslenmiştir.

Mısır'daki yabancı kontrolünü ve Osmanlı-Mısır elitinin her alandaki otoritesini sona erdirmeyi hedefleyen bu hareketin baskı altına alınması saikiyle

gerçekleşen İngiliz işgaliyle, Mısır'ın izlediği rota bir anlamda Osmanlı'nın merkezinden farklılaşmaya başlamıştır. Dolayısıyla, üçüncü tarihsel kırılma anı, 1882'dir. İngiltere Mısır'ı işgal ettikten sonra, ülkeyi Osmanlı idari sisteminin bir parçası olarak yönetmeyi tercih etmiştir. Dolayısıyla, İngiltere'nin Mısır'ı 1914'te protektora ilan edişine kadar, Mısır Osmanlı vilayeti olmayı sürdürmüştür. İngiltere'nin Mısır'ı Osmanlı dünyası içerisinde konumlandırma çabası, İngiliz sömürge yönetiminin farklı coğrafyalara özgü farklı yönetim biçimleri geliştirebilme esnekliğinden kaynaklanmıştır. İngiltere, Mısır'ı doğrudan yönetmek yerine İngilizlerin egemenliğinde Osmanlı'nın ve Mısırlıların da yer aldığı “melez” bir idari yapı oluşturmayı tercih etmiştir.

Elbette ki, İngiliz işgali sonrasında Mısır'da oluşturulan “örtülü himaye” yönetimi, Mısır-Osmanlı ilişkileri açısından bir başka kırılma noktasına işaret etmektedir. Yönetimin her kademesine hakim olan, fakat Hıdiv'in otoritesini muhafaza ederek ülkeyi Osmanlı sınırları içerisinde tutmaktan yana bir politika izleyen İngiltere, Mısır'ın idari açıdan bir kez daha Arap coğrafyasından farklılaşmasına neden olmuştur. İngiltere'nin ülkedeki fiili varlığı, diğer Arap eyaletlerinden farklı olarak Mısır'da milliyetçiliğin Osmanlı değil de İngiliz karşıtlığı temelinde şekillenmesine yol açmıştır. Hatta bu konuda Hıdiv ile Mısır milliyetçilerinin çoğunlukla örtüştüğü ve Osmanlı'yı İngiliz işgalini dengeleyecek siyasal bir birlik olarak gördükleri söylenebilir. Hıdiv'in zaman zaman Osmanlı yönetimine karşı tavır aldığı çeşitli örnekler görülmekle birlikte, Mısır her sene Osmanlı hazinesine vergi ödemeye, Hıdiv de İstanbul'a ziyaretler gerçekleştirerek Padişah'a itaatini sunmaya devam etmiştir.

Diğer yandan, Osmanlı, Rumeli'deki topraklarını kaybeden İmparatorluk'ta Arapların ve Türklerin demografik açıdan ağırlıkta olduğu 19. yüzyılın son çeyreğinde, bütün “acziyeti”ne rağmen diğer Arap vilayetlerinin yanı sıra Mısır'ı da bünyesinde tutmaktan yana bir siyaset izlemiştir. İşgal döneminde, Mısır'da Osmanlı varlığının en önemli sembolü, Mısır Olağanüstü Komiserliği'nde uzun yıllar görev yapmış olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dır. Mısır'daki İngiliz muadilleri kadar etkin bir görev üstlenememiş olsa da, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır'daki varlığı İmparatorluğu birarada tutma siyasetinin önemli sembollerinden biri olmuştur. Mısır, Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na girişinin hemen sonrasında İngiltere tarafından protektora ilan edilene dek, çoğu zaman kağıt üzerinde kalsa da Osmanlı toprağı olmaya devam etmiştir.

Bu tez, Mısır'a ilişkin milliyetçi söylemlerden arınmış çalışmaların artması gerekliliğini ortaya koymasının yanı sıra, şu üç temel noktada da önem taşımaktadır. Birincisi, Mısır'daki modernleşme deneyiminin ordu merkezli doğasını vurgulayan bu çalışmanın, bugünün Mısır'ını anlamak amacıyla yürütülecek çalışmalara katkıda bulunabileceği varsayılabilir. 2011 yılının başından itibaren, Mısır'daki halk ayaklanmasının mevcut siyasal rejim üzerinde yarattığı baskı, ülkedeki iktidar bloğunun farklı veçheleri arasındaki uzlaşının bozulmasına yol açmış ve süreç ordunun yönetime el koymasıyla sonuçlanmıştır. Dolayısıyla, ordu, hâlâ Mısır siyasetinin en temel aktörlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede, ordunun Mısır siyasetindeki baskın rolü, 19. yüzyıldaki askeri modernleşme deneyimiyle süreklilik içerisinde analiz edilebilir. Bu süreklilik hattının temel alınacağı çalışmalar, ordunun siyasal alandaki pozisyonunun tarihselliğini ortaya

çıkarmak ve en son Temmuz 2013'te gerçekleşen askeri darbeyi anlamlandırmak bakımından önemli bir işleve sahip olabilirler.

İkincisi, bu tez, Türkiye ile Mısır'ın 20. yüzyıldaki siyasal sistemlerinin karşılaştırmalı bir perspektifle yeniden yazılması gerektiğine ilişkin bir çağrıdır. 19. yüzyılın ilk çeyreğinin ardından düzenli ordunun kurulmasıyla, Mısır modernleşmesinin yönünü, askeri alandaki yenilikler oluşturduğunu bir kez daha vurgulamak gerekmektedir. Aslında, her ne kadar farklı alanlarda etkisini gösterse de Osmanlı modernleşmesi de askeri örgütlenmenin revize edilmesi ihtiyacından doğmuştur. Dolayısıyla, 20. yüzyıl Türkiye'sinde de ordunun siyasal alandaki rolünün tarihsel kökenleri, tıpkı Mısır'da olduğu gibi, 19. yüzyılda yatmaktadır. Fakat, benzer bir tarihsel deneyime sahip iki ülkenin, 20. yüzyıldaki demokratikleşme süreçlerinin ayrıştığı ve bu ayrışlığın da her iki ülkenin ordularının siyasal alandaki etkilerini farklılaştırdığının altını çizmek gerekmektedir. Günümüzde, Türkiye siyasetinde ordunun pasifize edildiği, buna karşılık Mısır'da siyasal alanı massettiği bir süreç yaşanmaktadır. Çünkü, uzun süre İngilizler tarafından yönetilen Mısır ile 1918'e kadar doğrudan işgale uğramayan Osmanlı'nın 20. yüzyıldaki ulus-devletleşme ve demokratikleşme süreçleri farklı rotalara evrilmiştir. Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından, 1923'te yeni bir ulus-devlet olarak uluslararası sistemdeki yerini alırken, Mısır'daki krallık rejimi ancak 1952'de Hür Subaylar darbesiyle son bulmuştur. Ordunun, Mısır siyasal hayatındaki baskın rolü uzun bir dönem boyunca da devam etmiştir. Demokrasi deneyimi daha uzun bir sürece yayılan Türkiye, ordunun siyasetteki rolünün sınırlandırılabilceği bir siyasal sisteme doğru evrilirken, İngiliz işgalinin yarattığı travma, 20. yüzyılın ikinci yarısındaki diğer bölgesel faktörlerin yanı sıra ordu

merkezli bir modernleşme süreci deneyimleyen Mısır'ın demokratikleşme sürecine çok daha geç angaje olmasına yol açmıştır. Osmanlı'nın idari açıdan yeniden örgütlenme çabasına hız verdiği 19. yüzyıl başlarında, modernleşme ve merkezileşme deneyiminin mikro alandaki izdüşümü olan Mısır'ın İmparatorluğun idari sistemi içerisinde giderek özerkleşmesine yol açan tarihsel dinamiklerin ve coğrafi koşulların, nasıl olup da 20. yüzyılda iki ayrı ulus devlet olarak doğan bu yapıların farklı bir evrimsel süreç izlediklerini ayrıntılı olarak analiz etmek, bu çalışmanın kapsamı dışında kalmakla birlikte, ileride yapılacak çalışmalara bir altyapı hazırlayabileceğini söylemek mümkündür.

Üçüncüsü, 19. yüzyıl Osmanlı Mısır'ına odaklanan bu tezin, ileride benzer ya da farklı tarihsel süreçler deneyimleyen Osmanlı'nın Arap eyaletleri ile Mısır'ı mukayeseli bir şekilde ele alan çalışmaların artması gibi önemli bir amaca hizmet edeceği düşünülmektedir. Karşılaştırmalı çalışmalarda, seçilen örneklerin benzeştikleri noktalara odaklanılabileceği gibi, farklılıkları yaratan koşulların vurgulanacağı bir yöntem de benimsenebilir. Bu çerçevede, Mısır'ı diğer Arap eyaletlerinden farklılaştıran unsurların ön planda olacağı karşılaştırmalı tarih çalışmalarının artması elzem görülmektedir. Mısır'da neredeyse Osmanlı'ya alternatif bir modernleşme ve merkezileşme süreci ortaya çıkmışken, buna karşılık Şam ya da Bağdat merkezli bir modernleşme deneyiminin ve özerkleşme sürecinin yaşanmadığına ilişkin bir farklılıktan hareket edecek çalışmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı coğrafyalardaki yönetim şeklinin benzeşip benzeşmediğinin ortaya koyulması ve eğer bir farklılık söz konusuysa, farklılığı yaratan unsurların analiz edilmesi bakımından literatüre önemli bir katkı sağlayabilirler.

Mısır'ın, Maşık'taki Arap eyaletlerinden farklı olarak, Tunus'la benzer bir modernleşme ve özerkleşme süreci deneyimlediğini söylemek mümkündür. 1830'larda Mısır'la benzer bir modernleşme hamlesi başlatan Tunus'a da tıpkı Mısır gibi önce özerklik verilmiş, ardından da Tunus Fransız işgaline uğramıştır. Dolayısıyla, Kuzey Afrika'daki iki önemli Osmanlı toprağındaki modernleşme hamleleri, özerklik ve Büyük Güçler'in işgaliyle sonuçlanmıştır. Bu benzerliğin mukayeseli açıdan ele alınması, söz konusu coğrafyadaki Osmanlı topraklarına ilişkin makro bir analiz yapılmasına olanak tanıyabileceğı gibi, Kuzey Afrika ve Maşık'ta yer alan eyaletlerin nasıl olup da farklı tarihsel süreçler deneyimledikleri sorusunun cevaplanmasına ilişkin önemli veriler sunabilir.

KAYNAKÇA

I. BİRİNCİL KAYNAKLAR

BOA. İ. MTZ (05), Dosya No: 10, Gömlek No: 265, 25 Recep 1258 (1 Eylül 1842),
varak 1.

BOA. İ. MTZ (05), Dosya No: 20, Gömlek No: 816, 12 Muharrem 1283 (27 Mayıs
1866), varak 1, 2, 3.

BOA. İ. MTZ (05), Dosya No: 20, Gömlek No: 839, 5 Safer 1284 (8 Haziran 1867),
varak 1 ve 2.

ÖZTÜRK, Mustafa ve ÖZKAYA-ÖZER, Sevda (Haz.), **Mısır Sâlnâmesi: 1871**,
Elazığ, Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 9,
2005.

ÜNAL, Uğur (Haz.), **Osmanlı Belgelerinde Mısır**, İstanbul, Osmanlı Arşivi Daire
Başkanlığı Yayın No: 120, 2012.

II. KİTAPLAR

ABOU EL-HAJ, Rifa'at Ali, **Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla
Osmanlı İmparatorluğu**, (Çev.: Oktay Özel ve Canay Şahin), İstanbul, İmge
Kitabevi, 2000.

AL-RAFİ, Abd al-Rahman, **Asr İsmail (İsmail Dönemi)**, C. 1, Kahire, Mektebetü'l
Usra, 2000.

- AL-RAFİ, Abd al-Rahman, **Asr İsmail (İsmail Dönemi)**, C. 2, Kahire, Mektebetü'l Usra, 2000.
- AHARONİ, Reuven, **The Pasha's Bedouin: Tribes and State in the Egypt of Mehemet Ali, 1805-1848**, London, Routledge, 2007.
- AHMED, J. M., **The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism**, London, Oxford University Press, 1960.
- AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, C. II., Ankara, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1971.
- AKSAN, Virginia H., **Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri, 1700-1870**, (Çev.: Gül Çağalı Güven), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- AKSÜT, Ali Kemal, **Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati**, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1944.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi: 1831-1841**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945.
- ANDERSON, Benedict, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, (Çev.: İskender Savaşır), İstanbul, Metis Yayınları, 2004.
- ANDERSON, Matthew S., **Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, (Çev.: İdil Eser), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- ANTONIUS, George, **The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement**, Beirut, Khayats, 1939.
- ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.

- BAER, Gabriel, **A History of Landownership in Modern Egypt, 1800–1950**, London, Oxford University Press, 1962.
- BAER, Gabriel, **Studies in the Social History of Modern Egypt**, Chicago, University of Chicago Press, 1969.
- BALFOUR-PAUL, Glen, **The End of Empire in the Middle East: Britain’s Relinquishment of Power in Her Last Three Arab Dependencies**, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- BARKEY, Karen, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar**, (Çev.: Ebru Kılıç), İstanbul, Versus, 2011.
- BATATU, Hanna, **The Old Social Classes and Revolutionary Movements in Iraq**, England, Saqi Books, 2004.
- BRAUDEL, Fernand, **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, C. 1, (Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, İmge Kitabevi, 1993.
- BEININ, Joel, **Workers and Peasants in the Modern Middle East**, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- CLEVELAND, William L., **Modern Ortadoğu Tarihi**, (Çev.: Mehmet Harmanacı), İstanbul, Agora Kitaplığı, 2008.
- CLOGG, Richard, **Modern Yunanistan Tarihi**, (Çev.: Dilek Şendil), İstanbul, İletişim Yayınları, 1997.
- CLOT, André, **Kölelerin İmparatorluğu: Memlûklerin Mısır’ı (1250–1517)**, (Çev.: Turhan Ilgaz), İstanbul, Epsilon Yayıncılık, 2005.
- COLE, Juan R. I., **Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt’s ‘Urabi Movement**, Cairo, The American University in Cairo Press, 1999.

- COLVIN, Auckland, **The Making of Modern Egypt**, London, T. Nelson, 1906.
- COWAN, J. Milton, **A Dictionary of Modern Written Arabic (Arabic-English)**, New York, Ithaca, 2008.
- CROMER, The Earl of, **Abbas II**, London, Macmillan and Co., Limited., 1915.
- CROUCHLEY, Arthur Edwin, **The Economic Development of Modern Egypt**, London, Longmans, 1938.
- ÇAĞLAYAN, Selin, **Müslüman Kardeşler'den Yeni Osmanlılar'a İslamcılık**, Ankara, İmge Kitabevi, 2011.
- ÇETİN, Atilla, **Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği -Osmanlı Belgelerine Göre-**, İstanbul, Fatih Ofset, 1998.
- DARLING, Linda T., **Revenue-raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660**, Leiden, E. J. Brill, 1996.
- DAVISON, Roderic H., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, C. II: 1856-1876**, (Çev.: Osman Akınhay), İstanbul, Papirüs, 1997.
- DAWN, C. Ernest, **Osmanlıcıktan Arapçılığa**, (Çev.: Bahattin Aydın ve Taşkın Temiz), İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1998.
- DERİNGİL, Selim, **Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.
- DE LEON, Edwin, **The Khedive's of Egypt: The Old House of Bondage Under New Masters**, London, Searle&Rivington, 1877.
- DICEY, Edward, **The Story of the Khedivate**, London, Rivingtons, 1902.
- DICEY, Edward, **Egypt of the Future**, London, William Heinmann, 1907.

- DODWELL, Henry, **The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammed Ali**, Cambridge, Cambridge University Press, 1931.
- DUNN, John, **Khedive Ismail's Army**, New York, Routledge, 2005.
- ERDEM, Gökhan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sürekli Diplomasiye Geçiş Süreci**, (basılmamış doktora tezi), Ankara, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- ERDEM, Y. Hakan, **Osmanlıda Köleliğin Sonu, 1800-1909**, (Çev.: Bahar Tırnakcı), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004.
- ERHAN, Çağrı, **Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri**, Ankara, İmge Kitabevi, 2001.
- FAHMY, Khaled, **Paşanın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**, (Çev.: Deniz Zarakolu), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- FAHMY, Khaled, **Mehmed Ali: From Ottoman Governor to Ruler of Egypt**, Oxford, Oneworld, 2009.
- FAROQHI, Suraiya ve İNALCIK, Halil (Ed.), **An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914**, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- FAROQHI, Suraiya, **Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya**, (Çev.: Ayşe Berktaş), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010.
- FAROQHI, Suraiya, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, (Çev.: Ercan Ertürk), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- FERİD, Muhammed, **Mısır Mısırlılarıdır: İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti**, (Çev.: Ali Benli ve Macit Karagözoğlu), İstanbul, Klasik, 2007.

- FINDLEY, Carter V., **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Bâbîâli (1789-1922)**, (Çev.: Latif Boyacı ve İzzet Akyol), İstanbul, İz Yayıncılık, 1994.
- GEORGEON, François, **Sultan Abdülhamid**, (Çev.: Ali Berktaş), İstanbul, Homer Kitabevi, 2006.
- GERSHONI, Israel ve JANKOWSKI, James P., **Egypt, Islam, and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930**, Oxford, Oxford University Press, 1987.
- GIBB, H. A. R. ve BOWEN, Harold, **Islamic Society and the West**, London, Oxford University Press, 1957.
- GOLDSCHMIDT, Arthur, **A Brief History of Egypt**, New York, Infobase Publishing, 2008.
- GOODLAD, Graham D., **British Foreign and Imperial Policy, 1865-1919**, London and New York, Routledge, 2000.
- GORMAN, Anthony, **Historians, State and Politics in Twentieth Century Egypt**, New York, Routledge, 2003.
- GÖÇEK, Fatma Müge, **Burjuvazinin Yükselişi-İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme**, (Çev.: İbrahim Yıldız), Ankara, Ayraç Yayınevi, 1999.
- GRAN, Peter, **Islamic Roots of Capitalism: Egypt, 1760–1840**, Austin, University of Texas Press, 1979.
- GÜLER, Zeynep, **Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık**, İstanbul, Yeni Hayat Kütüphanesi, 2004.
- HASSAN, Hassan, **In the House of Muhammad Ali: A Family Album, 1805-1952**, Cairo, The American University in Cairo Press, 2001.

- HATHAWAY, Jane, **Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi**, (Çev.: Nalan Özsay), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- HATHAWAY, Jane, **Arab Lands Under Ottoman Rule: 1516-1800**, England, Longman, 2008.
- HATHAWAY, Jane, **İki Hizbin Hikayesi: Osmanlı Mısır ve Yemeni'nde Mit, Bellek ve Kimlik**, (Çev.: Cemil Boyraz), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- HEYWORTH-DUNNE, J., **History of Education in Modern Egypt**, London, Luzac&Co., 1938.
- HILL, Richard Leslie, **Egypt in Sudan, 1820-1881**, Oxford, Oxford University Press, 1959.
- HOBSBAWM, Eric J., **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik**, (Çev.: Osman Akinhay), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995.
- HOBSBAWM, Eric J., **Devrim Çağı, 1789-1848**, (Çev.: Bahadır Sina Şener), Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1998.
- HOBSBAWM, Eric J., **Sermaye Çağı, 1848-1875**, (Çev.: Bahadır Sina Şener), Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2003.
- HOBSBAWM, Eric J., **İmparatorluk Çağı, 1875-1914**, (Çev.: Vedat Aslan), Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2003.
- HOLT, P. M. ve DALY, M. W., **A History of the Sudan: From the Coming of Islam to the Present Day**, London, Pearson, 2011.
- HOURLANI, Albert, **The Emergence of the Modern Middle East**, Berkeley, University of California Press, 1981.

- HOURANI, Albert, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, (Çev.: Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz), İstanbul, İnsan Yayınları, 1994.
- HUNTER, Archie, **Power and Passion in Egypt: A Life of Sir Eldon Gorst, 1861-1911**, London, Tauris, 2007.
- HUNTER, F. Robert, **Egypt Under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy**, Cairo, The American University of Cairo Press, 1999.
- HUREWITZ, J. C., **The Middle East and North Africa in World Politics: Documentary Recorded**, New Haven, Yale University Press, 1975.
- ISSAWI, Charles, **Egypt in Revolution: An Economic Analysis**, Oxford, Oxford University Press, 1963.
- ISSAWI, Charles, **Egypt at Mid-Century: An Economic Survey**, Oxford, Oxford University Press, 1954.
- İNALCIK, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ (1300-1600)**, (Çev.: Ruşen Sezer), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- İNALCIK, Halil, **Devlet-i ‘Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- İRTEM, Süleyman Kani, **Osmanlı Devleti’nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi**, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), İstanbul, Temel Yayınları, 1999.
- JANOWITZ, Morris, **The Professional Soldier**, New York, The Free Press of Glencoe, 1961.
- KARAL, Enver Ziya, **Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)**, İstanbul, Milli Mecmua Basımevi, 1938.

- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, C. V: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, C. VI: Islahat Fermanı Devri, 1856-1861**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, C. VII: Islahat Fermanı Devri, 1861-1876**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, C. VIII: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1907**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- KARPAT, Kemal, **Osmanlı'da Değişim ve Modernleşme**, (Çev.: Dilek Özdemir), Ankara, İmge Kitabevi, 2006.
- KASABA, Reşat, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, (Çev.: Kudret Emiroğlu), İstanbul, Belge Yayınları, 1993.
- KASABA, Reşat, **Dünya, İmparatorluk ve Toplum**, (Çev.: Banu Büyükkal), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005.
- KAYALI, Hasan, **Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)**, (Çev.: Türkan Yöney), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- KEYDER, Çağlar, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.
- KHOURY, Philip, **Urban Notables and the Politics of Arab Nationalism, 1860-1920**, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- KIZILTOPRAK, Süleyman, **Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diploması Savaşı (1882-1887)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.

- KÖYMEN, Oya, **Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya**, İstanbul, Yordam Kitap, 2007.
- KUTLUOĞLU, Muhammed H., **The Egyptian Question (1831-1841)**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1998.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, **Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri**, Ankara, İmaj Yayınevi, 2006.
- LAWSON, Fred H., **The Social Origins of Egyptian Expansionism During the Muhammed Ali Period**, New York, Columbia University Press, 1992.
- LAPIDUS, Ira, **İslam Toplamları Tarihi, C. I: Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla**, (Çev.: Yasin Aktay), İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.
- LEWIS, Bernard, **The Emergence of Modern Turkey**, Oxford, Oxford University Press, 1961.
- LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev.: Metin Kırıatlı), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- LINDNER, Rudi P., **Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia**, Bloomington, Research Institute for Inner Asian Studies, 1983.
- LITTLE, Tom, **Modern Egypt**, London, Ernest Benn Limited, 1967.
- LOWRY, Heath W. ve ERÜNSAL, İsmail E., **Aslına Dönüş: Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Kavala Kasabası ile Bağları, Mimari Eserler, Kitabeler ve Belgeler**, (Çev.: Kıvanç Tanrıyar), İstanbul, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2012.
- MADDEN, Richard R., **Egypt and Mohammed Ali**, London, Hamilton, 1841.
- MAK, Lanver, **The British in Egypt: Community, Crime and Crises, 1882-1922**, London, Tauris, 2012.

- MANSFIELD, Peter, **The British in Egypt**, New York, Holt, Rinehart, and Winston, 1971.
- MARSOT, Afaf Lutfi al-Sayyid, **Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations**, New York, Praeger, 1969.
- MARSOT, Afaf Lutfi al-Sayyid, **Egypt in the Reign of Muhammad Ali**, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.
- MARSOT, Afaf Lutfi al-Sayyid, **Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne**, (Çev.: Gül Çağalı Güven), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- McGREGOR, Andrew, **A Military History of Modern Egypt: From Ottoman Conquest to Ramadan War**, London, Praeger Security International, 2006.
- MESTYAN, Adam, **Art and Empire: Khedive İsmail and the Foundation of the Cairo Opera House**, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Hungary, Central European University, 2007.
- MILNER, Sir Alfred, **England in Egypt**, Piscataway, Gorgias Press, 2002.
- MITCHELL, Timothy, **Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi**, (Çev.: Zeynep Altok), İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
- MITCHELL, Timothy, **Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity**, California, University of California Press, 2002.
- NURİ, Mustafa, **Netayic ül-Vukuat, C. 3-4: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Neşet Çağatay (Haz.), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- ORHONLU, Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.
- ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

- ORTAYLI, İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- OWEN, Roger, **Cotton and Egyptian Economy**, Oxford, Oxford University Press, 1969.
- OWEN, Roger, **The Middle East in the World Economy, 1800-1914**, London, Tauris, 2009.
- ÖZBARAN, Salih, **Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004.
- ÖZKAYA, Yücel, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1994.
- ÖZKAYA-ÖZER, Sevdâ, **Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)**, (yayımlanmamış doktora tezi), Elazığ, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- ÖZÖN, Mustafa Nihat, **Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, İstanbul, İnkılâp ve Aka Kitabevleri Koll. Şti., 1965.
- ÖZTUNA, T. Yılmaz, **Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi, C. 11.**, y.y., Hayat Yayınları, 1967.
- PAMUK, Şevket, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**, Ankara, Yurt Yayınları, 1984.
- PAMUK, Şevket, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1999.
- PAMUK, Şevket, **A Monetary History of the Ottoman Empire**, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- PAMUK, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme: 1820-1913**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.

- PATON, A. A., **A History of the Egyptian Revolution: From the Period of the Mamelukes to the Death of Mohammed Ali**, Vol. 2, London, Trübner&Co., 1870.
- PENFIELD, Frederic Courtland, **Present-day Egypt**, New York, The Century Co., 1899.
- PINAR, Hayrettin, **Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları: Babıali ve Hıdiv İsmail**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2012.
- POGGI, Gianfranco, **Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım**, (Çev.: Şule Kut ve Binnaz Toprak), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- POLLARD, Lisa, **Nutruting the Nation: The Family Politics of Modernizig, Colonizing, and Liberating Egypt**, Berkeley, University of California Press, 2005.
- POWELL, Eve M. Troutt, **A Different Shade of Colonialism: Egypt, Great Britain and Mastery of the Sudan**, California, University of California Press, 2003.
- QUATAERT, Donald, **Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922**, (Çev.: Ayşe Berktaş), İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
- RANKE, Leopold von, **The Ottoman and Spanish Empire in the Sixteenth Century and the Beginning of Seventeenth**, (Çev.: W.K. Kelly), Philadelphia, Lea and Blanchard, 1845.
- REID, Donald Malcolm, **Cairo University and the Making of Modern Egypt**, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

- REID, Donald M., **Whose Pharaohs? Archaeology, Museums, and Egyptian National Identity From Napoleon to World War I**, Berkeley, University of California Press, 2002.
- REDHOUSE, James W., **A Turkish and English Lexicon**, 2. Baskı, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992.
- REYHAN, Cenk, **Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare: Merkeziyetçilik-Adem-i Merkeziyetçilik**, Ankara, İmge Kitabevi, 2007.
- REYHAN, Cenk, **Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri: Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel Sosyolojik Bir Çözümleme**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
- RIVLIN, Helen, **The Agricultural Policy of Muhammed Ali in Egypt**, Cambridge, Harvard University Press, 1961.
- ROBINSON, Ronald ve GALLAGHER, John, **Africa and the Victorians: The Climax of Imperialism in the Dark Continent**, New York, St. Martins Press, 1961.
- ROGAN, Eugene L., **The Arabs: A History**, New York, Basic Books, 2009.
- RUSTUM, Asad Jibrail, **The Royal Archives of Egypt and the Origins of the Egyptian Expedition to Syria, 1831-1841**, Beirut, The American University of Beirut Press, 1936.
- SABRİ, Muhammad, **Tarih al-Mısri**, al-Kahire, Mektebetü'l Madbuli, t.y.
- SAID, Edward W., **Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları**, (Çev.: Berna Ünler), İstanbul, Metis, 2012.

- SAFRAN, Nadav, **Egypt in Search of Political Community: An Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt, 1804–1952**, Londra, Oxford University Press, 1961.
- SHAW, Stanford, **The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798**, USA, Princeton University Press, 1962.
- SHAW, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. II: Reform, Devrim ve Cumhuriyet, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975**, (Çev.: Mehmet Harmanlı), İstanbul, e Yayınları, 1983.
- SINOUE, Gilbert, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa: Son Firavun**, (Çev.: Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul, Doğan Kitap, 2004.
- TANMAN, M. Baha (Haz.), **Nil Kıyısından Boğaziçi'ne Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hanedanı'nın İstanbul'daki İzleri**, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2011.
- TIGNOR, Robert L., **Egypt: A Short History**, Princeton, Princeton University Press, 2010.
- TILLY, Charles, **Coercion, Capital, and European States, A.D. 990-1992**, Cambridge, Blackwell, 1993.
- TOLEDANO, Ehud R., **State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt**, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- TOLEDANO, Ehud R., **Suskun ve Yokmuşçasına: İslam Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları**, (Çev.: Y. Hakan Erdem), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

- TUGAY, Emine Foat, **Three Centuries: Family Chronicles of Turkey and Egypt**, London, Oxford University, 1963.
- UÇAROL, Rifat, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası Dönemi**, y.y., Milliyet Yayınları, 1976.
- UFFORD, Letitia Wheeler, **The Pasha: How Mehemet Ali Defied the West: 1839-1841**, London, McFarland, 2007.
- UMAR, Ömer Osman, **Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2004.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi, I. Cilt: Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar**, 4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Basımevi, 1982.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi, II. Cilt: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar**, 4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Basımevi, 1983.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi, III. Cilt-I. Kısım: II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Antlaşması'na Kadar**, 3. Baskı, Ankara, Türk Tarih Basımevi, 1983.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi, III. Cilt-II. Kısım: XVI. Yüzyılın Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar**, 3. Baskı, Ankara, Türk Tarih Basımevi, 1982.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, I. Kısım: Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar**, 3. Baskı, Ankara, Türk Tarih Basımevi, 1982.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, II. Kısım: XVIII. Yüzyıl,**
2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Basımevi, 1983.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı,** Ankara, Türk
Tarih Kurumu, 1945.

ÜLMAN, A. Haluk, **1860-1861 Suriye Buhranı: Osmanlı Diplomasisinden Bir
Örnek Olay,** Ankara, Sevinç Matbaası, 1966.

ÜNLÜ, Barış, **Osmanlı: Bir Dünya-İmparatorluğunun Soykütüğü,** Ankara,
Dipnot Yayınları, 2011.

VATIKIOTIS, P. J., **The Modern History of Egypt,** London, Weidenfeld and
Nicolson, 1969.

WITTEK, Paul, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu,** (Çev.: Fatmagül Berktaş),
İstanbul, Pencere Yayınları, 2000.

WOODHOUSE, C. M., **Modern Greece: A Short History,** London, Faber and
Faber Limited, 1991.

ZEINE, Zeine N., **Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliği,** (Çev.: Emrah
Akbaş), İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2003.

ZINCKE, Foster Berham, **Egypt of the Pharaohs and of the Khedive,**
BiblioBazaar, 2008.

III. MAKALELER ve KİTAP BÖLÜMLERİ

ABI-HAMAD, Saad, "The Colonial State and Its Multiple Relations: A Case Study
of Egypt," **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle
East,** Vol. 32, No. 1 (2012), s. 1-12.

- ABOU EL-HAJ, Rifa'at Ali, "The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of the Ottoman Rule," **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 14 (1982), s. 185-201.
- ABU-LUGHOD, İbrahim, "The Transformation of the Egyptian Elite: Prelude to the 'Urabi Revolt," **Middle East Journal**, Vol. 21, No. 3 (Summer 1967), s. 325-344.
- ABU-MANNEH, Butrus, "Mehmed Ali Paşa and Sultan Mahmud II: The Genesis of a Conflict," **Turkish Historical Review**, Vol. 1 (2010), s. 1-24.
- AFİFİ, Muhammad, "The Development of Ottoman Studies in Egypt," http://toyobunko.or.jp/newresearch/book_pdf/Periodical_list/Asian_Research_Trends_New_Series/Asian_Research_Trends_New_Series_No.3/04Asian_Afifi.pdf, Erişim Tarihi: 12.04.2012, s. 71-80.
- AKARLI, Engin D., "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System," David Kushner (Ed.), **Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation**, Jerusalem, Yad Izhak Ben-Zvi, 1986, s. 74-93.
- AKYILMAZ, Bahtiyar, "Osmanlı Devletinde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi," **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 4 (1999), s. 127-157.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hakkında Kısa Bir Etüd," **A.Ü.D.T.C Fakültesi Dergisi**, C. 1, S. 2 (1942), s. 33-45.
- ARMAĞAN, Mustafa, " 'Osmanlı Gerilemesi' Masalından Uyanmak!," Mustafa Armağan (Haz.), **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 31-59.

- AYALON, David, "The Historian al-Jabarti and His Background," **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol. 23, No. 2 (1960), s. 217-249.
- BAER, Gabriel, "Tanzimat in Egypt-Penal Code," **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol. 26, No. 1 (1963), s. 29-49.
- BAER, Gabriel, "Slavery in Nineteenth Century Egypt," **The Journal of African History**, Vol. 8, No. 3 (1967), s. 417-441.
- BAER, Gabriel, "Social Change in Egypt: 1800-1914," M. A. Cook (Ed.), **Studies in the Economic History of the Middle East**, London, Oxford University Press, 1970, s. 135-161.
- BAKER, Julian A., "Geographical Notes of the Khedive's Expedition to Central Africa," **Proceedings of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 18, No. 2 (1873-1874), s. 131-148.
- BARKAN, Ömer Lütfi, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East," (Çev.: Justin McCharty), **International Journal of the Middle East Studies**, Vol. 6 (1975), s. 3-28.
- BEN-ZAKEN, Avner, "Recent Currents in the Study of Ottoman-Egyptian Historiography, with Remarks about the Role of the History of Natural Philosophy and Science," **Journal of Semitic Studies**, Vol. 49, No. 2 (Autumn 2004), s. 303-328.
- BOWEN, John Eliot, "The Conflict of East and West in Egypt," **Political Science Quarterly**, Vol. 1, No. 2 (January 1886), s. 295-335.
- BOWEN, John Eliot, "The Conflict of East and West in Egypt II," **Political Science Quarterly**, Vol. 1, No. 3 (September 1886), s. 449-490.

- BUZPINAR, Ş. Tufan ve KÜÇÜKAŞCI, Mustafa S., “Haremeyn”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 16., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, s. 153-157.
- CAIN, P. J., “Character and Imperialism: The British Financial Administration of Egypt, 1878-1914,” **The Journal of Imperial and Commonwealth History**, Vol. 34, No. 2 (2006), s. 177-200.
- CANNON, Byron D., “Social Tensions and the Teaching of European Law in Egypt before 1900,” **History of Education Quarterly**, Vol. 15, No. 3 (Autumn 1975), s. 299-315.
- CARMAN, Harry J., “England and the Egyptian Problem,” **Political Science Quarterly**, Vol. 36, No. 1 (March 1921), s. 51-78.
- CHALCRAFT, John, “Engaging the State: Peasants and Petitions in Egypt on the Eve of Colonial Rule,” **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 37, No. 3 (August 2005), s. 303-325.
- COLLINS, Carole, “Colonialism and Class Struggle in Sudan,” **MERIP Reports**, No. 46 (April 1976), s. 3-17+20.
- CUNO, Kenneth M., “The Origins of Private Ownership of Land in Egypt: A Reappraisal,” **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 12, No. 3 (November 1980), s. 245-275.
- CUNO, Kenneth M., “Joint Family Households and the Rural Notables in 19th Century Egypt,” **International Journal of Middle East Journal**, Vol. 27, No. 4 (November 1995), s. 485-502.
- CUNO, Kenneth M., “African Slaves in 19th-Century Egypt,” **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 41, No. 2 (May 2009), s. 186-188.

- CUNO, Kenneth M., “Egypt to 1919,” Francis Robinson (Ed.), **The New Cambridge History of Islam, Vol. 5: The Islamic World in the Age of Western Dominance**, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, s. 79-106.
- ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ülke Yönetimi,” **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. I., İstanbul, İletişim Yayınları, t.y., s. 210-230.
- ÇETİN, Atilla, “İsmail Paşa, Hidiv,” **İslam Ansiklopedisi**, C. 23, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, s. 117-119.
- DALY, M. W., “The British Occupation, 1882-1914,” M. W. Daly (Ed.), **The Cambridge History of Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, from 1517 to the end of the Twentieth Century**, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 239-252.
- DARLING, Linda T., “Osmanlı Tarihinde Dönemlendirmeye Farklı Bir Bakış,” Mustafa Armağan (Haz.), **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 151-165.
- DARWIN, John, “An Undeclared Empire: The British in the Middle East, 1918-1939,” **The Journal of Imperial and Commonwealth History**, Vol. 27, No. 2 (1999), s. 159-176.
- DEEB, Marius, “The Socioeconomic Role of the Local Foreign Minorities in Modern Egypt, 1805-1961,” **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 9, No. 1 (January 1978), s. 11-22.
- DEIGHTON, H. S., “The Impact of Egypt on Britain: A Study of Public Opinion,” P. M. Holt (Ed.), **Political and Social Change in Egypt: Historical Studies**

- From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic**, London, Oxford University Press, 1968, s. 231-249.
- DEMİRCİ, Mustafa, “İkta,” **İslam Ansiklopedisi**, C. 22., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 43-47.
- DERİNGİL, Selim, “The Ottoman Response to the Egyptian Crises, 1881-1882,” **Middle Eastern Studies**, Vol. 21, No. 1 (1988), s. 3-24.
- DERİNGİL, Selim, “The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808 to 1908,” **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 35, No. 1 (January 1993), s. 3-29.
- DI-CAPUA, Yoav, “ ‘Jabarti of the 20th Century’: The National Epic of ‘Abd Al-Rahman Al-Rafi’i and Other Egyptian Histories,” **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 36, No. 3 (August 2004), s. 429-450.
- DYKSTRA, Darrell, “The French Occupation of Egypt, 1798-1801,” M. W. Dally (Ed.), **The Cambridge History of Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, from 1517 to the end of the Twentieth Century**, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 113-139.
- DUNN, John, “Egypt’s Nineteenth-Century Armaments Industry,” **The Journal of Military History**, Vol. 61, No. 2 (April 1997), s. 231-254.
- EARLE, Edward Mead, “Egyptian Cotton and the American Civil War,” **Political Science Quarterly**, Vol. 41, No. 4 (December 1926), s. 520-545.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, “Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyaletler,” **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, S. 6 (2008), s. 7-84.
- ERSANLI, Büşra, “The Ottoman Empire in the Historiography of the Kemalist Era: A Theory of Fatal Decline,” Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi (Ed.), **The**

Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography, Leiden, Brill, 2002, s. 115-154.

ESCOVITZ, Joseph H., "A Lost Arabic Source for the History of Early Ottoman Egypt," **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 97, No. 4 (October-December 1977), s. 513-518.

EZZELARAB, Abdelaziz, "The Experiment of Sharif Pasha Cabinet (1879): An Inquiry into the Historiography of Egypt's Elite Movement," **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 36, No. 4 (2004), s. 561-589.

FAHMY, Khaled, "The Era of Muhammad Ali Pasha," M. W. Dally (Ed.), **The Cambridge History of Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the End of the Twentieth Century**, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 139-180.

FAHMY, Khaled, "The Nation and its Deserters: Conscription in Mehmed Ali's Egypt," **International Review of Social History**, Vol. 43, No. 3 (1998), s. 421-436.

FAHMY, Khaled, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın 'Nizam-ı Cedid' Ordusunda Çıkan İsyan," Jane Hathaway (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma**, (Çev.: Deniz Berktaş), İstanbul, Alkım, 2007, s. 201-215.

FAKSH, Mahmud A., "The Consequences of the Introduction and Spread of Modern Education: Education and National Integration in Egypt," Elie Kedourie ve Sylvia G. Haim (Ed.), **Modern Egypt: Studies in Politics and Society**, London, Frank Cass and Company Limited., 1980, s. 42-56.

- FARAH, Caesar E., “The Young Turks and the Arab Press,” Colin Imber ve Keiko Kiyotaki (Ed.), **Frontiers of Ottoman Studies**, Vol. 1, London, Tauris, 2005, s. 217-241.
- FAROQHI, Suraiya, “Post-Kolonyal Dönüm Öncesi ve Sonrasında İmparatorluklar: Osmanlılar,” Donald Quataert ve Baki Tezcan (Ed.), **Hakim Paradigmaların Ötesinde: Rifa’at Abou-El-Haj’a Armağan**, (Çev.: Aytek Sever), Ankara, Tan Kitabevi, 2012, s. 83-105.
- FINDLEY, Carter Vaughn, “The Tanzimat,” Reşat Kasaba (Ed.), **Cambridge History of Turkey, Vol. IV: Turkey in the Modern World**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 11-38.
- FINDLEY, Carter Vaughn, “The Ottoman Lands to the post First World War Settlement,” Francis Robinson (Ed.), **The New Cambridge History of Islam, Vol. V: The Islamic World in the Age of Western Dominance**, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, s. 31-79.
- FORTNA, Benjamin C., “The Reign of Abdülhamid II,” Reşat Kasaba (Ed.), **Cambridge History of Turkey, Vol. IV: Turkey in the Modern World**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 38-61.
- GALBRAITH, John S. ve Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid, “The British Occupation of Egypt: Another View,” **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 9, No. 4 (November 1978), s. 471-488.
- GEMMILL, Paul F. “Egypt is the Nile,” **Economic Geography**, Vol. 4, No. 3 (July 1928), s. 295-312.
- GENÇ, Mehmet, “İltizam,” **İslam Ansiklopedisi**, C. 22, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 154-158.

- GOLDSCHMIDT, Arthur, "The Egyptian Nationalist Party: 1892-1919," P. M. Holt (Ed.), **Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic**, London, Oxford University Press, 1968, s. 308-324.
- GÖRGÜN, Hilal, "Mısır'da 19. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kamil," **İslam Araştırmaları Dergisi**, S. 4 (2000), s. 105-131.
- GÖRGÜN, Hilal, "Mısır Vilayetinde Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi," **Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, C. 13, S. 24 (2008), s. 157-183.
- HADDAD, George M., "The Arabi Revolt: Comparisons and Comments," **The Muslim World**, Vol. 54, No. 4 (October 1964), s. 256-269.
- HARBİ, Mohammed, "Arap Ulusal Mitini Sorgularken," Jean Leca (Ed.), **Uluslar ve Milliyetçilikler**, çev. Siren İdemen, İstanbul, Metis Yayınları, 1996, s. 84-89.
- HATHAWAY, Jane, "The Military Household in Ottoman Egypt," **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 27, No. 1 (February 1995), s. 39-52.
- HATHAWAY, Jane, "Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History," **Mediterranean Historical Review**, Vol. 19, No. 1 (June 2004), s. 29-53.
- HATHAWAY, Jane, "Osmanlı'nın 1730'da Mısır'da Çerkez Mehmet Bey'in İsyanına Gösterdiği Tepki," Jane Hathaway (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma**, (Çev.: Deniz Berktaş), İstanbul, Alkım, 2007, s. 165-179.

- HATHAWAY, Jane, "Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayrılması Sorunu: 15. ve 18. Yüzyıllar," Mustafa Armağan (Haz.), **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 165-175.
- HASHIM, Ahmed S., "Egyptian Military, Part One: From the Ottomans Through Sadat," **Middle East Policy**, Vol. 18, No. 3 (Fall 2011), s. 63-78.
- HIRSZOWICZ, L., "The Sultan and the Khedive, 1892-1908," **Middle Eastern Studies**, Vol. 8, No. 3 (October 1972), s. 287-311.
- HOLT, P. M., "The Later Ottoman Empire in Egypt and Fertile Crescent," P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis (Ed.), **The Cambridge History of Islam, Vol. 1A: The Central Islamic Lands from Pre-Islamic Times to the First World War**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 374-393.
- HOLT, P. M., "The Pattern of Egyptian Political History from 1517 to 1798," P. M. Holt (Ed.), **Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic**, London, Oxford University Press, 1968, s. 79-81.
- HOLT, P. M., "Egypt and the Nile Valley," John E. Flint (Ed.), **The Cambridge History of Africa, Vol. 5: From c. 1790 to c. 1870**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 13-51.
- HORII, Satoe, "Pre-emption and Private Land Ownership in Modern Egypt: No Revival of İslamic Legal Tradition," **Islamic Law and Society**, Vol. 18, No. 2 (2011), s. 177-218.

- HOURANI, Albert, "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları," William R. Polk ve Richard L. Chambers (Ed.), **Ortadoğu'da Modernleşme**, (Eserin çevirmeni belirtilmemiştir.), İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 61-101.
- HOPKINS, A. G., "The Victorians and Africa: A Reconsideration of the Occupation of Egypt: 1882," The **Journal of African History**, Vol. 27, No. 2 (1986), s. 363-391.
- HUNTER, F. Robert, "State-Society Relations in Nineteenth-Century Egypt: The Years of Transition," **Middle Eastern Studies**, Vol. 36, No. 3 (July 2000), s. 145-159.
- HUNTER, Robert F., "Egypt under the Successors of Muhammad 'Ali," M. W. Daly (Ed.), **The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 180-197.
- İBRAHİM, Hassan Ahmed, "The Strategy, Responses and Legacy of the first Imperialist Era in the Sudan, 1820-1885," **The Muslim World**, Vol. 91, No. 1-2 (2001), s. 209-228.
- İBRAHİM, Hassan Ahmed, "The Egyptian Empire, 1805-1885," M. W. Daly (Ed.), **The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 198-217.
- İNALCIK, Halil, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Economy," M. A. Cook (Ed.), **Studies in the Economic History of the Middle East**, London, Oxford University Press, 1970, s. 207-219.

- İNALCIK, Halil, "Heyday and Decline of the Ottoman Empire," P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis (Ed.), **The Cambridge History of Islam, Vol. 1A: The Central Islamic Lands From Pre-Islamic Times to the First World War**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 324-354.
- İNALCIK, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu," Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 89-111.
- ISSAWI, Charles, "Egypt Since 1800: A Study in Lop-Sided Development," **The Journal of Economic History**, Vol. 21, No. 1 (March 1961), s. 2-25.
- ISSAWI, Charles, "De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East since 1800," **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 12, No. 4 (December 1980), s. 469-479.
- JANKOWSKI, James, "Ottomanism and Arabism in Egypt, 1860-1914," **The Muslim World**, Vol. 70, No. 3-4 (October 1980), s. 226-259.
- JENNINGS, Ronald, "Gazi Tezi Üzerine Bazı Düşünceler," Oktay Özel ve Mehmet Öz (Ed.), **Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar**, Ankara, İmge Yayınları, 2000, s. 429-441.
- JESMAN, Czeslaw, "American Officers of Khedive Ismail," **African Affairs**, Vol. 57, No. 229 (October 1958), s. 302-307.
- KALLEK, Cengiz, "Feddan," **İslam Ansiklopedisi**, C. 12, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 293-294.

- KARACA, Taha Niyazi, "Liberal Emperyalizm: William Ewart Gladstone'un Mısır'ı İşgal Politikası," Ersin Embel (Ed.), **Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008, s. 183-211.
- KARPAT, Kemal H., "Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım," Mustafa Armağan (Haz.), **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 199-223.
- KAVAS, Ahmet, "Osmanlı Döneminde Tunus," **İslam Ansiklopedisi**, C. 41., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, s. 388-393.
- KENNY, Lorne M., "The Khedive Ismail's Dream of Civilization and Progress," **The Muslim World**, Vol. 50, No. 2 (April 1965), s. 142-154.
- KILIÇ, Selda, "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa," **A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 37 (2005), s. 99-111.
- KIZILTOPRAK, Süleyman, "Mısır Sorunu Çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin Üçlü İttifaka Yaklaşımı (1882-1892)," Ersin Embel (Ed.), **Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008, s. 211-249.
- KURŞUN, Zekeriya, "Osmanlı Döneminde Hicaz," **İslam Ansiklopedisi**, C. 17., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s. 437-439.
- KUTLUOĞLU, Muhammed Hanefi, "1833 Kütahya 'Antlaşması'nın Yeni Bir Değerlendirmesi," **Osmanlı Araştırmaları**, Vol. 17 (1997), s. 265-287.
- KUTLUOĞLU, Muhammed Hanefi, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa," **İslam Ansiklopedisi**, C. 25, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, s. 62-65.

- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, "The Adoption and Use of Permanent Diplomacy," A. Nuri Yurdusev (Ed.), **Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?**, London, Palgrave Macmillan, 2004, s. 131-151.
- LABABIDI, Lesley, "Muhammad Ali and Modernization," Aleya Serour (Ed.), **Writing Egypt: History, Literature, and Culture**, Cairo, The American University in Cairo, 2012, s. 83-93.
- LANDAU, J. M., "An Egyptian Petition to Abdül Hamid II on behalf of al-Afgani," Mose Saron (Ed.), **Studies in İslamic History and Civilization in Honour of Professor David Ayalon**, Jerusalem, Cana Ltd., 1986, s. 209-213.
- LARSON, Barbara K., "The Rural Marketing System of Egypt over the Last Three Hundred Years," **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 27., No. 3 (July 1985), s. 494-530.
- LEWIS, Bernard, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İnhitatı Üzerine Bazı Düşünceler," Mustafa Armağan (Haz.), **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 59-79.
- LOCKMAN, Zachary, "Imagining the Working Class: Culture, Nationalism, and Class Fromation in Egypt, 1899-1914," **Poetics Today**, Vol. 15, No. 2 (Summer 1994), s. 157-190.
- LOGAN, Rayford W., "The Anglo-Egyptian Sudan, a Problem in International Relations," **The Journal of Negro History**, Vol. 16, No. 4 (October 1931), s. 371-381.
- LYNGAAS, Sean, "Ahmad Urabi: Delegate of the People Social Mobilization in Egypt on the Eve of Colonial Rule," **al Nakhlah: The Flecher School**

Online Journal for Issues related to Southwest Asia and Islamic Civilization, (Spring 2011), s. 1-12.

MARSOT, Afaf Loutfi el-Sayed, "The Role of the 'Ulema' in Egypt During the Early Nineteenth Century," P. M. Holt (Ed.), **Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic**, London, Oxford University Press, 1968, s. 264-280.

MARSOT, Afaf Lutfi al-Sayyid, "Power and Authority in Late Eighteenth-Century Egypt," Nelly Hanna ve Raouf Abbas (Ed.), **Society and Economy in Egypt and the Eastern Mediterranean, 1600-1900**, Cairo, The American University in Cairo Press, 2005, s. 41-51.

McGOWAN, Patrick J. ve Kordan, Bohdan, "Imperialism in World-System Perspective: Britain 1870-1914," **International Studies Quarterly**, Vol. 25, No. 1 (March 1981), s. 43-68.

MENDELSON RUDOLPH, Judith, "Asi Bir Hidiv Olarak Kavalalı Mehmet Ali Paşa-İşyanının Kökenleri," Jane Hathaway (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu'nda İşyan ve Ayaklanma**, (Çev.: Deniz Berktaş), İstanbul, Alkım, 2007, s. 179-200.

MOFFITT, F. W., "Some Despatches from Khedive Ismail to Major-General Charles Gordon," **Journal of the African Royal Society**, Vol. 34, No. 135 (April 1935), s. 107-116.

MOWAT, R. C., "From Liberalism to Imperialism: The Case of Egypt, 1875-1887," **The Historical Journal**, Vol. 16, No. 1 (March 1973), s. 109-124.

MUKBİL, Fahmi Tawfik, "Some Aspects of the Political, Social, Intellectual and Educational Developments which Influenced Egypt in the Nineteenth

Century,” https://www.uop.edu.jo/download/Research/members/306_985_Fahm.pdf, Erişim Tarihi: 18.03.2013.

MUSTAFA, Ahmed Abdel-Rahim, “The Breakdown of the Monopoly System in Egypt After 1840,” P. M. Holt (Ed.), **Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic**, London, Oxford University Press, 1968, s. 291-307.

ORTAYLI, İlber, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler,” **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. I., İstanbul, İletişim Yayınları, t.y., s. 231-244.

OWEN, Roger, “Egypt and Europe: From French Expedition to British Occupation,” Albert Hourani, Philip S. Khoury ve Mary C. Wilson (Ed.), **The Modern Middle East**, London, I. B. Tauris&Co. Ltd., 1993, s. 111-124.

OWEN, E. R. J., “The Attitudes of British Officials to the Development of the Egyptian Economy, 1882-1922,” M. A. Cook (Ed.), **Studies in the Economic History of the Middle East**, London, Oxford University Press, 1970, s. 485-501.

ÖZBEK, Nadir, “Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme,” **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 2, S. 1 (2004), s. 71-90.

ÖZCAN, Mert, “Âyan,” **İslam Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 195-198.

ÖZGER, Yunus, “Mısır’ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II. Abdülhamit’e Sunulan Bir Layiha,” **History Studies: Ortadoğu Özel Sayısı** (2010), s. 302-323.

- PAMUK, Şevket, "Anatolia and Egypt During the Nineteenth Century: A Comparasion of Foreign Trade and Foreign Investment," **New Perspectives on Turkey**, No. 7 (Spring 1992), s. 37-55.
- PANAYIOTOU, Maria, "The Role of Cyprus in the Arabi Revolt and the Resulting Egyptian Campaign of 1882," **European History Quarterly**, Vol. 40, No. 2 (2010), s. 266-287.
- PEEL, Sidney, "British Administration and Irrigation in Egypt," **Political Science Quarterly**, Vol. 20, No. 3 (September 1905), s. 513-534.
- PERI, Oded, " Ottoman Symbolism in British-Occupied Egypt, 1882-1909," **Middle Eastern Studies**, Vol. 41, No. 1 (2005), s. 103-120.
- PETERS, Rudolph, " 'For his Correction and as a Deterrent Example for Others': Mehmed Ali's First Criminal Legislation (1829-1830)," **Islamic Law and Society**, No. 6 (1999), s. 164-193.
- PHILIPP, Thomas, "Class, Community, and Arab Historiography in the Early Nineteenth Century-The Dawn of a New Era," **International Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 16, No. 2 (May 1984), s. 161-175.
- PINAR, Hayrettin, "Tanzimat Döneminde İktidar Oyunları: Babıali ve Hıdiv İsmail," **Bilig**, S. 63 (Güz 2012), s. 159-188.
- PINAR, Hayrettin, "Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Ali Paşa," **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 18 (Aralık 2008), s. 1-22.
- PUL, Ayşe, "Osmanlı-Fransız Diplomasisinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri," **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. 22 (2007), s. 159-176.

- QUATAERT, Donald, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri, 1812-1914,” Halil İnalçık ve Donald Quataert (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C. 2: 1600-1914**, (Çev.: Ayşe Berktaş, Süphan Andıç ve Serdar Alper), İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004, s. 885-1053.
- RAMM, Agatha, “Great Britain and France in Africa, 1876-1882,” Frosser Gifford ve Wm. Roger Louis (Ed.), **France and Britain in Africa**, New Haven, Yale University Press, 1971, s. 73-121.
- RAYMOND, André, “Arap Eyaletleri,” Robert Mantran (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I**, (Çev.: Server Tanilli), İstanbul, Adam Yayınları, 2004, s. 415-511.
- REID, Donald M., “The Rise of Professions and Professional Organization in Modern Egypt,” **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 16, No. 1 (January 1974), s. 24-57.
- REID, Donald M., “The Egyptian Geographical Society: From Foreign Laymen’s Society to Indigenous Professional Association,” **Poetics Today**, Vol. 14, No. 3 (Autumn 1993), s. 539-572.
- REID, Donald M., “The Urabi Revolution and British Conquest, 1879-1882,” M. W. Daly (Ed.), **The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 217-238.
- REIMER, Michael J., “Urban Government and Administration in Egypt, 1805-1914,” **Welt Des Islam**, Vol. 39, No. 3 (November 1999), s. 289–318.

- RICHARDS, Alan A., "Accumulation, Distribution and Technical Change in Egyptian Agriculture: 1800-1940," **The Journal of Economic History**, Vol. 39, No. 1 (March 1976), s. 279-282.
- RIVLIN, Helen, "The Railway Question in the Ottoman-Egyptian Crisis of 1850-1852," **Middle East Journal**, Vol. 15, No. 4 (1964), s. 365-388.
- ROBINSON, Arthur E., "The Conquest of the Sudan by the Wali of Egypt, Muhammad Ali Pasha, 1820-1824," **Journal of the Royal African Studies**, Vol. 25, No. 97 (October 1925), s. 47-58.
- RODRIK, Dani, "Rural Transformation and Peasant Political Orientation in Egypt and Turkey," **Comparative Politics**, Vol. 14, No. 4 (July 1982), s. 417-442.
- RUSSELL, Mona, "Competing, Overlapping, and Contradictory Agendas: Egyptian Education Under British Occupation, 1882-1922," **Comparative Studies of South Africa and the Middle East**, Vol. 21, No. 1-2 (2001), s. 50-60.
- SAVAGE, Jesse Dillon, "The Stability and Breakdown of Empire: European Informal Empire in China, the Ottoman Empire and Egypt," **European Journal of International Relations**, Vol. 17, No. 2 (2011), s. 161-185.
- SAWAIE, Mohammed, "Rifaa Raf'i al-Tahtawi and His Contribution to the Lexical Development of Modern Literary Arabic," **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 32, No. 3 (August 2000), s. 395-410.
- SCHÖLCH, Alexander, "The 'Men on the Spot' and the English Occupation of Egypt in 1882," **The Historical Journal**, Vol. 19, No. 3 (1976), s. 773-785.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri," **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C. 5, S. 5 (Eylül 1996), s. 89-103.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Yerel Yönetim Metinleri VII: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri,” **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C. 5, S. 5 (Kasım 1996), s. 89-99.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Yunan İhtilali ve II. Mahmut’un Politikaları,” <http://yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd12/sbd-12-06.pdf>, Erişim Tarihi: 26.12.2012. s. 49-56.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Tanzimat Dönemi’nde Yüksek Yargı ve (1838-1876),” Halil İnalçık, Bülent Arı ve Selim Aslantaş (Ed.), **Adalet Kitabı**, Ankara, Kadim Yayınları, 2012, s. 255-271.

SHAW, Stanford J., “Landholding and Land-tax Revenues in Ottoman Egypt,” P. M. Holt (Ed.), **Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic**, London, Oxford University Press, 1968, s. 91-104.

SHAW, Stanford J., “19. Yüzyıl Osmanlı Reformcularının Bazı Yönleri,” William R. Polk ve Richard L. Chambers (Ed.), **Ortadoğu’da Modernleşme**, (Eserin çevirmeni belirtilmemiştir.), İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 45-61.

SILVERA, Alain, “The First Egyptian Student Mission to France under Muhammad Ali,” Elie Kedourie ve Sylvia G. Haim (Ed.), **Modern Egypt: Studies in Politics and Society**, London, Frank Cass and Company Limited., 1980, s. 1-23.

SLOANE, Wm. M., “Egypt and England,” **Political Science Quarterly**, Vol. 19, No. 3 (September 1904), s. 459-484.

STEPHENS, John L., “The Founder of the Khedivate,” **The North American Review**, Vol. 129, No. 273 (August 1879), s. 171-187.

- TABAK, Faruk, “Bereketli Hilal’in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Rolü,” Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, (Çev.: Zeynep Altok), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 139-160.
- TAHIROĞLU, Bülent, “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri,” **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. III., İstanbul, İletişim Yayınları, t.y., s. 588-601.
- TIGNOR, Robert L., “The ‘Indianization’ of the Egyptian Administration under British Rule,” **The American Historical Review**, Vol. 68, No. 3 (April 1963), s. 636-661.
- TIGNOR, Robert L., “Lord Cromer: Practitioner and Philosopher of Imperialism,” **The Journal of British Studies**, Vol. 2, No. 2 (May 1963), s. 142-159.
- TOLEDANO, Ehud R., “Muhammad Ali Pasha,” C. E. Bosworth, E. V. Donzel ve W. P. Heinrichs (Ed.), **The Encyclopedia of Islam**, Vol. 7, Leiden, Brill, 1993, s. 423-431.
- TOLEDANO, Ehud R., “Late Ottoman Concepts of Slavery (1830s-1880s),” **Poetics Today**, Vol. 14, No. 3 (Autumn 1993), s. 477-506.
- TOLEDANO, Ehud R., “Review Article-What Ottoman History and Ottomanist Historiography Are-Or, Rather, Or Not,” **Middle Eastern Studies**, Vol. 38, No. 3 (July 2002), s. 195-207.
- TOLEDANO, Ehud R., “Social and Economic Change in the ‘Long Nineteenth Century’,” M. W. Daly (Ed.), **The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 252-285.

- TUCKER, Judith, "Decline of the Family Economy in Mid-Nineteenth-Century Egypt," A. Hourani, P. S. Khoury ve M. C. Wilson (Ed.), **A Modern Middle East: A Reader**, London-New York, Tauris, 1993, s. 229-254.
- VERDERY, Richard N., "The Publications of the Bulaq Press under Muhammad Ali of Egypt, **Journal of American Oriental Society**, Vol. 91, No. 1 (January-March 1971), s. 129-132.
- WALLERSTEIN, Immanuel, "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions For Research," **Review (Fernand Braudel Center)**, Vol. 2, No. 3 (Winter 1979), s. 389-398.
- WEIKER, Walter F., The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform," **Administrative Science Quarterly**, Vol. 13, No. 3 (December 1968), s. 451-470.
- WEINRYB, Bernard D. "Industrial Development of the Near East," **The Quarterly Journal of Economics**, Vol. 61, No. 3 (May 1947), s. 471-499.
- YARAMIŞ, Ahmet, "Mısır'da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883-1907)," **Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 9, N. 2 (Aralık 2007), s. 121-130.
- YAZICI, Nesimi, "Vakayi-i Mısriyye Üzerine Birkaç Söz," **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 2 (1990), s. 267-278.
- YOUSEF, Hoda A., "Reassessing Egypt's Dual System of Education under Ismail: Growing 'Ilm and Shifting Ground in Egypt's First Educational Journal, Rawdat al-Madaris, 1870-1877," **International Journal of Middle East**, No. 40 (2008), s. 109-130.

YÜCEKÖK, Ahmet, “Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu, 1838

Ticaret Sözleşmeleri,” **A.Ü. S.B.F. Dergisi**, C. 23, S. 1 (1968), s. 381-425.

ZE’EVİ, Dror, “Back to Napoleon? Thought on the Beginning of Modern Era in

Middle East,” **Mediterranean Historical Review**, Vol. 19, No. 1 (June

2004), s. 73-94.

ÖZET

Bu tez, Mısır'ın 19. yüzyıldaki özerkleşme sürecini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra örgütlenmesi içerisinde dönemsel olarak değişen statüsünü, İstanbul ve Kahire merkezli iki benzer modernleşme deneyimi ile merkez-çevre ilişkileri bağlamında ele almaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda merkezileşmeye çalıştığı bir dönemde, İmparatorluk iktidarının diğer Arap eyaletlerinden farklı olarak Mısır'a tam anlamıyla nüfuz edemeyişinin temel nedeninin, Mısır'da görece erken bir tarihte başlatılan modernleşme hamlesi olduğu iddia edilmektedir. Hem İmparatorluk başkentine coğrafi uzaklığı, hem de Osmanlı modernleşmesinin mikro alandaki benzerinin Mısır'da ortaya çıkması, eyaletin Osmanlı iktidarının sınırında yer almasına yol açmıştır.

Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun idari taksimatı içerisinde değişen konumuna ilişkin üç temel kırılma noktası tespit edilmiştir. 1841 yılında Mısır'a eyalet-i mümtaze statüsünün verilmesiyle, Mısır'ın Osmanlı idari sistemi içerisindeki yeri önemli bir değişim geçirmiş, 1867'de "Hıdiviyet-i Mısır"ın kurulmasıyla işlerinde özerklik elde edilmiş, 1882'deki İngiliz işgalinin ardından ise Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı hıdivlik kurumunun korunarak "örtülü İngiliz himayesi" nin oluşturulduğu melez bir yönetim yapısı ortaya çıkmıştır. Mısır, 19. yüzyıldaki özerkleşme deneyimine rağmen, Osmanlı emperyal sınırları içerisindeki varlığını devam ettirmiştir. Geleneksel Osmanlı ve Mısır eyaleti tarih yazımının birbirilerini ötekileştiren anlayışlarının aksine, bu tezde 19. yüzyıl Mısır tarihinin bizatihi "Osmanlı dünyası" içerisinde şekillendiği iddia edilmektedir.

ABSTRACT

This present thesis discusses Egypt's changing status within the Ottoman provincial system in the 19th century by focusing on two similar modernisation experiences that were centred in İstanbul and Cairo within the context of center-periphery relations. In this context, it is argued that the early push for modernization in Egypt could be seen as the main reason for the non-influence of Ottoman centralization efforts in Egypt in the 19th century which was not the case for other Arab provinces. Combined with its geographical distance from the imperial capital, the emergence of an early quasi-Ottoman modernisation made it possible for Egypt to stay at the edge of the Ottoman power.

In the present thesis, three milestones are identified in the changing status of Egypt within the Ottoman provincial system. First, Egypt's status within the Ottoman Empire underwent a tremendous change in 1841 by gaining "privileged province" (eyalet-i mümtaze) status. Second, Egypt attained autonomy in domestic affairs in 1867 with the foundation of "the Khedivate of Egypt" (Hıdiviyet-i Mısır). Third, after the British occupation in 1882, a hybrid governing structure emerged in Egypt, in which the Khedival system was maintained but a "veiled protectorate" was established at the same time. Despite its autonomy throughout the 19th century, Egypt remained within the Ottoman imperial borders. In contrast to the mutual "othering" approaches of the traditional Ottoman and Egyptian historiography, this thesis argues that the history of Egypt in the 19th century was shaped within the "Ottoman world".